อภิธัมมัตถสังคหบาลีแปล

[ปริเฉทที่ ๑ ชื่อจิตตสังคหวิภาค*]

ขอความนอบน้อมจงมีแด่พระรัตนตรัย

อภิธัมมัตถสังคหบาลี

คาสถาเริ่มต้นปกรณ์

ข้าพเจ้า (ชื่ออนุรุทธาจารย์) ขอถวายอภิวาท
พระสัมมาสัมพุทธเจ้า ผู้มีพระภาคอันชั่งไม่ได้
พร้อมทั้งพระสัทธรรมและหมู่แห่งพระอริยสงฆ์อัน
สูงสุดแล้ว จักกล่าวปกรณ์อภิธัมมัตถสังคหะ ฯ
อรรถแห่งพระอภิธรรม อันพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัส
ไว้ในพระอภิธรรมนั้น โดยปรมัตถ์ทุกประการ
มี ๔ อย่าง คือ จิต ๑ เจตสิก ๑ รูป ๑
นิพพาน ๑ ฯ

* พระมหาแพร กมฺมสาโร ป. ธ. ๙ วัดเขมาภิรตาราม นนทบุรี แปล.

ปริเฉทที่ ๑

บรรดาอรรถแห่งพระอภิธรรม ๔ อย่างนั้น จิตอันดับแรกมี ๔ อย่าง คือ กามาจิต ๑ รูปาจรจิต ๑ อรูปาวจรจิต ๑ โลกุตตรจิต ๑ ฯ บรรดาจิต ๔ อย่างนั้น กามาวจรจิตเป็นไฉน ? จิต ๘ เหล่านี้ คือ จิตที่สหรคตด้วยโสมนัส ประกอบด้วยทิฏฐิ เป็นอสังขาริก ๑ สสังขาริก ๑ จิตที่สรหคตด้วยโสมนัส ไม่ประกอบด้วยทิฏฐิ เป็นอสังขาริก ๑ สสังขาริก ๑ จิตที่สหรคตด้วยอุเบกขา ประกอบด้วยีทิฏฐิ เป็นอสังขาริก ๑ สสังขาริก ๑ จิตที่สหรคตด้วยอุเบกขา ไม่ประกอบด้วยทิฏฐิ เป็นอสังขาริก ๑ สสังขาริก ๑ ชื่อว่า โลภสกคตจิต (จิตประกอบด้วยโลภะ)

จิต ๒ นี้ คือ จิตที่สหรคตด้วยโทมนัส ประกอบด้วยปฏิฆะ เป็นอสังขาริก ๑ เป็นสสังขาริก ๑ ชื่อว่า ปฏิฆจิต ฯ

จิต ๒ นี้ คือ จิตที่สหรคตด้วยอุเบกขา ประกอบด้วยวิกิจฉา ๑ จิตที่สหรคตด้วยอุเบกขา ประกอบด้วยอุทธัจจะ ๑ ชื่อว่า โมมูหจิต ฯ

อกุศลจิต ๑๒ จบบริบูรณ์ทุกประการ ด้วยประการฉะนี้แล ฯ

[สังคหาคาถา]

อกุศลจิต มี ๑๒ คือ โลภมูลจิต ๘
โทสมูลจิต ๒ และโมหมูจิต ๒ ฯ

จิต ๗ เหล่านี้ คือ จักขุวิญญาณ สหรคตด้วยอุเบกขา ๑ โสตวิญญาณ ๑ ฆานวิญญาณ ๑ ชิวหาวิญญาณ ๑ (สหรคตด้วยอุเบกขา) เช่นเดียวกัน กายวิญญาณ สหรคตด้วยทุกข์ ๑ สัมปฏิจฉันนจิต

สหรคตด้วยอุเบกขา ๑ สันตีรณจิต สหรคตด้วยอุเบกขาเช่นเดียวกัน ๑ ชื่อว่า อกุศลวิบากอเหตุจิต ฯ

จิต ๘ เหล่านี้ คือ จักขุวิญญาณ สหรคตด้วยอุเบกขา ๑ โสตวิญญาณ ๑ ฆานวิญญาณ ๑ ชิวหาวิญญาณ ๑ (สหรคตด้วยอุเบกขา) เช่นเดียวกัน การวิญญาณ สหรคตด้วยสุข ๑ สัมปฏิจฉันนจิต สหรคตด้วยอุเบกขา ๑ สันตีรณจิต สหรคตด้วยโสมนัส ๑ สันตีรณจิต สหรคตด้วยอุเบกขา ๑ ชื่อว่า กุศลวิบากอเหตุกจิตฯ

จิต ๓ นี้ คือ ปัญจทวาราวัชชนะ สหรคตด้วยอุเบกขา ๑ มโนทวาราวัชชนะ สหรคตด้วยอุเบกขาเช่นกัน ๑ หสิตุปบาทจิต สหรคตด้วยโสมนัส ๑ ชื่อว่า อเหตุกิริยาจิต ฯ

อเหตุจิต ๑๘ จบบริบูรณ์ทุกประการ ด้วยประการฉะนี้แล ฯ

[สังคหคาถา]

อเหตุกจิต ๑๘ คือ อกุศลวิบากจิต ๗
กุศลวิบากจิต ๘ กิริยาจิต ๓ ฯ จิต ๕๙
หรือ ๙๑ บ้าง ที่พ้นจากอกุศลจิต และ
อเหตุจิต ท่านเรียกว่า โสภณจิต ฯ

จิต ๘ นี้ คือ จิตที่สหรคตด้วยโสมนัส ประกอบด้วยญาณ เป็นอสังขริก ๑ สสังขาริก ๑ จิตที่สหรคตด้วยโสมนัส ไม่ประกอบด้วยญาณ เป็นอสังขาริก ๑ สสังขาริก ๑ จิตที่สหรคตด้วยอุเบกขา ประกอบด้วยญาณ เป็นอสังขาริก ๑ สสังขาริก ๑ จิตที่สหรคตด้วยอุเบกขา ไม่ประกอบด้วยญาณ เป็นอสังขาริก ๑ สสังขาริก ๑ ชื่อว่า สเหตุกกามาวจรกุศลจิต ฯ

จิต ๘ นี้ คือ จิตที่สหรคตด้วยโสมนัส ประกอบด้วยญาณ เป็นอสังขาริก ๑ สสังขาริก ๑ จิตที่สหรคตด้วยโสมนัส ไม่ประกอบด้วยญาณ เป็นอสังขาริก ๑ สสังขาริก ๑ จิตที่สหรคตด้วยอุเบกขา ประกอบด้วยญาณ เป็นอสังขาริก ๑ สสังขาริก ๑ จิตที่สหรคตด้วยอุเบกขา ไม่ประกอบด้วยญาณ เป็นอสังขาริก ๑ สสังขาริก ๑ ชื่อว่า สเหตุกกามาวจรวิบากจิต ฯ

จิต ๘ นี้ คือ จิตที่สหรคตด้วยโสมนัส ประกอบด้วยญาณ เป็นอสังขาริก ๑ สสังขาริก ๑ จิตที่สหรคตด้วยโสมนัส ไม่ประกอบด้วยญาณ เป็นอสังขาริก ๑ สสังขาริก ๑ จิตที่สหรคตด้วยอุเบกขา ประกอบด้วยญาณ เป็นอสังขาริก ๑ สสังขาริก ๑ จิตที่สหรคตด้วยอุเบกขา ไม่ประกอบด้วยญาณ เป็นอสังขาริก ๑ สสังขาริก ๑ ชื่อว่า สเหตุกกามาวจรกิริยา จิต ฯ

กุศลจิต วิบากจิต และกิริยาจิต ฝ่ายสเหตุกามาวจร ๒๔ จบบริบูรณ์ทุกประการ ด้วยประการฉะนี้แล ฯ

[สังคหคาถา]

ผู้รู้กล่าวกุศลจิต วิบากจิต และกิริยาจิต
ฝ่ายสเหตุกกามาวจรไว้ ๒๔ โดยความ
ต่างแห่งเวทนา ญาณ และสังขาร ฯ
ในกามภพ กามาวจรจิตทั้งหมดมี ๕๔ คือ

วิบากจิต ๒๓ กุศลจิตกับอกุศลจิต ๒๐
และกิริยาจิต ๑๑

กามาวจรจิต จบบริบูรณ์ ฯ

จิตทั้ง ๕ นี้ คือ ปฐมฌานกุศลจิต ประกอบด้วยวิตก วิจาร ปีติ สุข และเอกัคคตา ๑ ทุติยฌานกุศลจิต ประกอบด้วยวิจาร ปีติ สุข และเอกัคคตา ๑ ตติยฌานกุศลจิต ประกอบด้วยสุขและเอกัคคตา ๑ ปัญจมฌานกุศลจิต ประกอบด้วยอุเบกขาและเอกัคคตา ๑ ชื่อว่า รูปาวจรกุศลจิต ฯ

จิตทั้ง ๕ นี้ คือ ปฐมฌานวิบากจิต ประกอบด้วยวิตก วิจาร ปีติ สุข และเอกัคคตร ๑ ทุติยฌานวิบากจิต ประกอบด้วย วิจาร ปีติ สุข และเอกัคคตร ๑ ตติยฌานวิบากจิต ประกอบด้วย ปีติ สุข และเอกัคคตา ๑ จตุตถฌานวิบากจิต ประกอบด้วยสุขและ เอกัคคตา ๑ ปัญจฌานวิบากจิต ประกอบด้วยอุเบกขาและเอกัคคตร ๑ ชื่อว่า รูปวจรวิบากจิต ฯ

จิตทั้ง ๕ นี้ คือ ปฐมฌานกิริยาจิต ประกอบด้วยวิตก วิจาร ปีติ สุข และเอกัคคตา ๑ ทุติยฌานกิริยาจิต ประกอบด้วยวิจาร ปีติ สุข และเอกัคคตา ๑ ตติยฌานกิริยาจิต ประกอบด้วยปีติ สุข และเอกัคคตา ๑ จตุตฌานกิริยาจิต ประกอบด้วยสุขและเอกัคคตา ๑

ปัญจมฌานกิริยาจิต ประกอบด้วยอุเบกขาและเอกัคคตา ๑ ชื่อว่า รูปาวจรกิริยาจิต ฯ

กุศลจิต วิบากจิต และกิริยาจิต ฝ่ายรูปาวจร ๑๕

จบบริบูรณ์ทุกประการ ด้วยประการฉะนี้แล ฯ

[สังคหคาถา]

รูปาวจรจิต โดยความต่างแห่งฌาน มี ๕,

โดยความต่างแห่งกุศล วิบาก และกิริยา

รูปาวจรจิตนั้น มี ๑๕ ฯ

จิตทั้ง ๔ นี้ คือ อากาสานัญจายตนกุศลจิต ๑ วิญญาณัญจายตนกุศลจิต ๑ อากิญจัญญายตนกุศลจิต ๑ เนวสัญญานาสัญญายตนกุศลจิต ๑ ชื่อว่า อรูปาวจรกุศลจิต ฯ

จิตทั้ง ๔ นี้ คือ อากาสานัญจายตนวิบากจิต ๑ วิญญาณัญจายตนวิบากจิต ๑ อากิญจัญญายตนวิบากจิต ๑ เนวสัญญาณสัญญายตนวิบากจิต ๑ ชื่อว่า อรูปาวจรวิบากจิต ฯ

จิตทั้ง ๔ นี้ คือ อากาสานัญจาตนกิริยาจิต ๑ วิญญาณัญจายตนกิริยาจิต ๑ อากิญจัญญายตนกิริยาจิต ๑ เนวสัญญานาสัญญายตนกิริยาจิต ๑ ชื่อว่า อรูปวจรกิริยาจิต ฯ

กุศลจิต วิบากจิต และกิริยา ฝ่ายอรูปาวจร ๑๒

จบบริบูรณ์ทุกประการ ด้วยประการฉะนี้แล ฯ

[สังคหคาถา]

อรูปจิต (อรูปาวจรจิต) มี ๔ โดย

ประเภทแห่งอารมณ์ มีอีก ๑๒ โดยความ

ต่างแห่งกุศล วิบาก และกิริยา ฯ

จิตทั้ง ๔ นี้ คือ โสดาปัตติมรรคจิต ๑ สกทาคามิมรรคจิต ๑ อนาคามิมรรคจิต ๑ อรหัตตมรรคจิต ๑ ชื่อว่า โลกุตตรกุศลจิต ฯ

จิตทั้ง ๔ นี้ คือ โสดาปัตติผลจิต ๑ สกทาคามิผลจิต ๑ อนาคามิ-ผลจิต ๑ อรหัตตผลจิต ๑ ชื่อว่า โลกุตตรวิบากจิต ฯ

กุศลจิตและวิบากจิตฝ่ายโลกุตตระ ๘ จบบริบูรณ์ทุกประการ ด้วยประการฉะนี้แล ฯ

[สังคหคาถา]

อนุตตรจิต (โลกุตตรจิต) บัณฑิตกล่าว

ไว้ ๘ คือ กุศลจิตมี ๔ โดยประเภท

แห่งมรรค ๔ วิบากจิตก็มี ๔ เหมือนกัน

เพราะเป็นผลแห่งมรรคนั้น ฯ อกุศลจิตมี

เพียง ๑๒ ฯ กุศลจิตมี ๒๑ วิบากจิตมี

เพียง ๓๖ ฯ กิริยาจิตมี ๒๐ ฯ บัณฑิต

กล่าวจิตไว้ในกามภพ ๕๔ ในรู)ภพ ๑๕

ในอรูปภพ ๑๒ อนึ่ง ในอนุตตรจิต

(ในโลกุตตรจิต) กล่าวไว้ ๘ ฯ ก็บัณฑิต

ผู้มีปรีชาเห็นประจักษ์ ย่อมจำแนกจิต

ออกเป็น ๘๙ บ้าง เป็น ๑๒๑ บ้าง ด้วย

ประการอย่างนี้ ฯ

จิต ๘๙ เป็นจิต ๑๒๑ ได้อย่างไร ? จิตทั้ง ๕ นี้ คือ ปฐมฌาน โสดาปัตติมรรคจิต ประกอบด้วยวิตก วิจาร ปีติ สุข และเอกัคคตา ๑ ทุติยฌานโสดาปัตติมรรคจิต ประกอบด้วยวิจาร ปีติ สุข และ เอกัคคตา ๑ ตติยฌานโสดาปัตติมรรคจิต ประกอบด้วยปีติ สุข และ เอกัคคตา ๑ จตุตถฌานโสดาปัตติมรรคจิต ประกอบด้วยสุข และ เอกัคคตา ๑ ปัญจมฌานโสดาปัตติมรรคจิต ประกอบด้วยอุเบกขา และ เอกัคคตา ๑ ชื่อว่า โสดาปัตติมรรคจิต และสกทาคามิมรรคจิต อนาคามิมรรคจิตกับอรหัตตมรรคจิต ก็อย่างเดียวกัน ฉะนั้น จึงรวม เป็นจิต ๒๐ ถ้วน ชื่อว่า มรรคจิต และผลจิตก็มีจำนวนเท่านั้น ฉะนั้น จึงรวมเป็นโลกุตตรจิต ๔๐ ถ้วน ฯ

[สังหคาถา]

ก็บัณฑิตแบ่งอนุตตรจิต (โลกกุตตรจิต)
ออกไปเป็นอย่างละ ๕ โดยความต่างแห่ง
การประกอบด้วยองค์ฌาน และกล่าวว่า
มี ๔๐ ฯ เหมือนอย่างว่า รูปาวจรจิต
บัณฑิตถือเอาในความต่างแห่งฌาน มี
ปฐมฌานเป็นต้น ฉันใด อนุตตรจิต
(โลกุตตรจิต) ท่านก็ถือเอาในความต่าง
แห่งฌาน มีปฐมฌานเป็นต้น ฉันนั้น ฯ
แม้อรูปฌาน ท่านก็ถือเอาในฌานที่ ๕
(อีกนัยหนึ่ง รูปาวจรจิต และอนุตตรจิต

(โลกุตตรจิต) บัณฑิตถือเอาในความต่าง
แห่งฌานมีปฐมฌานเป็นต้น ฉันใด แม้
อรูปฌาน ท่านก็ถือเอาในฌานที่ ๕
ฉันนั้น) ฯ เพราะฉะนั้น แต่ละฌาน ๆ
มีปฐมฌานเป็นต้น บัณฑิตจึงได้กล่าวจิต
ไว้ฌานละ ๑๑ แต่ฌานที่สุดมีจิต ๒๓ ฯ
กุศลจิตมี ๓๗ อนึ่ง วิบากจิต มี ๕๒
(อกุศลจิต ๑๒ กิริยาจิต ๒๐) ผู้รู้ทั้งหลาย
ได้กล่าวจิตไว้ ๑๒๑[๑] ด้วยประการอย่าง
นี้แล ฯ

ปริเฉทที่ ๑ ชื่อจิตตสังคหวิภาค
ในปกรณ์อภิธัมมัตถสังคหะ จบ ด้วยประการฉะนี้ ฯ

๑. จิต ฌานละ ๑๑ คือ รูปฌานที่ ๑ ถึงที่ ๔ ทุกชั้น มีกุศล ๑ วิบาก ๑ กิริยา มรรค ๔ ผล ๔ ฯ

ฌานที่สุด ได้แก่ รูปฌานที่ ๕ และอรูปฌานทั้ง ๔ สงเคราะห์เข้าไปรูปฌานที่ ๕ เพราะมีองค์เสมอกัน มีจิตรวมกัน ๒๓ คือ รูปฌานที่ ๕ มีกุศล ๑ วิบาก ๑ กิริยา ๑ อรูปฌานทั้ง ๔ มีกุศล ๔ วิบาก ๔ กิริยา ๔ รวมเป็น ๑๕ ส่วนในโลกุตตรจิต นับรวมกันเป็นมรรค ๔ ผล ๔ รวมเป็น ๒๓ ฯ

กุศลจิต ๓๗ คือ กามาวจร ๘ รูป ๔ โลกุตตร ๒๐ ฯ

วิบากจิต ๕๒ คือ อเหตุก ๑๕ กามาวจรสเหตุก ๘ รูป ๔ อรูป ๔ โลกุตตร ๒๐ ฯ

จิต ๑๒๑ คือ กุศล ๓๗ วิบาก ๕๒ รวมกับอกุศล ๑๒ กิริยา ๒๐ ฯ

อีกอย่างหนึ่ง นับดังนี้ อกุศล ๑๒ อเหตุก ๑๘ กามาวจรโสภณ ๑๔ รูปาวจร ๑๕ อรูปาวจร ๑๒ โลกุตตร ๔๐ ฯ

อภิธัมมัตถสังคหฎีกาแปล

[ชื่ออภิธัมมัตถวิภาวินี*]

คาถาเริ่มต้น

ข้าพเจ้า[๑] ผู้ชื่อว่าสุมังคละ ขอถวายนมัสการพระพุทธเจ้า ผู้มีพระกรุณาและพระญาณอันหมดจดโดยพิเศษ พระธรรมอันพระสัมพุทธเจ้าทรงบูชาแล้ว พระสงฆ์ผู้หมดกิเลส (ที่เป็นเครื่องถึงความเป็นความเลว) ผู้เกิดดีแล้วแต่พระสัทธรรม และขอกราบไหว้ท่านพระสารีบุตรมหาเถระ ผู้เป็นปราชญ์องอาจในพระปริยัติ เป็นครู เป็นภาชนะแห่งคารวะ ด้วยเศียรเกล้า แล้วจักพรรณนาโดยย่อ ซึ่งพระอภิธัมมัตถสังคหะ เป็นที่ยังปีติให้เจริญยิ่งแก่เหล่าภิกษุนักอภิธรรม เพราะกุลบุตรทั้งหลาย ไม่สามารถจะรู้อรรถในบททั้งปวงในปกรณ์นี้ได้จากวรรณนาแม้เป็นอันมาก ที่ท่านโบราณาจารย์รจนาไว้ ฉะนั้น ข้าพเจ้าจักรจนาอรรถวรรณนา

* พระมหาแพร กมฺมสาโร ป. ธ. ๙ วัดเขมาภิรตาราม นนทบุรี แปล.

๑-๑. เฉลยสนามหลวง พ.ศ. ๒๔๘๗-๘๘-๘๙.

โดยย่อ ไม่ทิ้งบทที่ลี้ลับในปกรณ์นี้ พร้อมทั้ง
อรรถาธิบายให้แจ่มแจ้ง ฯ

พรรณนาความปริเฉทที่ ๑

อธิบายปณามคาถา

ท่านอาจารย์ (อนุรุทธ) นี้ เมื่อจะเริ่มปกรณ์นี้ อันประกอบด้วยนัยอันวิจิตรอย่างยิ่ง สามารถจะสางชัฏคือลัทธิของตน และของคนอื่น ซึ่งให้เกิดความแกล้วกล้าแห่งปัญญาทั้งผ่องใสทั้งไพบูลย์ จึงกล่าวคำมีอาทิว่า **"สมฺมาสมฺพุทฺธํ"** ก่อน เพื่อจะแสดงการนอบน้อมพระรัตนตรัย ข้อความ วิธีการ ชื่อปกรณ์ และประโยชน์ทั้งหลายโดยแท้ ฯ

ก็ในอารัมภคาถานี้ ด้วยคำว่า **สมฺมสมฺพุทฺธํ ฯ เป ฯ อภิวาทิย** นี้ ท่านกล่าวการประณามพระรัตนตรัย ฯ ด้วยบทว่า **อภิธมฺมตฺถ-สงฺคหํ** นี้ ท่านกล่าวความย่อ วิธีการแต่งและชื่อแห่งปกรณ์ เพราะแสดงความที่อรรถในพระอภิธรรมเหล่านั้น อันปกรณ์ที่รวบรวมไว้ในปกรณ์นี้ เพราะแสดงอาการแห่งอันกล่าวรวบรวมเป็นหมวด ๆ และเพราะแสดงชื่อตามอรรถ ฯ ส่วนประโยชน์ท่านแสดงด้วยบทว่า สังคหะ โดยความเป็นบทยังประโยชน์ให้สำเร็จ เพราะเมื่อมีการรวบรวมอรรถในพระอภิธรรมไว้เป็นหมวด ๆ ความเข้าในสภาพแห่งอรรถในพระอภิธรรมเหล่านั้น ด้วยสามารถแห่งกิจมีอันเรียน และอันสอบสวนซึ่งอรรถในพระอภิธรรมนั้นเป็นต้น และความสำเร็จแห่งประโยชน์

ทั้งในทิฏฐธรรมและสัมปรายภพ ซึ่งมีความเข้าใจนั้นเป็นมูลจะสำเร็จได้โดยไม่ยาก ฯ ในการาปกเหตุเหล่านั้น ประโยชน์ของการประณามพระรัตนตรัย ท่านอาจารย์ทั้งหลายให้พิสดารโดยประการมากทีเดียว ฯ ก็โดยพิเศษ ท่านหวังการป้องกันอันตราย ฯ จะพึงเห็นได้ ตามคำที่ท่านอาจารย์ผู้รจนาอรรถกถาทั้งหลายกล่าวไว้ว่า "เราผู้มีอันตราย อันอานุภาพแห่งห้วงบุญนั้นขจัดแล้ว" ดังนี้ ฯ การประณามพระรัตนตรัย โดยอรรถคือกุศลเจตนา ที่ยังกิริยาคือการประณามให้สำเร็จ ฯ และกุศลเจตนานั้นเป็นเหตุในเสวยวิบากในทิฏฐธรรม แก่บุคคลผู้ไหว้พระรัตนตรัยซึ่งควรไหว้ เพราะถึงพร้อมด้วยเขตและอัธยาศัย ย่อมป้องกันอุปปีฬกกรรม และอุปัจเฉทกกรรมอันจะทำอันตรายแก่ความสืบต่อแห่งวิบากอันกรรมนั้นให้เกิดแล้ว ด้วยสามารถแห่งอันสนับสนุนแก่กรรมอันเป็นนิมิตแห่งสมบัติตามที่ได้แล้ว ยังความไม่เป็นไปแห่งอันตรายมีโรคเป็นต้นมีกรรมเหล่านั้นเป็นเหตุ อันจะห้ามความสำเร็จแห่งประโยชน์ตามที่มุ่งหมายได้สำเร็จได้ ฯ เพราะฉะนั้น การทำประณามพระรัตน-ตรัยในต้นปกรณ์ ก็เพื่อความลุล่วงแห่งปกรณ์ตามที่ปรารภ โดยหาอัน-ตรายมิได้ และเพื่อความสำเร็จแห่งกิจมีการเรียนและการจำทรงเป็นต้นแก่นักเรียนทั้งหลาย โดยหาอันตรายมิได้ เพราะความปฏิบัติมีการไหว้เป็นประธาน ฯ

การกล่าวความย่อ ก็โดยความที่คัมภีร์มีความย่อปรากฏแล้วนั่นแหละ อันวิญญูชนทั้งหลายจะพึงปฏิบัติ ด้วยสามารถแห่งกิจมีการเรียนเป็นต้น ฯ การแสดงวิธีการแห่งการแต่งและประโยชน์ ก็เพื่อ

จะยังความขะมักเขม้นให้เกิดแก่นักเรียนทั้งหลาย ฯ การกล่าวคือชื่อก็เพื่อสะดวกแก่การเรียก ฯ นี้ความรวมในอารัมภคาถานั้น ฯ ส่วนความเรียงเป็นดังนี้ ฯ สัมพันธ์ความว่า ข้าพเจ้าถวายอภิวาทแล้ว ซึ่งพระสัมมสัมพุทธเจ้าผู้มีพระคุณอันชั่งไม่ได้ พร้อมทั้งพระสัทธรรมและหมู่แห่งพระอริยสงฆ์อันสูงสุด จักกล่าวปกรณ์อภิธัมมัตสังคหะ ฯ

บัณฑิตพึงทราบวินิจฉัยในคาถานั้น ดังต่อไปนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงพระนามว่าสัมมสัมพุทธะ เพราะอรรถว่า ตรัสรู้ดียิ่งซึ่งธรรมทั้งมวล โดยชอบ และด้วยพระองค์เอง ฯ จริงอยู่ พระองค์ทรงรู้แล้ว คือทรงรู้แล้ว ซึ่งธรรมชาติต่างโดยสังตะและอสังขตะแม้ทั้งสิ้น โดยชอบ ด้วยสามารถแห่งอันรู้ตลอดซึ่งลักษณะพร้อมทั้งกิจตามความจริง ด้วยพระองค์ทรงค้นคว้าสั่งสมมาแล้ว ด้วยพระองค์เอง ฯ สมพระบารมีที่พระองค์ทรงค้นคว้าสั่งสมมาแล้ว ด้วยพระองค์เอง ฯ สมดังที่พระองค์ตรัสไว้ว่า "เรารู้ยิ่งด้วยตนเองแล้ว จะพึงแสดงอ้างเอาใครเล่า (ว่าเป็นอาจารย์) ดังนี้ ฯ[๒]

อีกอย่างหนึ่ง เพราะพุธธาตุ เป็นไปแม้ในอรรถว่า ตื่น และเบิกบาน อธิบายว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงตื่นแล้ว โดยชอบ และด้วยพระองค์เอง มิใช่ผู้อื่นปลุกให้ทรงตื่น ทรงสร่างสิ้นสุดแล้วจากความหลับคือสัมโมหะพร้อมทั้งวาสนา ด้วยพระองค์เองโดยแท้ อนึ่ง พระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้น ทรงเบิกบานพระหฤทัยแล้ว คือถึงความเบิกบานพระหฤทัยเต็มที่แล้ว โดยชอบ ด้วยพระองค์เอง โดยบรรลุ

๒. วิ. มหาวคฺค. ๔/๑๔ ฯ

พระสัพพัญญุตญาณ อันประดับด้วยจำนวนคุณนับไม่ถ้วน เพราะความประชุมพร้อมด้วยมรรคญาณอันเลิศ ดุจดอกประทุมอันคลี่บานเต็มที่แล้วโดยถึงความงามเลิศคือสิริที่รุ่งเรืองยิ่งนัก เพราะประจวบด้วยรัศมีแห่งทินกร เพราะฉะนั้น จึงทรงพระนามว่าสัมมาสัมพุทธะ ฯ

แม้เมื่อประกอบ สัมมาสัมพุทธศัพท์ กับด้วยอรรถแห่งถ้อยคำตามที่กล่าวแล้ว ท่านอาจารย์ย่อมยกย่องพระผู้มีพระภาคเจ้าให้พิเศษด้วยบทว่า **อตุลํ** ดังนี้ เพราะสัมมาสัมพุทธศัพท์ เป็นไปในพระผู้มีพระภาคเจ้า ด้วยสามารถแห่งพระนาม ฯ บุคคลผู้อันเขาชั่งให้เสมอกันได้ด้วยตาชั่ง ชื่อว่าตุลยะ ฯ ตุลยะ นั่นแหละ ท่านกล่าวว่า ตุละด้วยอำนาจลบ ย อักษร ฯ อักอย่างหนึ่ง ด้วยอำนาจแห่ง อ ปัจจัยลงในอรรถว่า ชั่งได้ ท่านอาจารย์จึงกล่าวคำว่า บุคคลที่ผู้อื่นชั่งได้โดยคุณชาตมีศีลเป็นต้น ซึ่งเหมือนกับตาชั่ง ชื่อว่าตุละ (ผู้อันเขาชั่งได้ด้วยคุณดุจตาชั่ง) ฯ พระผู้มีพระภาคมิใช่ผู้อันบุคคลชั่งได้ด้วยคุณดุจตาชั่ง จึงชื่อว่าอตุละ คือผู้ที่ไม่เหมือนกับใคร ๆ ด้วยคุณมีศีลเป็นต้น อีกอย่างหนึ่ง พระผู้มีพระภาคเจ้า ชื่อว่าอตุละ เพราะอรรถว่าไม่มีบุคคลผู้ทัดเทียมคือเสมอเหมือน เพราะทรงเป็นอัครบุคคลในโลกพร้อมทั้งเทวโลก ฯ สมดังที่พระพุทธองค์ตรัสไว้ว่า ภิกษุทั้งหลายสัตว์ทั้งหลายที่ไม่มีเท้าก็ตาม มี ๒ เท้าก็ตาม มี ๔ เท้าก็ตาม มีประมาณเพียงใด พระตถาคตเจ้า บัณฑิตกล่าวว่า เป็นยอดแห่งสัตว์ทั้งหลายเหล่านั้น ดังนี้เป็นอาทิ ฯ ๑ก็ด้วยคำมีประมาณเพียงเท่านี้ ย่อมเป็นอันท่านพระอนุรุทธาจารย์ทำการสดุดีพระผู้มีพระภาคเจ้า ด้วยอาการ ๓

๑-๑. เฉลยสนามหลวง พ.ศ. ๒๔๙๗.

คือ เหตุสัมปทา ผลสัมปทา และสัตตูปการสัมปทา ฯ

[อธิบายสัมปทา ๓]

บรรดาสัมปทาทั้ง ๓ นั้น ความประกอบด้วยพระมหากรุณาและความอบรมพระโพธิสมภาร ชื่อว่าเหตุสัมปทา ฯ ส่วนผลสัมปทา มี ๔ อย่าง คือ ญาณสัมปทา ปหารสัมปทา อานุภาวสัมปทา และรูปกายสัมปทา ฯ บรรดาผลสัมปทาทั้ง ๔ นั้น มรรคญาณซึ่งเป็นที่ตั้งแห่งพระสัพพัญญุตญาณ และพระทศพลญาณเป็นต้น ซึ่งมีมรรคญาณนั้นเป็นมูล ชื่อว่าญาณสัมปทาน ฯ ความที่สังกิเลสทั้งสิ้นพร้อมทั้งวาสนา ถึงความไม่บังเกิดขึ้นโดยส่วนเดียวเป็นธรรมดา ชื่อว่าปหานสัมปทา ฯ ความเป็นใหญ่ในการทำให้สำเร็จได้ตามที่ปรารถนา ชื่อว่าอานุภาวสัมปทา ฯ ก็อัตตภาวสมบัติ (คือพระรูปสมบัติ) อันประกอบด้วยพระลักษณะและอนุพยัญชนะ อันน่าเพลิดเพลินเจริญนัยนาของชาวโลกทั้งมวล ชื่อว่ารูปกายสัมปทา ฯ ส่วนสัตตูปการสัมปทา มี ๒ อย่าง คือ อาสยะ (พระอัธยาศัย) และปโยคะ (พระอุตสาหะ) ฯ บรรดาสัตตูปการสัมปทาทั้ง ๒ นั้น ความที่พระผู้มีพระภาคมีพระอัธยาศัยเกื้อกูลเป็นนิจ แม้ในเหล่าสัตว์ผู้มีความผิด มีพระเทวทัตเป็นต้น และการรอเวลาแก่กล้าแห่งอินทรีย์ แห่งเวไนยสัตว์ผู้มีปัญญินทรีย์ยังไม่แก่กล้า ชื่อว่าอาสยะ ฯ ก็การแสดงพระธรรมอันจะนำสัตว์ออกจากทุกข์ทั้งปวง โดยหัวข้อคือยาน ๓ แห่งพระผู้มีพระภาค ผู้มีพระหฤทัยมิได้เพ่งลาภสักการะเป็นต้น แก่เหล่าสัตว์อื่นจากเหล่าสัตว์ผู้มีความคิด

นั้น ชื่อปโยคะ ฯ บรรดาสัมปทา ๓ อย่าง มีเหตุสัมมปทาเป็นต้นนั้น ผลสัมปทา ๒ อย่างข้างต้น ท่านพระอนุรุทธาจารย์แสดงแล้วด้วยบทว่า **สมฺมาสมฺพุทฺธํ** นี้ ฯ ส่วนผลสัมปทา ๒ อย่างนอกนี้ กับทั้งสัตตูปการ-สัมปทา แสดงด้วยบทว่า **อตุลํ** นี้ ฯ ส่วนเหตุสัมปทาอันเป็นเหตุแห่งผลสัมปทาและสัตตูปการสัมปทานั้น ท่านแสดงแล้วแม้ด้วยบททั้ง ๒ โดยความเป็นบทสามารถ เพราะสมบัติแห่งสัมทาทั้ง ๒ นั้นไม่มี โดยเว้นจากเหตุเช่นนั้น และเพราะผลสัมปทาและสัตตูปการสัมปทานั้น มีความเกี่ยวข้องในบุคคลทุกจำพวก ในเมื่อสมบัติแห่งสัมปทาทั้ง ๒ นั้น ไม่มีเหตุ ฯ

ท่านอาจารย์ ครั้นถวายนมัสการพระพุทธรัตนะนั้น ซึ่งมีการสดุดีที่สงเคราะห์ด้วยข้อกำหนด ๓ ประการเป็นหลักสำคัญ ด้วยประการฉะนี้แล้ว บัดนี้ เมื่อจะเริ่มคำนอบน้อมแด่พระรัตนะที่เหลือ จึงกล่าวว่า **สสทฺธมฺมคณุตฺตมํ** ฯ

[อธิบายพระธรรมและพระสงฆ์]

แท้จริง ความที่พระธรรมและพระสงฆ์ แม้เป็นผู้มีคุณ (แม้เป็นรัตนะที่เพิ่มขึ้น) ก็เป็นผู้ควรกราบไหว้ บัณฑิตย่อมทราบได้โดยประกอบ **สห** ศัพท์ไว้ เปรียบเหมือนเมื่อชนกล่าวว่า (บิดา) มาพร้อมทั้งบุตรและทาระ คนอื่นก็ทราบการมาแม้ของบุตรและทาระได้โดยประกอบ **สห** ศัพท์ไว้ฉะนั้น ฯ

บรรดาพระธรรมและพระสงฆ์นั้น สภาพที่ชื่อว่าธรรม เพราะอรรถว่า ทรงไว้ซึ่งสัตว์ทั้งหลายผู้ทรงตนไว้ ไม่ให้ตกไปในอบาย ๔

และในวัฏฏทุกข์ทั้งสิ้น ฯ พระธรรมมี ๙ อย่าง ด้วยสามารถแห่ง มรรค ๔ ผล ๔ และนิพพาน ๑ หรือมี ๑๐ อย่าง รวมทั้งปริยัติเข้า ด้วย ฯ ก็แล การทรงไว้แห่งพระธรรมนี้ ได้แก่การขจัดกิเลสที่ให้เกิด ในอบายเป็นต้น ฯ บัณฑิตพึงเห็นสันนิษฐานว่า การขจัดกิเลสแห่ง อริยมรรคและนิพพานทั้ง ๒ นั่น ย่อมได้โดยนิปปริยาน (โดยตรง) เพราะอริยมรรคเป็นธรรมตัดกิเลสได้เด็ดขาด และเพราะพระนิพพาน เป็นเหตุสำเร็จประโยชน์ คือ ขจัดกิเลสได้แห่งอริยมรรคนั้น โดยความ เป็นอารมณ์ ส่วนการขจัดกิเลสนั้น แห่งอริยาผลและปริยัติแม้ทั้ง ๒ ย่อมมีได้โดยปริยาย (โดยอ้อม) เพราะผลเป็นไปโดยเป็นคุณตาม สมควรแก่มรรค ด้วยอำนาจสงบระงับกิเลส และเพราะปริยัติเป็นเหตุ บรรลุมรรคผลและพระนิพพานนั้น ฯ

ที่ชื่อว่าสัทธรรม เพราะอรรถว่า เป็นธรรมของท่านผู้สงบ คือ สัปบุรุษทั้งหลาย ได้แก่พระอริยาบุคคลทั้งหลาย หรือเป็นธรรมที่มีอยู่ ปรากฏอยู่ ไม่เหมือนอัตตา (ตน) ที่พวกเดียรถีย์กำหนด (คิดนึก) ซึ่งไม่มีอยู่โดยปรมัตถ์ หรือเป็นธรรมอันบัณฑิตยกย่อง คือสรรเสริญ แล้ว เพราะประกอบด้วยคุณมีความเป็นธรรมที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัส ดีแล้วเป็นต้น ไม่ใช่เป็นธรรมที่ถูกติเตียนโดยส่วนเดียว เหมือนธรรม ของลัทธิภายนอกฉะนั้น ฯ

คณะนั้น ชื่อว่าหมู่ เพราะเป็นที่ชุมชนแห่งพระอริยบุคคลทั้งหลาย และชื่อว่าสูงสุด เพราะประกอบด้วยคุณอันพิเศษ มีความเป็นหมู่ที่ ปฏิบัติดีแล้วเป็นต้น อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่าสูงสุดกว่าคณะทั้งหลายหรือ

ในคณะทั้งหลาย คือในหมู่แห่งเทวดาและมนุษย์เป็นต้น ด้วยสามารถแห่งคุณตามที่กล่าวแล้วนั่นแล เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่าหมู่แห่งพระอริยสงฆ์อันสูงสุด ฯ พระผู้มีพระภาคชื่อว่าสสัทธัมมคณุตตมะ เพราะอรรถว่า เป็นไปพร้อมด้วยพระสัทธรรมและคณะสงฆ์อันสูงสุด (ขอถวายอภิวาท) พระสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์นั้น พร้อมทั้งพระสัทธรรมและหมู่แห่งพระอริยสงฆ์อันสูงสุด ฯ

บทว่า **อภิวาทิย** คือถวายบังคมแล้วโดยพิเศษ ฯ ความว่า ถวายบังคมด้วยกายทวาร วจีทวาร และมโนทวาร โดยเคารพ คือโดยเอื้อเฟื้อ โดยปราศจากความกลัว, ลาภ, ตระกูล, และอาจาระเป็นต้น ฯ

[อธิบายอภิธรรมและอรรถในอภิธรรม]

บทว่า **ภาสิสฺสํ** แปลว่า จักกล่าว ฯ

ปกรณ์ทั้ง ๗ มีธัมมสังคณีเป็นต้น คือพระอภิธรรมปิฎก ชื่อว่าอภิธรรม โดยวิเคราะห์เป็นต้นว่า เป็นที่มีธรรมอันวิเศษยิ่งโดยความเป็นปรมัตถ์ที่แท้จริง อรรถที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้วในพระอภิธรรมนั้น ชื่อว่าอภิธัมมัตถะ ปกรณ์ที่ชื่อว่าอภิธัมมัตถสังคหะ เพราะอรรถว่า เป็นที่รวบรวมอรรถ ที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสในพระอภิธรรมนั้นไว้ หรือเป็นเครื่องรวบรวมอรรถที่ตรัสไว้ในพระอภิธรรมนั้น ฯ

ท่านอาจารย์ครั้นกระทำวิธี มีการประณามพระรัตนตรัยเป็นต้น ซึ่งเป็นเครื่องหมาย (เหตุ) แห่งประโยชน์ตามที่ต้องการอย่างนี้ก่อน บัดนี้ เมื่อจะยกอรรถที่ตรัสไว้ในพระอภิธรรม ซึ่งปกรณ์ที่ตั้งขึ้นนี้

รวบรวมไว้ ขึ้นแสดงโดยสังเขปก่อน จึงได้กล่าวคำเป็นต้นว่า **ตตฺถ วุตฺตา** ดังนี้ ฯ

ประกอบเนื้อความว่า อรรถแห่งพระอภิธรรม ที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ในพระอภิธรรมนั้น โดยประการทั้งปวง คือโดยอำนาจแห่งธรรมมีกุศลเป็นต้น และโดยอำนาจแห่งสภาวธรรมมีขันธ์เป็นต้น ว่าโดยปรมัตถ์ คือด้วยอำนาจแห่งปรมัตถ์ที่แท้ เว้นสมมติเสีย ก็ตั้งอยู่โดยประการ ๔ คืออาการ ๔ อย่าง ดังนี้ คือ จิต ได้แก่วิญญาณ-ขันธ์ เจตสิก ได้แก่ขันธ์ทั้ง ๓ มีเวทนาขันธ์เป็นต้น รูป ได้แก่รูป-ขันธ์ อันต่างด้วยประเภทแห่งภูตรูป และอุปาทายรูป นิพพาน ได้แก่อสังขตธรรม ที่ต่างเนื่องมาแต่มรรคผล ฯ ในทุติคาถานั้น บัณฑิตพึงกระทำวิเคราะห์อย่างนี้ อรรถอันไม่วิปริต ยอดเยี่ยมคือสูงสุด หรืออรรถที่เป็นอารมณ์ของญาณอันเยี่ยม คือสูงสุด เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่าปรมัตถ์ ฯ โดยปรมัตถ์นั้น ฯ

[ลักษณะจิตและเจตสิก]

ธรรมชาติที่ชื่อว่าจิต เพราะอรรถว่า คิด อธิบายว่า รู้อารมณ์ ฯ เหมือนอย่างที่ท่านอาจารย์กล่าวไว้ว่า จิตมีการรู้แจ้งอารมณ์เป็นลักษณะ ดังนี้ ฯ จริงอยู่ แม้เมื่อมีนิสัยปัจจัยและสมนันตรปัจจัยเป็นต้น จิตก็เกิดขึ้นไม่เว้นจากอารมณ์ เพราะฉะนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวความที่จิตนั้นมีการรู้อารมณ์เป็นลักษณะ ฯ มติที่ว่า จิตไม่มีอารมณ์ ถูกอาจารย์

คัดค้านด้วยบทว่า มีการรู้อารมณ์เป็นลักษณะนั้น ฯ อนึ่ง ธรรมชาติที่ชื่อว่าจิต เพราะอรรถว่าเป็นเหตุให้สัมปยุตธรรมรู้อารมณ์ ฯ อีกนัยหนึ่ง เพียงแต่ความคิด ชื่อว่าจิต ฯ แท้จริง เพียงความเป็นไปตามปัจจัยเท่านั้น ชื่อว่าสภาวธรรม ฯ ก็เพราะทำอธิบายอย่างนี้ ภาวสาธนะเท่านั้น บัณฑิตย่อมได้แก่ปรมัตถธรรมแม้ทั้งหมด โดยนิปปริยายฯ แต่วิเคราะห์ด้วยอำนาจแห่งกัตตุสาธนะและกรณสาธนะ พึงเห็นว่าเป็นการกล่าวโดยปริยาย ฯ จริงอยู่ ธรรมทั้งหลายเป็นกัตตุภาพในกิจของตน ๆ โดยยกตนขึ้นเป็นประธาน และธรรมที่จะพึงให้สำเร็จเป็นกรณะ โดยยกกัตตุภาพขึ้นในหมู่สหชาตธรรม ด้วยความอนุกูลแก่กัตตุนั้น ท่านย่อมได้โดยปริยายเท่านั้น ฯ การแสดงเช่นนั้น บัณฑิตพึงทราบว่า เพื่อแสดงความไม่มีแห่งการกมีกัตตุเป็นต้น ที่พ้นไปจากสภาพแห่งธรรม ฯ พระอาจารย์ทั้งหลายพรรณนาอรรถแห่ง จิต ศัพท์ไว้แม้โดยอรรถ มีอันทำให้วิจิตรเป็นต้น ฯ แต่ย่อเนื้อความในอธิการนี้ได้ ดังนี้

ธรรมชาติที่ชื่อว่า จิต เพราะทำให้วิจิตร หรือ
เพราะภาวะแห่งตนเป็นธรรมชาติวิจิตร หรือ
เพราะอันกรรมและกิเลสสั่งสมไว้ อนึ่ง หรือ
เพราะรักษาไว้ซึ่งอัตภาพอันวิจิตร หรือเพราะ
สั่งสมซึ่งสันดานของตน หรือเพราะมีอารมณ์
อันวิจิตร ฯ

ธรรมชาติที่ชื่อว่าเจตสิก เพราะอรรถว่า มีในจิต โดยมีความเป็นไปเนื่องด้วยจิตนั้น ฯ ความจริง เจตสิกนั้น เว้นจากจิตเสีย ไม่สามารถจะรับอารมณ์ได้ เพราะเมื่อจิตไม่มีก็เกิดขึ้นไม่ได้ทั้งหมด ฯ ส่วนจิตแม้เว้นจากเจตสิกบางประการ ก็ยังเป็นไปได้อารมณ์ เพราะฉะนั้น เจตสิกนั่นแหละ จึงชื่อว่ามีความเป็นไปเนื่องกับจิต ฯ เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า ธรรมทั้งหลายมีใจเป็นประธาน [๑]ดังนี้ ฯ ด้วยบทว่า **ตทายตฺตวุตฺติตาย** นี้ ท่านห้ามแม้ซึ่งความปฏิบัติผิด มีความที่สุขเวทนาเป็นต้นเป็นสภาพหาเจตนามิได้ และเป็นสภาพเที่ยงเป็นต้น ฯ อีกอย่างหนึ่ง ธรรมชาตที่ประกอบในจิต ชื่อว่าเจตสิก ฯ

[ลักษณะรูปและนิพพาน]

ธรรมชาติที่ชื่อว่ารูป เพราะอรรถว่าแปรผัน (สลาย) อธิบายว่า ย่อมถึงความวิการด้วยวิโรธิปัจจัย มีเย็นและร้อนเป็นต้น หรืออันวิโรธิปัจจัย มีเย็นและร้อนเป็นต้น ให้ถึงความวิการ ฯ เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า ย่อมแปรผันเพราะเย็นบ้าง ย่อมแปรผันเพราะร้อนบ้าง ดังนี้ เป็น[๒]อาทิ ฯ ความเกิดขึ้นผิดแผกกัน ในเมื่อมีความประชุมแห่งวิโรธิปัจจัยมีเย็นเป็นต้น ชื่อว่าความแปรผันในที่นี้ ฯ มีคำประท้วงสอดเข้ามาว่า ถ้าเช่นนั้น แม้อรูปธรรมก็บัญญัติว่า รูปได้ ฯ เฉลยว่า ไม่ได้ เพราะท่านประสงค์เอาความแปรผันที่ปรากฏชัด ๆ โดยความสามารถแห่งศัพท์ มี สีต ศัพท์เป็นต้น ฯ เมื่อจะถือเอาเนื้อความโดยประการอื่น ความแปรผันก็สำเร็จด้วยคำอันไม่ต่าง

๑. ขุ. ธ. ๒๕/๑๕ฯ ๒. สํ. ขนฺธ. ๑๗/๑๐๕ฯ

กันว่า **รุปฺปติ** ทั้งนั้น เพราะฉะนั้น จะประโยชน์อะไรด้วยศัพท์ มี สิต ศัพท์ เป็นต้น ฯ ก็ศัพท์ว่า สีต เป็นต้นนั้น อรรถที่จะให้รู้ว่า ความแปรผันแห่งรูปอันวิโรธิปัจจัยมีเย็นเป็นต้นถูกต้องแล้ว ปรากฏชัดกว่า เพราะฉะนั้น ความแปรผันเช่นนั้นแหละ ท่านประสงค์เอาในบทว่า **รุปฺปติ** นี้ ฯ ประท้วงอีกว่า ถ้าเช่นนั้น การบัญญัติว่ารูปในพรหมโลก จะมีได้อย่างไร เพราะในพรหมโลกนั้น วิโรธิปัจจัยมีเย็นเป็นต้น ที่เป็นเครื่องเบียดเบียนหามีไม่ ฯ เฉลยว่า แม้ปัจจัยที่เบียดเบียนจะไม่มี ก็จริงอยู่ แต่ก็มีปัจจัยที่ค้ำชู เพราะฉะนั้น ความแปรผันในพรหมโลกนั้น ย่อมมีได้ด้วยอำนาจแห่งปัจจัยที่ค้ำชูนั้น ฯ อีกอย่างหนึ่ง การบัญญัติว่า รูป ในพรหมโลกนั่นมีได้ เพราะไม่ล่วงเลยสภาพแห่งความแปรผันนั้นไปได้ ฯ พอทีไม่ควรซักช้านัก ฯ

ธรรมชาติที่ชื่อว่านิพพาน เพราะอรรถว่า ออกจากตัณหา ที่ท่านเรียกว่า "วานะ" เพราะร้อยรัด คือเย็บไว้ ซึ่งภพน้อยและภพใหญ่ หรือเพราะอรรถว่า เป็นเครื่องดังไฟ มีไฟคือราคะเป็นต้น ฯ

เพราะเหตุที่การแสดงสภาพแห่งธรรมที่มีวิภาค จะเว้นวิภาคเสียไม่ได้ ฉะนั้น ในบัดนี้ ท่านอาจารย์เมื่อปรารภจะแสดงจำแนกจิตด้วยอำนาจแห่งข้อเบ็ดเตล็ดมี ภูมิ ชาติ และสัมประโยคเป็นต้นก่อน เพื่อจะแสดงวิภาคแห่งอรรถที่ตรัสไว้ในอภิธรรม ตามที่ยกขึ้นแสดงไว้โดยลำดับแห่งอุเทศ จึงกล่าวคำมีอาทิว่า **ตตฺถ จิตฺตํ ตาว** ดังนี้ ฯ ตาว ศัพท์ ย่อมเป็นไปในอรรถแห่งศัพท์ว่า **"ปฐมํ"** นี้ ฯ ก็เนื้อความใน

นิเทศนั้น ดังนี้ว่า ในอรรถแห่งพระอภิธรรมทั้ง ๔ ตามที่ยกขึ้นแสดงไว้ ข้าพเจ้าจะแสดงจิตก่อน ฯ จิตชื่อว่ามี ๔ อย่าง เพราะอรรถว่ามีอย่าง คือประการ ๔ ฯ ก็เพราะธรรมที่เป็นไปในภูมิ ๔ เหล่านี้ประณีตขึ้นโดยลำดับ ฉะนั้น ท่านอาจารย์จึงทำนิเทศแห่งธรรมเหล่านั้นโดยลำดับแห่งธรรมอันเลว ดี ดีกว่า และดีที่สุด ฯ

[อธิบายกามาวจรจิตเป็นต้น]

ในบทว่า **กามาวจรํ** เป็นต้นนั้น วิเคราะห์ว่า สภาพที่ชื่อว่ากาม เพราะอรรถว่า ยังจิตให้ใคร่ ได้แก่กามตัณหา ฯ จิตที่ชื่อว่ากามาวจร เพราะอรรถว่า เป็นที่ท่องเที่ยวแห่งกามตัณหานั้น ด้วยอำนาจทำให้เป็นที่ยึดหน่วง ฯ อีกอย่างหนึ่ง สภาพที่ชื่อว่ากาม เพราะอรรถว่าอันจิตใคร่ ได้แก่กามภพ ๑๑ อย่าง[๑] ฯ จิตที่ชื่อว่ากามาวจร เพราะอรรถว่า ท่องเที่ยวในกามภพนั้นโดยมาก ฯ ก็จิตนี้ แม้เป็นไปในรูปภพและอรูปภพ ก็ควรชื่อว่ากามาวจร เพราะท่านประสงค์เอาการเที่ยวไปโดยมาก ฯ อีกอย่างหนึ่ง กามภพนั่นแหละ ชื่อว่ากามาวจร เพราะอรรถว่า เป็นที่ท่องเที่ยวแห่งกาม ฯ จิตแม้เป็นไปในกามาวจรภพนั้น ก็ชื่อว่ากามาวจร โดยออกชื่อภพเป็นที่อาศัย ดุจในประโยค มีอาทิว่า "เตียงทั้งหลายย่อมกระทำซึ่งการโห่" ดังนี้ ฯ ไม่ต้องกล่าวให้พิสดารนัก ฯ ก็ในอธิการนี้ มีคาถาย่อความไว้ ดังนี้

๑. อีกอย่างหนึ่งกามภพนั่นแหละ ชื่อว่ากามฯ กามนั้น ย่อมท่องเที่ยวไปกามภพ (๑๑ อย่าง) นี้ เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่ากามาวจร.

จิตนั้นชื่อว่ากามาวจร เพราะอรรถว่า เป็นที่ท่องเที่ยวแห่งกาม หรือท่องเที่ยวในกาม หรือแม้โดยฐานูปจาร ฯ พึงเห็นนัยแม้ในรูปวจรจิต และอรูปาวจรจิต ตามควรเช่นเดียวกัน ฯ

จิตที่ชื่อว่าโลกุตตระ เพราะอรรถว่า ข้ามขึ้นจากโลก กล่าวคืออุปาทานขันธ์ โดยที่ไม่มีอาสวะ ได้แก่มรรคจิต ฯ ส่วนผลจิต ชื่อว่าโลกุตตระ เพราะอรรถว่า ข้ามขึ้นแล้วจากโลกนั้น ฯ อีกนัยหนึ่ง แม้มรรคจิตและผลจิตทั้ง ๒ กับนิพพาน ชื่อว่าโลกุตตระ เพราะอรรถว่า เหนือว่า คือยิ่งกว่าโลก ด้วยอำนาจแห่งคุณตามที่กล่าวแล้วนั่นแล ฯ

ก็ในบรรดาจิต ๔ ภูมิเหล่านี้ แม้ในเมื่อกามาวจรจิตมีถึง ๔ อย่าง โดยต่างแห่งกุศลจิต อกุศลจิต วิบากจิต และกิริยาจิต ท่านพระอนุ-รุทธาจารย์ เมื่อจะแสดงเฉพาะปาปจิต (อกุศลจิต) และอเหตุจิตก่อน โดยอนุรูปแก่นัยที่ท่านจะกล่าวอยู่อย่างนี้ว่า จิตทั้งหลาย ที่พ้นจากบาป-จิตและอเหตุกจิต เรียกว่า โสภณจิต เพื่อตั้งชื่อจิต ๕๙ ดวง หรือ ๙๑ ดวง เว้นปาปจิตและอเหตุกจิต โดยนามว่าโสภณจิต จึงจำแนกแสดงโลภมูลจิตไว้ ๘ อย่าง โดยต่างแห่งเวทนา ทิฏฐิ และสังขารก่อน ด้วยคำมีว่า **โสมนสฺสสหคตํ** เป็นอาทิ ก็เพื่อจะแสดงโภล-สหคตจิตเหล่านั้นแลก่อน เพราะในบรรดาปาปจิตและอเหตุจิตเหล่านั้น เฉพาะเหล่าจิตตุปบาทที่สหรคตด้วยโลภะ ในชั้นต้นเกิดแก่สัตว์

ผู้ถือปฏิสนธิในภพทั้งหลาย ด้วยอำนาจวิถีจิต และจึงแสดงเหล่าโทมนัสสสหคตจิต ในลำดับแห่งโลภสหคตจิตนั้น เพราะภาวะแห่งจิต ๒ เหล่านั้น เสมอกันโดยความมีเหตุ ๒ และ (แสดง) เหล่าจิตมีเหตุ ๑ ในลำดับแห่งโทมนัสสสหคตจิตนั้น ฯ

พึงทราบความอธิบายในคำมี **"โสมนสฺสหคตํ"** เป็นต้นนั้น ใจที่ดี ชื่อว่าสุมนะ อีกอย่างหนึ่ง ใจที่ดีนั้น มีอยู่แก่บุคคลนั้น เพราะเหตุนั้น บุคคลนั้น ชื่อว่ามีใจดี คือจิต หรือบุคคลผู้มีความพร้อมเพรียงด้วยใจที่ดีนั้น ความเป็นแห่งใจดี หรือบุคคลผู้มีใจดีนั้น เพราะเป็นเหตุแห่งความเป็นไปแห่งชื่อ และความรู้สึกในจิต หรือบุคคลที่ชื่อว่าแห่งสุมนะนั้น เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่าโสมนัส ฯ คำว่าโสมนัสนี้ เป็นชื่อแห่งสุขเวทนาทางใจ ฯ จิตที่สหรคต คือที่ระคนด้วยอำนาจแห่งประการมีเกิดร่วมกันเป็นต้น กับโสมนัสนั้น หรือที่ถึงซึ่งความมีประการมีเกิดในขณะเดียวกันเป็นต้น กับโสมนัสนั้น เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่าโสมนัสสสหคตจิต ฯ

ธรรมชาติที่ชื่อว่าทิฏฐิ เพราะอรรถว่า เห็นผิด ฯ จริงอยู่ แม้คำสามัญ ย่อมมีวิสัยแปลกัน โดยเนื้อความและความหมายเป็นต้น เพราะฉะนั้น ในอธิการว่าด้วยกุศลจิตนี้ ท่านพระอนุรุทธาจารย์จึงกล่าวความเห็นผิดเท่านั้นว่า ทิฏฐิ ฯ ทิฏฐินั่นเอง ชื่อว่าทิฏฐิคตะ เพราะความที่ คต ศัพท์ เป็นไปในภาวะแห่งทิฏฐิศัพท์นั้น ดุจในคำว่า **สงฺขารคตํ** (สังขาร) **ตมคตํ** (ความมืด) ดังนี้เป็นต้น ฯ อีกอย่างหนึ่ง ความเห็นผิดที่ไป คือหยั่งลงในทิฏฐิ ๖๒ หรือเพียงความไปแห่งทิฏฐิ

คือไม่มีสภาพอะไรมีอัตตาเป็นต้น ที่จะพึงในทิฏฐินี้ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่าทิฏฐิคตะ คือความถือมั่นซึ่งสังขารว่าตน และเป็นของแห่งตน เป็นต้น ที่เป็นไปว่า คำนี้แลจริง คำอื่นเปล่า ดังนี้ ฯ จิตที่ประกอบแล้วโดยประการทั้งหลาย มีอันบังเกิดขึ้นร่วมกันเป็นต้นพร้อมกับทิฏฐินั้น เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่าทิฏฐิคตสัมปยุตจิต ฯ

บุรพประโยคใด ย่อมปรุง คือจัด ซึ่งจิต โดยเครื่องตกแต่งอันพิเศษ กล่าวคือความแกล้วกล้า หรืออีกนัยหนึ่ง จิตนั้นถูกบุรพ-ประโยคนี้ปรุง คือจัด โดยนัยดังที่กล่าวแล้ว เพราะเหตุนั้น บุรพ-ประโยคนั้น จึงชื่อว่าสังขาร คือบุรพประโยคของตนหรือของคนเหล่าอื่นอันเป็นไปแล้ว โดยอำนาจแห่งอันเพิ่มให้ซึ่งกำลังอันสมควรแก่บุคคลหรือจิตที่ท้อแท้ในกิจนั้น ๆ ฯ แต่บุรพประโยคนั้น ย่อมเป็นไปในจิตสันดานของตนที่เป็นไปแล้วโดยส่วนเบื้องต้น และในสันดายของคนอื่น เพราะฉะนั้น อาการพิเศษ กล่าวคือความแกล้วกล้าของจิตที่บุรพประโยคนั้นให้เกิดแล้วนั่นแหละ จึงชื่อว่าสังขาร ในอธิการเรื่องจิตนี้ ฯ สังขารนั้นไม่มีแก่จิตใด จิตนั้น ชื่อว่าอสังขาร ฯ อสังขารนั่นแล ชื่ออสังขาริก ฯ จิตที่ประกอบด้วยสังขาร ชื่อสสังขาริก ฯ จริงอย่างนั้น ท่านอาจารย์ทั้งหลาย กล่าวซ้ำความว่า

อาการพิเศษที่เกิดแต่บุรพประโยค มีขึ้น
ในจิต ชื่อว่าสังขาร ความเป็นจิตมีอสังขาริก-
จิตเป็นต้น ย่อมมีในจิตตวิสัยนี้ ด้วยอำนาจ
แก่งสังขารนั้น ฯ

อีกนัยหนึ่ง ก็บทว่า **สสงฺขาริกมสงฺขาริกํ** นี้ ท่านพระอนุรุทธาจารย์กล่าวหมายถึงความมีและความไม่มีแห่งสังขารอย่างเดียว ไม่ใช่เพราะความมีและไม่มี แห่งอาการที่สังขารนั้นเป็นไปร่วมกับจิต เพราะฉะนั้น จิตที่เกิดด้วยอำนาจแห่งสังขารนั้น โดยเหตุที่สังขารแม้มีความเป็นไปในสันดานต่างกันก็มีจิตนี้เป็นผล จึงชื่อว่าสสังขาริก ด้วยอรรถว่า "มีสังขาร" เพราะ สห ศัพท์ แสดงอรรถว่า มี ดุจในบทมีอาทิว่า **สโลมโก** สัตว์มีขน **สปกฺขิโก** สัตว์มีปีก ฯ ส่วนจิตที่วิปริตจากสังขารนั้น ชื่อว่าอสังขาริก โดยนัยดังกล่าวแล้วนั่นแหละ เพราะไม่มีสังขารนั้น ฯ

[ว่าด้วยสัมปยุตธรรมเป็นต้น]

จิตที่ไม่ประกอบ คือไม่ระคนด้วยทิฏฐิคตะ เหตุนั้น จึงชื่อว่าทิฏฐิคตวิปปยุต ฯ

เวทนาที่ชื่อว่าอุเบกขา เพราะอรรถว่า (ย่อม) เพ่ง คือเสวยอารมณ์โดยเหมาะ คือโดยควร แม้เมื่อเสวย ก็เสวยโดยดำรงมั่นอยู่ด้วยอาการวางตนเป็นกลาง ฯ อีกอย่างหนึ่ง เวทนาที่ชื่อว่าอุเบกขาเพราะอรรถว่า (ความ) เพ่ง คือเสวยพอเหมาะพอควร คือไม่ขัดต่อสุขและทุกข์ ฯ จริงอยู่ อุเบกขาเวทนานี้ ย่อมเป็นไปแม้ในลำดับแห่งสุขและทุกข์นั้น เพราะไม่ขัดต่อสุขและทุกข์ ฯ คำว่า **อุเปกฺขาสหคตํ** นี้มีนัยดังกล่าวแล้วนั่นแล ฯ มีคำถามสอดเข้ามาว่า เมื่อสัมปยุตธรรมแม้เหล่าอื่น มีผัสสะเป็นต้น ก็มีอยู่ในจิตนี้ เพราะเหตุไร ท่านอาจารย์จึงกล่าวไว้ เฉพาะความที่จิตสหรคตด้วยโสมนัสเท่านั้น ฯ เฉลยว่า

เพราะสัมปยุตธรรมมีโสมนัสเป็นต้นนั่นแล เป็นธรรมไม่ทั่วไป ฯ จริงอยู่ แม้เจสิตกธรรมบางเหล่ามีผัสสะเป็นต้น ทั่วไปแก่จิตทุกดวง บางเหล่าก็ทั่วไปกุศลจิตเป็นต้น ส่วนเจตสิกมีโมหะเป็นต้น ทั่วไปแก่อกุศลจิตทั้งหมด เพราะฉะนั้น ท่านอาจารย์จึงไม่อาจให้จิตพิเศษด้วยเจตสิกธรรมมีผัสสะเป็นต้น ฯ ส่วนสัมปยุตธรรม มีโสมนัสเป็นต้น ย่อมมีในจิตบางดวง ย่อมไม่มีในจิตบางดวง เพราะฉะนั้น ความพิเศษแห่งจิตปรากฏชัดทีเดียว ด้วยสามารถแห่งสัมปยุตธรรมมีโสมนัสเป็นต้นนั้น ฯ ถามว่า เพราะเหตุไร สัมปยุตธรรมมีโสมนัสเป็นต้นเหล่านี้ จึงมีในจิตบางดวง ไม่มีในจิตบางดวง ฯ เฉลยว่า เพราะความตั้งลงและไม่ตั้งลงแห่งเหตุ (เพราะความปรากฏและไม่ปรากฏแห่งธาตุ) ฯ ถามว่า ก็อะไรเป็นเหตุแห่งสัมปยุตธรรมมีโสมนัสเป็นต้นนั้น ฯ ข้าพเจ้าจะเฉลยต่อไป ฯ อันที่จริง อารมณ์ที่น่าปรารถนาโดยสภาพบ้าง โดยปริกัปบ้าง ความสัตว์มีปฏิสนธิประกอบด้วยโสมนัส และความที่จิตมีสภาพไม่ลึก เป็นเหตุแห่งโสมนัส ในอธิการแห่งอกุศลจิตนี้ ฯ อิฏฐมัชฌัตตารมณ์ ความที่สัตว์ถือปฏิสนธิประกอบด้วยอุเบกขา และความที่จิตมีสภาพลึกซึ้งเป็นเหตุแห่งอุเบกขา ฯ การคบบุคคลผู้มีทิฏฐิวิบัติ และความเป็นผู้มีสัสสตทิฏฐิและอุจเฉททิฏฐิเป็นเจ้าเรือน เป็นเหตุแห่งทิฏฐิ ฯ ส่วนปัจจัยมีฤดูและโภชนะที่สบายมีกำลังเป็นต้น เป็นเหตุแห่งความเป็นอสังขาริก เพราะเหตุฉะนี้ สัมปยุตธรรมมีโสมนัสเป็นต้นนั้น จึงเกิดขึ้นโดยสามารถแห่งเหตุอันสมควรแก่ตน ฉะนั้น จึงเกิดเฉพาะในจิตบางดวง เพราะเหตุนั้น

ท่านอาจารย์จึงไม่อาจบัณฑิตความพิเศษแห่งจิตด้วยเจตสิกธรรม มีผัสสะเป็นต้นนั้น ดังนี้แล ฯ ก็เพราะอธิบายอย่างนี้ แม้เมื่อความที่จิตเหล่านั้นมีโมหะเป็นเหตุ มีอยู่ ในนิคมคาถา ท่านอาจารย์จึงกล่าวความเป็นจิตสหรคตด้วยโลภะไว้ ฯ ส่วนลำดับแห่งความเกิดขึ้นแห่งจิตแม้ทั้ง ๘ ดวงนี้ บัณฑิตพึงทราบดังต่อไปนี้ ฯ

[ความเกิดแห่งโลภมูลจิต ๘]

จริงอยู่ เมื่อใด บุคคลทำมิจฉาทิฏฐิเป็นเบื้องหน้า โดยนัยเป็นต้นว่า โทษในกามทั้งหลายไม่มี ดังนี้ ร่าเริงยินดี บริโภคกามก็ดี เชื่อถือมงคลมีทิฏฐมงคลเป็นต้น โดยเป็นสาระก็ดี ด้วยจิตที่กล้าเองตามสภาพอย่างเดียว ไม่มีใครช่วยกระตุ้น เมื่อนั้น อกุศลจิตดวงที่ ๑ ย่อมบังเกิดขึ้น ฯ อนึ่ง เมื่อใด (บุคคลทำมิจฉาทิฏฐิเป็นเบื้องหน้า โดยนัยเป็นต้นว่า โทษในกามทั้งหลายไม่มี ดังนี้ ร่าเริงยินดี บริโภคกามก็ดี เชื่อถือทิฏฐมงคลเป็นต้นโดยเป็นสาระก็ดี) ด้วยจิตที่อ่อนมีผู้ช่วยกระตุ้น เมื่อนั้น อกุศลจิตดวงที่ ๒ ย่อมเกิดขึ้น ฯ แต่ว่าเมื่อใด บุคคลไม่ทำมิจฉาทิฏฐิเป็นเบื้องหน้า ร่าเริงยินดีอย่างเดียว ย่อมเสพเมถุนบ้าง คิดอยากได้สมบัติของคนอื่นบ้าง ย่อมลักทรัพย์ของคนอื่นบ้าง ด้วยจิตกล้าเองตามสภาพอย่างเดียว ไม่มีใครช่วยกระตุ้น เมื่อนั้น อกุศลจิตดวงที่ ๓ ย่อมเกิดขึ้น ฯ อนึ่ง เมื่อใด (บุคคลไม่ทำมิจฉาทิฏฐิเป็นเบื้องหน้า ร่าเริงยินดีอย่างเดียว ย่อมเสพเมถุนบ้าง คิดอยากได้สมบัติของคนอื่นบ้าง ย่อมลักทรัพย์ของคนอื่นบ้าง) ด้วยจิตที่อ่อนมีผู้ช่วยกระตุ้น เมื่อนั้น อกุศลจิตดวงที่ ๔ ย่อมเกิดขึ้น ฯ อนึ่ง

เมื่อใด บุคคลย่อมเป็นผู้เว้นจากโสมนัสในวิกัปทั้ง ๔ เพราะอาศัยความไม่สมบูรณ์แห่งกามทั้งหลายก็ดี เพราะไม่มีเหตุแห่งโสมนัสอย่างอื่นก็ดี เมื่อนั้น อกุศลจิต ๔ ดวงเหลือ สหรคตด้วยอุเบกขาย่อมบังเกิดขึ้น ฉะนี้แล ฯ

ปิ ศัพท์ ในบทว่า **อฏฺฐปิ** เป็นสัมปิณฑนัตถะ (มีความประมวลมาเป็นอรรถ) ฯ ด้วย ปิ ศัพท์นั้น ท่านอนุรุทธาจารย์ย่อมรวบรวมความที่จิตซึ่งสหรคตกับโลภะเหล่านั้นไว้หลายอย่าง โดยความต่างแห่งความเป็นไปและความต่างแห่งกาลเทศะ สันดาน และอารมณ์เป็นต้น ตามสมควรแก่กรรมบถที่ได้อยู่ในอกุศลกรรมบถทั้งหลายโดยนัยที่ท่านกำลังจะกล่าว ฯ

[อธิบายโทมนัสและปฏิฆะ]

ใจที่ชั่ว ชื่อว่าทุมนะ อีกอย่างหนึ่ง บุคคลชื่อว่าทุมนะ เพราะอรรถว่า มีใจชั่ว ภาวะแห่งใจชั่ว หรือบุคคลที่มีใจชั่วนั้น ชื่อว่าโทมนัส ฯ คำนี้เป็นชื่อแห่งทุกขเวทนาที่มีในใจ ฯ จิตที่สหรคตด้วยโทมนัสนั้น เหตุนั้น จึงชื่อว่าโทมนัสสสหคตะ ฯ

ที่ชื่อว่าปฏิฆะ เพราะอรรถว่า กระทบกระทั่งในอารมณ์ ได้แก่โทสะ ฯ จริงอยู่ โทสะนี้ ย่อมเป็นไปดุจกระทบกระทั่งอารมณ์ เพราะมีความดุร้ายเป็นสภาพ ฯ แม้เมื่อจิตที่สหรคตด้วยโทมนัส ไม่ต่างกันด้วยสามารถแห่งเวทนา เพื่อกำหนดจิตด้วยอำนาจแห่งธรรมที่ไม่ทั่วไปจึงใส่โทมนัสศัพท์ไว้ ฯ แต่บัณฑิตพึงเห็นว่า ความที่จิตประกอบด้วยปฏิฆะ ท่านอาจารย์กล่าวไว้ เพื่อแสดงความที่จิตทั้ง ๒ ดวงเที่ยวไปร่วมกันโดยส่วนเดียว ฯ

ก็ความแปลกกันแห่งโทมนัสและปฏิฆะนี้ อย่างนี้คือ บรรดาโทมนัสและปฏิฆะนี้ โทมนัส ได้แก่ธรรมอย่างหนึ่ง นับเนื่องในเวทนาขันธ์ มีการเสวยอนิฏฐารมณ์เป็นลักษณะ ปฏิฆะ ได้แก่ธรรมอย่างหนึ่ง นับเนื่องในสังขารขันธ์ มีความดุร้ายเป็นสภาพ ฯ ก็แลบัณฑิตพึงเห็นว่า บรรดาโทมนัสและปฏิฆะนี้ อนิฏฐารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่ง และอาฆาตวัตถุ ๙ อย่าง เป็นเหตุแห่งโทมนัส และเป็นเหตุแห่งปฏิฆะ ฯ อนึ่ง บัณฑิตพึงทราบความเกิดขึ้นแห่งจิต ๒ ดวงนี้ ในเวลาที่เป็นไปกล้าและอ่อน ในอกุศลกรรมบถมีปาณาติบาตเป็นต้น ฯ บัณฑิตพึงเห็นอรรถแห่ง ปิ ศัพท์ แม้ในนิคมคาถานี้ โดยทำนองแห่งนัยตามที่กล่าวแล้ว ฯ

[อธิบายจิตประกอบด้วยวิจิกิจฉาและอุทธัจจะเป็นต้น]

ธรรมชาติที่ชื่อว่าวิจิกิจฉา เพราะอรรถว่า เป็นเหตุให้บุคคลตัดสินสภาวธรรมยาก คือลำบาก อีกอย่างหนึ่ง ที่ชื่อว่าวิจิกิจฉา เพราะอรรถว่า ธรรมชาตินี้หมดการเยียวยา คือใช้ญาณ (สามัญ) แก้ เพราะยากที่จะรักษา ฯ จิตที่ประกอบด้วยวิจิกิจฉานั้น ชื่อว่าวิจิกิจฉาสัมปยุต ฯ

ภาวะแห่งจิตที่ฟุ้งซ่าน ชื่อว่าอุทธัจจะ ฯ แม้เมื่ออุทธัจจะเป็นเจตสิกทั่วไปแก่อกุศลจิตทั้งปวง อุทธัจจะย่อมเป็นประธานเป็นไปในสัมปยุตธรรมทั้งหลาย ในจิตนี้ เพราะฉะนั้น จิตนี้เท่านั้น ท่านอาจารย์กล่าวให้แปลกออกไปด้วยอุทธัจจะนั้น ฯ ก็เพราะอธิกายอย่างนี้ ในธัมมุทเทสบาลี พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสอุทธัจจะไว้ในอกุศลที่เหลือด้วยสามารถแห่งเยวาปนกธรรม ส่วนในจิตดวงที่สุดนี้ พระผู้มี-

พระภาคเจ้าทรงแสดงอุทธัจจะไว้โดยสรูปอย่างเดียวว่า ย่อมเกิดขึ้น ฯ ก็ในอธิการที่แสดงอุทธัจจะไว้โดยสรูปนี้ มีคาถาแสดงความย่อดังนี้ :-

ถึงแม้อุทธัจจะ จะประกอบด้วยอกุศลจิต ทุกดวง ก็มีกำลังในจิตดวงสุดท้าย เพราะ เหตุนั้น จิตดวงนั้นนั่นแล ท่านอนุรุทธา-จารย์กล่าวว่า สัมปยุตด้วยอุทธัจจะ เพราะ ประกอบด้วยอุทธัจจะ ฯ เพราะเหตุนั้น นั่นแล อุทธัจจะนั้น พระจอมมุนีจึงตรัสไว้ ในอกุศลที่เหลือ โดยชื่อว่าเยวาปนกะแล้ว ทรงแสดงโดยสรูปในจิตดวงสุดท้ายนี้เท่า นั้น ฯ

อนึ่ง จิตทั้ง ๒ นี้ เว้นจากความกำหนัดและความขัดเคือง แม้ ในอารมณ์ทั้งปวง เพราะความเป็นจิตหลงงมงายอย่างยิ่ง เหตุเว้น จากมูลอื่น และเพราะเป็นจิตหวั่นไหว เหตุประกอบพร้อมด้วย วิจิกิจฉา และอุทธัจจะที่เป็นไปด้วยอำนาจแห่งความกระสับกระส่ายและ ความฟุ้งซ่าน ย่อมเป็นไปสหรคตด้วยอุเบกขาเท่านั้น ฯ เพราะเหตุนั้น นั่นแล แม้ความต่างกันแห่งสังขารก็ไม่มีแก่จิตทั้ง ๒ ดวงนั้น เพราะ ไม่มีความกล้าเองตามสภาพและผู้ช่วยกระตุ้นเตือน ฯ ก็ในที่นี้ มีคาถา แสดงความย่อ ดังนี้ :-

จิตทั้ง ๒ ดวง เป็นเอกเหตุกะ สหรคต ด้วยอุเบกขา เพราะความเป็นจิตงมงาย

และกระสับกระส่ายฟุ้งซ่าน ทั้งไม่แตก
ต่างกันโดยความต่างแห่งสังขาร ในกาล
ทุกเมื่อ ฯ จริงอยู่ ภาวะแห่งจิตที่เข้ม
แข็งตามสภาพและที่ถูกกระตุ้นเตือน ไม่
มีแก่จิตทั้ง ๒ ดวงนั้น ที่กระสับกระส่าย
ฟุ้งซ่านอยู่ในกาลทุกเมื่อ ฯ

[วิเคราะห์อกุศลมูล]

จิตที่ชื่อว่าโมมูหะ เพราะอรรถว่า ลุ่มหลงด้วยโมหะ คืองมงาย อย่างเหลือเกิน เพราะว่างเว้นจากมูลอื่น ฯ คำว่า **อิจฺเจวํ** เป็นต้น เป็นคำกล่าวย้ำอกุศลจิต ๑๒ ดวงตามที่กล่าวแล้ว ฯ ในศัพท์ว่า **อิจฺเจวํ** เป็นต้นนั้น อิติ ศัพท์ มีอันแสดงความรวมแห่งคำพูดและคำที่ควร พูดเป็นอรรถ ฯ **เอวํ** ศัพท์ มีอันชี้ให้เห็นลำดับแห่งคำพูด และคำที่ ควรพูดเป็นอรรถ ฯ อีกอย่างหนึ่ง นิปาตสมุหะนี้ เป็นไปในอันเริ่มย้ำ คำพูดเป็นคำที่ควรพูด ฯ อธิบายว่า อกุศลจิต ๑๒ ด้วย จบบริบูรณ์ คือสำเร็จแล้ว หรือที่ท่านอาจารย์รวบรวมเข้าถือเอากล่าวไว้แล้ว แม้ โดยประการทั้งสิ้น คือโดยอาการมีสัมประโยคเป็นต้น แม้ทั้งหมด คือ โดยอาการมีสัมประโยคกับโสมนัสอุเบกขา และทิฏฐิเป็นต้น มีสัมประ-โยคกับปฏิฆะเป็นต้น และสัมประโยคกับวิจิกิจฉาและอุทธัจจะ ด้วย ประการอย่างนี้ คือโดยนับตามที่กล่าวแล้ว ฯ

บัณฑิตพึงทราบเนื้อความในบทว่า "อกุศลจิต" นั้น ดังต่อไปนี้

จิตที่เป็นปฏิปักษ์ต่อกุศลจิต ชื่อว่าอกุศล ดุจชนผู้เป็นปฏิปักษ์ต่อมิตร ชื่ออมิตร ฉะนั้น ฯ อนึ่ง พึงทราบความเป็นคู่ปรับกันโดยความที่กุศลเป็นผู้ละ อกุศลเป็นสิ่งมีควรละตามลำดับ ฯ คำว่า **อฏฺฐธา** เป็นต้น เป็นคาถาแสดงความย่อ ฯ ความว่า โลภะนั้นด้วย ชื่อว่าเป็นมูลด้วย เพราะเป็นเช่นกับด้วยรากเหง้าของต้นไม้โดยให้ความที่สัมปยุต-ธรรมตั้งอยู่ด้วยดีสำเร็จ โลภมูลนั้น มีอยู่แก่จิตเหล่านี้ เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่าโลภมูลจิต มี ๘ อย่าง โดยความต่างแห่งเวทนาเป็นต้น, จิตที่ชื่อว่าโทสมูล ก็เหมือนกัน มี ๒ โดยความต่างแห่งสังขาร, และจิตที่ชื่อว่าโมหมูล คือที่เรียกว่า มีโมหะเป็นมูล ด้วยอรรถว่า จิตเหล่านี้มีโมหะล้วน ๆ เท่านั้นเป็นมูล มี ๒ โดยความต่างแห่งสัมประโยค, อกุศลจิต มี ๑๒ ด้วยประการฉะนี้ ฯ

อกุศลวรรณนา จบ ฯ

(อธิบายอเหตุกจิต)

[๑]ท่านอาจารย์ครั้นจำแนกอกุศลแม้มี ๓ อย่าง โดยความต่างแห่งมูล เป็น ๑๒ อย่าง โดยความต่างแห่งธรรมที่ประกอบเป็นต้นอย่างนี้แล้ว บัดนี้ เมื่อจะแสดงไขอเหตุกจิตทั้งหลาย แม้เมื่ออเหตุกจิตเหล่านี้มี ๓ อย่าง ด้วยอำนาจอกุศลวิบากเป็นต้น ก็เพื่อจะจำแนกอกุศลวิบากนั่นแลโดย ๗ ส่วน ด้วยความต่างแห่งที่อาศัยมีจักขุเป็นต้นและกิจมีสัมปฏิจฉันนกิจเป็นต้น ในลำดับอกุศล จึงกล่าวคำเป็นอาทิว่า จักขุวิญญาณ สหรคตด้วยอุเบกขา ฯ วินิจฉัยในคำนั้น ดังต่อไปนี้

๑-๑. เฉลยสนามหลวง พ.ศ. ๒๕๐๕-๖.

ที่ชื่อว่าจักขุ เพราะอรรถว่า เป็นตัวชี้แจง คือเป็นที่ตั้งอาศัยของวิญญาณ จึงเป็นประหนึ่งคอยบอกอยู่ ทั้งรูปที่สม่ำเสมอ และรูปที่ไม่สม่ำเสมอ ฯ อีกอย่างหนึ่ง ที่ชื่อว่าจักขุ เพราะอรรถว่า เป็นตัวชอบ คือเป็นประหนึ่งชอบใจรูป ฯ เพราะศัพท์ว่า **จกฺขติ** (ผึ้งชอบน้ำหวาน) **พยฺญฺชนํ จกฺขติ** (คนชอบกับข้าว) ฯ เหตุนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสคำเป็นอาทว่า ดูก่อนมาคันทิยะ[๑] (ปริพาชก) จักขุแล มีรูปเป็นที่มียินดี ยินดีแล้วในรูป อันรูปให้บันเทิงพร้อมแล้ว ฯ ท้วงว่า ถ้าเช่นนั้น โดยพระพุทธดำรัสเป็นต้นอาทิว่า ดูก่อนมาคันทิยะ โสตะแล มีเสียงเป็นที่มายินดี ยินดีแล้วในเสียง อันเสียงให้บันเทิงพร้อมแล้ว ดังนี้ แม้โสตะเป็นต้นก็มีความชอบในเสียงเป็นต้น เพราะฉะนั้น การที่จะขนานนามโสตะเป็นต้นแม้นั้นด้วยศัพท์ว่าจักขุ ก็ย่อมถูกต้อง ฯ เฉลยว่า ไม่ถูก เพราะศัพท์ว่าจักขุ เป็นศัพท์จำกัดความ ฯ ที่จริง ศัพท์ว่า จักขุนี้ จำกัดเฉพาะในจักขุประสาท อันมีลักษณะทำภูตรูปที่เกิดแต่กรรมอันมีความประสงค์จะดูเป็นเหตุให้ผ่องใสเท่านั้น ดุจศัพท์ว่า มยุร เป็นต้น จำกัดในนกพิเศษเป็นต้น ฉะนั้น ฯ[๑] ถึงแม้ก้อนเนื้อที่กำหนดด้วยกระดูกคิ้ว ท่านก็เรียกว่า จักขุ โดยเป็นไปร่วมกับจักขุ ฯ แต่ในอรรถกถา[๒]พระอรรถกถาจารย์ ทำในใจว่า เพราะธาตุทั้งหลายมีอรรถมากมาย แม้ **จกฺขติ** ศัพท์ มีอรรถว่า แสดง ก็มี จึงกล่าวว่า ธรรมชาติที่ชื่อว่าจักขุ เพราะอรรถว่า บอก คือแสงรูปให้แจ่มแจ้ง

๑. ม. ม. ๑๓/๒๗๒.

๒. สมฺโมหวิโนทนี ๔๘.

วิญญาณในจักขุ เพราะอาศัยอยู่ในจักขุนั้น เหตุนั้น จึงชื่อว่า จักขุ-วิญญาณ ฯ สมจริงตามคำว่าที่ท่านกล่าวไว้ว่า วิญญาณนี้ มีความรู้แจ้งรูปที่อาศัยจักขุเป็นลักษณะ ฯ แม้ในโสตวิญญาณเป็นต้น บัณฑิตพึงทราบวิเคราะห์เป็นต้นตามสมควร ด้วยประการอย่างนี้ ฯ ด้วยบทว่า **ตถา** นี้ ท่านอาจารย์ย่อมแสดงความเป็นจิตที่สหรคตด้วยอุเบกขา ฯ

[วิเคราะห์โสตะเป็นต้น]

ธรรมชาติที่ชื่อว่าโสตะ เพราะอรรถว่า ธรรมชาติเป็นที่ตั้งแห่งวิญญาณฟัง ฯ ธรรมชาติที่ชื่อว่าฆานะ เพราะอรรถว่า สูด คือทำการรับกลิ่น ฯ รสที่เป็นเหตุแห่งความเป็นอยู่ ชื่อว่าชีวิต ฯ ธรรมชาติที่ท่านเรียกชื่อว่าชิวหา โดยนิรุตตินัย เพราะอรรถว่า เรียกร้องชีวิตไว้เพราะน้อมไปในชีวิตนั้น ฯ

ชื่อว่ากาย เพราะอรรถว่า เป็นบ่อเกิด คือสถานที่เป็นที่เป็นไปแห่งบาปธรรมที่น่าเกลียด ฯ จริงอยู่ กายินทรีย์เป็นเหตุอันพิเศษแห่งบาปธรรม ทั้งที่เป็นไปในอำนาจแห่งความยินดีโผฏฐัพพารมณ์นั้น ทั้งที่มีกายประสาทนั้นเป็นมูล เพราะมีอันยึดถือโผฏฐัพพะเป็นสภาพ เพราะฉะนั้น กายินทรีย์ บัณฑิตจึงถือเอาเหมือนฐานที่เป็นไปแห่งบาปธรรมเหล่านั้น ฯ อีกอย่างหนึ่ง กายพร้อมทั้งสัมภาระ ชื่อว่ากาย เพราะอรรถว่า เป็นบ่อเกิดแห่งส่วนที่น่าเกลียด มีผมเป็นต้น ฯ ถึงแม้ปสาทกาย ท่านก็เรียกอย่างนั้น (เรียกว่ากายเหมือนกัน) เพราะเป็นไปร่วมกันกับกายพร้อมทั้งสัมภาระนั้น ฯ

ธรรมชาติที่ชื่อว่าทุกข์ เพราะอรรถว่า เป็นของน่าเกลียด

ขุดสุขทางกายเสีย ฯ อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่าทุกข์ เพราะอรรถว่า ทนได้ยาก อาจารย์พวกอื่นกล่าวว่า ธรรมชาติชื่อว่าทุกข์ เพราะอรรถว่า การให้โอกาสแก่ธรรมชาตินั้น ทำได้ยาก ดังนี้บ้าง ฯ

จิตที่ชื่อว่าสัมปฏิจฉันนะ เพราะอรรถว่า รับอารมณ์มีรูปเป็นต้น ที่ปัญจวิญญาณรับแล้ว โดยความเป็นไปด้วยอาการนั้น ฯ

จิตที่ชื่อว่าสันตีรณะ เพราะอรรถว่า ใคร่ครวญ คือพิจารณารูป ตามที่รับไว้แล้วโดยชอบ ฯ

[อธิบายวิบากวิจิตเป็นต้น]

ที่ชื่อว่าวิบาก เพราะอรรถว่า เป็นผลแห่งกุศลและอกุศล ซึ่งขัดแย้งกันและกัน คำว่า วิบาก นี้ เป็นชื่อของอรูปธรรมที่มีถึงความเป็นวิบาก ฯ ก็เพราะอธิบายอย่างนี้ การเรียกว่าวิบาก จึงไม่มีแก่กตัตตารูป แม้ที่มีกุศลกรรมและอกุศลกรรมเป็นสมุฏฐาน จิตที่เป็นวิบาก (ผล) แห่งอกุศล ชื่อว่าอกุศลวิบากจิต ฯ

ธรรมชาติที่ชื่อว่า สุข เพราะอรรถว่า ทำกายและจิตให้ปลอดโปร่ง หรือเพราะขุดความลำบากทางกายและจิตเสียด้วยดี หรือเพราอดทนได้ง่าย อาจารย์พวกอื่นกล่าวว่า ที่ชื่อว่าสุข เพราะอรรถว่า การให้โอกาสแก่ธรรมชาตินั้น ทำได้ง่าย ดังนี้บ้าง ฯ

มีคำท้วงว่า ก็เพราะเหตุไร สันตีรณะฝ่ายกุศลวิบาก ท่านอาจารย์จึงไม่กล่าวให้เหมือนสันตีรณะฝ่ายอกุศลวิบาก ซึ่งกล่าวไว้เพียงอย่างเดียว กล่าวไว้ถึง ๒ อย่าง ฯ

เฉลยว่า เพราะมีความต่างกันแห่งเวทนา ด้วยสามารถแห่ง

อิฏฐารมณ์และอิฏฐมัชฌัตตารมณ์ ฯ

ถามว่า ถ้าเช่นนั้น แม้ในสันตีรณะฝ่ายอกุศวิบาก ก็พึงมีความต่างแห่งเวทนาได้ ด้วยสามารถแห่งอนิฏฐารมณ์และอนิฏฐมัชฌัตตารมณ์ ฯ

เฉลยว่า สันตีรณะฝ่ายอกุศลวิบากนี้ ท่านไม่พึงเห็นอย่างนั้น เพราะโทมนัสแม้ที่จะพึงเกิดขึ้นในอนิฏฐารมณ์ เว้นปฏิฆะเสียแล้ว ก็เกิดขึ้นไม่ได้ และเพราะปฏิฆะที่มีสภาพเป็นอกุศลแท้ ๆ ไม่เกิดในพวกอัพยากฤต ฯ ด้วยว่า ธรรมที่มีชาติต่างกัน ย่อมไม่ได้ในธรรมที่มีชาติต่างกัน เพราะฉะนั้น โทมนัสจึงไม่มีในอกุศลวิบาก เพราะไม่มีปฏิฆะที่ควรแก่ความประกอบที่เสมอกับตน เพราะฉะนั้น ท่านอาจารย์จึงไม่กล่าวความที่สันตีรณะฝ่ายอกุศลวิบากสหรคตด้วยโทมนัสนั้นไว้ ฯ อีกอย่างหนึ่ง บุรุษที่มีกำลังอ่อนแอบางคนถูกคนมีกำลังเบียดเบียนไม่อาจเพื่อจะโต้ตอบเขาได้ จำต้องวางเฉยในบุรุษนั้น ฉันใด ความเกิดขึ้นแห่งโทมนัส ไม่มีแม้ในอนิฏฐารมณ์ เพราะอกุศลวิบากเป็นสภาพมีกำลังน้อย ฉันนั้นนั่นแล เพราะฉะนั้น สันตีรณะ จึงสหรคตด้วยอุเบกขาอย่างเดียว ฯ

แม้วิบากแห่งวิญญาณทั้ง ๒ ฝ่าย มีจักขุวิญญาณเป็นต้นทั้ง ๔ ก็สหรคตด้วยอุเบกขาทั้งในอนิฏฐารมณ์ ทั้งในอิฏฐารมณ์ เพราะความกระทบกันแห่งอารมณ์กับวัตถุ เป็นธรรมชาติมีกำลังทราม ฯ จริงอยู่ จักขุเป็นต้น ที่เป็นวัตถุแห่งวิญญาณแม้ทั้ง ๔ อย่างนั้น เป็นอุปาทายรูปแท้ ฯ รูปเป็นต้นแม้ที่เป็นอารมณ์ก็เช่นนั้น ฯ การที่อุปาทายรูปกับอุปาทายรูปกระทบกันมีกำลังน้อยยิ่งนัก ประดุจปุยนุ่นกับปุยนุ่นกระทบ

กันฉะนั้น เพราะฉะนั้น วิบากทั้ง ๔ มีจักขุวิญญาณเป็นต้นเหล่านั้น จึงสหรคตด้วยอุเบกขาเท่านั้น แม้ในอารมณ์ทั้งหมด ฯ ก็ภูตรูปทั้ง ๓ นั่นแหละ กล่าวคือโผฏฐัพพะเป็นอารมณ์แห่งกายวิญญาณ เพราะฉะนั้น โผฏฐัพพารมณ์นั้น แม้กระทบที่กายประสาทแล้วก็เลยกายประสาทนั้น ไปกระทบที่มหาภูตรูปอันเป็นที่อาศัยของกายประสาทนั้น ฯ ก็แลกิริยา ที่ภูตรูปกับภูตรูปกระทบกันมีกำลังแรงกว่า ประดุจในเวลาที่วางปุยนุ่น บนทั่งแล้วเอาค้อนตี ค้อนเลยปุยนุ่นไปกระทบทั่งฉะนั้น เพราะฉะนั้น กายวิญญาณจึงสหรคตด้วยทุกข์ในอนิฏฐารมณ์ สหรคตด้วยสุขในอิฏฐา-รมณ์ เพราะกิริยาที่วัตถุกับอารมณ์กระทบกันเป็นอาการมีกำลังแรง ฉะนี้และ ฯ

ส่วน[๑]สัมปฏิจฉันนะทั้งคู่ ย่อมเกิดขึ้นในลำดับแห่งวิญญาณมีจักขุ-วิญญาณเป็นต้น ซึ่งเป็นวัตถุเป็นที่อาศัยไม่เสมอกับตน เพราะฉะนั้น จึงไม่มีกำลังนัก เพราะไม่ได้อนันตรปัจจัย แต่จิตที่มีวัตถุเป็นที่อาศัย เสมอกัน เหมือนบุรุษผู้ขาดผู้อุปถัมภ์อันเป็นสภาคกันฉะนั้น ไม่อาจ เสวยรสแห่งอารมณ์แม้โดยประการทั้งปวง เพราะฉะนั้น จึงสหรคตด้วย อุเบกขาอย่างเดียว แม้ในอารมณ์ทั้งหมด ฯ สันตีรณะฝ่ายกุศลวิบาก สหรคตด้วยสุขและอุเบกขา ในอิฏฐารมณ์และอิฏฐมัชฌัตตารมณ์ โดยบรรยายซึ่งต่างกันจากที่กล่าวแล้ว ดังนี้แล ฯ ถ้าเช่นนั้น ทำไมท่าน จึงกล่าวการสัมประโยคด้วยอุเบกขาแห่งอาวัชชนะทั้ง ๒ แม้อาวัชชนะ ทั้ง ๒ นั้น ก็เป็นไปในลำดับแห่งจิตที่มีวัตถุที่อาศัยเสมอกันมิใช่หรือ ?

๑-๑. เฉลยสนามหลวง พ.ศ. ๒๔๑๔, ๒๔๘๖.

จริง แต่ในอาวัชชนะทั้ง ๒ นั้น ดวงต้นย่อมเป็นไปคราวเดียวเท่านั้น ในอารมณ์ อันจิตอะไร ๆ ไม่ได้จับแล้วในเบื้องต้น แม้ดวงหลังก็มีความเพ่งกิจอื่น ด้วยอำนาจแห่งอันเวียนมาแห่งจิตสันดานอันไม่เหมือนกัน เหตุฉะนั้น จึงไม่อาจเสวยรสแห่งอารมณ์โดยประการทั้งปวง เพราะฉะนั้น จึงสัมปยุตด้วยอุเบกขาเวทนาเท่านั้น ฯ ก็ในอธิการนี้มีคาถาแสดงความย่อต่อไปนี้ :-

เพราะกิริยาที่รูปอาศัยภูตซึ่งมีวัตถุและ
อารมณ์เป็นสภาพ กระทบกัน ทุรพล ฉะนั้น
จิต ๔ มีจักขุเป็นต้น จึงสัมปยุตด้วยอุเบกขา ฯ
ส่วนวิญญาณที่เกิดทางกายไม่มีอุเบกขา ฯ
เวทนา เพราะกิริยาที่ภูตรูป เป็นที่อาศัยแห่ง
กายประสาท และโผฏฐัพพะกระทบกันมี
กำลัง ฯ เพราะอนันตรปัจจัยไม่มีปัจจัยที่อาศัย
เสมอกัน ฉะนั้น สัมปฏิจฉันนะจึงทุรพล
ประกอบด้วยอุเบกขาในอารมณ์ ฯ

จิตที่ชื่อว่าเป็นอเหตุกะ เพราะเว้นจากสัมปยุตเหตุ เป็นวิบากแห่งกุศล เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่ากุศลวิบากอเหตุกจิต ฯ ก็กุศลวิบากอเหตุกจิตเหล่านี้ แม้สำเร็จด้วยอำนาจแห่งเหตุที่ยังตนให้เกิดขึ้น ก็ย่อมได้บัญญัติว่า อเหตุกะ ด้วยอำนาจแห่งสัมปยุตนั่นแหละ เพราะนอกจากนี้ จิตเหล่านี้ไม่มีความต่างกันจากมหาวิบากจิต ฯ ก็เหตุไร ในอธิการนี้ ในนิคมน์แห่งอกุศลวิบาก ท่านจึงไม่ทำอเหตุก-

ศัพท์ เหมือนในนิคมน์แห่งกุศลวิบากนี้ ฯ เพราะไม่มีความเป็นไปต่างชาติ ฯ ก็เมื่อกำเนิดและความเป็นไปต่างชาติมีอยู่ เครื่องหมายพิเศษพึงมีประโยชน์ ฯ แต่กำเนิดของอกุศลวิบากโดยความเป็นสเหตุกะไม่มี แม้ในกาลบางคราว เพราะไม่ประกอบด้วยสัมประโยคกับด้วยเหตุมีอโลภะเป็นต้น อันเป็นข้าศึกกัน โดยความเป็นวิบากแห่งสาวัชชธรรมมีโลภะเป็นต้น และเพราะธรรมมีสภาพหาโทษมิได้เป็นอัพยากฤตโดยตน ผิดกับสัมประโยคด้วยอกุศลธรรมมีโลภะเป็นต้น เพราะฉะนั้น อกุศลวิบากเหล่านั้น ท่านไม่พึงให้พิเศษได้ด้วยอเหตุกบท เพราะไม่เป็นไปต่างจากความเป็นอเหตุกะ ฉะนี้แล ฯ

[อธิบายอเหตุกิริยาจิต]

บัดนี้ เพื่อแสดงแม้อเหตุกกิริยาจิตโดยวิธี ๓ อย่าง โดยความต่างแห่งกิจในอธิการแห่งอเหตุกะ ท่านอาจารย์จึงกล่าวคำมีอาทิว่า **อุเปกฺขาหคตํ** ดังนี้ ฯ จิตที่ชื่อว่า ปัญจทวาราวัชชนะ เพราะอรรถว่ารำพึงถึงอารมณ์ที่กระทบวารทั้ง ๕ มีจักขุทวารเป็นต้น คือกระทำการคำนึงในอารมณ์ที่กระทบนั้น หรือไม่ให้จิตสันดานเป็นไปด้วยอำนาจแห่งภวังค์ น้อมไปเพื่อความเป็นวิถีจิต ได้แก่กิริยาอเหตุกมโนธาตุจิต (มโนธาตุฝ่ายอเหตุกกิริยาจิต) ฯ

ภวังคจิตที่เป็นอนันตรปัจจัยแก่อาวัชชนจิต ชื่อว่ามโนทาวาร เพราะเป็นปากทางดำเนินไปแห่งวิถีจิตทั้งหลาย ฯ จิตที่ชื่อว่ามโนทวาราวัชชนะ เพราะอรรถว่า รำพึงอารมณ์ที่มาสู่คลองในมโนทวารนั้น ด้วยอำนาจ

แห่งอารมณ์ที่ได้เห็น ได้ยิน และได้รู้เป็นต้น หรือน้อมจิตสันดานไป โดยนัยดังที่กล่าวแล้วนั่นแล ได้แก่จิตที่สหรคตด้วยอุเบกขาฝ่ายกิริยาอเหตุกมโนวิญญาณธาตุ ฯ

กึมโนทวาราวัชชนะจิตนี้นั่นแล ท่านเรียกว่า โวฏฐัพพนจิต เพราะอรรถว่า กำหนดอารมณ์ตามที่ใคร่ครวญแล้ว (ตามที่สอบสวนแล้ว) ในทวารทั้ง ๕ ฯ

จิตที่ชื่อว่าหสิตุปบาท เพราะอรรถว่า ให้เกิดความยิ้มแย้ม ได้แก่จิตที่สหรคตด้วยโสมนัสฝ่ายกิริยาอเหตุกมโนวิญญาณธาตุ ซึ่งมีเหตุเพียงอาการร่างเริงในอารมณ์ที่ไม่โอฬาร แห่งพระขีณาสพทั้งหลาย ฯ

บทว่า **สพฺพถาปิ** ได้แก่ โดยความต่างแห่งอกุศลวิบาก กุศลวิบาก และกิริยา ฯ

ศัพท์ว่า **อฏฺฐารส** เป็นการกำหนดด้วยการคำนวณ ฯ

บทว่า **อเหตุกจิตฺตานิ** เป็นการแสดงขยายธรรมที่กำหนดไว้แล้ว ฯ

อเหตุกวรรณนา จบ ฯ

[อธิบายกามาวจรกุศลจิต]

ท่านอาจารย์ครั้นแสดงจิต ๓๐ ถ้วน ด้วยสามารถแห่งอกุศลจิต ๑๒ ดวง อเหตุกจิต ๑๘ ดวง ด้วยประการอย่างนี้แล้ว บัดนี้ เพื่อจะตั้งชื่อจิตที่พ้นไปจากจิตเหล่านั้นว่า โสภณะ จึงกล่าวคำมีอาทิว่า **ปาปาเหตุกมุตฺตานิ** ดังนี้ ฯ

จิตอันพ้นจากจิตที่ชื่อว่าปาปะ เพราะให้บุคคลที่ถูกครอบงำ

ถึงความทุกข์มีทุกข์ในอบายเป็นต้น และจากจิตที่ชื่อว่าอเหตุกะ เพราะไม่มีการสัมประโยคกับเหตุ มีประมาณ ๕๗ ด้วยสามารถแห่งกามาวจรจิต ๒๔ มหัคคตจิตและโลกุตตรจิต ๓๕ อีกอย่างหนึ่ง จิตทั้ง ๙๑ เพราะแบ่งโลกุตตรจิต ๘ เฉพาะดวงหนึ่ง ๆ ออกไปเป็นอย่างละ ๕ ๆ โดยความต่างแห่งการประกอบด้วยองค์ฌาน พระผู้มีพระภาคทรงเรียก คือตรัสเรียกว่า โสภณะ เพราะนำคุณอันงามมา และเพราะสัมประโยคด้วยเหตุที่ไม่มีโทษมีอโลภะเป็นต้น เพราะมีการนำคุณอันงามนั้นมาเป็นเหตุ ฯ

[๑]บัดนี้ ท่านพระอนุรุทธาจารย์หวังจะแสดงกามาวจรกุศลจิตก่อน ต่อแต่นั้นแสดงวิบากของกามาวจรจิต และในลำดับนั้น แสดงกิริยาจิตที่นับเนื่องในภูมิอันเดียวกันกับวิบากจิต โดยหมวด ๘ ด้วยความต่างแห่งเวทนา ญาณ และสังขาร เป็นแผนก ๆ เพราะในบรรดาโสภณจิต ท่านยกกามาวจรเท่านั้นขึ้นแสดงก่อน และเพราะแม้ในบรรดากามาวจรจิต อัพยากตจิต ก็มีกุศลจิตเป็นเบื้องต้น จึงกล่าวว่า **โสมนสฺสสหคตํ** ดังนี้เป็นต้น ฯ

ในคำว่า **โสมนสฺสสหคตํ** เป็นต้น นั้น พึงทราบอธิบายดังนี้ ฯ ธรรมชาติที่รู้ คือแทงตลอดตามสภาพ ชื่อว่าญาณ ฯ คำอันเศษมีนัยดังกล่าวแล้วนั่นแล ฯ ก็ในอธิการว่าด้วยกุศลจิตนี้ บัณฑิตพึงทราบความที่จิตประกอบด้วยโสมนัส ด้วยเหตุหลายประการเป็นต้นว่า ด้วยศรัทธาแก่กล้า ด้วยความเห็นอันบริสุทธิ์ และด้วยความพร้อมบริบูรณ์แห่งปัจจัยและปฏิคาหกเป็นต้น และพึงทราบความที่จิตสัมปยุตด้วย

๑-๑. เฉลยสนามหลวง พ.ศ. ๒๔๙๒, ๒๕๑๙.

ญาณโดยกรรมอันยังปัญญาให้เป็นไปพร้อม โดยความบังเกิดในโลกที่ไม่มีความเบียดเบียน โดยความแก่กล้าแห่งอินทรีย์และโดยความไกลแห่งกิเลส พึงทราบความที่จิตประกอบด้วยอุเบกขาและความที่จิตวิปยุตจากญาณ โดยปริยายตรงกันข้ามแห่งเหตุที่กล่าวแล้ว พึงทราบความที่จิตเป็นอสังขาริก โดยความที่กายและจิตสามารถด้วยอำนาจแห่งสัปปายะมีอาวาสสัปปายะเป็นต้น และโดยบรุพจริยาเป็นต้นว่าความคุ้นที่เคยทำในบุญกิริยามีทานเป็นต้นในปางก่อน และพึงทราบความที่จิตเป็นสสังขาริก โดยปริยายตรงกันข้ามแห่งเหตุที่กล่าวแล้ว ฯ

บรรดากุศลจิต ๘ นั้น ก็เมื่อใด บุคคลใด อาศัยสมบัติมีไทยธรรมและปฏิคาหกเป็นต้น หรือว่าเหตุแห่งโสมนัสอย่างอื่นหรรษาร่าเริง ทำสัมมาทิฏฐิที่เป็นไปโดยนัยเป็นต้นว่า ผลทานที่ให้แล้วมีดังนี้ ให้ออกหน้า ไม่ย่อท้อ ผู้อื่นมิได้ช่วยกระตุ้น ย่อมกระทำบุญทั้งหลาย มีทานเป็นต้น เมื่อนั้น จิตของเขาดวงนั้นสหรคตด้วยโสมนัสประกอบด้วยญาณ เป็นอสังขาริก ฯ ก็เมื่อใด บุคคลร่าเริงยินดีโดยนัยดังกล่าวแล้วนั่นแล ทำสัมมาทิฏฐิให้ออกหน้าท้อแท้อยู่ ด้วยอำนาจความเป็นผู้สละไม่ออก ถูกผู้อื่นชักนำจึงทำบุญ เมื่อนั้น จิตดวงนั้นนั่นแลของเขาเป็นสสังขาริก ฯ อนึ่ง เมื่อใด พวกเด็กเล็ก ๆ ผู้เกิดความคุ้นเคย โดยให้เห็นการปฏิบัติของชนผู้เป็นญาติ เห็นภิกษุทั้งหลายแล้วเกิดโสมนัส ย่อมผลุนผลันยื่นให้ของที่อยู่ในมืออย่างใดอย่างหนึ่งบ้าง ย่อมไหว้บ้าง เมื่อนั้น จิตดวงที่ ๓ ย่อมเกิดขึ้นแก่พวกเด็กเล็ก ๆ

นั้น ฯ อนึ่ง เมื่อใด เด็กเล็ก ๆ พวกนั้นถูกพวกญาติชักนำว่า พวกเจ้าจงให้ จงไหว้ ย่อมปฏิบัติอย่างนั้น เมื่อนั้น จิตดวงที่ ๔ ย่อมบังเกิดแก่พวกเด็กเล็ก ๆ นั้น ฯ อนึ่ง เมื่อใด คนอาศัยความไม่สมบูรณ์แห่งไทยธรรมและปฏิคาหกเป็นต้น หรือความไม่มีเหตุแห่งโสมนัสอย่างอื่น ย่อมเป็นผู้เว้นโสมนัสใน ๔ วิกัป เมื่อนั้น จิต ๔ ดวงที่เหลือ สหรคตด้วยอุเบกขาย่อมเกิดขึ้นฉะนี้แล ฯ

[วิธีนับจิตเป็นจำนวนมาก]

ด้วย **ปิ** ศัพท์ ในบทว่า **อฏฺฐปิ** นี้ ท่านอาจารย์ย่อมประมวลความที่จิตมีมากมายมาไว้ ด้วยสามารถแห่งบุญกิริยาวัตถุ ๑๐ เป็นต้น ฯ สมจริงตามที่ท่านอาจารย์ทั้งหลายกล่าวไว้ว่า

ผู้ฉลาดในนัย พึงนับจิตทั้งหลาย โดย
ลำดับ โดยบุญวัตถุ โดยโคจรและอธิบดี
และโดยกรรมและจิตที่เลวเป็นต้น ฯ

จริงอยู่ จิต ๘ เหล่านี้ กลายเป็นจิต ๘๐ เพราะทำการจำแนกจิตแต่ละดวงออกไปอย่างละ ๑๐ ๆ เพราะเป็นไปตามอำนาจบุญกิริยา-วัตถุ ๑๐ ฯ และจิต ๘๐ นั้น เอา ๖ คูณทีละดวง เพราะเป็นไปในอารมณ์ ๖ จึงรวมเป็นจิต ๔๘๐ ฯ ก็จิตเหล่านั้นเอง ๓ คูณด้วยอำนาจอธิบดี ๓ เป็นจิต ๗๒๐ เพราะจิตเป็นญาณวิปยุตที่จะพึงนับด้วยความต่างแห่งอธิบดี มีประมาณ ๒๔๐ ไม่ประกอบด้วยวิมังสาธิบดี ฯ และจิตประกอบด้วยญาณ ที่จะพึงนับด้วยความต่างแห่งอธิบดีอย่างนั้น

เอา ๔ คูณ ด้วยอำนาจอธิบดี ๔ เป็นจิต ๙๖๐ ถ้วน ด้วยการคำนวณอย่างนี้ จึงรวมเป็นจิต ๑๖๘๐ ด้วยอำนาจอธิบดี ฯ จิต ๑๖๘๐ เหล่านั้น เอา ๓ คูณ ด้วยอำนาจกรรม ๓ คือกายกรรม วจีกรรม และมโนกรรม จึงเป็นจิต ๕๐๔๐ ฯ และจิต ๕๐๔๐ นั้น เอา ๓ คูณโดยความต่างแห่งหีนะ มัชฌิมะ และปณีตะ จึงเป็นจิต ๑๕๑๒๐ ฯ ส่วนคำที่ท่านอาจารย์พุทธทัตตเถระกล่าวไว้ว่า

บัณฑิตพึงแสดงไขออกไปว่า กามาวจร-
กุศลจิตมี ๑๗๒๘๐ ดังนี้ นั้น

บัณฑิตพึงเห็นว่า ท่านอาจารย์มิได้คำนึงถึงการคำนวณที่ลดไป (ที่หักออก) ด้วยอำนาจอธิบดี กล่าวไว้ด้วยสามารถการนับอธิบดีที่รวมไปในกระแสการคำนวณ ฯ แต่ว่า ความต่างกันแห่งกามาวจรจิตเหล่านั้น โดยความต่างแห่งกาละและเทศะเป็นต้น ไม่สามารถจะประมาณได้เลย ฯ

[อธิบายคำว่ากุศลเป็นต้น]

จิตที่ชื่อว่ากุศล เพราะอรรถว่า ยังบาปธรรมอันน่าเกลียดให้สะเทือน คือให้หวั่นไหว หรือเพราะอรรถว่า เบียดเบียน คือรังควานบาปอันน่าเกลียดให้ปราศไป ฯ อีกอย่างหนึ่ง

จิตที่ชื่อว่ากุศล เพราะอรรถว่า ย่อมบั่น คือย่อมตัดบาปธรรมทั้งหลายที่บัณฑิตกล่าวกล่าวว่า กุสะ เพราะนอน คือเป็นไปในสันดานโดยอาการที่บัณฑิตเกลียด ฯ อีกอย่างหนึ่ง จิตที่ชื่อว่ากุศล เพราะอรรถว่า อันบุคคลพึงถือเอา คือพึงให้เป็นไปโดยภาวะ คือสหชาต

และอุปนิสัย ตามสมควร ด้วยญาณคือกุสะ หรือด้วยธรรมชาติมีศรัทธาเป็นต้น เพราะถาก คือถาง หรือเพราะกระทำบาปธรรมที่น่าเกลียดให้เบาบางลง หรือเพราะทำให้จมลง ฯ กุศลเหล่านั้นแหละ ชื่อว่ากามาวจร และชื่อว่าจิต เพราะอรรถตามที่กล่าวแล้ว เพราะฉะนั้นจึงเรียกว่า กามาวจรกุศลจิต ฯ แต่ว่ากุศลจิตเหล่านี้ย่อมเป็นไปด้วยสามารถแห่งบุญกิริยา ด้วยสามารถแห่งกรรมทวาร ด้วยสามารถแห่งกรรม และด้วยสามารถแห่งอธิบดีฉันใด วิบากย่อมไม่เป็นไปฉันนั้น เพราะไม่เป็นไปด้วยสามารถแห่งทานเป็นต้น เพราะไม่ให้พฤติกรรมทำฉันทะเป็นต้นให้ออกหน้า เพราะฉะนั้น บัณฑิตพึงลดการนับด้วยอำนาจแห่งความไม่เป็นไปแห่งทานเป็นต้นนั้นลงแล้ว พึงประกอบความแตกต่างกันแห่งการนับ ตามสมควร ฯ

สเหตุกกามาวจรวิบากแม้เหล่านี้ สหรคตด้วยโสมนัสและอุเบกขาตามลำดับ ด้วยสามารถแห่งอิฏฐารมณ์ และอิฏฐมัชฌัตตารมณ์ เป็นญาณสัมปยุต และญาณวิปยุต ในกาลที่เป็นไปด้วยสามารถแห่งปฏิสนธิเป็นต้น โดยความที่กรรมมีกำลังและไม่มีกำลัง ในกาลที่เป็นไปด้วยตทาลัมพะ เป็นไปโดยสมควรแก่ชวนะโดยมาก และแม้ในเวลาที่เป็นไปกับด้วยตทาลัมพนะนั้น บางครั้งก็เป็นไปโดยอนุรูปแก่กรรม ฯ เป็นอสังขาริกและสสังขาริก โดยปัจจัยมีกรรมเป็นต้น ตามที่ปรากฏเว้นความประกอบตามสมควร และการประกอบกัน และด้วยสามารถแห่งปัจจัยที่สบายแลไม่สบาย มีฤดูและโภชนะเป็นต้น ฯ บัณฑิต

พึงทราบแม้ความที่กิริยาจิตเป็นจิตสหรคตด้วยโสมนัสตามสมควร โดยนัยที่กล่าวแล้วในกุศลจิตนั่นแล ฯ สเหตุกศัพท์ ในคำว่า **สเหตุกกามาวจรกุสลวิปากิริยาจิตฺตานิ** นี้ เป็นวิเสสนะบ่งถึงวิบากและกิริยา เพราะกุศลเป็นสเหตุกะโดยส่วนเดียว ฯ ด้วยว่าการประกอบตามที่จะพึงได้มีอยู่ ฯ เช่นในประโยคมีอาทิว่า (จะพึงเห็น) ทั้งก้อนกรวดและกระเบื้องถ้วยทั้งฝูงปลาเที่ยวอยู่ก็มี ตั้งอยู่ก็มี[๑] กิริยาที่เที่ยวทรงประกอบโดยทรงเล็งฝูงปลา เพราะก้อนกรวดและกระเบื้องถ้วยไม่ควรแก่กิริยาที่เที่ยว ฯ ประกอบความว่า กุศลจิต วิบากจิต และกิริยาจิตฝ่ายกามาวจรสเหตุกะ ท่านประมวลมาแล้วรู้ได้ว่ามี ๒๔ โดยความต่างแห่งเวทนา ญาณ และสังขาร เพราะแต่ละดวงมี ๒ อย่าง โดยความต่างแห่งเวทนา มี ๔ อย่างโดยความต่างแห่งญาณ และมี ๘ อย่างโดยความต่างแห่งสังขาร ฯ มีคำถามสอดเข้ามาว่า ก็ความต่างกันแห่งเวทนาควรแน่ละ เพราะเวทนาเหล่านั้นมีสภาพต่างกัน แต่ความต่างกันแห่งญาณและสังขารเป็นอย่างไร ? เฉลยว่า ความต่างกันแม้อันความมีและความไม่มีแห่งญาณและสังขารกระทำแล้ว ก็ชื่อว่าเป็นอันญาณและสังขารกระทำแล้ว เหมือนกับอุทาหรณ์ว่า ข้าวดี ข้าวเสียอันฝนกระทำแล้ว เพราะฉะนั้น ความต่างกันอันญาณและสังขารกระทำแล้ว ชื่อว่าความต่างกันแห่งญาณและสังขาร เพราะฉะนั้น ในที่นี้จึงไม่มีความผิดอะไร ฯ

บัดนี้ เพื่อจะประมวลแสดงกามาวจรจิตแม้ทั้งหมด ท่านอาจารย์

๑. ที. สี. ๙/๑๑๑ ฯ

จึงได้กล่าวคำว่า **กาเม เตวีส** ดังนี้เป็นต้น อธิบายความว่า จิตในกามภพแม้โดยประการทั้งปวง ถึงเมื่อมีประเภทมากมาย โดยความต่างแห่งปกิณณกะ มีกาล ทวาร และสันดาร เป็นต้น ก็มีเพียง ๕๔ เท่านั้น โดยความต่างแห่งธรรมที่หยั่งลงสู่ภายในแห่งอกุศลวิบากและกิริยา คือ อกุศลวิบาก ๗ กุศลวิบากเหตุกะและอเหตุกะ ๑๖ รวมวิบากจิต ๒๓ อย่างนี้ อกุศลจิต ๑๒ กุศลจิต ๘ รวมทั้งกุศลจิตและอกุศลจิตเป็น ๒๐ อเหตุกะ ๓ สเหตุกะ ๘ รวมเป็นกิริยาจิต ๑๑ ฯ

พรรณนากามาวจรจิต จบฯ

[รูปาวจรวรรณนา]

บัดนี้ ถึงลำดับนิเทศรูปาวจรจิต ซึ่งท่านยกขึ้นแสดงไว้ในลำดับแห่งกามาวจรจิตนั้น เพราะฉะนั้น เพื่อจะแสดงวิภาคแห่งรูปาวจรจิตนั้น โดยประการ ๕ อย่าง ด้วยความต่างแห่งการประกอบด้วยองค์ฌาน ท่านอาจารย์จึงกล่าวคำว่า **วิตกฺก ฯลฯ สหิตํ** เป็นต้น ฯ

[ปัญจกฌานจิต]

ปฐมฌานกุศลจิต ประกอบด้วยธรรมเหล่านี้ คือ วิตก ๑ วิจาร ๑ ปีติ ๑ สุข ๑ เอกัคคตา ๑ จึงชื่อว่า วิตักกวิจารปีติสุเข-กัคคตาสหิตะ ฯ

บรรดาธรรมเหล่านั้น ธรรมที่ชื่อว่า วิตก เพราะอรรถว่า ตรึกซึ่งอารมณ์ คือยกสัมปยุตธรรมทั้งหลายขึ้นสู่อารมณ์ ฯ วิตกนั้นมีอันยกสหชาตธรรมขึ้นสู่อารมณ์เป็นลักษณะ ฯ เปรียบเหมือนอย่างบุรุษ

ชาวบ้านนอกบางคน อาศัยชนผู้เป็นราชพัลลภ หรือมิตรผู้เกี่ยวข้องกับพระราชา ย่อมเข้าไปพระราชมณเฑียรได้ฉันใด จิตอาศัยวิตกย่อมขึ้นสู่อารมณ์ได้ฉันนั้น ฯ

ถามว่า ถ้าอย่างนั้น จิตที่ไม่มีวิตกจะขึ้นสู่อารมณ์ได้อย่างไร ?

เฉลยว่า จิตไม่มีวิตกแม้นั้น ก็ขึ้นสู่อารมณ์ได้ด้วยกำลังวิตกเหมือนกัน ฯ เปรียบเหมือนบุรุษชาวบ้านคนนั้น แม้ขาดมิตรนั้นก็ไม่มีความหวาดระแวงเข้าสู่พระราชวังได้ เพราะความคุ้นเคน ฉันใด จิตไม่มีวิตกก็ฉันนั้น แม้เว้นวิตกเสียก็ขึ้นสู่อารมณ์ได้ เพราะความคุ้นเคย ฯ ก็จิตภาวนาที่บังเกิดแล้วด้วยสามารถแห่งความเป็นไปเนือง ๆ ในสันดานแห่งจิตมีวิตก ชื่อว่าความคุ้นเคยในอธิการนี้ ฯ อนึ่ง ปัญจวิญญาณแม้ไม่มีวิตก ก็ขึ้นสู่อารมณ์ได้ ด้วยกำลังแห่งวัตถุกับอารมณ์กระทบกัน และทุติยฌานเป็นต้น ย่อมขึ้นสู่อารมณ์ได้ด้วยกำลังแห่งภาวนาเบื้องต่ำ ฯ

[วิจาร]

ธรรมที่ชื่อว่าวิจาร เพราะอรรถว่า เป็นเหตุเที่ยวไปในอารมณ์แห่งจิต ฯ วิจารนั้นมีอันเคล้าอารมณ์เป็นลักษณะ ฯ จริงอย่างนั้น วิจารนั้นท่านแสดงไขว่า ความติดตามอารมณ์ ฯ บรรดาวิตกและวิจารเหล่านี้ วิตกยังจิตให้ตกถึงก่อน ดุจเสียเคาะระฆังทีแรก ด้วยอรรถว่า หยาบว่าวิจาร และด้วยอรรถว่า ไปก่อนหน้าของวิจารนั้นนั่นแล ความตามเคล้า ชื่อว่าวิจาร ดุจเสียครวญแห่งระฆัง ฯ

อนึ่ง วิตกมีอันแผ่ไป มีภาวะยังจิตให้ดิ้นรน ดุจการกระพือปีก

แห่งนกตัวต้องการจะบินไปในอากาศฉะนั้น และดุจการบ่ายหน้าสู่ดอกปทุมโฉบลงแห่งภมรตัวมีใจติดพันอยู่ที่กลิ่นฉะนั้น ฯ

วิจารมีความเป็นไปสงบ มิใช่ความไหวตัวอย่างแรงของจิต ดุจการกางปีกแห่งนกตัวบินไปแล้วในอากาศ และดุจการบินวนเบื้องบนดอกปทุมแห่งภมรตัวบ่ายหน้าสู่ดอกปทุมโฉบลงแล้ว ฯ

ธรรมชาติที่ชื่อว่าปีติ เพราะอรรถว่า ยังกายและจิตให้เอิบอิ่ม คือ ให้แช่มชื่นหรือให้เจริญ ฯ ปีตินั้นมีความเอิบอิ่มเป็นลักษณะ ฯ อธิบายว่า มีการรับอารมณ์โดยสมควรเป็นลักษณะ ฯ

ธรรมชาติที่ชื่อว่าสุข เพราะอรรถว่า ให้สัมปยุตธรรมเกิดความสบาย ฯ สุขนั้นมีอันเสวยอิฏฐารมณ์เป็นลักษณะ ดุจพระราชาผู้ทรงโปรดปรานรสแห่งโภชนะอันดีฉะนั้น ฯ บรรดาปีติและสุขเหล่านั้น ความแปลกแห่งปีติปรากฏในการได้อารมณ์ ดุจปีติแห่งบุคคลผู้ลำบากในทางกันดาร เพราะได้เห็นน้ำที่ชายป่าเป็นต้นฉะนั้น ฯ ความแปลกแห่งสุขปรากฏในการเสวยอารมณ์ตามที่ได้แล้ว (ดุจความสุข) ในการดื่มน้ำตามที่พบแล้วเป็นต้น (แห่งบุคคลผู้ลำบากในการเดินทางกันดาร) ฉะนั้น ฯ

[อธิบายองค์ฌาน]

จิตที่ชื่อว่าเอกัคคะ เพราะอรรถว่า มีอารมณ์เลิศอย่างเดียว เพราะไม่มีความฟุ้งซ่านไปในอารมณ์ต่าง ๆ ฯ ภาวะแห่งจิตมีอารมณ์เลิศอย่างเดียวนั้น ชื่อว่าเอกัคคตา คือสมาธิ ฯ สมาธินั้น มีอันไม่ฟุ้งซ่านเป็นลักษณะ ฯ จริงอยู่ จิตที่สัมปยุตด้วยอำนาจแห่งสมาธินั้นย่อมเป็น

จิตไม่ฟุ้งซ่าน ฯ ธรรมชาติที่ชื่อว่าปฐมฌาน เพราะอรรถว่า เป็นปฐม เพราะเป็นเบื้องต้นตามลำดับเทศนา และตามลำดับการเกิด จัดเป็นฌาน เพราะเพ่งอารมณ์ และเพราะเผาธรรมที่เป็นข้าศึก ได้แก่องค์ ๕ มีวิตก เป็นต้น ฯ จริงอยู่ เพราะความประชุมแห่งองค์ฌานเท่านั้น เรียกว่าฌาน ดุจการเรียกว่ารถ เพราะความประชุมแห่งส่วนมีกงเป็นต้นฉะนั้น ฯ สมจริงดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ในวิภังค์ว่า วิตก วิจาร ปีติ สุข จิตเตกัคคตา ชื่อว่า ฌาน ฯ กุศลจิตที่สัมปยุตด้วยปฐมฌาน ชื่อว่า ปฐมฌานกุศลจิต

มีคำถามสอดเข้ามาว่า ก็เพราะเหตุไร เมื่อสัปยุตธรรมมีผัสสะ เป็นต้นแม้อย่างอื่นมีอยู่ ธรรม ๕ ประการเหล่านี้เท่านั้นท่านกล่าวไว้ ด้วยสามารถแห่งองค์ฌานทั้ง ๕ ฯ

ข้าพเจ้าจะกล่าวเฉลย ธรรมทั้ง ๕ นี้เท่านั้น พระผู้มีพระภาค ตรัสไว้ด้วยสามารถแห่งองค์ฌาน เพราะมีการเพ่งเป็นกิจ และเพราะ เป็นปฏิปักษ์โดยตรงแก่กามฉันท์เป็นต้น ฯ จริงอยู่ วิตกยกจิตขึ้นใน อารมณ์ วิจารย่อมตามผูกจิตไว้ในอารมณ์ ปีติกระทำความเอิบอิ่ม และสุขกระทำความเพิ่มพูนแก่จิตนั้น ในกาลนั้น เอกัคคตาอันความ ยกขึ้น ความตามผูก ความเอิบอิ่ม และความเพิ่มพูนเหล่านี้ส่งเสริม แล้วให้สัมปยุตธรรมเป็นไปตามตนโดยกิจคืออุ้มธารไว้ ย่อมวางจิตนั้น ไว้ในเอกัคคตารมณ์เสมอ และถูกต้อง คือตั้งจิตไว้เสมอด้วยอำนาจ ความเสมอกันของอินทรีย์ และโดยชอบโดยไม่มีความหดหู่และฟุ้งซ่าน เพราะธรรมที่เป็นปฏิปักษ์อยู่ห่างไกล ด้วยประการอย่างที่ว่ามานี้

สัมปยุตธรรมมีวิตกเป็นต้นเหล่านี้นั่นแล จึงมีกิจคือการเพ่งเป็นแผนก ๆ ฯ แต่บัณฑิต พึงทราบความพิเศษแห่งธรรมทั้ง ๕ นั้นในความเป็นคู่ปราบกามฉันทะเป็นต้น ฯ สมาธิเป็นคู่ปราบกามฉันทะ เพราะเป็นข้าศึกโดยตรงแก่กิเลสชาตเป็นเหตุตั้งลงคือราคะ ฯ จริงอยู่ การตั้งมั่นของจิตที่ถูกอารมณ์ต่าง ๆ เล้าโลมแล้ววกวนอยู่ด้วยอำนาจกามฉันท์ ้ย่อมมีได้เพราะเอกัคคตา ฯ ปีติเป็นคู่ปราบพยาบาท เพราะมีความปลื้มใจเป็นสภาพ ฯ วิตกเป็นคู่ปราบถีนมิทธะ เพราะเป็นไปพร้อมกับความแผ่ไปด้วยอำนาจการพิจารณาโดยแยบคาย ฯ สุขเป็นคู่ปราบอุทธัจจกุกกุจจะ ซึ่งมีความไม่สงบและความตามเดือดร้อนเป็นสภาพ เพราะสุขมีความสงบและเยือกเย็นเป็นสภาพ ฯ วิจารเป็นคู่ปราบวิจิกิจฉา เพราะมีสภาพเหมือนกับปัญญา ด้วยสามารถแห่งความคลุกเคล้าในอารมณ์ ฯ ธรรม ๕ ประการมีวิตกเป็นต้นเหล่านี้นั่นแล ท่านกำหนดไว้ โดยความเป็นองค์แห่งฌาน ๕ เพราะมีกิจคือการเพ่ง และเพราะเป็นปฏิปักษ์โดยตรงแก่กามฉันทนิวรณ์เป็นต้น ฯ เหมือนอย่างที่ท่านอาจารย์ทั้งหลายกล่าวไว้ว่า

> **แม้เมื่อธรรมอื่นมีผัสสะเป็นต้นมีอยู่ ธรรม**
> **๕ ประการเท่านั้น ท่านกำหนดหมายว่าฌาน**
> **เพราะมีกิจคือการเพ่ง และเพราะเป็นปฏิปักษ์**
> **ต่อกามฉันท์เป็นต้น ฯ**

บัณฑิตพึงเห็นว่า ก็บรรดาองค์ฌาน ๕ มีวิตกเป็นต้นนี้ อุเบกขารวมเข้าในสุขนั่นแล เพราะมีความเป็นไปสงบเป็นสภาพ ฯ เพราะ

เหตุนั้น ท่านอาจารย์ทั้งหลายจึงกล่าวว่า

"อุเบกขา ท่านกล่าวว่าสุขเหมือนกัน เพราะมี
ความเป็นไปสงบ"ฯ

ก็ความพิเศษแห่งฌานนั้น ด้วยสามารถแห่งองค์สำหรับละเป็นต้น จักมีแจ่มแจ้งต่อไปข้างหน้า ฯ ความพิเศษ (แปลก) ที่ได้อยู่ แม้ในจิตที่เป็นอรูปาวจรและโลกุตตระ จักมีแจ่มแจ้งต่อไปข้างหน้า เช่นกัน ฯ

ถามว่า เหตุไฉนในรูปาวจรกุศลนี้ ท่านจึงไม่ถือเอาความต่าง แห่งสังขาร ดังในกามาวจรกุศล ด้วยว่า แม้รูปาวจรกุศลนี้ ที่ได้ ด้วยอำนาจการประกอบสมถะอย่างเดียว ก็อาจเรียกได้ว่า สสังขาริก ที่ได้ด้วยอำนาจการบรรลุมรรค ก็อาจเรียกได้ว่า อสังขาริก มิใช่หรือ ? แก่ว่า รูปาวจรกุศลนี้ ไม่อาจเรียกได้อย่างนั้น เพราะแม้ฌานที่ได้ มาด้วยกำลังมรรค โดยอำนาจการบรรลุมรรค เกิดขึ้นได้โดย อำนาจบริกรรมอย่างเดียวในกาลต่อมา เพราะฉะนั้น จึงไม่อาจเรียกว่า อสังขาร เพราะฌานแม้ทั้งหมด เว้นเสียจากการปรุงแต่งเบื้องต้นกล่าว คือบริกรรม เกิดขึ้นด้วยอำนาจความตั้งใจเดิมอย่างเดียวไม้ได้ ทั้งไม่ อาจเรียกว่า สสังขาร เพราะเว้นเสียจากความตั้งใจเดิมเกิดขึ้นด้วย การปรุงแต่คือบริกรรมอย่างเดียวเท่านั้นก็ไม่ได้ ฯ

อีกนัยหนึ่ง แก้ว่า ฌานที่เกิดขึ้นด้วยอำนาจการปรุงแต่เบื้องต้น อย่างเดียว เป็นอสังขาริกในบางคราวก็ไม่ได้ เพราะเหตุนั้น ท่าน จึงไม่เรียกว่า อสังขาริก และว่า สสังขาริก เพราะไม่มีความเป็นไป

ต่างชาติ ฯ ก็ด้วย **ปิ** ศัพท์ ในบทว่า **ปญฺจปิ** นี้ ท่านรวบรวมนัยที่ต่างกัน มีอาทิอย่างนี้ว่า นวกนัยล้วน ๆ ด้วยอำนาจจตุกกนัยและปัญจกนัย นวกนัย ๔ หมวด เพราะท่านแสดงประกอบนวกนัยล้วน ๆ นั้น ด้วยหมวด ๔ แห่งปฏิปทา ด้วยอำนาจการปฏิบัติลำบากการบรรลุช้า การปฏิบัติลำบากการบรรลุเร็ว การปฏิบัติสะดวกการบรรลุช้า และการปฏิบัติสะดวกการบรรลุเร็ว นวกนัยอีก ๔ หมวด เพราะท่านประกอบด้วยหมวด ๔ แห่งอารมณ์ คือ **ปริตฺตํ ปริตฺตารมณํ ปริตฺตํ อปฺปมาณารมฺมณํ อปฺปมาณํ ปริตฺตารมฺมณํ อปฺปมาณํ อปฺปมาณารมฺมณํ** และนวกนัย ๑๖ หมวด ด้วยอำนาจแห่งนัยที่เจือปนด้วยอารมณ์และปฏิปทา โดยนัยมีอาทิว่า **ทนฺขาปฏิปทํ ทนฺธาภิญฺญํ ปริตฺตํ ปริตฺตารมณํ ทุกฺขาปฏิปทํ ทนฺธาภิญฺญํ ปริตฺตํ อปฺปมาณารมฺมณํ** ดังนี้ จึงรวมเป็นนวกนัย ๒๕ ดังนี้ ฯ วิบากที่ฌานพิเศษให้เกิดขึ้นแล้ว เป็นเช่นกับฌานนั้น ๆ โดยส่วนเดียวกัน เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสจำแนกวิบากเช่นเดียวกันกับฌานนั่นแล ฯ จริงอยู่ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงกุศลจิตไว้แม้ในนิเทศแห่งวิบากจิต ก็เพื่อแสดงอรรถนี้เท่านั้น แล้วจึงทรงจำแนกมหัคคตโลกุตตรวิบากไว้ในลำดับแห่งกุศลจิตนั้น ฯ รูปาวจรจิตเป็น ๕ อย่าง ได้แก่มี ๕ ประการ คือมีองค์ ๕ มีองค์ ๔ มีองค์ ๓ มีองค์ ๒ และมีองค์ ๒ อีกโดยความต่างแห่งฌาน คือโดยความต่างแห่งความประกอบด้วยองค์ฌาน ๕-๔-๓-๒ และ ๒ อีก ฯ อธิบายว่า รูปาวจรจิตนั้นเป็นอีก ๑๕ ดวง โดยประเภทแห่งกุศลจิต วิบากจิต และกิริยาจิต อย่าละ ๕ ๆ โดย

ไม่แปลกกัน ฯ

พรรณนารูปาวจรจิต จบฯ

[อรูปาวจรวรรณนา]

บัดนี้ ท่านอาจารย์เมื่อจะแสดงจำแนกอรูปาวจรจิตเป็น ๔ อย่าง โดยความต่างแห่งอารมณ์ จึงกล่าวคำมีอาทิว่า **อากาสานญฺจายตนํ** ดังนี้ ฯ

บัณฑิตพึงทราบวิเคราะห์เป็นต้น ในคำว่า **อากาสานญฺจาตนํ** เป็นต้นนั้น ฯ ที่ชื่อว่าอนันตะ เพราะอรรถว่า อากาศนั้นไม่มีที่สุด โดยเว้นจากที่สุดมีความเกิดเป็นต้น ฯ อากาศนั้นไม่มีที่สุด เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า อากาสานันตะ ได้แก่อากาศเพิกกสิณ ฯ ก็เมื่อควรกล่าวว่า อนันตากาสะ ท่านอาจารย์กล่าวเสียว่า อากาสานันตะ ด้วยสามารถการเรียงบทวิเสสนะไว้ข้างหลัง เหมือนในประโยคว่า **อคฺยาหิโต** เป็นต้น ฯ อากาสานันตะนั่นแล ชื่อว่า อากาสานัญจะ ด้วยสามารถภาวปัจจัยลงในอรรถของตน (คือความเท่าตัวเดิม) ฯ

อากาสานัญจะนั่นแล เป็นที่เกิดแห่งฌานนั้น พร้อมด้วยสัมปยุตธรรม โดยอรรถว่าเป็นที่ตั้งอยู่ ดุจที่อยู่แห่งเทวดาของพวกเทวดา เพราะเหตุนั้น ฌานนั้น จึงชื่อว่า อากาสานัญจาตนะ ฯ ในอากาสนัญจาตนะ แม้อรูปฌานที่ ๑ ยังไม่ถึงอัปปนา ท่านอาจารย์ก็กล่าวว่า อากาสานัญจาตนะ ในอธิการแห่งอรูปฌานนี้ เหมือนฌานที่มีปฐวีกสิณเป็นอารมณ์ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสเรียกว่า ปฐวีกสิณฉะนั้น ฯ อีกอย่างหนึ่ง ฌานที่ชื่อว่าอากาสานัญจาตนะ

เพราะอรรถว่า มีอากาศไม่มีที่สุดเป็นที่เกิด ฯ กุศลจิตที่สัมปยุตด้วยอากาสานัญจาตนฌานนั้น ชื่อว่าอากาสานัญจายตนกุศลจิต ฯ

[วิเคราะห์วิญญาณัญจายตฌาน]

วิญญาณนั่นแล ไม่มีที่สุด ชื่อว่า วิญญาณานันตะ ได้แก่อรูปวิญญาณที่ ๑ ฯ แท้จริง ปฐมอรูปวิญญาณนั้น แม้มีความเกิดเป็นต้นเป็นที่สุด บัณฑิตก็เรียกว่า อนันตะ เพราะเป็นไปในอากาศไม่มีที่สุด และเพราะภาวนาที่ปรารภตนเป็นไปไม่ถือเอาที่สุดมีความเกิดเป็นต้นเป็นไป ด้วยอำนาจการแผ่ไปโดยไม่มีที่สุด ฯ วิญญาณานันตะนั่นแล ชื่อว่า วิญญาณัญจะ เพราะกระทำการรัสสะ อา อักษร และลบ น อักษร ฯ อนึ่ง วิญญาณอันบุคคลพึงถึง คือพึงบรรลุด้วยอรูปวิญญาณที่ ๒ เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่า วิญญาณัญจะ ฯ วิญญาณัญจะนั้นนั่นแล เป็นที่เกิดแห่งอรูปฌานที่ ๒ เพราะเป็นที่ตั้ง เหตุนั้น จึงชื่อว่า วิญญาณัญจาตนะ ฯ คำที่เหลือเหมือนกับคำที่มีในก่อน ฯ

[วิเคราะห์อากิญจัญญายตนฌาน]

ปฐมอรูป (วิญญาน) นั้น ไม่มีอะไร ๆ นิดหน่อย คืออะไร ๆ สักเล็กน้อย โดยที่สุดแม้มาตรว่า ภังคะที่เหลือ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า อกิญจนะ ฯ ภาวะแห่งอกิญจนะนั้น ชื่อว่า อากิญจัญญะ ได้แก่ความไม่มีแห่งอรูปวิญญาณที่ ๑ ฯ คำว่า **ตเทว อายตนํ** เป็นอาทิเหมือนกับคำก่อน ฯ

[วิเคราะห์เนวสัญญานาสัญญายตนฌาน]

อรูปฌานที่ ๔ ชื่อว่า เนวสัญญานาสัญญายตนะ เพราะอรรถว่า อรูปฌานที่ ๔ นั้น พร้อมทั้งสัมปยุตธรรมมีสัญญาก็ไม่ใช่ ไม่มีสัญญา คือสัญญาไม่มี หามิได้ เพราะไม่มีสัญญาอย่างหยาบ แต่ยังมีสัญญาอย่างละเอียด ฯ แต่เพราะทำการทีฆะ ท่านอาจารย์จึงกล่าว เนวสญฺญานาสญฺญํ ฯ เนวสัญญานาสัญญานั่นแล เป็นอายตนะ เพราะนับเนื่องในมนายตนะ และธัมมาตนะ เหตุนั้นจึงชื่อว่า เนวสัญญานาสัญญายตนะ และธัมมายตนะ เหตุนั้นจึงชื่อว่า เนวสัญญาทีเดียว เพราะไม่มีกิจแห่งสัญญาที่เด่นชัด (ปรากฏชัด) กล่าวคือการถึงความเป็นอารมณ์แห่งวิปัสสนาแล้วให้เกิดความเบื่อหน่าย และจะชื่อว่า ไม่มีสัญญา หามิได้ เพราะมีอยู่โดยความเป็นของละเอียดที่เหลือจากสังขาร ดุจเตโชธาตุในน้ำร้อน เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า เนวสัญญานาสัญญา ฯ เนวสัญญานาสัญญานั่นแล ชื่อว่า อายตนะ เพราะเป็นนิสัยปัจจัยเป็นต้นแห่งฌานนี้พร้อมทั้งสัมปยุตตธรรม เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า เนวสัญญานาสัญญาตนะ ฯ ก็ในอรูปฌานที่ ๔ นี้ การเข้าไปกำหนดฌานด้วยอำนาจสัญญา เป็นเพียงตัวอย่าง แม้เวทนาเป็นต้นในฌานนั้น ก็ชื่อว่า เนวเวทนานาเวทนา เป็นต้นเหมือนกันแล ฯ กุศลจิตที่สัมปยุตด้วยเนวสัญญาสัญญายตนะ ชื่อว่า เนวสัญญานาสัญญายตนกุศลจิต ฯ ก็ด้วย **ปิ** ศัพท์ ในบทว่า **จตุตาริปิ** นี้ ท่านอาจารย์สงเคราะห์ เทศนา ๑๖ ครั้ง ด้วยอำนาจนัยที่ระคนด้วยอารมณ์และปฏิปทา และความต่างแห่งนัยแม้อื่นที่มาแล้วในพระบาลี ฯ อรูปาวจรจิต ๔ อย่าง โดยความ

ต่างแห่งอารมณ์ คือโคจร ๔ อย่าง มีอากาศเป็นต้นที่จะพึงก้าวล่วง และที่จะพึงยึด กล่าวคือกสิณ อากาศ วิญญาณ และความไม่มีวิญญาณนั้น ฯ จริงอยู่ อรูปาวจรจิตนั้น ก้าวล่วงกสิณนิมิตที่เป็นอารมณ์แห่งปัญจมฌานแล้วยึดอากาศที่ได้แล้วด้วยการเพิกกสิณนิมิตนั้น แล้วล่วงอากาศแม้นั้น หน่วงวิญญาณที่เป็นไปในอากาศนั้น ล่วงวิญญาณนั้น หน่วงเอาอากิญจนภาพ ซึ่งเป็นธรรมชาติไม่มีอรูปวิญญาณที่ ๑ นั้น และล่วงนัตถิภาพ (ความไม่มี) แม้นั้นเสีย หน่วงเอาอรูปวิญญาณที่ ๓ ที่เป็นไปในนัตถิภาพ (ความไม่มี) นั้นเป็นไปตามลำดับ แต่หาถือเอาอารมณ์แม้แห่งฌานต้น ๆ เป็นไปด้วยสามารถแห่งอันก้าวล่วงองค์ต้น ๆ ดุจรูปาจรกุศลจิตไม่ ฯ เหตุนั้น พระอาจารย์ทั้งหลายจึงได้กล่าวไว้ว่า

อรูปสมาบัติแม้ทั้ง ๔ นี้ย่อมมี โดยก้าวล่วง
อารมณ์ นักปราชญ์ทั้งหลาย ไม่ประสงค์
เอาการก้าวล่วงองค์แห่งอรูปสมาบัติทั้ง ๔
เหล่านี้ ฯ

พรรณนาอรูปาวจรจิต จบ ฯ

[โลกกุตตรกุศลจิต]

บัดนี้ เพื่อจะแสดงจำแนกโลกุตตรกุศลจิตออกเป็น ๔ ประการ เพราะประกอบด้วยมรรค ๔ และผลเป็น ๔ ประการ เพราะเป็นไปโดยอนุรูปแก่โลกุตตรกุศลนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวคำมีอาทิว่า **โสตาปตฺติมคฺคจิตฺตํ** ดังนี้ ฯ

[วิเคราะห์โสตาปัตติมรรคจิตเป็นต้น]

มรรคมีองค์ ๘ อันประเสริฐ บัณฑิตเรียกว่า โสตะ เพราะไหลตรงไป คือเข้าไปถึงนิพพาน หรือเพราะเป็นเช่นกับกระแสน้ำโดยความที่น้อมไปสู่มหาสมุทร คือพระนิพพาน ฯ การบรรลุคราวแรก คือการลุถึง ได้แก่การบรรลุมรรคนั้นแต่แรก คือการมาคมคราวแระ ชื่อว่า โสตาปัตติ เพราะ อา อุปสัค เป็นไปในการทำทีแรก ฯ ธรรมที่ชื่อว่า มรรค เพราะอรรถว่า แสวงหาพระ-นิพพาน หรือผู้ต้องการพระนิพพานแสวงหา หรือว่าฆ่าพวกกิเลสให้ตายไปถึงพระนิพพาน ฯ จิตที่สัมปยุตด้วยมรรคนั้น ชื่อว่า มรรคจิต มรรคจิต ฯ อีกอย่างหนึ่ง บุคคล ชื่อว่า โสตาปัตติ เพราะอรรถว่ามีการถึงกระแสอริยมรรคคราวแรก ฯ มรรคของบุคคลผู้ถึงกระแสนั้นชื่อว่า โสดาปัตติมรรค ฯ จิตที่สัมปยุตด้วยโสดาปัตติมรรคนั้น ชื่อว่าโสดาปัตติมรรจิต ฯ

บุคคลผู้ชื่อว่า สกทาคามี เพราะว่า มาสู่มนุษยโลกนี้ครั้งเดียว คือคราวเดียว ด้วยอำนาจปฏิสนธิ ฯ ในบรรดาพระสกทาคามีบุคคล ๕ จำพวก คือบุคคลบรรลุความเป็นพระสกทาคมีในมนุษย์โลกนี้ แล้วปรินิพพานในมนุษยโลกนี้ (ด้วยอนุปาทิเสส-นิพพานธาตุ) ๑ บรรลุในเทวโลกนั้นแล้วปรินิพพานในเทวโลกนี้ ๑ บรรลุในมนุษยโลกนี้แล้ว ปรินิพพานในเทวโลก ๑ บรรลุในเทวโลกนั้นแล้ว ปรินิพพานในมนุษยโลกนี้ ๑ บรรลุในมนุษยโลกนี้แล้วเกิดในเทวโลกนั้น ปรินิพานในโลกนี้ ๑ พระสกทาคามีที่ ๔

ท่านประสงค์เอาในที่นี้ ฯ จริงอยู่ พระสกทาคามีจำพวกหลังนี้ ไปจากมนุษย์โลกนี้แล้ว กลับมาในมนุษยโลกนี้อีกครั้งเดียว ฯ มรรคจิตของพระสกทาคามีนั้น ชื่อว่าสกทาคามีมรรคจิต ฯ เฉพาะพระอริยบุคคลผู้ตั้งอยู่ในผล ชื่อว่าพระสกทาคามี เพราะพระอริยบุคคลผู้มีความพร้อมเพรียงด้วยมรรค ไม่มีการมาด้วยอำนาจปฏิสนธิอย่างนั้นแม้ก็จริง ถึงอย่างนั้น มรรคที่เกิดก่อนซึ่งเป็นเหตุแห่งผลนั้น ท่านเรียกว่าสกทาคามิมรรคให้แปลกออกไป ด้วยพระอริยบุคคลผู้ตั้งอยู่ในผลเพื่อแยกขาดจากมรรคอื่น ฯ อนาคามิมรรคก็อย่างนั้นเหมือนกันแล ฯ จิตที่สัมปยุตด้วยสกทาคามิมรรค ชื่อว่าสกทาคามิมรรคจิต ฯ

บุคคลผู้ที่ชื่อว่าอนาคามี เพราะอรรถว่า ไม่มีสู่กามธาตุนี้ด้วยอำนาจปฏิสนธิ ฯ มรรคของพระอนาคามีนั้น ชื่อว่าอนาคามิมรรค ฯ จิตที่สัมปยุตด้วยอนาคามิมรรคนั้น ชื่อว่าอนาคามิมรรคจิต ฯ บุคคลผู้ที่ชื่อว่าอรหันต์ เพราะอรรถว่า ควรการบูชาพิเศษ เพราะเป็นพระทักขิไณยบุคคลผู้เลิศ ฯ อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่าพระอรหันต์ เพราะอรรถว่า กำจัดข้าศึกคือกิเลส หรือทำลายกำแห่งสังสารจักรคือกิเลส ฯ อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่าพระอรหันต์ เพราะไม่มีความลับในการทำบาป ได้แก่พระอริยบุคคลที่ ๘ ฯ ความเป็นแห่งพระอรหันต์นั้นชื่อว่าพระอรหัต ฯ คำว่า อรหัต นี้ เป็นชื่อแห่งผลที่ ๔ ฯ มรรคที่เป็นเหตุมาแห่งผลนั้น ชื่อว่าอรหัตตมรรค ฯ จิตที่สัมปยุตด้วยอรหัตตมรรคนั้น ชื่อว่าอรหัตตมรรคจิต ฯ ด้วย ปิ ศัพท์ ท่านอาจารย์รวมรวมนัยของมรรค ๔ มีประเภท ๔๐๐ นัย ด้วยอำนาจมรรคละ

๑๐๐๐ นัย มีประเภท ๖๐๐๐๐ นัยที่มาในสัจจวิภังค์บ้าง ความที่โสดาปัตติมรรคมีนัยมากมายหลายอย่าง ตามนัยที่กล่าวแล้วในหนหลังบ้าง ฯ

ในคำว่า **นยสหสฺสวเสน** นั้น มีการแสดง ๑๐๐๐ นัย ดังต่อไปนี้ ฯ คือ อย่างไร ฯ คือ โสดาปัตติมรรค พระผู้มีพระภาคทรงแจกออกไปตามชื่อว่าฌานล้วน ๆ ไม่เกี่ยวถึงความต่างแห่งปฏิปทาเป็น ๒ อย่างก่อน คือ สุญญตะ และอัปปณิหิตะ ทรงประกอบกับปฏิปทา ๔ อีก แจกออกไปเป็น ๑๐ อย่าง ตามชื่อว่าฌาน อย่างนี้ คือ อย่างหนึ่งแจกออกเป็นอย่างละ ๔ ๆ อนึ่ง ทรงแจกออกไปโดยอาการอย่างละ ๑๐ ๆ แม้โดยมรรค สติปัฏฐาน สัมมัปปธาน อิทธิบาท อินทรีย์ พละ โพชฌงค์ สัจจะ สมถวิปัสสนา ธรรมขันธ์ อายตนะ ธาตุ อาหาร ผัสสะ เวทนะ สัญญา เจตนา จิตและนาม ด้วยสามารถแห่งบุคคลผู้จะรู้ได้ โดยอาการนั้น ๆ เพราะฉะนั้น ในฐานะ ๒๐ คือ ตามอำนาจฌาน ๑๐ นัย ตามอำนาจมรรคเป็นต้น ๑๙ ฐาน ๆ คือ ๑๐ นัย รวมเป็น ๒๐๐ นัย ๒๐๐ นัยนั้น ประกอบกับอธิบดี ๔ อีก แจกออกไปอย่างละ ๔ ๆ แจกอย่างว่ามานี้ ไม่ผสมกับอธิบดีเป็น ๒๐๐ นัย แจกผสม (กับอธิบดี) ๘๐๐ นัย ในโสดาปัตติมรรคมีถึง ๑๐๐๐ นัย ด้วยการแจกอย่างนี้ ฯ ถึงในสกทาคามิมรรคเป็นต้น ก็เหมือนกัน ฯ ผลจิต คือจิตที่เป็นวิบากอันบุคคลได้โดยการบรรลุมรรคคราวแรก หรือของบุคคลผู้บรรลุมรรคคราวแรก (ผู้แรกถึงกระแส) ชื่อว่าโสดาปัตติมรรคจิต ฯ จิตที่เป็นผลนั้นด้วย เป็นอรหัตด้วย เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่าอรหัตตผลจิต ฯ

คาถาว่า **จตุมคฺคปฺปเภเทน** เป็นต้น ประกอบความว่า โลกุตตรจิตอย่างประเสริฐ คือที่เรียกว่าอย่างยิ่ง เพราะไม่มีจิตอื่นจะยิ่งไปกว่าตน ท่านลงมติไว้ ๘ ประการ อย่างนี้ คือ โลกุตตรกุศลจิต กล่าวคือ มรรค ๔ มี ๔ อย่าง โดยความต่างแห่งสัมประโยคของอัฏฐังคิกมรรคทั้ง ๔ มีโสดาปัตติมรรคเป็นต้น ด้วยความสามารถละสังโยชน์ได้อย่างนี้ คือ ละสักกายทิฏฐิ วิกิจฉา สีลัพพตปรามาส ได้เด็ดขาด ๑ ทำกามราคะและพยาบาทให้เบาบาง ๑ ละกามราคะและพยาบาทเหล่านั้นนั่นแลได้เด็ดขาด ๑ ละรูปราคะ อรูปราคะ มานะ อุทธัจจะ และอวิชชา ได้เด็ดขาด ๑ เพราะความที่อินทรีย์มีความสามารถต่างกัน โดยความต่างแห่งอินทรีย์ที่ไม่ปรากฏ ปรากฏ ปรากฏว่า และปรากฏที่สุด อนึ่ง โลกุตตรวิบากจิตก็มี ๔ อย่าง โดยสมควรแก่กุศลจิตนั้น เพราะเป็นผลแห่งกุศลจิตนั่นเอง ฯ แต่ท่านไม่กล่าวว่า โลกุตตรจิตมี ๑๒ อย่าง เพราะโลกุตตรจิตกิริยาจิตไม่มี ฯ ถามว่า ก็เพราะเหตุไร โลกุตตรกิริยาจิตนั้นจึงไม่มี ฯ แก้ว่า เพราะมรรคเป็นไปชั่วขณะจิตเดียว ฯ จริงอยู่ ถ้ามรรคจิตจะพึงบังเกิดขึ้นบ่อย ๆ ในเวลานั้น บัณฑิตอาจจะกล่าวมรรคจิตนั้นว่าเป็นกิริยา โดยที่บังเกิดแก่พระอรหันต์ ฯ แต่มรรคจิตนั้นไม่เกิดแก่พระเสขะหรือพระอเสขะได้สักครั้ง เพราะไม่มีกิจที่มรรคจิตนั้นจะพึงทำในเวลาที่บังเกิดขึ้นอีก เพราะจะต้องเหไปด้วยอำนาจที่ตัดกิเลสได้ขาดอย่างเดียว และเพราะความเป็นไปโดยส่วนเดียวแห่งกิเลสนั้น ๆ อันมรรจิตนั้น ซึ่งเป็นไปเพียงวาระเดียวให้สำเร็จแล้ว ดุจการกำจัดต้นไม้เป็นจ้นพร้อมทั้งรากเหง้า อันอสนิบาต

ให้สำเร็จแล้วฉะนั้น และเพราะผลสมาบัติเท่านั้นเป็นไปด้วยอำนาจการยึดอารมณ์ คือพระนิพพาน เพื่ออยู่เป็นสุขในปัจจุบัน เพราะฉะนั้น โลกุตตรกิริยาจิตจึงไม่มีแม้โดยประการทั้งปวงฉะนี้แล ฯ คำว่า **ทุวา-ทสากุสลานิ** เป็นอาทิ เป็นการรวมการนับจิตเป็นไปในภูมิ ๔ ตามที่กล่าวแล้ว ฯ เพื่อจะแสดงการสงเคราะห์ (รวม) ด้วยสามารถแห่งชาติอย่างนี้แล้วแสดงด้วยสามารถแห่งภูมิอีก ท่านอาจารย์จึงได้กล่าวคำมีอาทิว่า **จตุปญฺญาสธา กาเม** ดังนี้ ฯ

อธิบายว่าบัณฑิตพึงกล่าวจิตในกามภพ ๕๔ พึงกล่าวจิตในรูป-ภพ ๑๕ พึงกล่าวจิตในอรูปภพ ๑๒ และพึงกล่าวจิตในหมวดธรรม ๙ อย่างอันยอดเยี่ยม ๘ ดังนี้ ฯ

ก็ในคาถานี้ จิตที่นับเนื่องในกามภพเป็นต้น โดยเป็นอารมณ์แห่งกามตัณหาเป็นต้น แม้จะเป็นไปในภูมิอื่นจากภูมิของตน ๆ ท่านก็กล่าวว่า จิตในกามภพเป็นต้น เหมือนสัตว์เดียรัจฉาน แม้เกิดในท้องของหญิงมนุษย์ ท่านก็สงเคราะห์เข้าในพวกสัตว์เดียรัจฉานเหมือนกัน เพราะนับเนื่องในกำเนิดสัตว์เดียรัจฉานฉะนั้น ฯ จิตที่ไม่นับเนื่องในภูมิไหน ๆ เป็นส่วนหนึ่งแห่งหมวดโลกุตตรธรรม ๙ อย่าง ท่านกล่าวว่า จิตในโลกุตตรภูมิ (โลกุตตจิต) ดุจในประโยคเป็นต้นว่า กิ่งในต้นไม้ ฯ อีกอย่างหนึ่ง นิทเทสว่า กาเม ในกามภพ และว่า **รูเป** ในรูปภพ โดยลบบทหลัง ฯ บัณฑิตพึงเห็นความสัมพันธ์ในคาถานี้อย่างนี้ว่า บัณฑิตพึงกล่าวกามาวจรจิตในกามภพ ๕๔ พึงกล่าวว่ารูปาวจรจิตในรูปภพ ๑๕ พึงกล่าวอรูปาวจรจิต

ในอรูปภพ ๑๒ พึงกล่าวจิตยอดเยี่ยม คือโลกุตตรจิต ๘ ด้วยอำนาจทุติยาวิภัตติพหุวจนะว่า จิตที่มีในอรูปภพ ชื่อว่าอรูปจิต (อรูปวจรจิต) จิตที่ชื่อว่าอนุตตระ เพราะอรรถว่า ไม่มีจิตที่ยิ่งกว่าจิตเหล่านี้ ฯ

นักปราชญ์ คือบัณฑิตผู้มีการพิจารณาอรรถโดยพิเศษเป็นสภาพ กระทำประเภทจิต ๘๙ ด้วยอำนาจความต่างแห่งจิตเป็นไปในภูมิ ๔ ซึ่งมีความต่างกันโดยความต่างแห่งชาติ แล้วจำแนกใจคือจิตออกไปด้วยประการอย่างนี้ คือตามที่กล่าวมาแล้ว ฯ อีกอย่างหนึ่ง บัณฑิตแจกจิตออกไปเป็น ๑๒๑ คือ ๑๐๐ เกินไป ๒๐ เลยไป ๑ ฯ

[ว่าด้วยฌานประกอบในโลกุตตรจิต]

ชื่อว่าปฐมฌานโสดาปัตติมรรคจิต เพราะอรรถว่า โสดา-ปัตติมรรคจิตนั้น และเป็นปฐมฌาน เพราะแม้นกับปฐมฌานเป็นต้นด้วยอำนาจองค์ฌาน ฯ จริงอยู่ มรรคทั้ง ๔ ได้ชื่อว่าปฐมฌานเป็นต้น เพราะความปรากฏแห่งองค์มีวิตกเป็นต้น ซึ่งแม้นกับฌานนั้น ๆ ด้วยอำนาจฌานอย่างใดอย่างหนึ่ง ในบรรดาฌานที่เป็นบาท ฌานที่พิจารณา และอัธยาศัยบุคคล ท่านจำแนกออกไปอย่างละ ๕ ๆ ฯ เพราะฉะนั้น ท่านอาจารย์จึงได้กล่าวว่า **ฌานงฺคโยคเภเทน** เป็นอาทิ ฯ บรรดาฌานที่เป็นบาท ฌานที่พิจารณา และอัธยาศัยบุคคลนั้น วิปัสสนาที่เป็นวุฏฐานคามินีเป็นไปแก่พระโยคีผู้เข้าฌานใด ๆ ในบรรดาฌานมีปฐมฌานเป็นต้น ออกจากฌานที่เข้านั้นแล้วพิจารณาสังขาร ฌานนั้น ๆ ชื่อว่าฌานที่เป็นบาท เพราะเป็นปทัสถาน (ที่ตั้ง) แห่ง

วิปัสสนาที่เป็นวุฏฐานคามินี ฯ วิปัสสนาที่เป็นวุฏฐานคามินีนั้นแลเป็นไปแก่บุคคลผู้พิจารณาฌานใด ๆ ฌานนั้น ๆ ชื่อว่าฌานที่พิจารณา ฯ อัธยาศัยที่เกิดแก่พระโยคาวจรอย่างนี้ว่า ไฉนหนอ มรรคเหมือนกับปฐมฌานของเรา พึงมีองค์ ๕ หรือมรรคที่ต่างโดยมรรคมีองค์ ๔ เป็นต้น เหมือนกับบรรดาทุติฌานเป็นต้น อย่างใดอย่างหนึ่ง (พึงมีองค์ ๔) ชื่อว่าอัธยาศัยของบุคคล ฯ บรรดาฌานที่เป็นบาทเป็นต้นนั้น มรรคเป็นของที่บุคคลผู้ซึ่งเข้าฌานอย่างใดอย่างหนึ่ง ในบรรดาฌานมีปฐมฌานเป็นต้น ออกจากฌานที่เข้านั้นแล้ว พิจารณาปกิณณกสังขาร (สังขารอื่นจากฌานที่เข้า) ให้เกิดขึ้นแล้วนั้น เป็นเหมือนกับฌานที่เป็นบาทนั้น ๆ มีปฐมฌานเป็นต้น ฯ ก็ถ้าว่า ฌานที่เป็นบาทของวิปัสสนาชนิดใดชนิดหนึ่งไม่มี, มรรคของบุคคลผู้พิจารณาบรรดาฌานมีปฐมฌานเป็นต้น ฌานชนิดใดชนิดหนึ่งอย่างเดียวแล้วให้เกิดขึ้นนั้นก็เป็นเหมือนกับฌานที่พิจารณา ฯ แต่หากว่า มรรคที่เป็นฌานชนิดใดชนิดหนึ่ง (มีปฐมฌานเป็นต้น) แล้วพิจารณาฌานอื่น (มีทุติฌานเป็นต้น) จากฌานที่เข้านั้นแล้วให้เกิดขึ้นในเวลานั้น มรรคก็เป็นเหมือนกับฌานอย่างใดอย่างหนึ่ง บรรดาฌานที่เป็นบาทและฌานที่พิจารณาทั้ง ๒ ด้วยอำนาจอัธยาศัยของบุคคล ฯ ก็ถ้าหากว่าอัธยาศัยอย่างนั้นของบุคคลไม่มี ฯ มรรคที่บุคคลออกจากฌานชั้นต่ำ ๆ แล้วพิจารณาธรรมชั้นสูง ๆ ให้เกิดขึ้น ย่อมเป็นเหมือนกับฌานที่พิจารณาไม่เล็งถึงฌานที่เป็นบาท, แต่มรรคที่บุคคลออกจากฌานชั้นสูง ๆ แล้วพิจารณาฌานธรรมชั้นต่ำ ๆ ให้เกิดขึ้น ย่อมเป็นเหมือนกันฌานที่

เป็นบาทไม่เล็งฌานที่พิจารณา ฯ จริงอยู่ ฌานที่สูง ๆ ขึ้นไป ย่อมมีกำลังกว่าฌานที่ต่ำ ๆ ลงมา ฯ

ส่วนการนิยมเวทนาแม้ในมรรคทั้งปวง ย่อมมีโดยนิยมคือวิปัสสนาที่เป็นวุฏฐานคามินี ฯ การนิยมองค์ฌานล้วน ๆ ของพระผู้-สุกขวิปัสสก ย่อมมีโดยการนิยมคือวิปัสสนาเป็นวุฏฐานคามินีอย่างนั้นเหมือนกัน ฯ จริงอยู่ มรรคของพระผู้สุกขวิปัสสกนั้น ประกอบด้วยองค์ ๕ เท่านั้น โดยความนิยมคิดวิปัสสนา เพราะไม่มีความนิยมด้วยอำนาจฌานที่เป็นบาทเป็นต้นนั้น เพราะฌานที่เป็นบาทเป็นต้นไม่มีแก่พระผู้สุกขวิปัสสกนั้น ฯ อีกอย่างหนึ่ง ถึงมรรคของบุคคลแม้ผู้ได้สมบัติไม่กระทำฌานให้เป็นบาท พิจารณาปกิณณกสังขาร (สังขารเบ็ดเตล็ด) แล้วให้เกิดขึ้น ก็ประกอบด้วยองค์ ๕ โดยความนิยมคือวิปัสสนาเท่านั้น วินิจฉัยที่เป็นสาระอย่างว่ามานี้ ในอธิการว่าด้วยการนิยมองค์ฌานนี้ พระอรรถกถาจารย์ยกขึ้นจากอรรถกถาเป็นต้น ฯ แต่วินิจฉันที่พิสดาร ซึ่งเป็นไปด้วยอำนาจการแสดงเถรวาทเป็นต้น บัณฑิตพึงทราบโดยนัยที่ท่านกล่าวไว้ในอรรถกถาเป็นต้น ฯ ก็ในการนิยมองค์ฌานนี้ พึงทราบนัยพิสดาร ฉันใด นัยพิสดารในการนิยมโพชฌงค์ และการนิยมองค์มรรคเป็นต้นแม้ทั้งหมด บัณฑิตพึงถือเอาโดยนับที่ท่านกล่าวไว้แล้วในปกรณ์ มีอรรถกถาเป็นต้นนั้น ๆ ฉันนั้น ฯ แต่เพื่ออนุเคราะห์เหล่าชนผู้กลังคัมภีร์ ข้าพเจ้าจึงประสงค์เอาแต่สังเขปกถาในปกรณ์นี้ ฯ เหมือนอย่างว่า รูปาวจรจิต บัณฑิตถือเอาในความต่างแห่งฌาน ๕ อย่าง มีปฐมฌานเป็นต้น เรียกโดยชื่อว่าปฐมฌานเป็นต้น

ฉันใด แม้อนุตตรจิต (โลกุตตรจิต) ท่านก็ถือเอาโดยชื่อว่า "ปฐม-ฌานโสดาปัตติมรรคจิต" ฉันนั้น ฯ ถึงแม้อรูปฌาน บัณฑิตก็ถือเอาในปัญจมฌาน (ฌานที่ ๕) เพราะอรูปฌานมีองค์เสมอกัน โดยประกอบด้วยอุเบกขากับเอกัคคตา ฯ อธิบายว่า ย่อมได้ชื่อว่าปัญจม-ฌาน ฯ

อีกอย่างหนึ่ง ประกอบความว่า รูปาวจรจิตและโลกุตตรจิต บัณฑิตถือเอาในความต่างแห่งปฐมฌานเป็นต้น โดยชื่อมีอาทิว่า ปฐม-ฌานกุศลจิต ปฐมฌานโสดาปัตติมรรคจิต ฉันใด ถึงแม้อรูปฌานท่านก็ถือเอาในฌานที่ ๕ ก็ฉันนั้น ฯ จริงอยู่ การประกอบความนี้นั่นแล ปรากฏว่าเป็นความต้องการแม้แก่ท่านอาจารย์ เพราะท่านกล่าวไว้อย่างนั้นโดยตรงทีเดียวในนามรูปปริเฉท ฯ สมจริงดังคำที่ท่านอาจารย์กล่าวไว้ในนามรูปปริเฉทนั้นว่า

> **รูปาวจรและโลกุตตรจิต บัณฑิตถือเอาใน**
> **ความต่างแห่งฌานมีปฐมฌานเป็นต้น แม้ถึง**
> **อรูปฌาน ท่านก็มีถือเอาในฌานที่ ๕ ฯ**

บทว่า **ตสฺมา** ความว่า เพราะแม้อนุตตรจิต (โลกุตตรจิต) บัณฑิตถือเอาในความต่างแห่งฌาน มีปฐมฌานเป็นต้น เหมือนรูปาวจรจิต ถึงอรูปฌานท่านก็ถือเอาในฌานที่ ๕, อนึ่ง เพราะอนุตตรจิต (โลกุตตรจิต) บัณฑิตแบ่งออกเป็นอย่างละ ๕ ๆ โดยความต่างแห่งการประกอบกับองค์ฌาน กล่าวไว้ว่า ๔๐ และถึงอรูปฌานท่านก็ถือเอาในความต่างแห่งฌาน มีปฐมฌานเป็นต้น เหมือน

รูปาวจรจิตและโลกุตตรจิต เพราะฉะนั้น ฌานอย่างหนึ่ง ๆ มีปฐมฌาน เป็นต้น ท่านจึงได้กล่าวไว้ ๑๑ อย่าง คือ โลกิยฌาน ๓ อย่าง โลกุตตรฌาน ๘ อย่าง ส่วนฌานในที่สุดกล่าวไว้ ๒๓ อย่าง ด้วยอำนาจ รูปาวจร ๓ อย่าง อรูปาวจร ๑๒ อย่าง และโลกุตตระ ๘ อย่าง ฯ การคูณการคำนวณ ด้วยอำนาจแห่งฌานที่เป็นบาทเป็นต้น ย่อมมี เฉพาะในกุศลและวิบากเท่านั้น เพราะฉะนั้น ท่านอาจารย์เมื่อจะแสดง การคำนวณกุศลและวิบากเหล่านั้นนั่นแล โดยความเป็นองค์แห่งการ นับจิต ๑๒๑ จึงได้กล่าวคำมีอาทิว่า **สตฺตตึส** ดังนี้ ฯ

พรรณนาความปริเฉทที่ ๑ แห่งอภิธัมมัตถสังคหฎีกา

ชื่อว่าอภิธัมมัตถวิภาวินี จบด้วยประการฉะนี้ ฯ

ภิธัมมัตถสังคหบาลีแปล*

(ปริเฉทที่ ๒ ชื่อเจตสิกสังคหวิภาค)

[สังคหคาถา]

ธรรม ๕๒ อย่าง ประกอบกับจิต มีการ
เกิดดับในที่เดียวกัน ทั้งมีอารมณ์และวัตถุ
อย่างเดียวกัน บัณฑิตลงมติว่าเจตสิก ฯ

คืออย่างไร ? คืออย่างนี้ เจตสิก ๗ เหล่านี้ คือ ผัสสะ ๑ เวทนา ๑ สัญญา ๑ เจตนา ๑ เอกัคคตา ๑ ชีวิตนทรีย์ ๑ มนสิการ ๑ ชื่อว่าสัพพจิตตสาธารณะ (มีทั่วไปแก่จิตทั้งปวง) ฯ เจตสิก ๖ เหล่านี้ คือ วิตก ๑ วิจาร ๑ อธิโมกข์ ๑ วิริยะ ๑ ปีติ ๑ ฉันทะ ๑ ชื่อว่าปกิณณกะ ฯ เจตสิก ๑๓ เหล่านี้ บัณฑิตพึงทราบว่า อัญญาสมานา (มีเสมอแก่จิตเหล่าอื่น) ด้วยประการอย่างนี้ ฯ

เจตสิก ๑๔ เหล่านี้ คือ โมหะ ๑ อหิริกะ อโนตตัปปะ ๑ อุทธัจจะ ๑ โลภะ ๑ ทิฏฐิ ๑ มานะ ๑ โทสะ ๑ อิสสา ๑ มัจฉริยะ ๑ กุกกุจจะ ๑ ถีนะ ๑ มิทธะ ๑ วิจิกิจฉา ๑ ชื่อว่าอกุศล ฯ

เจตสิก ๑๙ เหล่านี้ คือ สัทธา ๑ สติ ๑ หิริ ๑ โอตตัปปะ ๑ อโลภะ ๑ อโทสะ ๑ ตัตรมัชฌัตตตา ๑ กายปัสสัทธิ ๑ จิตตปัสสัทธิ ๑ กายสหุตา ๑ จิตตลหุตา ๑ กายมุทุตา จิตตมุทุตา ๑ กายกัมมัญญาตา ๑

* พระอริยเมธี ปัจจุบันเป็น พระธรรมบัณฑิต (มานิต ถาวโร ป. ธ. ๙) วัดสัมพันธ์วงศ์ พระนคร แปล.

จิตตกัมมัญญตา๑ กายปาคุญญตา ๑ จิตตปาคุญญตา ๑ กายุชุกตา ๑ จิตตุชุกตา ๑ ชื่อว่าโสภณสาธารณะ ฯ เจตสิก ๓ คือ สัมมาวาจา ๑ สัมมากัมมันตะ ๑ สัมมาอาชีวะ ๑ ชื่อว่าวิรัติ ฯ

ส่วน กรุณา มุทิตา ชื่อว่าอัปปมัญญา ฯ เจตสิกเหล่านี้ รวมกับปัญญินทรีย์เป็น ๒๕ อย่าง แม้โดยประการทั้งหมด บัณฑิตพึงทราบว่าโสภณะ ฉะนี้แล ฯ ด้วยถ้อยคำเพียงเท่านี้

[สังคหคาถา]

ธรรม ๕๒ อย่าง คือ อัญญสมานา ๑๓
อกุศล ๑๔ และโสภณ ๒๕ (ท่านเรียกว่า
เจตสิก) ฯ ต่อจากนี้ไป ข้าพเจ้าจะกล่าว
สัมประโยคแห่งเจตสิกเหล่านั้น ที่ไม่แยก
กันกับจิตตามที่ประกอบได้ในจิตตุปบาททั้ง
หลาย เฉพาะดวงหนึ่ง ๆ ฯ สัพพสาธารณ-
เจตสิก ๗ ประกอบในจิตตุปบาททั้งปวง
ปกิณณกเจตสิก (๖) ประกอบเข้าในจิตที่
ควรประกอบ ตามสมควรแก่การประกอบ
อกุศลเจตสิก ๑๔ ประกอบได้เฉพาะใน
อกุศลจิต โสภณเจตสิก ๒๕ ประกอบได้
ในโสภณจิต (กุศลจิต) เท่านั้น ฯ

คืออย่างไร ? คือเจตสิก ๗ ที่ทั่วไปแก่จิตทั้งปวงนี้ก่อน ย่อมได้ในจิตตุปบาท ๘๙ แม้ทั้งหมด ฯ แต่ในบรรดาปกิณณกเจตสิก วิตกเกิด

ในจิตได้เพียง ๕๕ คือ ในกามาวจรจิต เว้นทวิปัญจวิญญาณ (เสีย ๑๐ คงเหลือ ๔๔) และปฐมฌานจิต ๑๑ ส่วนวิจารเกิดในจิต ๖๖ คือ ในจิตที่วิตกเกิดเหล่านั้น (๕๕) และในทุติยฌานจิต ๑๑ ฯ แต่อธิโมกข์เกิดในจิตหลวงดวง เว้นทวิปัญจวิญญาณ และจิตที่สหรคตด้วยวิจิกิจฉา ฯ ก็วิริยะเกิดในจิตทั้งหลาย เว้นปัญจทวาราวัชชนะ ทวิปัญจวิญญาณ สัมปฏิจฉันนจิต และสันตีรณจิต ฯ ปีติเกิดในจิตทั้งหลาย เว้นจิตที่สหรคตด้วยโทมนัส อุเบกขากายวิญญาณ และจตุตถฌานจิต ฯ ฉันทะเกิดในจิตทั้งหลาย เว้นอเหตุกจิตและโมมูหจิต ฯ

[สังหาคาถา]

ก็จิตตุปบาทเหล่านั้น ที่เว้นจากปกิณณก-
เจตสิกมี ๖๖-๕๕-๑๑-๑๖-๗๐ และ ๒๐
และที่มีปกิณณกเจตสิก มี ๕๕-๖๖-๗๘-
๗๓-๕๑ และ ๖๘ ตามลำดับ ฯ

ก็บรรดาอกุศลเจตสิกทั้งหลาย เจตสิก ๔ เหล่านี้ คือ โมหะ ๑ อหิริกะ ๑ อโนตตัปปะ ๑ อุทธัจจะ ๑ ชื่อว่าสัพพากุศลสาธารณะได้ในอกุศลจิตแม้ทั้งหมด ๑๒ ฯ โลภะ ได้ในอกุศลจิต ๘ ที่สรหคตด้วยโลภะเท่านั้น ฯ ทิฏฐิ ได้ในอกุศลจิต ๔ ที่ประกอบด้วยทิฏฐิ ฯ มานะ ได้ในอกุศลจิต ๔ ที่ปราศจากทิฏฐิ ฯ เจตสิก ๔ คือ โทสะ ๑ อิสสา ๑ มัจฉริยะ ๑ กุกกุจจะ ๑ ได้ในปฏิฆจิต ๒ ฯ ถีนมิทธะ ได้ในสสังขาริกจิต ๕ ฯ วิจิกิจฉา ได้เฉพาะในจิตที่สหรคตด้วยวิจิกิจเท่านั้น ฉะนี้แล ฯ

[สังคหคาถา]

อกุศลเจตสิก ๑๔ ประกอบลงได้ใน
อกุศลจิต ๑๒ เท่านั้น โดยอาการ ๕ อย่าง
คือ ในอกุศลจิตทั้งหมด ท่านกระทำไว้
๔ เจตสิก ในโลภมูลกระทำไว้ ๓ เจตสิก
ในโทสมูลกระทำไว้ ๔ เจตสิก อนึ่ง ใน
สสังขาริกจิตกระทำไว้ ๒ เจตสิก วิจิกิจฉา
ย่อมเป็นไปในวิจิกิจฉาจิตเท่านั้น ฯ

ก็บรรดาโสภณเจตสิก โสภณสาธารณาเจตสิก ๑๙ ประกอบได้ในโสภณจิต (กุศลจิต) ๕๙ แม้ทั้งหมดก่อน ฯ ก็วิรัติที่แน่นอน ได้ในโลกุตตรจิตทั้ง ๘ โดยส่วนเดียวแท้ แม้โดยประการทั้งปวง ฯ แต่บรรดาโลกิยจิต เฉพาะในกามาวจรกุศลจิตเท่านั้น วิรัติทั้ง ๓ ย่อมปรากฏมีเป็นอย่าง ๆ ในกาลบางคราว ฯ ส่วนอัปปมัญญาเกิดต่างกันในกาลบางคราว ในจิต ๒๘ เท่านั้น คือ ในมหัคคตจิต ๑๒ เว้นปฐมฌานจิต ในกามาจิตและในสเหตุกกามาวจรกิริยาจิต ฯ บางอาจารย์กล่าวว่า ก็ในบรรดากามาวจรจิตนี้ ในจิตที่สหรคตด้วยอุเบกขาไม่มี กรุณา มุทิตา ฯ ส่วนปัญญา ถึงการสัมประโยค (ประกอบเข้า) ในจิต ๔๗ คือ ในกามาวจรจิตที่ประกอบด้วยญาณ ๑๒ และในจิตที่เป็นมัคคตะและโลกุตตระ ๓๕ (มหัคคตะ ๒๗ โลกุตตระ ๘) แม้ทั้งหมด ฉะนี้แล ฯ

[สังคหาคาถา]

ธรรม ๑๙ เกิดในจิต ๕๙ ธรรม ๓ เกิดในจิต ๑๖ ธรรม ๒ เกิดในจิต ๒๘, ปัญญาท่านประกาศไว้ในจิตทั้ง ๗๔ โสภณเจตสิกประกอบเฉพาะในโสภณจิต (กุศลจิต) เท่านั้น โดยอาการ ๔ อย่าง ด้วยประการอย่างนี้, อิสสา มัจฉริยะ กุกกุจจะ วิรัติ และอัปปมัญญามีกรุณาเป็นต้น ในบางคราวเกิดมีต่างกัน (เกิดต่างคราวกัน) และมานะก็เกิดในกาลบางคราว ฯ อนึ่ง ถีนมิทธะก็เกิดร่วมกันในบางคราว ฯ เจตสิกธรรมที่เหลือ มีการประกอบแน่นอนโดยทำนองตามที่กล่าวแล้ว ก็บัดนี้ข้าพเจ้าจักกล่าวประมวลเจตสิกธรรมเหล่านั้นตามควร อนึ่ง มีการสงเคราะห์ ในเจตสิกเหล่านั้น ด้วยการประกอบตามที่สมภพโดยประการ ๕ คือ ธรรม ๓๖ ได้ในอนุตตรจิต (โลกุตตรจิต), ธรรม ๓๕ ได้ในมหัคคตจิต, ธรรมแม้ ๓๘ ได้ในกามาวจรโสภณจิต, ธรรม ๒๗ ได้ในอกุศลจิต และธรรม ๑๒ ได้ในอเหตุกจิต ฯ

อย่างไร ? คือในบรรดาโลกุตตรจิต ธรรม ๓๖ คือ อัญญสมานาเจตสิก ๑๓ และโสภณเจตสิก ๒๓ เว้นอัปปมัญญา ถึงการสงเคราะห์เข้าในจิต ที่ประกอบด้วยปฐมฌาน (ฝ่ายโลกุตตระ) ทั้ง ๘ ก่อน ฯ

อนึ่ง (ธรรมเหล่านั้น) เว้นวิตก ถึงการสงเคราะห์เข้าในจิต ประกอบด้วยทุติยฌาน ฯ (ธรรมเหล่านั้น) เว้นวิตกและวิจาร ถึงการสงเคราะห์เข้าใจจิต ประกอบด้วยตติยฌาน ฯ (ธรรมเหล่านั้น) เว้นวิตกวิจารและปีติ ถึงการสงเคราะห์เข้าในจิตที่ประกอบด้วยจุตตถฌาน ฯ ธรรมเหล่านั้นนั่นเอง ที่สหรคตด้วยอุเบกขา ท่านสงเคราะห์ลงในจิตที่ประกอบด้วยปัญจมฌาน ฯ ในโลกุตตรจิตทั้ง ๘ มีการสงเคราะห์เพียง ๕ อย่าง ด้วยอำนาจแห่งฌานหมวด ๕ แม้โดยประการทั้งหมด ด้วยประการฉะนี้ ฯ

[สังคหคาถา]

ธรรมทั้งหลาย คือ ๓๖-๓๕ และ ๓๔-๓๓
-๓๓ (๓๓ สองครั้ง) ตามลำดับ ตั้งอยู่ใน
อนุตตรจิต (โลกุตตรจิต) โดยอาการ ๕ อย่าง
ด้วยประการอย่างนี้ ฯ

ก็ในบรรดามหัคคตจิต ธรรม ๓๕ คือ อัญญสมานาเจติสิก ๑๓ และโสภณเจติสิก ๒๒ เว้นวิรัติ ถึงการสงเคราะห์เข้าในจิตที่ประกอบด้วยปฐมฌาน (มหัคคจิต) ทั้ง ๓ ก่อน ฯ ส่วนกรุณา มุติตา พึงแยกประกอบเฉพาะอย่างต่างหากในมหัคคตจิตเหล่านี้ ฯ อนึ่ง (ธรรม ๔) เว้นวิตก ย่อมได้ในจิตที่ประกอบด้วยทุติยฌาน ฯ (ธรรม ๓๓) เว้นวิตก วิจารเสีย ย่อมได้ในจิตที่ประกอบด้วยตติยฌาน (ธรรม ๓๒) เว้นวิตกวิจารและปีติเสีย ย่อมได้ในจิตที่ประกอบด้วยจตุตถฌาน ฯ อัปปมัญญาย่อมมีไม่ได้ในจิตที่ประกอบด้วยปัญจมฌาน ๒๕ ด้วย ฯ ใน

มหัคคจิต ๒๗ มีการสงเคราะห์โดยอาการเพียง ๕ อย่าง ด้วยอำนาจแห่งฌานหมวด ๕ แม้โดยประการทั้งปวง ฉะนี้แล ฯ

[สังคหคาถา]

ธรรมทั้งหลาย คือ ๓๕-๓๔ กับ ธรรม ๓๓
-๓๒ และ ๓๐ ตามลำดับ ตั้งอยู่ในมหัคคตจิต
โดยอาการเพียง ๕ อย่าง ด้วยประการอย่างนี้ ฯ

ก็ในบรรดากามาวจรโสภณจิต ธรรม ๓๘ คือ อัญญสมานาเจตสิก ๑๓ โสภณเจตสิก ๒๕ ถึงการสงเคราะห์เข้าในจิตที่ประกอบด้วยญาณคู่ที่ ๑ ในพวกกุศลจิตก่อน ฯ ส่วนอัปปมัญญาและวิรัติทั้ง ๕ อย่าง บัณฑิตควรแยกประกอบไว้เป็นอย่าง ๆ ในกามาวจรโสภณจิตนี้ ฯ อนึ่ง (ธรรม ๑๗ เหล่านั้น) เว้นปีติ ย่อมมีได้ในจิตที่ไม่ประกอบด้วยญาณคู่ที่ ๒ ฯ (ธรรมเหล่านั้น) เว้นปีติ ย่อมมีได้ในจิตที่ประกอบด้วยญาณคู่ที่ ๓ ฯ (ธรรม ๓๖ เหล่านั้น) เว้นญาณและปีติย่อมมีได้ในจิตที่ไม่ประกอบด้วยญาณคู่ที่ ๔ ฯ ธรรมเหล่านั้นนั่นแลท่านประมวลเข้าไว้ ฯ แม้ในบรรดากิริยาจิต (ธรรม ๓๕) เว้นวิรัติถึงการสงเคราะห์โดยอาการ ๔ อย่างในทุกะทั้ง ๔ เหมือนอย่างนั้นและธรรม ๓๓ เว้นอัปปมัญญาและวิรัติ ย่อมถึงการสงเคราะห์เข้าในวิบากจิตเช่นเดียวกัน ฯ ธรรมเหล่านั้นนั่นเองท่านประมวลเข้าไว้ ฯ ในกามาวจรโสภณจิต ๒๔ มีการประมวลด้วยอาการ ๑๒ อย่าง ด้วยอำนาจแห่งทุกะ แม้โดยประการทุกอย่าง ฉะนี้และ ฯ

[สังคหคาถา]

ธรรม ๓๘-๓๗-๓๗ (๓๗ สองครั้ง) และ ๓๖ มี ในสุภจิต (กามาวจรโสภณจิต) ธรรม ๓๕-๓๔-๓๔ (๓๔ สองครั้ง) และ ๓๓ มีใน กิริยาจิต ธรรม ๓๓ มีในวิบากจิตธรรม ๓๒-๓๒ (๓๒ สองครั้ง) และ ๓๑ มีในกุศลจิต วิบากจิต และกิริยาจิตฝ่ายสเหตุกกามาวจร ฯ ในจิตเหล่า นั้น วิรัติไม่มีในพวกกิริยาจิตและในมหัคคตจิต อัปปมัญญามีในอนุตตรจิต (โลกุตตรจิต) อนึ่ง วิรัติ อัปปมัญญาทั้งสอง มีในกามาวจร- จิต และวิบากจิต ฯ ฌานธรรม มีต่างออกไป ในอนุตตรจิต (โลกุตตรจิต), อัปปมัญญาและ ฌานธรรม มีในมหัคคตจิตชนิดปานกลาง วิรัติ ญาณ ปีติ และอัปปมัญญา มีแปลออกไป ในพวกกามาวจรจิต ฯ

ในบรรดาอกุศลจิต ธรรม ๑๗ คือ อัญญสมนาเจตสิก ๑๓ และอกุศลสาธารณาเจตสิก ๔ รวมเป็น ๑๙ กับโลภะและทิฏฐิ ถึงความสงเคราะห์เข้าในอสังขาริกจิตที่ ๑ ในพวกอกุศลจิตที่เป็นโลภมูลก่อน ฯ ธรรม ๑๗ รวมเป็น ๑๙ กับด้วยโลภะและมานะ ถึงความสงเคราะห์เข้าในอสังขาริกจิตที่ ๒ เหมือนอย่างนั้นนั่นแล ฯ ธรรม ๑๘ กับด้วยโลภะและทิฏฐิเว้นปีติ ถึงความสงเคราะห์เข้าในอสังขาริกจิต

ที่ ๓ อย่างนั้นเหมือนกัน ฯ ธรรม ๑๘ กับโลภะและมานะ ถึงการสงเคราะห์เข้าในอสังขาริกจิตที่ ๔ เหมือนกัน ฯ ก็ธรรม ๒๐ เหล่านั้นนั่นแล เว้นปีติ กับธรรม ๔ คือ โทสะ ๑ อิสสา ๑ มัจฉริยะ ๑ กุกกุจจะ ๑ ท่านสงเคราะห์เข้าในอสังขาริกจิตที่ ๕ ซึ่งประกอบด้วยปฏิฆะ ฯ ส่วนอิสสา มัจฉริยะ และกุกกุจจะ บัณฑิตพึงแยกประกอบในอกุศลจิตเหล่านี้เฉพาะดวงหนึ่ง ๆ ฯ แม้ในสสังขาริกจิต ๕ หมวด บัณฑิตก็พึงประกอบให้แปลออกไปด้วยถีนะ และมิทธะ อย่างนั้นเหมือนกัน ฯ

ก็ธรรม ๑๕ คือ อัญญสมานาเจตสิก ๑๑ เว้นฉันทะและปีติ และอกุศลสาธารณเจตสิก ๔ ย่อมประกอบเข้าได้ในจิตที่สหรคตด้วยอุทธัจจะ ฯ และธรรม ๑๕ ประกอบด้วยวิจิกิจฉา เว้นอธิโมกข์ ย่อมได้ในจิตที่สหรคตด้วยวิจิกิจฉาอย่างนั้นเหมือนกัน ฯ แม้ธรรมทั้งหลายที่ท่านประกอบไว้ในอกุศลจิตตุปบาท ๑๒ เฉพาะดวงหนึ่ง ๆ แม้โดยประการทั้งปวง ก็เป็นอันท่านประมวลเข้าโดยอาการ ๗ อย่างด้วยกัน ด้วยอำนาจแห่งการคำนวณ ฉะนี้และ ฯ

[สังคหคาถา]

ธรรมทั้งหลาย คือ ๑๙-๑๘-๒๐-๒๑-๒๐-
๒๒ และ ๑๕ ตั้งอยู่ในอกุศลจิตโดยอาการ
๗ อย่าง ฯ ธรรม ๑๔ เหล่านี้ คือ สาธารณ-
เจตสิก ๔ และอัญญสมานาเจตสิกอีก ๑๐ ท่าน
เรียกว่า มีการประกอบในอกุศลจิตทั้งปวง ฯ

ก็ในบรรดาอเหตุกจิต ธรรม ๑๒ ที่เป็นอัญญสมานาเจตสิก เว้นฉันทะ ถึงการสงเคราะห์เข้าในสนจิตก่อน ฯ อนึ่ง (ธรรม ๑๑ เหล่านั้น) เว้นฉันทะและปีติ ถึงความสงเคราะห์เข้าในโวฏฐวนจิต (ธรรม ๑๑ เหล่านั้น) เว้นฉันทะและวิริยะ ถึงการสงเคราะห์เข้าในสุขสันตีรณจิต (ธรรม ๑๐ เหล่านั้น) เว้นฉันทะ ปีติ และวิริยะ ถึงการสงเคราะห์เข้าในอเหตุกมโนธาตุ ๓ และปฏิสนธิจิตทั้งคู่ (อุเบกขาสันตีรณจิต ๒), ธรรม (๗) เหล่านั้น เว้นปกิณณกเจตสิก ถึงการสงเคราะห์เข้าในทวิปัญจวิญญาณ ฯ ธรรมเหล่านั้นนั่นเอง ท่านประมวลเข้าไว้ ฯ ในอเหตุกจิต ๑๘ มีการประมวลโดยอาการ ๔ อย่างด้วยกัน ด้วยอำนาจการคำนวณแม้โดยประการทั้งปวง ด้วยประการฉะนี้ ฯ

[สังคหคาถา]

ในอเหตุจิตตุปบาท ๑๘ มีการสงเคราะห์ ๔
ประการ คือ ธรรม ๑๒-๑๑-๑๐ และ ๗ ฯ
ธรรม ๗ ที่เหลือประกอบได้ในอเหตุกจิตตุป-
บาททั้งหมด ตามสมควร, สังคหะ ๓๓ อย่าง
ท่านอาจารย์กล่าวไว้ โดยพิสดารอย่างนี้ ฯ ผู้
ศึกษาทราบสัมประโยคและสังคหะ แห่งเจตสิก
ที่ไม่แยกกันกับจิตอย่างนี้แล้ว พึงยกความต่าง
แสดงประเภท (แห่งเจตสิก) ในเท่ากับจิต
ตามควรแก่อันประกอบ ฉะนี้แล ฯ

ปริเฉทที่ ๒ ชื่อว่า เจตสิกสังคหวิภาค ในปกรณ์

อภิธัมมัตถสังคหะ จบด้วยประการฉะนี้ ฯ

พรรณนาความปริเฉทที่* ๒

[ข้อความเบื้องต้น]

ท่านพระอนุรุทธาจารย์ ครั้นจำแนกจิตโดยประเภทแห่งภูมิ ชาติ สัมประโยค สังขาร ฌาน อารมณ์ และมรรค ตามควรอย่างนี้ก่อนแล้ว เพราะบัดนี้มาถึงวิภาคแห่งเจตสิกเข้าโดยลำดับ เพื่อจะเริ่มตั้งลักษณะของเจตสิกด้วยสามารถแห่งเจตสิกเข้าโดยลำดับ เพื่อจะเริ่มตั้งอย่าง ในลำดับนั้น จึงยกเจตสิกธรรมขึ้นแสดงโดนราสี ๓ ด้วยอำนาจอัญญสมานราสี อกุศลราสี และโสภณราสี แล้วจึงแสดงสัมประโยคโดยอาการ ๒๖ และสังคหะ (ประมวล) โดยวิธี ๓๓ ประการ แห่งเจตสิกเหล่านั้นก่อน จึงปรารภคำขึ้นต้นว่า **เอกุปฺปาท-นิโรธา จ** ดังนี้ ฯ

[ลักษณะเจตสิก]

ธรรมเหล่าใด มีความเกิดและความดับในที่เดียวกันกับจิต ธรรมเหล่านั้น ชื่อว่า **"เอกุปปาทนิโรธ"** ฯ ธรรมเหล่าใด มีอารมณ์และวัตถุเป็นอันเดียวกัน ธรรมเหล่านั้นชื่อว่า **"เอกาลัมพนวัตถุ"** ฯ สภาพที่ชื่อว่าธรรม เพราะทรงไว้ซึ่งลักษณะของตน ๕๒ ประการ ประกอบกับจิต คือสัมปยุตด้วยจิตโดยลักษณะ ๔ อย่างนี้ บัณฑิตลงมติว่า เจตสิก ทั้งที่ประกอบแน่นอน ทั้งที่ประกอบไม่แน่นอน ฯ บรรดาลักษณะ (มีความเกิดขึ้นในที่เดียวกันเป็นต้น) เหล่านั้น

* พระอริยเมธี ปัจจุบันเป็นพระธรรมบัณฑิต (มานิต ถาวร) ป. ธ. ๙ วัดสัมพันธวงศ์ พระนคร แปล.

เจตสิกธรรมทั้งหลาย ถ้าอธิบายว่า ประกอบด้วยจิต ด้วยสักว่าบังเกิดขึ้นในที่เดียวกันเท่านั้นไซร้ ความที่แม้รูปธรรมทั้งหลายที่เกิดพร้อมกับจิตในขณะนั้น ก็จะพลอยชื่อว่า ประกอบกับจิตไปด้วย เพราะฉะนั้น จึงเพิ่ม **เอกนิโรธ** ศัพท์เข้าด้วย ฯ ถึงแม้เมื่อเป็นเช่นนี้ (คือประกอบด้วยลักษณะ ๒ เกิดดับร่วมกัน) บัณฑิตไม่อาจห้ามความพ้องกันของ ๒ วิญญัติ (กายวิญญัติ วจีวิญญัติ) ที่ปริวัตรตามจิต ทั้งไม่อาจห้ามความพ้องกันแห่งรูปธรรมทั้งหลาย แม้เกิดก่อนแล้วดับอยู่หรือความดับในที่เดียวกัน เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่า **เอกุปปาทนิโรธ** เพราะฉะนั้น จึงเพิ่ม **เอกาลัมพน** ศัพท์ เข้าด้วย ฯ และเพื่อจะแสดงว่า ธรรมที่มีลักษณะ ๓ อย่าง อย่างนี้ โดยนิยมเฉพาะ ที่มีวัตถุอันเดียวกันเท่านั้น จึงเพิ่ม **เอกวัตถุ** ศัพท์ เข้าด้วยดังนี้แล ฯ พอที่ไม่ควรจะชักข้าเกิดไป ฯ

[อธิบายอัญญาสมานาเจตสิก]

บทว่า **กถํ** เป็นคำถามที่เป็นไปโดยความเป็นใคร่เพื่อจะกล่าวสรูป (ธรรม ๕๒) และอาการคือสัมประโยค (ที่ท่านกล่าวไว้ในคำว่าประกอบกับจิต) ฯ ธรรมที่ชื่อว่า ผัสสะ ด้วยอรรถว่าถูกต้อง ฯ ผัสสะนี้นั้น มีการถูกต้องเป็นลักษณะ ฯ แท้จริง ผัสสะนี้แม้เป็นอรูปธรรมก็เป็นไปโดยอาการถูกตองอารมณ์ได้เท่านั้น แต่ความเป็นไปโดยอาการถูกต้องแห่งผัสสะนั้น พึงเห็นตัวอย่าง เช่น คนอื่นมองดูคนรับประทาน

ของเปรี้ยวเป็นต้น เกิดน้ำลายสอขึ้นเป็นต้น ฯ

ธรรมชาติที่ชื่อว่าเวทนา เพราะอรรถว่า รับรู้ คือเสวยรสแห่งอารมณ์ ฯ เวทนานั้น มีการับรู้เป็นลักษณะ ฯ จริงอยู่ จริงอยู่ สัมปยุตธรรมที่เหลือ ถึงการเสวยรสของอารมณ์ ก็เสวยโดยเพียงเอกเทศเท่านั้น ฯ แต่เวทนาเท่านั้น ย่อมเสวยโดยแน่นอน เพราะมีความเป็นใหญ่ ฯ จริงอย่างนั้น เวทนานี้ท่านอาจารย์กล่าวว่า เหมือนพระราชาผู้เสวยรสโภชนะดี ฯ ก็ท่านอาจารย์จักกล่าวประเภทแห่งเวทนานั้น ด้วยอำนาจสุขเวทนาเป็นต้น เสียเองทีเดียว ฯ

ธรรมชาติที่ชื่อว่าสัญญา เพราะอรรถว่า รู้จำอารมณ์ ต่างโดยอารมณ์มีสีเขียวเป็นต้น คือทำเครื่องหมายรู้ (คือรู้ทำเครื่องหมาย) ฯ สัญญานั้น มีความรู้จำเป็นลักษณะ ฯ จริงอยู่ สัญญานั้นเมื่อจะเกิดถือเอาอาการที่เป็นเหตุแห่งความจำในภายหลังเกิด เหมือนพวกช่างไม้เป็นต้น ทำเครื่องหมายที่ไม้เป็นต้นฉะนั้น ฯ ท้วงว่า ก็คำนี้ใช้ได้สำหรับสัญญา ผู้ทำเครื่องหมายก่อน แต่สำหรับสัญญาที่รู้จำด้วยเครื่องหมายจะใช้ได้อย่างไร ฯ แก้ว่า สัญญาที่จำได้ด้วยเครื่องหมายแม้นั้น ก็ถือเอาการที่เป็นเครื่องหมายแห่งความจำได้ ของสัญญาใหม่เกิดขึ้นอีก เพราะฉะนั้น จึงไม่มีความผิดอะไรในสัญญาที่รู้จำด้วยเครื่องหมายนี้ ฯ

ธรรมชาติที่ชื่อว่าเจตนา เพราะอรรถว่า มุ่งหวัง คือจัดสรรให้ธรรมที่สัมปยุตด้วยตนเป็นไปในอารมณ์ หรือถึงความขวนขวายในการปรุงแต่งสิ่งที่เป็นสังขตะ ฯ จริงอย่างนั้น เจตนานี้แล พระผู้มีพระ-

ภาคเมื่อทรงจำแนกสังขารขันธ์ ตรัสว่า[๑] ชื่อว่าสังขาร เพราะอรรถว่า ปรุงแต่งสิ่งที่เป็นสังขตะ ทรงแสดงไว้ด้วยคำว่า จักขุสัมผัสสชาเจตนา ดังนี้เป็นต้น ในสุตตันตภาชนีย์ในวิภังคปรณ์[๒] เพราะเป็นประธานใน การปรุงแต่ง ฯ เจตนานั้นมีการมุ่งหวังเป็นลักษณะ พึงเห็นว่า เหมือน ลูกมือผู้เป็นหัวหน้าและนายช่างไม้ใหญ่เป็นต้น ยังกิจของตนและกิจ ของคนอื่นให้สำเร็จฉะนั้น ฯ การแดสงสรูปเอกัคคตา วิตก วิจาร และปีติ อย่างแจ่มแจ้ง มาแล้วในหนหลังนั่นแล้ว ฯ ชื่อว่าชีวิต เพราะ อรรถว่า เป็นเครื่องดำรงอยู่แห่งสัมปยุตธรรมทั้งหลาย ฯ ชีวิตนั้นนั่นแล ชื่อว่าเป็นใหญ่ เพราะประกอบด้วยความเป็นใหญ่ในการอนุบาลธรรม ที่เกิดร่วมกัน เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่าชีวิตนทรีย์ ฯ ชีวิตนทรีย์นั้น มีการอนุบาลเป็นลักษณะ เหมือนน้ำหล่อเลี้ยงดอกบัวเป็นต้นฉะนั้น ฯ การกระทำ ชื่อว่าการ ฯ การกระทำไว้ในใจ ชื่อว่ามนสิการ ฯ มนสิการ นั้น มีการเหนี่ยวใจในไว้อารมณ์เป็นลักษณะ ฯ

วิตก เจตนา และมนสิการเหล่านี้ มีความต่างกันอย่างนี้ คือ วิตก เป็นเหมือนบรรจุสัมปยุตธรรมเหล่านั้นไว้ในอารมณ์นั้น เพราะเป็น สภาพยกธรรมที่เกิดร่วมกันมาวางไว้ที่อารมณ์, เจตนาประกอบไว้ แม้ ซึ่งธรรมตามที่เกิดแล้วไว้ในอารมณ์นั้นด้วยตน โดยการยึดถืออารมณ์ เป็นเหมือนแม้ทัพ, มนสิการเป็นเหมือนนายสารถีผู้ควบคุมม้าอาชาไนย เพราะประคับประคองสัมปยุตธรรมเหล่านั้น ให้มุ่งหน้าตรงต่ออารมณ์ ฯ

ในอธิการีว่าด้วยความต่างกันนี้ มีกถาที่เป็นอนุสาสนีของท่าน

๑. สํ. ขนฺธ. ๑๗/๑๐๖ ๒. อภิ. วิภงฺค. ๓๕/๑๐.

อาจารย์ทั้งหลายอย่างนี้คือ อันที่จริง บุคคลเชื่อในพระผู้มีพระภาคว่า พระผู้มีพระภาคทรงแทงตลอดลักษณะแห่งธรรมทั้งหลาย ตามเป็นจริงนั้น ๆ โดยสภาพแล้ว ทรงแจกธรรมทั้งหลายนั้นๆ ไว้ แล้วกำหนดลงไปว่า ธรรมเหล่านี้ มีความแปลกกันอย่างนี้ แล้วพึงกระทำความเพียงพยายามเพื่อบรรลุสภาพแห่งธรรมเหล่านั้นโดยชอบ ด้วยอำนาจการเรียนและการสองถามเป็นต้น ถึงผู้ปฏิบัติผิดในธรรมนั้น ๆ จะไม่กลายเป็นคนหลงงมงาย ฯ เจตสิกมีผัสสะเป็นต้นผิดในธรรมนั้น ๆ ทั้งหมด ๘๙ เพราะเกิดขึ้นในจิต ๘๙ เหล่านั้น โดยนิยม เพราะฉะนั้น เจตสิกทั้ง ๗ มีผัสสะเป็นต้น จึงชื่อว่าสรรพจิตสาธารณ์ ฯ

ความตกลงใจ ชื่อว่าอธิโมกข์ ฯ ก็อธิโมกข์นั้น มีความตกลงใจเป็นลักษณะ พึงเห็นเหมือนเสาเขื่อน เพราะไม่มีความหวั่นไหวในอารมณ์ ฯ ความเป็นแห่งบุคคลผู้กล้าหาญ หรือกรรมของบุคคลผู้กล้าหาญ ชื่อว่าความเพียร อีกอย่างหนึ่ง ธรรมชาติใด อันบุคคลพึงดำเนินไป คือพึงให้เป็นไปตามวิธี เพราะฉะนั้น ธรรมชาตินั้น ชื่อว่าความเพียร ได้แก่ความอุตสาหะ ฯ อุตสาหะนั้นมีการอุปถัมภ์สหชาตธรรมเป็นลักษณะ ฯ จริงอยู่ ด้วยอำนาจวิริยะ ความที่สหชาตธรรมเหล่านั้นเป็นไปย่อหย่อนจึงไม่ได้ ฯ ก็เพราะทำอธิบายอย่างนี้ วิริยะนี้มีความแตกต่างจากวิตกเป็นต้น จึงปรากฏเห็นได้ง่าย ฯ

ความพอใจ ชื่อว่าฉันทะ คือความต้องการด้วยอารมณ์ ฉันทะนั้นมีความต้องการจะทำเป็นลักษณะ ฯ จริงอย่างนั้น ฉันทะนี้ท่านกล่าวว่า เหมือนยื่นมือออกไปในการที่ใจรับอามรณ์ ฯ ก็ฉันทะนี้แม้ในเวลา

เป็นไปด้วยอำนาจการสละทานวัตถุ (สิ่งของที่จะให้) มีความต้องการด้วยมานวัตถุที่จะพึงสละนั้นทีเดียว เหมือนนายขมังธนูมีความต้องการจับลูกศรที่จะต้องยิงไปฉะนั้น ฯ

เจตสิกที่กระจาย คือแพร่กระจายทั่วไปในโสภณจิตและอโสภณจิตอื่นจากโสภณจิตนั้น เพราะฉะนั้น เจตสิกเหล่านั้น จึงชื่อว่าปกิณณกะ ฯ โดยเพ่งถึงโสภณเจตสิก อโสภณเจตสิกนอกนี้ ก็ชื่อว่าอัญญะ (อื่น) และโดยเพ่งถึงอโสภณเจตสิกนอกนี้ โสภณเจตสิก ก็ชื่อว่าอัญญะ (อื่น) ฯ เจตสิกที่มีแก่โสภณจิตและอโสภณจิตเหล่านั้น ชื่อว่าสาธารณา เจตสิกเหล่านี้ ไม่มีสภาพเป็นอกุศลเป็นต้นอย่างเดียว ดุจอุทธัจจะเป็นต้นและสัทธาเป็นต้น เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า อัญญสมานเจตสิก ฯ ท่านอาจารย์ครั้นแสดงไขธรรม ๑๓ ซึ่งมีสภาพเป็นโสภณเจตสิกและอโสภณ-เจตสิกนอกนี้ ด้วยอำนาจเจตสิกที่ทั่วไปแก่จิตทุกด้วย แล้วด้วยอำนาจปกิณณกเจตสิก อย่างนี้ก่อนแล้ว บัดนี้ เพื่อจะแสดงธรรมที่นับเนื่องในอกุศลโดยลำดับที่แสดงไฝในจิตวิภาคในหนหลัง และธรรมที่นับเนื่องในโสภณธรรม จากธรรมที่นับเนื่องในอกุศลนั้นก่อน จึงกล่าวคำเป็นต้นว่า โมโห ดังนี้ ฯ

[อธิบายอกุศลเจตสิก]

แต่ว่า ในอเหตุกจิตไม่มีธรรมแผนกหนึ่งต่างหาก เพราะฉะนั้น ท่านอาจารย์จึงไม่กล่าวอเหตุเจตสิกเหล่านั้นไว้ ฯ สภาพที่ชื่อว่าโมหะ เพราะอรรถว่า งมงายในอารมณ์ ได้แก่ความไม่รู้ ฯ โมหะนั้นมีความปิดบังสาภพของอารมณ์เป็นลักษณะ ฯ จริงอยู่ โมหะนี้ถึงจะเป็นไป

ด้วยอำนาจการถือเอาอารมณ์ ก็เป็นโดยอาการ คือปิดบังสภาพตามเป็นจริงของอารมณ์นั้นทีเดียว ฯ

บุคคล หรือหมวดธรรมที่ชื่อว่าอหิริกะ เพราะอรรถว่า ไม่ละอาย คือไม่เกลียด ฯ ภาวะแห่งบุคคลหรือแห่งหมวดธรรมที่ไม่มีความละอาย ชื่อว่าอหิริกกะ อหิริกกะนั้นนั่นแล ชื่อว่าอหิริกะ ฯ

ที่ชื่อว่าอโนตตัปปะ เพราะอรรถว่า ไม่สะดุ้ง (ไม่เกรงกลัว) ฯ ในอหิริกะและอโนตตัปปะนั้น อหิริกะมีลักษณะไม่เกลียดกายทุจริตเป็นต้น ดุลสุกรบ้านไม่เกลียดคูถนั้น ฯ อโนตตัปปะ มีอันไม่เกรงกลัวกายทุจริตนั้นเป็นลักษณะ ดุจตั๊กแตนไม่กลัวไฟฉะนั้น ฯ เพราะเหตุนั้น พระโบราณาจารย์จึงได้กล่าวไว้ว่า

บุคคลผู้มีไม่หิริ ย่อมไม่เกลียดบาป เหมือน
สุกรไม่เกลียดคูถฉะนั้น บุคคลผู้ไม่มี
โอตตัปปะ ย่อมไม่กลัวบาป ดุจตั๊กแตน
ไม่กลัวไฟฉะนั้น

ภาวะแห่งจิตฟุ้ง ชื่อวาอุทธัจจะ ฯ อุทธัจจะนั้น มีความไม่สงบแห่งจิตเป็นลักษณะ ดุจเถ้าฟุ้งกระจายเพราะถูกหินกระทบฉะนั้น ฯ

สภาพที่ชื่อว่าโลภะ เพราะอรรถว่า ติด (ข้องเกี่ยว) ฯ โลภะนั้น มีการเกี่ยวเกาะอารมณ์เป็นลักษณะ เหมือนลิงติดตังฉะนั้น ฯ ความต่างกันแห่งฉันทะและโลภะนี้อย่างนี้ คือ เพียงความที่จิตอยากหน่วงเหนี่ยวเป็นฉันทะ ความเกี่ยวเกาะในอารมณ์นั้นเป็นโลภะ ฯ ทิฏฐิมีลักษณะเชื่อมั่นอย่างผิด ๆ ว่า สิ่งนี้เท่านั้นจริง สิ่งอื่นเปล่า ฯ จริงอยู่

ญาณและทิฏฐินี้ มีความต่างกันอย่างนี้ คือ ญาณรู้อารมณ์ได้ตามสภาพที่เป็นจริง ทิฏฐิละสภาพตามที่จริง ถือเอาโดยสภาพที่ไม่มีจริง ฯ

ที่ชื่อว่ามานะ เพราะอรรถว่า สำคัญโดยตรงอาการเป็นต้นว่า เราเป็นผู้ประเสริฐกว่า ฯ มานะนั้น มีความพองขึ้นเป็นลักษณะ ฯ จริงอย่างนั้น มานะนี้ท่านอาจารย์กล่าวว่า มีความอยากเป็นดุจธงเป็นเหตุปรากฏ ฯ

ที่ชื่อว่าโทสะ เพราะอรรถว่า ประทุษร้าย ฯ โทสะนั้ มีความดุร้ายลักษณะ เหมือนอสรพิษที่ถูกตี ฯ ที่ชื่อว่าอิสสา เพราะอรรถว่า ริษยา อิสสานั้น มีความริษยาต่อสมบัติของคนอื่นเป็นลักษณะ ฯ ภาวะแห่งความตระหนี่ ชื่อว่ามัจฉริยะ ฯ อีกอย่างหนึ่ง ธรรมชาติที่เป็นไปโดยอาการว่า ความอัศจรรย์นี้ จงอย่างมีแก่ชนเหล่าอื่น (ความอัศจรรย์นี้) จงมีแก่เราเท่านั้น ชื่อว่ามัจฉริยะ ฯ มัจฉริยะนั้น มีการปกปิดสมบัติของตนเป็นลักษณะ ฯ

กรรมที่ชื่อว่ากุกกตะ เพราะอรรถว่า บุคคลทำอย่างน่าเกลียด ได้แก่ทุจริตที่กระทำแล้วและสุจริตที่มิได้กระทำ ฯ แท้จริง กรรมแม้ที่มิได้กระทำ ชนทั้งหลายก็เรียกว่า กุกกตะ ชนทั้งหลายย่อมพูดกันว่า กรรมที่ข้าพเจ้าไม่ได้กระทำ ชื่อว่ากุกกตะ ฯ แต่ในอธิการแห่งอกุล-เจตสิกนี้ วิปปฏิสารจิตตุปบาทที่ปรารภกรรมที่ตนกระทำแล้วและมิได้กระทำเกิดขึ้น ชื่อว่ากุกกตะ ฯ ภาวะแห่งกุกกตะนั้น ชื่อว่ากุกกุจจะ ฯ กุกกุจจะนั้น มีความเศร้าโศกถึงทุจริตที่ตนกระทำแล้ว และสุจริตที่ไม่ได้กระทำเป็นลักษณะ ฯ

[ถีนะและมิทธะ

ความท้อแท้ ชื่อว่าถีนะ ฯ ภาวะแห่งจิตที่ดิ่งลงด้วยอำนาจความไม่ขะมักเขม้นและความจมลง ชื่อว่าถีนะ ฯ ความเซาซึม ชื่อว่ามิทธะ ได้แก่ความที่จิตปราศความสามารถ ฯ

ในถีนะและมิทธะนั้น ถีนะ มีความที่จิตไม่ควรแก่การงานเป็นลักษณะ มิทธะ มีความที่ขันธ์ทั้ง ๓ มีเวทนาขันธ์เป็นต้น ไม่ควรแก่การงานเป็นลักษณะ ความต่างแห่งถีนะและมิทธะนั้น ดังนี้ ฯ จริงอย่างนั้น นิเทศแห่งถีนะและมิทธะเหล่านี้ เป็นไปในพระบาลีโดยนัยมีอาทิว่า ในถีนะและมิทธะเหล่านั้น ถีนะเป็นไฉน ความที่จิตไม่คล่อง ไม่ควรแก่การงาน ชื่อว่าถีนะ ในถีนะและมิทธะเหล่านั้น มิทธะเป็นไฉน ความที่กายไม่คล่อง ไม่ควรแก่การงาน ชื่อว่ามิทธะ ฯ มีคำท้วงสอดเข้ามาว่า ก็เพราะบาลีว่า **กายสฺส** (แห่งกาย) แม้รูปกายไม่ควรแก่การงาน ก็ชื่อว่ามิทธะมิใช่หรือ เพราะฉะนั้น แม้ความที่มิทธะนั้นเป็นรูปจึงถูก ฯ เฉลยว่า ไม่ถูก เพราะความที่มิทธะเป็นรูปนั้น ถูกอาจารย์ทั้งหลายคัดค้านแล้วในปกรณ์นั้น ๆ ด้วยอำนาจแห่งเหตุที่ท่านนำมาอ้างแล้วนั่นเทียว ฯ ความจริง พระอาจารย์ทั้งหลายบรรยายคำที่ยกวาทะของท่านที่กล่าวว่า มิทธะเป็นรูป ขึ้นตั้งเป็นประธานไว้ในคัมภีร์อรรถกถาเป็นต้นมากมาย เพื่อจะค้านมติของท่านที่ว่ามิทธะเป็นรูป ฯ ก็ในอธิการว่าด้วยมิทธะนี้ ท่านรวบรวมความไว้ ดังต่อไปนี้ ฯ

[มิทธะไม่ใช่รูป]

บุคคลบางพวกกล่าวว่า แม้มิทธะก็เป็นรูป คำนั้นไม่ถูก เพราะพระผู้มีพระภาคตรัส มิทธะไว้ในหมวดอกุศลธรรมที่ควรละดุจ กามฉันทนิวรณ์เป็นต้น ฯ ที่จริง มิทธะนี้ พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ในหมวดนิวรณ์ ซึ่ง เป็นปหาตัพพธรรม ส่วนรูปพระองค์มิได้ ตรัสไว้ว่า เป็นธรรมอันทัสสนะเป็นต้นจะ พึงละ ฯ แม้เลสแห่งความที่รูปเป็นของควร ละปรากฏในพระบาลีใดโดยพุทธพจน์ว่า "ภิกษุทั้งหลาย รูปมิใช่เป็นของเธอ พวก เธอจงละมันเสีย" ในพระบาลีนั้น ก็ทรง ประกาศการละฉันทราคะ ซึ่งมีรูปนั้นเป็น อารมณ์ ฯ สมจริงดังพระพุทธพจน์ที่ตรัส ไว้ในพระบาลีนั้นมีอาทิว่า "ความละเสียซึ่ง ฉันทราคะอันใด" ฯ ถ้าผู้ที่ว่ามิทธะเป็นรูป พึงกล่าวว่า ในมิทธะที่เป็นรูปและมิใช่รูป มิทธะที่มิใช่รูปทรงแสดงไว้ในพระบาลีนั้น คำที่กล่าวนั้นก็ไม่ควร เพราะในพระบาลีนั้น ตรัสไว้โดยไม่แปลกกัน ฯ แม้มิทธะที่เขา คิดว่าเป็นรูป บัณฑิตสามารถอนุมานได้แท้

ว่า เป็นนิวรณ์ เพราะเป็นมิทธะ เหมือน มิทธะนอกนี้ ฯ ก็เพราะท่านกล่าวถึง สัมประโยค จึงตกลงว่า มิทธะนั้นมิใช่รูป เพราะพระผู้มีพระภาคตรัสสัมประโยคแห่ง อรูปขันธ์ ฯ อนึ่ง มิทธะเป็นรูป ย่อมไม่มี เพราะตรัสถึงความเกิดในอรูป แต่ความ หลับของพระขีณาสพทั้งหลายจะพึงมี ก็ เพราะความอ่อนเพลีย (อิดโรย) ของ ร่างกาย ดังนี้ ฯ

[อธิบายโสภณเจตสิก]

ธรรมชาติที่ชื่อว่าสัทธา เพราะอรรถว่า เชื่อ ได้แก่ความเลื่อมใส ในพระพุทธเจ้าเป็นต้น ฯ ศรัทธานั้นมีอันทำสัมปยุตตธรรมให้ผ่องใสเป็น ลักษณะ ประดุจแก้วมณีทำน้ำให้ในฉะนั้น ฯ ความระลึกได้ ชื่อว่าสติ ได้แก่ความไม่ฟั่นเฟือน ฯ สตินั้น มีอันยังสัมปยุตธรรมให้แล่นไปเป็น ลักษณะ ฯ ธรรมชาติที่ชื่อว่าหิริ เพราะอรรถว่า เกรง ฯ เอตตัปปะนั้นมี ทุจริตมีกายทุจริตเป็นต้น ฯ หิรินั้น เปรียบเหมือนหญิงสาวในสกุล เพราะเกลียดแต่สิ่งชั่วด้วยอำนาจเคารพตน ฯ หิริ เปรียบเหมือน อันสะดุ้งกลัวบาปเป็นลักษณะ ฯ หิริ เปรียบเหมือนหญิงสาวในสกุล เพราะเกลียดแต่สิ่งชั่วด้วยอำนาจเคาระตน ฯ โอตตัปปะ เปรียบเหมือน หญิงแพศยา เพราะเกรงแต่สิ่งชั่วด้วยอำนาจเคาระผู้อื่น ๆ ธรรมที่เป็น ปฏิปักษ์ต่อโลภะ ชื่อว่าอโลภะ ฯ อโลภะนั้น มีความที่จิตไม่ติดอยู่

ในอารมณ์เป็นลักษณะ เปรียบเหมือนภิกษุผู้หลุดพ้นแล้ว ฯ ธรรมที่เป็นปฏิปักษ์ต่อโทสะ ชื่อว่าอโทสะ ฯ อโทสะนั้น มีความไม่เกรี้ยวกราดเป็นลักษณะ เหมือนมิตรผู้อนุกูล ฯ ความเป็นกลางในธรรมนั้น ๆ ชื่อว่าตัตรมัชฌัตตตา ฯ ตัตรมัชฌัตตตานั้น มีความเพ่งดูจิตและเจตสิกเป็นลักษณะ เปรียบเหมือนนายสารถีคอยดูม้าตัวที่วิ่งไปสม่ำเสมอฉะนั้น ฯ ความสงบกายและจิตเป็นลักษณะ ฯ ความเบากาย ชื่อว่าจิตตปัสสัทธิ ฯ ก็กายปัสสัทธิและจิตตปัสสัทธิทั้ง ๒ นี้ ความเบากาย ชื่อว่ากายลหุตา ฯ ความเบาจิต ก็อย่างนั้น ฯ ความเบากายและความเบสจิตนั้น มีการทำความหนักกายและจิตให้สงบเป็นลักษณะ ฯ ความอ่อนสลวยแห่งกายชื่อกายมุทุตา ฯ จิตตมุทุตาก็อย่างนั้น ฯ กายมุทุตาและจิตตมุทุตานั้นมีการทำความแข็งกระด้างแห่งกายและจิตให้ระงับเป็นลักษณะ ฯ

ความสำเร็จประโยชน์ในการงาน ชื่อว่ากัมมัญญะ ฯ ภาวะแห่งกัมมัญญะนั้น ชื่อว่ากัมมัญญตา ฯ ความที่กายสำเร็จประโยชน์ในการงานชื่อว่ากายกัมมัญญตา ฯ จิตตกัมมัญญตาก็อย่างนั้น ฯ กายกัมมัญญตาและจิตตกัมมัญญตานั้น มีการระงับความที่กายและจิตไม่ควรแก่การงานเป็นลักษณะ ฯ ภาวะแห่งความคล่องแคล่ว ชื่อว่าปาคุญญะ ฯ ปาคุญญะนั้นนั่นแล ชื่อว่าปาคุญญตา ฯ ความคล่องกาย ชื่อว่าปาคุญญะ ฯ ความคล่องจิตก็อย่างนั้น ฯ ความคล่องกายและความคล่องจิตนั้น มีการระงับความคร้านของกายและจิตเป็นลักษณะ ฯ ความที่กายตรงชื่อว่ากายุชุกตา ฯ ความที่จิตตรงก็อย่างนั้น ฯ อุชุกตาทั้ง ๒ นั้น มีความ

ที่กายและจิตตรงเป็นลักษณะ ฯ ก็ทั้ง ๖ คู่ มีกายปัสสัทธิเป็นต้นนี้ เกิดจากปัจจัยที่เป็นปฏิปักษ์ต่อความกำเริบแห่งธาตุ ซึ่งกระทำกายและจิตให้มีความกระวนกระวายอย่างแรงเป็นต้น ตามลำดับ ฯ

ก็คำว่ากาย ใน ๖ คู่นี้ หมายเอาขันธ์ทั้ง ๓ มีเวทนาเป็นต้น ฯ ก็เพราะธรรม ๒ อย่าง ๆ รวมกัน ห้ำหั่นธรรมที่ตรงกันข้ามตามหน้าที่ของตน ฉะนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสความที่ปัสสัทธิเป็นต้น มี ๒ อย่าง ในธรรมมีปัสสัทธิเป็นต้นเท่านั้น หาได้ตรัสไว้ในสมาธิเป็นต้นไม่ ฯ อีกอย่างหนึ่ง ภาวะคือความสงบเป็นต้นของจิตนั่นเอง จะมีได้เพราะจิตตปัสสัทธิเป็นต้น ส่วนภาวะคือความสงบเป็นต้น แม้แห่งรูปกายย่อมมีได้เพราะกายปัสสัทธิเป็นต้น ด้วยอำนาจการแผ่ไปแห่งรูปที่ประณีตซึ่งมีกายปัสสัทธิเป็นสมุฏฐาน เพราะฉะนั้น เพื่อจะประกาศความตามที่กล่าวแล้วนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสความที่ปัสสัทธิเป็นต้นมี ๒ อย่างไว้ ในธรรมมีปัสสัทธิเป็นต้นนี้ ฯ เจตสิกที่ทั่วไปแก่โสภณ-จิตทั้งหมด เพราะเกิดในโสภณจิตเหล่านั้นโดยแน่นอน เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่าโสภณสาธารณาเจตสิก ฯ

[อธิบายวิรัติเจตสิก]

วิรัติที่ชื่อว่าสัมมาวาจา เพราะอรรถว่า เป็นเครื่องพูดชอบแห่งบุคคล ได้แก่ความงดเว้นจากวจีทุจริต ฯ สัมมาวาจานั้น มี ๔ อย่างคือ เจตนาเครื่องงดเว้นจากการพูดเท็จ ๑ เจตนาเครื่องงดเว้นจากการพูดส่อเสียด ๑ เจตนาเครื่องงดเว้นจากการพูดคำหยาบ ๑ เจตนาเครื่องงดเว้นจากการพูดเพ้อเจ้อ ๑ ฯ กรรมนั่นเอง ชื่อว่ากัมมันตะ เปรียบเหมือน

สุตตันตะและวนันตะเป็นต้นฉะนั้น ฯ การงานที่เป็นโดยชอบ ชื่อว่า สัมมากัมมันตะ ได้แก่เจตนาเครื่องงดเว้นจากกายทุจริต ฯ การงดเว้นกาย-ทุจริตนั้น มี ๓ อย่างคือ เจตนาเครื่องงดเว้นจากการทำชีวิตสัตว์ให้ตกล่วงไป ๑ เจตนาเครื่องงดเว้นจากการถือเอาสิ่งของที่เขามิได้ให้ ๑ เจตนาเครื่องงดเว้นจากความประพฤติผิดในกาม ๑ ฯ ธรรมที่ชื่อว่าสัมมาอาชีวะ เพราะอรรถว่า เป็นเครื่องดำรงชีพโดยชอบแห่งสัตว์ทั้งหลาย ได้แก่เจตนาเครื่องงดเว้นจากมิจฉาชีพ ฯ ก็สัมมาอาชีวะนั้นมี ๗ อย่าง ด้วยอำนาจงดเว้นจากกายทุจริตวจีทุจริตซึ่งมีอาชีพเป็นเหตุ หรือมีมากอย่างด้วยอำนาจงดเว้นจากมิจฉาชีพมีกุหนา และ ลปนา เป็นต้น ฯ แต่ว่า วิรัติทั้ง ๓ นี้ เฉพาะอย่างหนึ่ง ๆ มี ๓ อย่าง ด้วยอำนาจสัมปัตตวิรัติ สมาทานวิรัติ และสมุจเฉทวิรัติ (ด้วยอำนาจงดเว้นจากวัตถุที่ถึงเข้าเฉพาะหน้า งดเว้นด้วยการสมาทาน และงดเว้นด้วยการตัดขาด) ฯ เจตสิกทั้ง ๓ ชื่อว่าวิรัติ เพราะเว้นจากทุจริตตามที่กล่าวแล้ว ฯ

[อธิบายอัปปมัญญาเจตสิก]

ธรรมชาติชื่อว่ากรุณา เพราะอรรถว่า กระทำในเมื่อคนอื่นมีความทุกข์ คือให้เกิดความลำบากใจของคนดีทั้งหลาย หรือเพราะกระจาย คือช่วยสลัดทุกข์ของอื่น หรือเพราะอรรถว่า บีบคั้น คือเบียดเบียนทุกข์ของคนอื่นนั้น หรือเพราะอรรถว่า เมื่อสัตว์ทั้งหลายประสบทุกข์ เป็นเหตุคลี่คลายออก คือเหยียดออกไป ฯ กรุณานั้นมีความต้องการบำบัดทุกข์ของคนอื่นเป็นลักษณะ ฯ จริงอยู่ ทุกข์ของคนอื่นจะถูกกรุณานั้นนำออกไปได้ หรือนำออกไปไม่ได้ก็ตามที แต่กรุณา

นั้นก็คงเป็นไปโดยอาการนั้นนั่นเอง ฯ ธรรมชาติที่ชื่อว่ามุทิตา เพราะอรรถว่า เป็นเครื่องแสดงความยินดีแห่งชน ฯ มุทิตานั้นมีการชื่นชมสมบัติของคนอื่นเป็นลักษณะ ฯ เจตสิกทั้ง ๒ ชื่อว่าไม่มีประมาณ เพราะมีสัตว์ไม่มีประมาณเป็นอารมณ์ ฯ อัปปมาณานั้นนั่นแล ชื่อว่าอัปป-มัญญา ฯ ถามว่า ก็ท่านอาจารย์จักกล่าวว่า อัปปมัญญามี ๔ มิใช่หรือ ก็เพราะเหตุไร ในอธิการแห่งการแสดงลักษณะเจตสิกนี้ ท่านจึงกล่าว (อัปปมัญญา) ไว้เพียง ๒ เท่านั้น ฯ แก้ว่า (ท่านกล่าวไว้เพียง ๒ เท่านั้น) เพราะเมตตาและอุเบกขา พระผู้มีพระภาคทรงถือเอาด้วยอโทสะ และตัตรมัชฌัตตตา (ความไม่โกรธ และความเป็นกลางในธรรมนั้น ๆ)ฯ จริงอยู่ อโทสะนั่นเอง ที่เป็นไปด้วยอำนาจอัธยาศัยเกื้อกูลในสัตว์ทั้งหลาย ชื่อว่าเมตตา ฯ ความเป็นกลางในธรรมนั้น ๆ ที่เป็นไปด้วยอำนาจระงับความขัดเคืองและยินดีในสัตว์เหล่านั้น ชื่อว่าอุเบกขา ฯ ด้วยเหตุนั้น โบราณบัณฑิตทั้งหลายจึงกล่าวว่า

ก็เพราะพระผู้มีพระภาคทรงถือเอาเมตตา
ด้วยความไม่พยาบาท และอุเบกขาด้วย
ความเป็นกลางในธรรมนั้น ๆ ฉะนั้น
(ในที่นี้) ท่านอาจารย์จึงไม่ถือเอาทั้ง ๒
อย่าง ฯ

[อธิบายปัญญาเจตสิกเป็นต้น]

ธรรมชาติที่ชื่อว่าปัญญา ด้วยอรรถว่า ย่อมรู้โดยประการ คือรู้ชัดด้วยอำนาจอนิจจลักษณะเป็นต้น ฯ ปัญญานั้นแล ชื่อว่าเป็นใหญ่

เพราะประกอบด้วยความเป็นใหญ่ยิ่ง ในความรู้ชัดตามสภาพ เหตุนั้น จึงชื่อว่าปัญญินทรีย์ ฯ ถามว่า ถ้าอย่างนั้น สัญญา วิญญาณ และปัญญา ทำหน้าที่ต่างกันอย่างไร ? ตอบว่า สัญญา ย่อมทำหน้าที่เพียงหมายรู้ ด้วยอำนาจรู้จักสีเขียวเป็นต้นเท่านั้น แต่ไม่สามารถทำการรู้ตลอดถึง ลักษณะได้ ฯ วิญญาณย่อมให้สำเร็จถึงการรู้ตลอดลักษณะ แต่ไม่ สามารถให้ก้าวขึ้นไปถึงมรรค ฯ ส่วนปัญญาย่อมทำหน้าที่ทั้ง ๓ อย่าง ฯ ในข้อนี้มีการสังเกตรู้เหรียญกระษาปณ์ของเด็ก คนชาวบ้าน และเจ้าหน้าที่ การเงินเป็นตัวอย่าง ฯ ก็ในสัญญา วิญญาณ และปัญญานี้ วิญญาณ ย่อมเป็นอัพโพหาริก ในเวลาที่สัญญาซึ่งเป็นญาณสัปยุตเกิดขึ้น ด้วย อำนาจถือเอาแต่อาการ ฯ ในกาลนอกนั้น วิญญาณย่อมมีกำลัง ฯ แต่ (ธรรมคือ) สัญญาและวิญญาณทั้ง๒ ที่เป็นญาณสัมปยุตย่อมเป็นไป ตามคติของปัญญา ฯ เชื่อมความว่า มี ๒๕ แม้โดยประการทุกอย่าง ฯ สงเคราะห์เจตสิกที่กล่าวว่าแล้วโดยราสีทั้ง ๓ ด้วยคำว่า เตรสญฺญสมานา ดังนี้เป็นต้น ฯ

ธรรมที่ชื่อว่าจิตตาวิยุตตะ เพราะอรรถว่า ไม่แยกกันกับจิต ฯ มีอธิบายว่า เจตสิกที่ชื่อว่าอุปปาทะ เพราะอรรถว่า เกิดขึ้น ฯ ความ เกิดขึ้นคือจิต ชื่อว่าจิตตุปบาท ฯ แต่ในที่อื่น จิตพร้อมทั้งธรรมที่ สัมปยุต ท่านอาจารย์เรียกว่าจิตตุปบาท เพราะทำอธิบายว่า ความ ประชุมแห่งธรรมที่ชื่อว่าอุปปาทะ เพราะอรรถว่า เป็นเหตุเกิดแก่งจิต จิตนั้นด้วย ความเกิด (แห่งจิต) ด้วย เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่าจิตตุปบาท ฯ จริงอยู่ ในที่มาบางแห่ง ท่านผู้รู้ศัพทศาสตร์ ต้องการให้เป็นปุงลิงค์

แม้ในทวันทวสมาหาระ ฯ เชื่อมความว่า ต่อจากนี้ไปข้าพเจ้าจะกล่าว สัมประโยคแห่งเจตสิกที่ไม่แยกกันกับจิตเหล่านั้น ในจิตตุปบาททั้งหลาย เฉพาะด้วงหนึ่ง ๆ ตามสมควรแก่การประกอบ ฯ

[อธิบายเจตสิกประกอบกับจิต]

กามาวจรจิต ๔๔ ชื่อว่าเว้นทวิปัญจวิญญาณ เพราะอรรถว่า ทวิปัญจวิญญาณ ถูกกามาวจรจิต ๔๔ เหล่านี้เว้นเสีย เพราะไม่มีวิตก โดยสภาพ หรือว่ากามาวจรจิต ๔๔ เหล่านี้ ถูกทวิปัญจวิญญาณเหล่านั้น เว้นเสีย ฯ อธิบายว่า วิตกย่อมเกิดในกามาวจรจิต ๔๔ เหล่านั้น และ ในปฐมฌานจิต ๑๑ เพราะฌานที่เหลือทุติยฌานเป็นต้น ไม่มีวิตกตาม กำลังแห่งภาวนา ฯ วิจารย่อมเกิดในจิต ๖๖ คือ ในจิตมีวิตก ๕๕ เหล่านั้น และในทุติยฌานจิต ๑๑ ฯ อธิโมกข์เกิดในจิต ๗๘ เว้นจิต ๑๑ คือ ทวิปัญจวิญญาณ และวิจิกิจฉาสหคตจิต ฯ วิริยะเกิดในจิต ๗๓ เว้นจิต ๒๖ คือ ปัญจทวาราวัชชนจิต ทวิปัญจวิญญาณ สัมปฏิจฉันนะ ทั้งคู่ และสันตีรณะทั้ง ๓ ฯ ปีติเกิดในจิต ๕๑ เว้นจิต ๗๐ คือ จิต ๒ ที่ สหรคตด้วยโทมนัส จิต ๕๕ ที่สหรคตด้วยอุเบกขา กายวิญญาณทั้งคู่ และจตุตถฌานจิต ๑๑ ฯ ฉันทะ เกิดในจิต ๖๙ ยกเว้นจิต ๒๐ คือ อเหตุกจิต ๑๘ และโมมูหจิต ๒ ฯ

คำว่า **เต ปน** ได้แก่ จิตตุปบาทที่เว้นปกิณณกเจตสิก และที สหรคตด้วยปกิณณกเจตสิกเหล่านั้น ฯ บทว่า **ยถากฺกมํ** คือ โดยสมควร แก่ลำดับแห่งจิตตุปบาท ทีเว้นและประกอบด้วยปกิณณกเจตสิกทั้ง ๖ มี

วิตกเป็นต้น ฯ

คำว่า ๖๖ และ ๕๕ เป็นต้น บัณฑิตพึงประกอบตามสมควรด้วยอำนาจการนับจิตตุปบาทเป็น ๑๒๑ และนับเป็น ๘๙ ฯ ท่านอาจารย์กล่าวคำว่า **สพฺพากุสลสาธารณา** (ทั่วไปแก่อกุศลจิตทุกดวง) แล้วกล่าวคำเป็นต้นว่า **สพฺเพสุปิ** (ในอกุศลจิตแม้ทั้งหมด) ดังนี้ เพื่อยืนยังคำนั้นนั่นแลให้หนักแน่น (มั่นคง) ฯ จริงอยู่ ชนผู้ซึ่งดำเนินในกายทุจริต มีปาณาติบาตเป็นต้น แม้ทุกคนเป็นผู้ไม่เห็นโทษในปาณาติบาตเป็นต้นนั้นด้วยโมหะ ไม่เกลียดแต่ปาณาติบาตเป็นต้นนั้นด้วยอหิริกะ ไม่เกรงกลัวด้วยอโนตตัปปะ และไม่สงบด้วยอุทธัจจะ เพราะฉะนั้น โมหะ อหิริกะ อโนตตัปปะ และอุทธัจจะเหล่านั้น จึงมีได้ในอกุศลจิตทั้งหมด ฯ เอว ศัพท์ ในบทว่า **โลภสหคตจิตฺเตเสฺวว** มีไว้แม้เพื่อประโยชน์คืออธิการ (การคล้อยตาม) เพราะฉะนั้น บัณฑิตพึงเห็นอวธารณะแม้ในคำว่า **ทิฏฺฐิสหคตจิตฺเตสุ** เป็นต้น ฯ จริงอยู่ ทิฏฐิย่อมได้เฉพาะในโลภสหคตจิตเท่านั้น เพราะบุคคลผู้ยึดมั่นในสักกายะเป็นต้น เกิดเข้าใน (เกิดความยึดถือ) ในสักกายะเป็นต้นนั้นว่าของเราฯ แม้มานะก็เป็นไปเหมือนกันกับทิฏฐิ เพราะเป็นไปด้วยอำนาจความเข้าในว่าเป็นเรา เพราะฉะนั้น จึงไม่เป็นไปในจิตตุปบาทด้วยเดียวกันกับทิฏฐิ เปรียบเหมือนไกรสรราชสีห์ ไม่อยู่ในถ้ำเดียวกับราชสีห์อีกตัวหนึ่ง ซึ่งชนิดเดียวกัน ฯ ก็มานะย่อมไม่เกิดแม้ในจิตที่มีโทสะเป็นมูลเป็นต้น เพราะมีโลภะเป็นปทัสถานโดยส่วนเดียว โดยความเป็นที่อาศัยแห่งความสิเนหาในตน เพราะฉะนั้น มานะนั้นจึงได้เฉพาะ

ในพวกจิตที่เป็นทิฏฐิวิปยุตเท่านั้น ฯ อนึ่ง อิสสา มัจฉริยะ และกุกกุจจะ ย่อมได้เฉพาะในพวกปฏิฆจิตเท่านั้น เพราะเป็นไปด้วยอำนาจการกระทบในอารมณ์นั้น ๆ นั่นแล ของบุคคลผู้ริษยาสมบัติของคนอื่น ผู้ไม่ปรารถนาให้สมบัติของตนทั่วไปกับคนอื่น และผู้เศร้าใจในเพราะทุจริตที่ตนทำแล้วสุจริตที่ตนมิได้ทำ ฯ ถีนมิทธะย่อมได้เฉพาะในพวกสสังขาริกจิตอย่างเดียว เพราะถีนมิทธะมีความไม่ให้สำเร็จประโยชน์ในการงานเป็นปกติ ไม่ประกอบในความเป็นไปในพวกอสังขาริกจิตที่เข้มแข็งตรมสภาพอย่างนั้น ฯ

ประกอบความว่า เจตสิกทั้ง ๔ ทรงกระทำไว้ (คือตรัสไว้หรือเป็นไป) ในอกุศลจิตทุกดวงทีเดียว ๓ เจตสิกทรงกระทำไว้ (คือเป็นไป) เฉพาะในโลภมูลจิต ตามสมควรแก่การสมภพ (เกิด) ๔ เจตสิกทรงกระทำไว้เฉพาะในโทสมูลจิต ฯ และ ๒ เจตสิกทรงกระทำไว้ (คือเป็นไป) จำเพาะในสสังขาริกจิต ฯ จ ศัพท์ ในบทว่า **วิจิกิจฺฉาจิตเต จ** เป็นไปในอวธารณะ ฯ เชื่อมความว่า วิจิกิจฉา ย่อมเป็นไปในจิตที่ประกอบด้วยวิจิกิจฉาเท่านั้น ฯ

ในโลกุตตรจิต บางคราว เว้นจากสัมมาสังกัปปะ ด้วยอำนาจฌานที่เป็นบาทเป็นต้น แต่จะไม่มีวิรัติไม่ได้ เพราะมรรคจิตเป็นไปด้วยอำนาจตัดกายทุจริตเป็นต้นได้เด็ดขาด และผลจิตเป็นไปด้วยอำนาจแห่งคุณที่สมควรแก่มรรคจิตนั้น เพราะฉะนั้น ท่านอาจารย์จึงได้กล่าวคำมีอาทิว่า **วิรติโย ปน** ดังนี้ ฯ

บทว่า **สพฺพถาปิ** แปลว่า โดยอาการแม้ทั้งหมด คือโดยอาการ

ที่เป็นไปด้วยอำนาจกำจัดทุจริตนั้น ๆ ฯ แท้จริง วิรัติเหล่านี้ไม่เป็นไป แม้ในโลกุตตรจิต ด้วยอำนาจละทุจริตมีมุสาวาทเป็นต้นแผนก ๆ เหมือนในโลกิยจิต เพราะมรรคนั้น ๆ ตัดทุจริตและการเลี้ยงชีวิตผิดทางทั้งหมดได้เด็ดขาดในขณะเดียวกัน ด้วยอำนาจความเสื่อมแห่งกิเลสบางอย่าง มีทิฏฐิและวิจิกิจฉาเป็นต้น และแห่งความตั้งลงของกิเลสบางอย่าง มีกามราคะและปฏิฆะเป็นอาทิ ที่มีการกำหนดให้สัตว์ไปสู่อบายเป็นต้น โดยประการทั้งปวง ฯ

ถามว่า เนื้อความนี้สำเร็จแล้วด้วยบทเดียวนี้ว่า **เอกโต** ดังนี้ มิใช่หรือ ฯ แก้ว่าที่ท่านกล่าวนั้นไม่ชอบ เพราะท่านอาจารย์ยังมิได้แสดงความเป็นไปโดยอาการ คือเป็นปฏิปักษ์ต่อวจีทุจริต ๔ อย่างเป็นต้น โดยเพียงแต่แสดงความเป็นไปร่วมกันแห่งวิรัติทั้ง ๓ เท่านั้น ฯ แต่นักพูดบางพวกยังไม่ทันกำหนดเนื้อความนี้ ก็กล่าวว่า บทว่า **สพฺพถาปิ** นี้ ไม่มีประโยชน์ ฯ ความโง่เขลาของนักพูดเหล่านั้นนั่นเองเป็นเหตุในการกล่าวเช่นนั้น ฯ ด้วยบทว่า **นิยตา** นี้ ท่านอาจารย์ห้ามการเกิด (เป็นไป) ในบางคราว ดุจในโลกิยจิตฉะนั้น ฯ จริงอย่างนั้น พระผู้มีพระภาคทรงแสดงวิรัติเหล่านั้นไว้ในโลกิยจิต ด้วยอำนาจเยวาปนเจตสิก แต่ในโลกุตตรจิตนี้ ตรัสแสดงโดยย่ออย่างเดียว ฯ ด้วยอวธาณะในบทว่า **กามาวจรกุสเลเสฺวว** นี้ ท่านอาจารย์ห้ามการเกิดขึ้นแห่งวิรัติในกามาวจรวิบากจิต กิริยาจิต และในมหัคคตจิต ฯ ก็ท่านอาจารย์จักกล่าวตามอาการที่ท่านกล่าวแล้วข้างหน้า ฯ บทว่า **กทาจิ** นี้ แปลว่า ในกาลเว้นจากทุจริตอย่างหนึ่ง ๆ มีมุสาวาทเป็นต้น ฯ วิรัติทั้งหลายแม้เกิดได้

ในบางครั้งก็ไม่เกิดรวมกัน เพราะมุ่งถึงความเกิดแห่งอารมณ์ของตน กล่าวคือวัตถุที่วิรัติจะพึงก้าวล่วง เพราะฉะนั้น ท่านอาจารย์จึงได้กล่าวคำว่า **วิสุํ วิสุํ** ดังนี้ ฯ

อัปปมัญญาที่ถึงอัปปนา ย่อมไม่มีความเป็นไปอันปราศจากโสมนัสในกาลบางคราวเลย เพราะฉะนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า **ปญฺจมชฺฌานวชฺชิมหคฺคตติตฺเตสุ ฯ** จิตที่ชื่อว่ามหัคคตะ ด้วยอรรถว่า ถึงความเป็นใหญ่ เพราะเป็นจิตปลอดจากนิวรณ์เป็นต้น หรืออันผู้ได้ฌานซึ่งเป็นผู้ใหญ่ถึงแล้ว คือบรรลุแล้วฯ

สองบทว่า **นานา หุตฺวา** ความว่า อัปปมัญญา ย่อมเป็นต่าง ๆ กันโดยเพ่งถึงความประสบสัตว์ผู้ได้รับทุกข์ หรือได้รับสุขที่เป็นอารมณ์ของตน เพราะกรุณาและมุทิตามีอารมณ์แตกต่างกัน ฯ

บทว่า **เอตฺถ** หมายเอาบรรดากามาวจรจิตเหล่านี้ ฯ การบริกรรมแม้ด้วยจิตที่สหรคตด้วยอุเบกขา ด้วยอำนาจความเคยชินในกาลก่อน แต่วิถีแห่งอัปปนา ย่อมมีได้ในเวลาเจริญกรุณาและมุทิตา ดุจคนผู้สวดคัมภีร์ที่ชำนาญแล้ว บางครั้ง แม้จะส่งจิตที่ไปในอารมณ์อื่นก็ยังสวดได้ อนึ่ง ดุจบุคคลผู้พิจารณาสังขารด้วยวิปัสสนาที่ชำนาญแล้ว บางครั้งพิจารณาได้แม้ด้วยจิตที่ปราศจากญาณ ด้วยกำลังแห่งความเคยชิน เพราะ-ฉะนั้น ท่านอาจารย์จึงกระทำวาทะที่ว่า กรุณาและมุทิตาไม่เกิดในกามา-วจรจิตที่สหรคตด้วยอุบกขาว่า เป็นวาทะของอาจารย์บางพวก ฯ แต่พึงเห็นกรุณาและมุทิตาเหล่านั้นเกิดได้ เฉพาะในกามาวจรจิต ที่สหรคตด้วยโสมนัสโดยส่วนเดียวในวิถีแห่งอัปปนา เพราะอาเสวนปัจจัยไม่มีแม้แก่จิต

ที่มีเวทนาต่างกัน ดุจแก่จิตที่มีชาติต่างกัน ฯ

สองบทว่า **ตโย โสฬสจิตฺเตสุ** ความว่า ธรรม ๓ ประการมีสัมมาวาจาเป็นต้น ย่อมบังเกิดขึ้นในจิต ๑๖ ด้วยอำนาจโลกุตตรจิต ๘ และกามาวจรกุศลจิต ๘ ฯ เพื่อจะแสดงธรรมที่ไม่แน่นอน ในบรรดาเจตสิกธรรมที่ท่านกล่าวไว้แล้ว ด้วยสามารถแห่งสัมประโยคที่แน่นอนและไม่แน่นอนอย่างนี้ เข้าด้วยกันแล้ว จึงแสดงเจตสิกธรรมนอกนั้นเป็นธรรมที่แน่นอน ท่านอาจารย์จึงกล่าวคำว่า **อิสฺสามจฺเฉร-** ดังนี้เป็นต้น ฯ ประกอบความว่า อิสสา มัจฉริยะ กุกกุจจะ วิรัติ และอัปปมัญญามีกรุณาเป็นต้น บางครั้งเกิดขึ้นต่างกัน ส่วนมานะเกิดขึ้นในบางเวลา คือในเวลาที่เป็นไปด้วยอำนาจความถือตัวว่า เราเป็นผู้ประเสริฐกว่าเป็นต้น อนึ่ง ถีนมิทธะเกิดขึ้นด้วยกัน คือด้วยอำนาจไม่พรากจากกันและกันในกาลบางครั้ง คือในเวลาที่เป็นไปด้วยอำนาจไม่สะดวกดีในการงาน ฯ อีกนัยหนึ่ง ประกอบ จ ศัพท์ที่บทว่า **มาโน จ** นี้ เข้าไว้แม้ในบทว่า **สห** นี้ แล้วพึงทราบโยชนาว่า ถีนมิทธะบางคราวเกิดขึ้นพร้อมกัน คือพร้อมกับอิสสา มัจฉริยะ และกุกกุจจะในปฏิฆจิตที่เป็นสสังขาริก และเกิดขึ้นพร้อมกันกับมานะในสสังขาริกจิตที่ปราศจากทิฏฐิ และในกาลบางคราว คือในเวลาที่ประกอบด้วยสสังขาริกจิตซึ่งนอกไปจากปฏิฆจิตที่ปราศจากทิฏฐิเหล่านั้น หรือแม้ในเวลาที่ประกอบด้วยปฏิฆจิตที่เป็นสสังขาริกนั้น แล้วสสังขาริกจิตที่ปราศจากทิฏฐิเหล่านั้น เกิดขึ้นต่างกัน ฯ

แต่อาจารย์อีกพวกหนึ่งประกอบคำไว้เพียงเท่านี้ว่า อนึ่ง มานะ

และถีนมิทธะ บางคราวเกิดขึ้นต่างกัน บางคราวเกิดรวมกัน (เกิดขึ้นพร้อมกัน) ฯ บทว่า **เสสา** ได้แก่ เจตสิก ๔๑ นอกจากอนิยตเจตสิก ๑๑ ตามที่กล่าวแล้ว ฯ แต่ท่านเกจิอาจารย์พรรณนาไว้ว่า เยวาปนเจตสิกที่แน่นอน เหลือจากเยาวาปนเจตสิกที่ไม่แน่นอน ตามที่กล่าวแล้ว ฯ คำนั้น เป็นเพียงมติของเกจิอาจารย์พวกนั้น เพราะเจตสิกบางเหล่าท่านอาจารย์มิได้ยกขึ้นไว้ในที่นี้ โดยชื่อว่าเยวาปนกะ ฯ ความจริงในที่นี้ ท่านอาจารย์ได้ทำการแสดงแต่เพียงเจตสิกที่ได้อยู่ในจิตตุปบาทตามสมควร ด้วยอำนาจเจตสิกที่แน่นอน และไม่แน่นอนอย่างเดียว ไม่ได้ยกเจตสิกบางเหล่าขึ้นแสดงโดยชื่อว่าเยวาปนกะ ดังนี้แล ฯ

[อธิบายเจตสิกสัมประโยคกับจิต]

บัดนี้ เพื่อจะแสดงสัมประโยคด้วยอำนาจการกำหนดจิตว่า บรรดาธรรมมีผัสสะเป็นต้น ธรรมนี้มีได้ในจิตเท่านี้ดวง อย่างนี้ก่อนแล้ว จึงแสดงการสงเคราะห์ด้วยอำนาจการกำหนดเจตสิกราสีว่า ในจิตตุปบาทนี้มีเจตสิกได้เท่านี้ ท่านอาจารย์จึงกล่าวคำเป็นอาทิว่า **สงฺคหญฺจ** ดังนี้ ฯ คำว่า **ฉตฺตึส** เป็นต้น เป็นการสงเคราะห์ด้วยอำนาจการคำนวณ โดยอำนาจแห่งธรรมที่ได้อยู่ในจิตนั้น ๆ ตามสมควร ฯ จิตทั้งหลายประกอบในปฐมฌาน หรือว่าปฐมฌานนั้นมีอยู่แก่จิตเหล่านั้น เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า ปฐมฌานิกจิต ฯ ท่านอาจารย์กล่าวคำว่า **อปฺปมญฺญาวชฺชิตา** ดังนี้ เพราะอัปปมัญญามีสัตว์เป็นอารมณ์ และเพราะโลกุตตรจิตมีพระนิพพานเป็นอารมณ์ ฯ ด้วยบทว่า **ตถา** นี้ ท่านอาจารย์ย่อมชัก

มาซึ่งคำว่า อัญญสมานเจตสิก และโสภณเจตสิก เว้นอัปปมัญญา ย่อมถึงการสงเคราะห์เข้า ฯ บทว่า **อุเปกฺขาสหคตา** ได้แก่ ธรรมที่สหรคตด้วยอุเบกขา ซึ่งเข้าร่วมฐานแห่งสุข เว้นเสียจากวิตกวิจารปีติและสุข ฯ บทว่า **ปญฺจกชฺฌานวเสน** ความว่า ตามอำนาจแห่งฌานหมวด ๕ ที่ทรงแสดงด้วยสามารถแห่งบุคคลผู้มีฌานไม่แก่กล้านัก ซึ่งเจริญผ่านวิตกและวิจารไปเป็นองค์ ๆ ฯ อธิบายว่า แต่มีการสงเคราะห์ ๔ อย่างด้วยกันเพราะธรรมทีเว้นจากวิตกวิจารเกิดในจิตที่ประกอบในฌานที่ ๒ ได้ตามอำนาจฌานหมวด ๔ ที่ทรงแสดงด้วยสามารถแห่งบุคคลผู้มีญาณแก่กล้า ซึ่งเจริญผ่านวิตกและวิจารเหล่านั้นไปพร้อม ๆ กัน ฯ ธรรม ๓๓ คู่ ได้ในจิตที่ประกอบในฌานที่ ๔ และที่ ๕ ฯ บทว่า **ตีสุ** คือ ๓ อย่าง ด้วยอำนาจกุศล วิบาก และกิริยา ฯ มหัคคตฌานทั้งหลายย่อมเป็นไปโดยเพียงแต่ความตั้งมั่นแห่งจิตอย่างเดียว แก่บุคคลผู้มีกายประโยคและวจีประโยคอันตนให้หมดจดดีแล้วด้วยอำนาจแห่งศีลวิสุทธิ แต่หาเป็นไปด้วยอำนาจการชำระกายกรรมและวจีกรรมให้หมดจดไม่ ทั้งไม่เป็นไปด้วยอำนาจการตัดทุจริต และการเลี้ยงชีพผิดทางได้เด็ดขาด เพราะฉะนั้น ท่านอาจารย์จึงได้กล่าวว่า **วิรติวชฺชา** ดังนี้ ฯ บทว่า **ปจฺเจกเมว** คือเป็นแผนก ๆ ฯ บทว่า **ปณฺณรสสุ** ได้แก่ ในจิต ๑๕ คือในจิต ๓ ด้วยสามารถแห่งรูปาวจรจิต ในจิต ๑๒ ด้วยสามารถแห่งอรูปาวจรจิต ฯ เหตุในคำว่า **อปฺปมญฺญาโย น ลพฺภนฺติ** นี้ ข้าพเจ้าได้กล่าวแล้ว ฯ

บทว่า **ปจฺเจกเมว** คือ เฉพาะอย่างหนึ่ง ๆ ฯ จริงอยู่ อัปปมัญญา

และวิรัติแม้เหล่านั้น ไม่มีการเกิดร่วมกันในจิตตุปบาทดวงเดียว เพราะอัปปมัญญามีสัตว์เป็นอารมณ์ และเพราะวิรัติมีวัตถุที่จะพึงก้าวล่วงเป็นอารมณ์ ฉะนี้แล ฯ โลกกิยวิรัติ ไม่มีการสมภพในอัพยากตจิต เพราะโลกิยวิรัติมีสภาพเป็นกุศลโดยส่วน เพราะฉะนั้น ท่านอาจารย์จึงได้กล่าวว่า **วิรติวชฺชิตา ฯ** เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่าสิกขาบททั้ง ๕ เป็นกุศลอย่างเดียว ฯ ด้วยประการนอกนี้ (คือโลกิยวิรัติจะไม่พึงเป็นกุศลโดยส่วนเดียว) พระผู้มีพระภาคจะพึงตรัสว่า โลกิยวิรัติ เป็นกุศลก็มี เป็นอัพยากฤตก็มี เหมือนศรัทธาและสติเป็นต้น ฯ แต่ที่โลกุตตรวิรัติเป็นกุศลโดยส่วนเดียว ไม่ทรงประกอบไว้ ก็เพราะผลเป็นเช่นกับมรรค และเพราะผลระงับทุจริตและการเลี้ยงชีพผิดทาง เพราะฉะนั้น จึงไม่ทรงถือโลกุตตรวิรัติเหล่านั้น ในสิกขาบทวิภังค์นั้น ฯ ท่านอาจารย์กล่าวคำว่า **อปฺปมญฺผยา วิรติวชฺชิตา** ดังนี้ เพราะกามาวจรวิบากมีกามาวจรเป็นอารมณ์โดยส่วนเดียว เพราะอัปปมัญญามีสัตว์เป็นอารมณ์ และเพราะแม้วิรัติก็เป็นกุศลโดยส่วนเดียว ฯ

ท้วงว่า ก็กามารวจรกุศลแม้มีบัญญัติเป็นต้นอารมณ์ก็มี เพราะฉะนั้น แม้วิบากของกามาวจรกุศลนั้นก็ควรมีอารมณ์เช่นเดียวกันกับกุศลเปรียบเหมือนมหัคคตวิบากและโลกุตตรวิบาก ซึ่งมีอารมณ์เช่นกันกับกุศลมิใช่หรือ ? ฯ เฉลยว่า กามาวจรวิบากนี้ไม่เป็นอย่างนั้น เพราะกามาวจรวิบากเป็นผลของกามที่เนื่องด้วยกามตัณหา ฯ เหมือนอย่างว่าลูกของนางทาสี ไม่สามารถจะทำสิ่งที่มารดาต้องการได้ จะทำได้แต่สิ่งทีนายต้องการปรารถนาเท่านั้นฉันใด จิตที่เป็นวิบากของกามาวจรกรรม

ก็ฉันนั้น เหมือนกันกับนางทาสี ไม่ถืออารมณ์ที่กามาวจรกรรมนั้นถือ ถือเอาเฉพาะอารมณ์ของกามตัณหาเท่านั้น เพราะเนื่องด้วยกามตัณหา และ ฯ บทว่า **ทฺวสสธา** คือ ในจิต ๓๓ สงเคราะห์โดยอาการ ๑๒ เพราะการทำอธิบายว่า ในความต่างแห่งจิตที่เป็ฯกุศล วิบาก และกริยา (๓) มีการสงเคราะห์ เป็นทุกะ (คู่) อย่างละ ๔ ทุกะ ฯ

บัดนี้ เพื่อจะแสดงธรรมที่ทำความต่างกันแห่งธรรมที่มีอยู่ในทุติย-ฌานเป็นต้น จากธรรมที่มีในปฐมฌานเป็นค้น ในบรรดาเจตสิกธรรมเหล่านี้ ท่านอาจารย์จึงได้กล่าวคำว่า **อนุตฺตเร ฌานธมฺมา** เป็นอาทิฯ ฌานธรรมด้วยอำนาจ วิตก วิจาร ปีติ และสุข ในอนุตตรจิต มีความแปลกกัน คือต่างกัน ฯ อัปปมัญญาและฌานธรรมในอมหัคคตจิตปานกลางมีความแตกต่างกัน วิรัติ ญาณ และปีติกับอัปปมัญญา ในปริตตะ คือในกามาวจร มีความแปลกกัน ฯ พึงเห็นว่า บรรดาวิรัติเป็นต้นนั้น วิรัติทำให้วิบากและกิริยาแปลกจากกุศล อัปปมัญญาทำให้วิบากปลกจากกุศลและกิริยา แต่ญาณและปีติ ทำให้คู่ที่ ๒ เป็นต้นแปลกจากจากคู่ที่ ๑ เป็นต้น ในบรรดากุศลจิต วิบากจิต และกิริยาจิตทั้ง ๓ อย่าง ฯ สองบทว่า **ทุติเย อสงฺขาริเก** เชื่อมความว่า ธรรม ๑๙ ทีมีชื่ออัญญสมานาและอกุศลสาธารณะอย่างนั้นนั่นแล กับโลภะและมานะ ย่อมถึงการสงเคราะห์เข้าในอสังขาริกจิตที่ปราศจากทิฏฐิ ฯ บทว่า **ตติเย** คือ ในอสังขาริกจิตที่ประกอบด้วยทิฏฐิ สหรคตด้วยอุเบกขา ฯ บทว่า **จตุตฺเถ** คือ ในอสังขาริกจิตที่ปราศจากทิฏฐิ ฯ อธิบายว่า ก็อิสสมัจฉริยะและกุกกุจจะ พึงจำแนกประกอบไว้ในอกุศลจิตเล่านี้เฉพาะด้วยหนึ่ง ๆ

เพราะมีอารมณ์แตกต่างกันทีเดียว ฯ อธิโมกข์ไม่มีการเกิดในวิจิกิจฉาจิต ซึ่งมีสภาพเป็นไป ๒ อย่าง เพราะเป็นไปโดยอาการคือ ตัดสินอารมณ์ เพราะฉะนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า เว้นอธิโมกข์เสีย ดังนี้ ฯ

[ประมวลเจตสิกลงในจิต]

ประกอบความว่า ธรรมทั้งหลายตั้งอยู่ในอกุศลจิตโดยอาการ ๗ อย่างนี้ คือ ธรรม ๑๙ ตั้งอยู่ในอสังขาริกจิตดวงที่ ๑ และที่ ๒, ธรรม ๑๘ ตั้งอยู่ในอสังขาริกจิตดวงที่ ๓ และที่ ๔, ธรรม ๒๐ ตั้งอยู่ในอสังขาริกจิตด้วยที่ ๕, ธรรม ๒๐ ตั้งอยู่ในสสังขาริกจิตดวงที่ ๑ และที่ ๒, ธรรม ๒๐ ตั้งอยู่ในสสังขาริกจิตตดวงที่ ๓ และที่ ๔, ธรรม ๒๒ ตั้งอยู่ในสสังขาริกจิตดวงที่ ๕, ธรรม ๑๕ ตั้งอยู่ในโมมูหจิตทั้งคู่ (๒ ดวง)ฯ

ประกอบความว่าธรรม ๑๔ เหล่านี้ คือ ธรรม ๔ อย่างที่ทั่วไป คือเป็นสาธารณะแก่อกุศลจิตทั้งหมด และธรรมอีก ๑๐ อย่างที่มีเสมอ (สมานเจตสิก) คือมีเสมอแก่จิตอื่น (อัญญสมานาเจตสิก) เว้นฉันทะ ปีติ และอธิโมกข์ บัณฑิตเรียกว่า มีการประกอบในกุศลจิตทั้งหมด ฯ ด้วยบทว่า **ตถา** นี้ ท่านอาจารย์ระบุถึงอัญญสมานาเจตสิก ฯ ชื่อว่ามโน-ธาตุ เพราะอรรถว่า ธาตุเป็นเพียงความรู้ เพราะไม่ประกอบด้วยกิจคือความรู้พิเศษสุดยอด ดุจมโนวิญญาณธาตุ (ซึ่งไม่ประกอบด้วยความรู้พิเศษสุดยอด) ฉะนั้น ฯ บทว่า **อเหตุกปฏิสนฺธิยุคเล** ได้แก่ ในอุเบกขาสันตีรณะทั้งคู่ ฯ

ประกอบความว่า ในจิตตุปบาทที่เป็นอเหตุกะ ๑๘ มีการสงเคราะห์

(ประมวล) ๔ อย่าง คือ ธรรม ๑๒ มีในหสนจิต ธรรม ๑๑ มีใน โวฏฐัพพนจิต และสุขสันตีรณจิต ธรรม ๑๐ มีในจิต ๕ ด้วยสามารถ มโนธาตุ ๓ และเหตุกปฏิสนธิทั้งคู่ ธรรม ๗ มีในทวิปัญจวิญญาณ ฯ บทว่า **เตตฺตึวิธสงฺคหา** ความว่า การสงเคราะห์ (การประมวล) ๓๓ อย่าง คือ ในอนุตตรจิต (โลกุตตจิต) มีการสงเคราะห์ (การประมวล) ๕ อย่าง ในมหัคคตจิตก็มี ๕ อย่างเหมือน ในกามาวจรโภณจิตมีการสงเคราะห์ (การประมวล) ๑๒ อย่าง ในอกุศลจิต มีการ สงเคราะห์ (การประมวล) ๗ อย่าง ในอเหตุกจิต มีการสงเคราะห์ (การประมวล) ๔ อย่าง ฯ

บัณฑิต ครั้นทราบสัมประโยคที่กล่าวไว้ด้วยอำนาจการกำหนดจิต และการสงเคราะห์ (การประมวล) ที่กล่าวไว้ด้วยอำนาจการกำหนด เจตสิกราสี แห่งเจตสิกที่ไม่แยกจากกันกับจิต ด้วยประการอย่างนี้ คือ โดยนัยตามที่กล่าวแล้ว พึงแสดงความแตกต่างเท่ากับจิตตามสมควรแก่ การประกอบ ฯ อธิบายว่า บัณฑิตพึงกล่าวโดยนัยเป็นต้นว่า เจตสิกที่ ทั่วให้แก่จิตทุกดวง มีเพียง ๗, แต่อย่างหนึ่ง ๆ มีถึง ๘๙ เพราะเกิด ขึ้นในจิต ๘๙, ในบรรดาปกิณณกเจตสิก วิตกมี ๕๕ อย่าง เพราะเกิดใน จิต ๕๕ ฯ

พรรณนาความปริเฉทที่ ๒ แห่งอภิธัมมัตถสังหฎีกา ชื่ออภิธัมมัตถวิภาวินี จบด้วยประการฉะนี้แล ฯ

อธิธัมมัตถสังคหบาลีแปล

ปริเฉทที่ ๓ ชื่อปกิณณกสังคหะ*

[สังคหาคาถา]

ธรรมคือจิตและเจตสิก ๕๓ อย่าง ประกอบกัน
สมควรแก่การประกอบ โดยสภาพ ฯ บัดนี้
ข้าพเจ้าจะแนะนำการสงเคราะห์ (ประมวล)
ธรรมเหล่านั้นมาโดย เวทนา เหตุ กิจ ทวาร
อารมณ์และวัตถุ ด้วยอำนาจจิตตุปบาทนั่นแล
ตามสมควร ฯ

บรรดาสังคหะ ๖ นั้น ในเวทนาสังคหะ มีเวทนา ๓ ก่อน สุข ๑ ทุกข์ ๑ อทุกขมสุข ๑ ฯ แต่โดยประเภทมี ๕ อย่าง คือ สุข ๑ ทุกข์ ๑ โสมนัส ๑ โทมนัส ๑ อุเบกขา ๑ ฯ ในเวทนาทั้ง ๕ นั้น จิตที่สหรคตด้วยสุข ได้แก่กายวิญญาณฝ่ายอกุศลวิบาก ฯ ส่วน จิตที่สหรคตด้วยโสมนัส ได้แก่กามาวจรจิต ๑๘ คืออกุศลจิตเป็นโลภมูล ๔ กามาวจรโสภณจิต ๑๒ สุขสันตีรณจิตและหสนจิต ๒ และมหัคคตจิต และโลกุตตรจิต กล่าวคือจิตที่ประกอบในปฐมฌาน ทุติยฌาน

* พราราชวรญาณมุนี ต่อมาเป็นพระเทพวราภรณ์ (เปลี่ยน ปุณโณ ป.ธ. ๙) วัดบุรณศิริมาตยาราม พระนคร แปล.

ตติยฌาน และจตุตถฌาน ๔๔ รวมเป็น ๖๒ อย่าง ฯ ก็จิตที่สหรคต ด้วยโทมนัส ได้แก่ปฏิฆจิต ๒ เท่านั้น ฯ จิตที่เหลือแม้ทั้งหมด ๕๕ สหรคตด้วยอุเบกขาอย่างเดียว ฉะนี้แล ฯ

[สังคหคาถา]

เวทนาสังคหะนั้น เวทนามี ๓ คือ สุข
ทุกข์ และอุเบกขา โดยประเภทมี ๕ คือ
(เพิ่ม) โสมนัสโทมนัส ฯ ในเวทนาเหล่านี้
สุขและทุกข์ตั้งอยู่ในจิตดวงเดียว โทมนัสตั้ง
อยู่ในจิต ๒ โสมนัสตั้งอยู่ในจิต ๖๒ อุเบกขา
เวทนา นอกนี้ตั้งอยู่ในจิต ๕๕ ฯ

ชื่อว่าเหตุ ในเหตุสังคหะ มี ๖ อย่าง คือ โลภะ ๑ โทสะ ๑ โมหะ ๑ อโลภะ ๑ อโทสะ ๑ อโมหะ ๑ ฯ บรรดาเหตุเหล่านั้น จิต ๑๘ ด้วยอำนาจปัญจทวาราวัชชนจิต (๑) ทวิปัญจวิญญาณ (๑๐) สัมปฏิจ-ฉันนจิต (๒) สันตีรณจิต (๓) โวฏฐัพพนจิต (๑) และหสนจิต (๑) ชื่อว่าอเหตุกจิต (จิตไม่มีเหตุ) ฯ จิตที่เหลือแม้ทั้งหมด ๗๑ ชื่อว่า สเหตุกจิตทั้งนั้น (จิตมีเหตุ) ฯ บรรดาสเหตุกจิตเหล่านั้น โมมูหจิต ๒ ชื่อว่าเอกาเหตุกจิต (จิตมีเหตุเดียว) ฯ จิต ๒๒ คือ อกุศลจิตที่เหลือ ๑๐ และกามาวจรโสภณจิตที่เป็นญาณวิปยุต ๑๒ ชื่อว่าทุเหตุกจิต (จิตมีเหตุ ๒) ฯ จิต ๔๗ คือ กามาวจรโสภณจิต เป็นญาณสัมปยุต ๑๒ และมหัคคตและโลกุตตรจิต ๓๕ ชื่อว่าติเหตุกจิต (จิตมีเหตุ ๓ ฯ)

[สังคหคาถา]

เหตุที่เป็นอกุศลมี ๓ คือ โลภะ ๑ โทสะ ๑ โมหะ ๑ เหตุที่เป็นกุศล และอัพยากฤตก็มี ๓ เหมือนกัน คือ อโลภะ ๑ อโทสะ ๑ อโมหะ ๑ ท่านกล่าวจิตที่เป็นอเหตุกะไว้ ๑๘ ที่เป็นเอก-เหตุกะ ๒ ที่เป็นทุเหตุกะ ๒๒ ที่เหลือเป็นติเหตุกะ ๔๗ ฯ

ชื่อว่ากิจ ในกิจสังคหะ มี ๑๔ อย่าง ด้วยอำนาจแห่งปฏิสนธิกิจ ภวังคกิจ อาวัชชนกิจ ทัสสนกิจ สวนกิจ ฆายนกิจ สายนกิจ ผุสนกิจ สัมปฏิจฉันนกิจ สันตีรณกิจ โวฏฐัพพนกิจ ชวนกิจ ตทาลัมพนกิจ และจุติกิจ ฯ ก็ความต่างแห่งฐานของกิจเหล่านั้น พึงทราบโดย ๑๐ ฐาน ด้วยอำนาจแห่งปฏิสนธิฐาน ภวังคฐาน อาวัชชนฐาน และปัญจวิญญาณฐานเป็นต้น ฯ บรรดากิจเหล่านั้น จิต ๑๙ คือ สันตีรณ-จิตที่สหรคตด้วยอุเบกขา ๒ มหาวิบากจิต ๘ และรูปารูปวิบากจิต ๙ (รูปาวจรวิบากจิต ๕ อรูปาวจรวิบากจิต ๔) ชื่อว่าปฏิสนธิภวังค์และจุติเป็นกิจ (มีกิจ คือ ปฏิสนธิ ภวังค์ และจุติ) ฯ แต่จิตที่มีอาวัชชนะเป็นกิจมี ๒ ฯ และจิตที่มีทัสสนะ สวนะ ฆายนะ สายนะ ผุสนะ สัมปฏิจฉันนะเป็นกิจก็มีอย่างละ ๒ เหมือนกัน ฯ จิตที่มีสันตีรณะเป็นกิจมี ๓ ฯ เฉพาะมโนทวาราวัชชนจิตให้โวฏฐัพพนกิจสำเร็จในปัญจ-ทวาร (ย่อมยังจิตที่มีโวฏฐัพพะเป็นกิจให้สำเร็จในปัญจทวาร) จิตที่เป็นอกุศล อกุศล วิบากและกิริยา ๕๕ เว้นอาวัชชนจิตทั้งสองเสีย มี

ชวนะเป็นกิจ ฯ จิต ๑๑ คือ มหาวิบาก ๘ และสันตีรณจิต ๓ มีตทา-
ลัมพนะเป็นกิจ ฯ ก็บรรดาจิต ๑๑ เหล่านั้น สันตีรณจิตที่สหรคตด้วย
อุเบกขา ๒ ชื่อว่ามีกิจ ๕ อย่าง ด้วยสามารถแห่งปฏิสนธิ ภวังค์ จุต
ตทาลัมพนะ และสันตีรณะ ฯ

มหาวิบากจิต ๘ ชื่อว่ามีกิจ ๔ อย่าง ด้วยอำนาจแห่งปฏิสนธิ
ภวังค์ จุติ และตทาลัมพนะ ฯ มหัคคตวิบากจิต ๙ ชื่อว่ามีกิจ ๓ อย่าง
ด้วยอำนาจแห่งปฏิสนธิ ภวังค์ และจุติ ฯ สันตีรณจิตที่สหรคตด้วย
โสมนัสมีกิจ ๒ ด้วยอำนาจแห่งสันตีรณกิจและตทาลัมพนกิจ ฯ โวฏ-
ฐัพพนจิตมีกิจ ๒ เหมือนกัน ด้วยอำนาจแห่งโวฏฐัพพนกิจ และ
อาวัชชนกิจ ฯ ส่วนชวนจิต มโนธาตุ ๓ และทวิปัญจวิญญาณที่เหลือ
แม้ทั้งหมด มีกิจเดียว ตามควรแก่การสมภพ ฉะนี้แล ฯ

[สังคหคาถา]

จิตตุปบาท ชื่อว่าปฏิสนธิเป็นต้น พระผู้มี
พระภาคทรงประกาศไว้ ๑๔ อย่าง โดยความ
ต่างแห่งกิจ และ ๑๐ อย่าง โดยความต่างแห่ง
ฐาน ฯ บัณฑิตพึงแสดงจิตที่มีกิจ ๑ และฐาน
๑ ที่มีกิจ ๒ และฐาน ๒ ที่มีกิจ ๓ และ
ฐาน ๓ ที่มีกิจ ๔ และฐาน ๔ และที่มีกิจ ๕
และฐาน ๕ คือจิต ๖๘-๒-๙-๘ และ ๒ ตาม
ลำดับ ฯ

ชื่อว่าทวาร ในทวารสังคหะ มี ๖ อย่าง คือ จักขุทวาร ๑ โสต-ทวาร ๑ ฆานทวาร ๑ ชิวหาทวาร ๑ กายทวาร ๑ มโนทวาร ๑ ฯ บรรดาทวารเหล่านั้น จักขุนั่นแล ชื่อว่าจักขุทวาร ฯ โสตะเป็นต้น ชื่อว่าโสตทวารเป็นต้นเหมือนกัน ฯ ส่วนมโนทวารท่านเรียกว่าภวังค์ ฯ บรรดาทวารเหล่านั้น จิต ๔๖ ด้วยอำนาจปัญจทวาราวัชชนจิต จักขุ-วิญญาณ สัมปฏิจฉันนจิต สันตีรณจิต โวฏฐัพพนจิต กามาวจรชวนจิต และตทาลัมพนจิต ย่อมเกิดในจักขุทวารตามสมควร ฯ อนึ่ง จิต ๔๖ นั่นแหละ ด้วยอำนาจแห่งปัญจทวาราวัชชนจิต และโสตวิญญาณ เป็นต้น ย่อมเกิดแม้ในโสตทวารเป็นต้น ฉะนั้นแล ฯ พึงทราบว่าจิต ที่เป็นกามาวจร ๕๔ เท่านั้น มีในปัญจทวารแม้โดยประการทั้งปวง ฯ แต่ในมโนทวารมีจิต ๖๗ ด้วยอำนาจแห่งมโนทวาราวัชชนจิต ชวนจิต ๕๕ และตทาลัมพนจิต ฯ จิต ๑๙ ด้วยสามารถแห่งปฏิสนธิจิต ภวังค์ และจุติ ชื่อว่าทวารวินิมุตจิต (จิตพ้นจากทวาร) ฯ บรรดาจิตเหล่านั้น จิต ๓๖ คือ ทวิปัญจวิญญาณ และมหัคคตชวนะ โลกุตตรชวนจิต ชื่อว่าเอกทวาริกจิต (จิตที่เป็นไปในทวารเดียว) ตามสมควร ฯ ส่วน มโนธาตุ ๓ ชื่อว่าปัญจทวาริกจิต (จิตเป็นไปในทวารทั้ง ๕) ฯ สุข-สันตีรณจิต โวฏฐัพพนจิต และกามาวจรชวนะ ชื่อว่าฉทวาริกจิต (จิตเป็นไปในทวาร ๖) สันตีรณจิตที่สหรคตด้วยอุเบกขาและมหาวิบาก-จิต ชื่อว่าฉทวาริกจิต และทวารวินิมุตจิต (จิตที่เป็นไปในทวาร ๖ และ พ้นจากทวารบางคราว) มหัคคตวิบากจิต ชื่อว่าทวารวินิมุตจิตอย่าง เดียว (จิตที่พ้นจากทวารอย่างเดียว) ฉะนั้นแล ฯ

[สังคหคาถา]

บัณฑิตพึงแสดงจิตที่เป็นในทวารเดียว ๑ ที่
เป็นไปในทวารทั้งห้า ๑ ที่เป็นไปในทวารทั้งหก
๑ ที่เป็นไปในทวารทั้ง ๖ บางคราวพ้นจาก
ทวาร ๑ ที่พ้นจากทวารโดยประการทุกอย่าง ๑
โดยประการ ๕ อย่าง คือจิต ๓๖-๓-๓๑-๑๐
และ ๘ ตามลำดับ ฯ

ชื่อว่าอารมณ์ ในอาลัมพนสังคหะ มี ๖ อย่าง คือ รูปารมณ์ ๑ สัททารมณ์ ๑ คันธารมณ์ ๑ รสารมณ์ ๑ โผฏฐัพพารมณ์ ๑ ธัมมารมณ์ ๑ ฯ บรรดาอารมณ์เหล่านั้น รูปนั่นแล ชื่อว่ารูปารมณ์ เสียงเป็นต้น ชื่อว่าสัททารมณ์เป็นต้น ก็อย่างนั้น ฯ ส่วนธัมมารมณ์ท่านสงเคราะห์ไว้ ๖ อย่าง ด้วยอำนาจ ปสาทรูป ๑ สุขุมรูป ๑ จิต ๑ เจตสิก ๑ นิพพาน ๑ บัญญัติ ๑ ฯ บรรดาอารมณ์เหล่านั้น จิตที่เป็นไปในจักขุทวารแม้ทั้งหมด มีรูปเท่านั้นเป็นอารมณ์ และรูปนั้นเฉพาะที่เป็นปัจจุบัน ฯ เสียงเป็นต้น เฉพาะที่เป็นปัจจุบันเท่านั้น เป็นอารมณ์แม้ของจิตมีจิตที่เป็นไปทาง โสตทวารเป็นต้น ก็อย่างนั้น ฯ ส่วนจิตที่เป็นไปทางมโนทวาร มี อารมณ์ ๖ อย่าง เป็นปัจจุบัน อดีต อนาคต และกาลวินิมุต ตาม สมควร ฯ แต่จิตที่พ้นจากทวาร คือปฏิสนธิจิต ภวังคจิต และจุติจิต มีอารมณ์แม้ทั้ง ๖ อย่าง ที่ทวาร ๖ ถือเอาในภพอื่น เป็นปัจจุบันและ อดีตโดยมาก ตามสมควรแก่การสมภพ หรือเป็นบัญญัติที่เรียกกันว่า กรรม กรรมนิมิต และคตินิมิต ฯ บรรดาจิตเหล่านั้น จักขุวิญญาณ

เป็นต้น มีอารมณ์ได้เฉพาะอย่างหนึ่ง ๆ มีรูปเป็นต้นตามลำดับ ฯ ส่วนมโนธาตุ ๓ มีอารมณ์ทั้ง ๕ อย่าง มีรูปเป็นต้น ฯ กามาวจรวิบากจิตที่เหลือและหสนจิต มีอารมณ์เป็นกามาวจรเท่านั้น แม้โดยประการทั้งปวง ฯ อกุศลจิตและกามาวจรชวนจิต ที่เป็นญาณวิปยุต มีอารมณ์ได้ทุกอย่าง เว้นแต่โลกุตตระ ฯ กามาวจรกุศลจิต ที่เป็นญาณสัมปยุตและอภิญญากุศลจิต กล่าวคือปัญจมฌานจิต มีอารมณ์ได้ทุกอย่าง เว้นอรหัตตมรรคและอรหัตตผล ฯ กามาวจรกิริยาจิต ทีสัมปยุตด้วยญาณอภิญญากิริยาจิตและโวฏฐัพพนจิต มีอารมณ์ได้ทุกอย่าง แม้โดยประการทั้งปวง ฯ บรรดาอรูปาวจรจิต อรูปาวจรจิตที่ ๒ และที่ ๔ มีมหัคคตะเป็นอารมณ์ ฯ ส่วนมหัคคตจิตที่เหลือแม้ทั้งหมด มีบัญญัติเป็นอารมณ์ ฯ โลกุตตรจิต มีพระนิพพานเป็นอารมณ์ ฉะนี้แล ฯ

[สังคหคาถา]

ในอาลัมพนสังคหะนั้น มีการสงเคราะห์โดย
อาการ ๗ อย่าง คือ ในอารมณ์ที่เป็นกามวจร
ได้จิต ๒๕ ในอารมณ์ที่เป็นมหัคคตะ ได้จิต ๖
ในอารมณ์ที่เป็นบัญญัติ ได้จิต ๒๑ ในอารมณ์
คือพระนิพพาน ได้จิต ๘ ฯ ในอามรณ์ที่พ้น
จากโลกุตตระ ได้จิต ๒๐ ในอารมณ์ทั้งหมด
เว้นอรหัตตมรรค อรหัตตผลได้จิต ๕ ในอารมณ์
ทุกอย่าง (ไม่มีเว้น) ได้จิต ๖ ฯ

ชื่อว่าวัตถุ ในวัตถุสังคหะ มี ๖ อย่าง คือ จักขุ ๑ โสตะ ๑ ฆานะ ๑ ชิวหา ๑ กาย ๑ หทัยวัตถุ ๑ ฯ ก็วัตถุเหล่านั้นแม้ทั้งหมด ย่อมได้ในกามโลก ฯ แต่วัตถุ ๓ มีฆานะเป็นต้น ไม่มีในรูปโลก ฯ ก็ในอรูปโลกไม่มีวัตถุแม้ทั้งหมด ฯ บรรดาวัตถุเหล่านั้น วิญญาณธาตุ ๕ อาศัยเฉพาะปสาทวัตถุทั้ง ๕ เป็นไปโดยส่วนตามลำดับ ฯ ส่วนมโนธาตุ กล่าวคือปัญจทวาราวัชชนะ และสัมปฏิจฉันนะ อาศัยหทัยวัตถุอย่างเดียวเป็นไป ฯ อนึ่ง ธรรมที่เหลือกล่าวคือมโนวิญญาณธาตุ ด้วยอำนาจแห่งสันตีรณจิต มหาวิบากจิต ปฏิฆจิตทั้งคู่ ปฐมมรรคจิต หสนจิต และรูปาวจรจิต อาศัยหทัยวัตถุอย่างเดียวเป็นไปเหมือนอย่างนั้น ฯ แต่ธรรมที่เหลือ ด้วยอำนาจแห่งกุศลจิต อกุศลจิต กิริยาจิต และอนุตตรจิต อาศัยหทัยวัตถุก็ได้ ไม่อาศัยก็ได้ ย่อมเป็นไป (ส่วน) ด้วยอำนาจอรูปวิบากจิต ไม่อาศัยหทัยวัตถุเลย ย่อมเป็นไป ฉะนี้แล ฯ

[สังคหคาถา]

มโนวิญญาณธาตุ ๗ อาศัยวัตถุ ๖ ท่านกล่าว
ไว้ในกามภพ มโนวิญญาณธาตุ ๔ อย่าง อาศัย
วัตถุ ๓ ท่านกล่าวไว้ในรูปภพ มโนวิญญาณ
อย่างเดียว ไม่อาศัย (วัตถุ) ท่านกล่าวไว้ใน
อรูปภพ ฯ จิต ๔๓ อาศัยวัตถุเกิด วิญญาณ
ธาตุ ๔๒ อาศัยวัตถุเกิดบ้าง ไม่อาศัยบ้าง
มโนวิญญาณธาตุที่เป็นอรูปวิบาก ไม่อาศัยวัตถุ
เกิดเลย ฯ

ปริเฉทที่ ๓ ชื่อว่าปกิณณกสังคหวิภาค ในปกรณ์อภิธัมมัตถสังคหะ จบด้วยประการฉะนี้ ฯ

อภิธัมมัตถสังคหฎีกาแปล

พรรณนาความปริเฉทที่ ๓*

[ข้อความเบื้องต้น]

บัดนี้ ท่านอาจารย์เพื่อแสดงการสงเคราะห์จิตและสิกตามที่กล่าวแล้ว เข้าในปกิณณกสังคหะ โดยการจำแนกธรรมมีเวทนาเป็นต้น และการจำแนกจิตตุปบาทที่ต่างกัน โดยความต่างแห่งธรรมมีเวทนาเป็นต้นนั้น ๆ จึงเริ่มคำมีอาทิว่า **สมฺปยุตฺตา ยถาโยคํ** ดังนี้ ฯ ธรรมคือจิตและเจตสิก ซึ่งประกอบกันและกันตามสมควรแก่การประกอบ มีจำนวน ๕๓ อย่าง โดยสภาพ คือโดยสามารถแห่งสภาพของตน ๆ โดยนัยเป็นต้นว่า จิตแม้ ๘๙ ก็มีอย่างเดียว โดยมีสภาพเหมือนกัน คือรู้อารมณ์ ผัสสะทั่วไปแก่จิตทั้งปวง ก็มีอย่างเดียวโดยภาวะ คือการถูกต้อง ฯ บัดนี้ ชื่อว่าการสงเคราะห์ธรรมเหล่านั้นโดยเวทนา เหตุ กิจ ทวาร อารมณ์ และวัตถุ ตามสมควร คือการสงเคราะห์เบ็ดเตล็ดที่มีชื่อว่าเวทนาสังคหะเป็นต้น ข้าพเจ้าจะแนะนำ คือแนะแนว อธิบายว่า นำมากล่าวโดยไม่เว้นจากจิตตุปบาทเหล่านั้นในที่ไหน ๆ ด้วยอำนาจแห่งจิตตุปบาทนั่นแล คือด้วยอำนาจแห่งจิตตุปบาทที่ต่างกัน โดยความต่างแห่งธรรมมีเวทนาเป็นต้นนั้น ๆ ฯ บทว่า **ตตฺถ** คือบรรดาสังคหะ ๖ อย่าง เหล่านั้น ฯ

* พระราชวรญาณมุนี ต่อมาเป็นพระเทพวราภรณ์ (เปลี่ยน ปุญฺโณ ป.ธ. ๙) วัดบุรณศิริมาตยาราม พระนคร แปล.

[จิตกับเจตสิกประกอบกัน]

การสงเคราะห์เวทนา มีสุขเวทนาเป็นต้น และจิตตุปบาทที่สหรคตด้วยเวทนามีสุขเป็นต้นนั้น ด้วยสามารถแห่งการจำแนก ชื่อว่าเวทนาสังคหะ ฯ เวทนาอื่นจากสุขและทุกข์ ชื่อว่าอทุกขมสุข ด้วยสามารถสนธิกิริโยปกรณ์ ลง ม อาคม ฯ ถามว่า ก็เวทนามี ๒ เท่านั้นโดยบาลีว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เวทนาเหล่านี้มี ๒ คือ สุข ๑ ทุกข์ ๑ มิใช่หรือ ฯ แก้ว่า จริง แต่คำนั้นพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสสงเคราะห์อทุกขมสุขที่เป็นไปในฝ่ายอนวัชชะเข้าในสุขเวทนา และอทุกขมสุขที่เป็นไปในฝ่ายสาวัชชะเข้าในทุกขเวทนา ฯ แม้คำในพระ-สูตร[๑]บางแห่งที่ว่า การเสวยอารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่งนี้เป็นทุกข์ ในที่นี้ ดังนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัส เพราะความที่เวทนาทั้งปวงมีทุกข์เป็นสภาพ โดยความที่สังขารเป็นทุกข์ ฯ เหมือนอย่างที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า ดูก่อนอานนท์ คำที่ว่า การเสวยอารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่งนี้เป็นทุกข์ ในที่นี้ เรากล่าวหมายเอาความที่สังขารเป็นของไม่เที่ยงและความที่สังขารเป็นธรรมชาติแปรปรวน ฯ เพราะเหตุนั้น พึงเห็นว่าเวทนามี ๓ เท่านั้น ฯ เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า[๒] ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เวทนาเหล่านี้มี ๓ คือ สุข ทุกข์ และมิใช่สุขไม่ใช่ทุกข์ (อุเบกขา) ฯ ก็เวทนาเหล่านั้น แม้มี ๓ อย่างดังพรรณนามานี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงไว้ในอินทรีย์เทศนา โดย ๕ อย่าง คือ สุขินทรีย์ ทุกขินทรีย์ โสมนัสสินทรีย์ โทมนัสสินทรีย์ อุเบกขินทรีย์

๑. นัย. สฬา. ๑๘/๒๖๘. ๒. สํ. สฬา. ๑๘/๒๕๕.

เพราะเหตุนั้น เพื่อจะแสดงวิภาคแม้ด้วยอำนาจแห่งอินทรีย์นั้น ในเวทนาสังคหะนี้ท่านอาจารย์จึงกล่าวคำว่า **สุขํ ทุกฺขํ** เป็นต้น ฯ จริงอยู่ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงจำแนกสุขและทุกข์ เฉพาะอย่างหนึ่ง ๆ เป็น ๒ อย่าง เพราะความต่างแห่งความสำราญและความไม่สำราญที่เป็นไปทางกาย และเป็นไปทางจิต จึงทรงแสดงเวทนาว่า สุขินทรีย์ โสมนัสสิน-ทรีย์ ทุกขินทรีย์ โทมนัสสินทรีย์ ฯ แต่อุเบกขาทรงแสดงไว้อย่างเดียวเท่านั้นว่า อุเบกขินทรีย์ เพราะไม่มีความต่าง ฯ เหมือนอย่างว่า สุขและทุกข์ ย่อมทำการอนุเคราะห์และการเบียดเบียนแก่กายโดยอาการอย่างอื่น แก่ใจโดยอาการอย่างอื่นฉันใด อุเบกขาย่อมกระทำฉันนั้นหามิได้ เพราะเหตุนั้น อุเบกขานั้นพระผู้มีพระภาคเจ้าจึงทรงแสดงไว้โดยอย่างเดียวเท่านั้น ฯ เพราะเหตุนั้น พระโบราณาจารย์ทั้งหลายจึงได้กล่าวได้ว่า

> **เวทนาโดยความต่างแห่งอินทรีย์มี ๕ คือ ทุกข์**
> **ทางกาย ๑ ทุกข์ทางใจ ๑ สุขทางกาย ๑ สุข**
> **ทางใจ ๑ อุเบกขาเวทนา เป็นไปทางใจอย่าง**
> **เดียวเท่านั้น ๑ ฯ**

บรรดาเวทนาทั้ง ๕ นั้น สุขมีการเสวนโผฏฐัพพารมณ์ที่น่าปรารถนาเป็นลักษณะ ฯ ทุกข์มีการเสวยโผฏฐัพพารมณ์ที่ไม่น่าปรารถนาเป็นลักษณะ ฯ โสมนัสมีการเสวยอารมณ์ที่น่าปรารถนา โดยสภาพบ้าง โดยปริกัปบ้าง เป็นลักษณะ ฯ โทมนัสมีการเสวยอารมณ์ที่ไม่น่าปรารถนา โดยสภาพบ้าง โดยปริกัปบ้าง เช่นนั้นเป็นลักษณะ ฯ

อุเบกขามีการเสวยอารมณ์ที่เป็นกลางเป็นลักษณะ ฯ มหัคคตจิตและโลกุตตรจิต ชื่อว่า ๔๔ อย่าง เพราะมีอย่างละ ๑๑ โดยต่างแห่งโลกิยะและโลกุตตระ ฯ บทว่า **เสสานิ** คือที่เหลือจากจิตที่สหรคตด้วย สุข ทุกข์ โสมนัส และโทมนัส จากอกุศล ๖ จากอเหตุกจิต ๑๔ จากกามาวจรโสภณ ๑๒ เป็นไปในปัญจมฌาน ๒๓ ทั้งหมด จึงรวมจิตที่สหรคตด้วยอุเบกขา ๕๕ ด้วยประการฉะนี้ ฯ

การสงเคราะห์เหตุมีโลภะเป็นต้น ด้วยอำนาจแห่งการจำแนกและด้วยอำนาจแห่งจิตและเจตสิก ที่สัมปยุตด้วยเหตุ มีโลภะเป็นต้นนั้น ชื่อว่าเหตุสังคหะ ฯ สัมพันธ์ความว่า ชื่อว่าเหตุมี ๖ อย่าง ฯ ก็ความเป็นเหตุ คือความที่เหตุเหล่านั้นเป็นรากเหง้า กล่าวคือการยังความที่แห่งสัมปยุตธรรมทั้งหลาย เป็นสภาพตั้งอยู่ด้วยดีแล้วให้สำเร็จๆ จริงอยู่ ธรรมทั้งหลายที่ได้เหตุเป็นปัจจัยแล้ว ย่อมเป็นสภาพมั่นคงเหมือนต้นไม้ที่มีรากงอกงามแล้ว มิใช่ว่าเหมือนไม่มีเหตุ ดุจสาหร่ายในพื้นน้ำ ฯ ก็เพราะทรงอธิบายอย่างนี้ จึงตรัสเหตุ ๖ ประการเหล่านั้นว่าเป็นรากเหง้าโดยเป็นเหมือนราไม้ ฯ ฝ่ายอาจารย์อีกพวกหนึ่งกล่าวว่า การยังธรรมทั้งหลายมีกุศลเป็นต้นให้สำเร็จ เป็นกุศลธรรมเป็นต้นชื่อว่าความเป็นเหตุ ฯ เมื่อเป็นเช่นนี้ ต้องค้นหาเหตุอย่างอื่นที่ให้ตัวของเหตุสำเร็จ ชื่อว่ากุศลธรรมเป็นต้น ฯ ถ้าอาจารย์พวกอื่นที่ให้ตัวความที่เหตุเหล่านั้นมีชื่อว่ากุศลเป็นต้น เนื่องด้วยสัมปยุตเหตุที่เหลือ แม้เมื่อมีคำกล่าวเช่นนั้น ความที่เหตุซึ่งสัมปยุตด้วยโมมูหจิต ชื่อว่าอกุศลก็ไม่ต้องเนื่อง (ด้วยเหตุที่ให้สำเร็จชื่อ) ฯ ถ้าเหตุอันสัมปยุตด้วย

โมมูหจิตนั้น พึงชื่อว่ากุศลโดยสภาพ เมื่อเป็นเช่นนั้น แม้เหตุที่เหลือก็ต้องมีชื่อว่าอกุศลเป็นต้น โดยสภาพ เพราะเหตุนั้น แม้สัมปยุตธรรมทั้งหลายที่ชื่อว่ากุศลเป็นต้นนั้น จึงไม่ต้องเนื่องด้วยเหตุ ดุจเหตุเหล่านั้นมีชื่อว่ากุศลเป็นต้น ฯ ก็ถ้าที่ชื่อว่ากุศลเป็นต้นเนื่องด้วยเหตุ ในกาลนั้นอเหตุกเหตุทั้งหลายจะต้องมีชื่อว่าอัพยากฤตไม่ได้ เพราะเหตุนั้น ไม่ต้องแคะไค้นัก ฯ แต่กุศลและอกุศลมีชื่อว่ากุศลเป็นต้น เนื่องด้วยโยนิโสมนสิการและอโยนิโสมนสิการ ฯ ดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า[๑] ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เมื่อบุคคลทำในในโดยแยบคาย กุศลธรรมทั้งหลานที่ยังไม่เกิดก็เกิดขึ้น และกุศลธรรมทั้งหลายที่เกิดขึ้นแล้ว ย่อมเจริญมาขึ้น ดังนี้เป็นต้น ฯ แต่พึงเห็นว่า อัพยากตธรรมทั้งหลายชื่อว่าอัพยากฤต เนื่องด้วยสันดานที่ปราศจากอนุสัย เนื่องด้วยกรรมและเนื่องด้วยสภาพที่หาวิบากมิได้ ฯ

บัดนี้ เพื่อจะแสดงประเภทแห่งชาติของเหตุทั้งหลาย ท่านอาจารย์จึงกล่าวคำเป็นต้นว่า **โลโภ โทโส จ ฯ** การสงเคราะห์ซึ่งกิจทังหลายมีปฏิสนธิเป็นต้น ด้วยสามารถการจำแนก และซึ่งจิตทั้งหลายที่มีกิจนั้น ด้วยสามารถแห่งการกำหนด ชื่อว่ากิจจสังคหะ ฯ การสืบต่อภพจากภพ ชื่อว่าปฏิสนธิกิจ ฯ ความที่จิตเป็นองค์แห่งภพ โดยเป็นเหตุแห่งความเป็นไปไม่ขาดสาย ชื่อว่าภวังคกิจ ฯ กิจมีอมวัชชนกิจเป็นต้น บัณฑิตพึงประกอบตามกระแสอรรถแห่งคำที่ข้าพเจ้ากล่าวแล้วในหนหลัง ตามสมควร ฯ

๑. นัย. องฺ. เอก. ๒๐/๑๕.

[กิจและฐานของจิต]

ความเป็นไปแห่งจิตที่เป็นไปเร็ว ดุจเล่นไปในอารมณ์ ด้วยสามารถยังกิจนั้น ๆ ให้สำเร็จหลายครั้ง หรือครั้งเดียว ชื่อว่าชวนกิจ ฯ การกระทำอารมณ์ที่ชวนะนั้น ๆ ยึดถือแล้วให้เป็นอารมณ์ ชื่อว่าตทาลัมพนกิจ ฯ การเคลื่อนจากภพทีบังเกิดแล้ว ชื่อว่าจุติกิจ ฯ ก็กิจเหล่านั้น ย่อมปรากฏด้วยอำนาจแห่งฐาน เพราะเหตุนั้น บัดนี้เพื่อแสดงฐานนั้นโดยประเภท ท่านอาจารย์ จึงกล่าวคำเป็นต้นว่า ปฏิสนธิ ฯ วินิจฉัยในคำว่า ปฏิสนธิ เป็นต้นนั้น ที่ตั้งแห่งปฏิสนธิ ชื่อว่าปฏิสนธิฐาน ฯ บัณฑิตพึงเห็นว่า ชื่อว่าฐานที่พ้นไปจากปฏิสนธิย่อมไม่มีแม้โดยแท้ ถึงอย่างนั้น แม้เมื่อมีความไม่ต่างกัน การกำหนดความต่างกันไว้ก็เพื่อถือเอาโดยง่าย ดุจในประโยคเป็นต้นว่า ตัวแห่งลูกหินบด ฯ นัยแม้ในฐานที่เหลือ ก็อย่างนี้ ฯ ที่ตั้งแห่งวิญญาณ ๕ มีการเห็นเป็นต้น ชื่อว่าปัญจวิญญาณฐาน ฯ สงเคราะห์สัมปฏิจฉันนะ เป็นต้นเข้าด้วย อาทิ ศัพท์ ฯ

บรรดาฐาน ๑๐ เหล่านั้น ที่ระหว่าแห่งจุติและภวังค์เป็นฐานแห่งปฏิสนธิ ฯ ที่ระหว่างแห่งปฏิสนธิกับอาวัชชนะ ๑ ชวนะกับอาวัชชนะ ๑ ตทาลัมพนะกับอาวัชชนะ ๑ โวฏฐัพพนะกับอาวัชชนะ ๑ ในบางครั้งชวนะกับจุติ ๑ ตทาลัมพนะกับจุติ ๑ เป็นฐานแหงภวังค์ ฯ ที่ระหว่างแห่งภวังค์กับปัญจวิญญาณ ๑ ภวังค์กับชวนะ ๑ เป็นฐานแห่งอาวัชชนจิต ฯ ที่ระหว่างแห่งปัญจทวาราวัชชนะกับสัมปฏิจฉันนะ เป็นฐานแห่งปัญจวิญญาณ ฯ ที่ระหว่างแห่งปัญจวิญญาณกับสันตีรณะ เป็น

ฐานแห่งสัมปฏิจฉันนจิต ฯ ที่ระหว่างแห่งสัมปฏิฉันนะกัยโวฏฐัพพนะ เป็นฐานแห่งสันตีรณะ ฯ ที่ระหว่างแห่งสันตีรณะกับชวนะ ๑ สันตีรณะกับภวังค์ ๑ เป็นฐานแห่งโวฏฐัพพนจิต ฯ ที่ระหว่างแห่งโวฏฐัพพนะกับตทาลัมพนะ ๑ โวฏฐัพพนะกับภวังค์ ๑ โวฏฐัพพนะกับจุติ ๑ มโนทวาราวัชชนะกับตทาลัมพนะ ๑ มโนทวาราวัชชนะกับภวังค์ ๑ มโนทวาราวัชชนะกับจุติ ๑ เป็นฐานแห่งชวนจิต ฯ ที่ระหว่างแห่งชวนะกับภวังค์และชวนะกับจุติ เป็นฐานแห่งตทาลัมพนจิต ฯ ที่ระหว่างแห่งชวนะกับปฏิสนธิ ตทาลัมพนะกับปฏิสนธิ หรือภวังค์กับปฏิสนธิ เป็นฐานแห่งจุติจิต ฯ อธิบายว่า สันตีรณะที่สหรคตด้วยอุเบกขาทั้ง ๒ อย่าง ชื่อว่ามีปฏิสนธิภวังค์และจุติเป็นกิจ เพราะสุขสันตีรณะไม่มีสภาพ คือความเป็นไปด้วยอำนาจปฏิสนธิ ฯ ก็เพราะอธิบายอย่างนี้ ในคัมภีร์ปัฏฐาน พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงทรงยกปฏิจจนัยไว้ในวิภังค์แห่งบทที่สหรคตด้วยอุเบกขาที่มาแล้วอย่างนี้ว่า ธรรมที่สหรคตด้วยอุเบกขา อาศัยธรรมที่สหรคตด้วยอุเบกขา ย่อมเกิดขึ้น ไม่ใช่เพราะเหตุเป็นปัจจัย ดังนี้ ด้วยอำนาจแห่งปวัติกาลและปฏิสนธิกาล อย่างนี้ว่า ขันธ์ ๓ อาศัยขันธ์ ๑ ที่สหรคตด้วยอุเบกขาเป็นอเหตุกะเกิดขึ้น ขันธ์ ๑ อาศัยขันธ์ ๓ เกิดขึ้น ขันธ์ ๒ อาศัยขันธ์ ๒ เกิดขึ้น ขันธ์ ๓ อาศัยขันธ์ ๑ ที่สหรคตด้วยอุเบกขา ในขณะแห่งอเหตุกปฏิสนธิ ฯลฯ ขันธ์ ๒ ดังนี้ ฯ แต่ในวิภังค์แห่งบทที่สหรคตด้วยปีติและสหรคตด้วยสุข พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงยกปฏิจจนัยขึ้นด้วยอำนาจแห่งปวัติกาลเท่านั้น ขันธ์ ๓ อาศัยขันธ์ ๑ ที่สหรคตด้วยปีติเป็นอเหตุกะ ฯลฯ ขันธ์

ขันธ์ ๓ อาศัยขันธ์ ๑ ที่สหรคตด้วยสุขเป็นอเหตุกะ ฯลฯ ขันธ์ ๒ ดังนี้ ฯ แต่ไม่ทางยกปฏิจจนัยขึ้นด้วยอำนาจปฏิสนธิกาล โดยนัยเป็นต้นว่า ในขณะแห่งปฏิสนธิที่เป็นอเหตุกะ ฯ เพราะฉะนั้น แม้การไม่ตรัสธรรมที่ไม่ได้ในยถาธรรมศาสน์ ก็แสดงความไม่มีแห่งธรรมนั้นนั่นเอง เพราะฉะนั้น ความเป็นไปแห่งสันตีรณะที่สหรคตด้วนสุขนั้น จึงไม่มีด้วยอำนาจแห่งปฏิสนธิกาล ฯ ก็การไม่ตรัสธรรมอะไร ๆ แม้ที่ได้อยู่ในที่ใด เหตุในที่นั้นจักมีแจ้งข้างหน้า ฯ ชวนกิจย่อมไม่มีแก่มโนทวาราวัชชนะ แม้เป็นไปอยู่ ๒-๓ ครั้งในปริตตารมณ์ เพราะมีไม่การ เสวยรสแห่งอารมณ์นั้น เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า เว้นอาวัชชนะทั้ง ๒ ฯ ก็เพราะอธิบายอย่างนี้ พระอรรถกถาจารย์จึงกล่าวไว้ในอรรถกถาว่า ตั้งอยู่แล้วในฐานแห่งชวนะ ฯ เมื่อถือเอาความโดยประการอื่น มโนทวาราวัชชนะก็ควรกล่าวได้ว่าเป็นชวนดังนี้แล ฯ

[แสดงจำนวนของจิต]

คำว่า **กุสลากุสลกฺริยาจิตฺตานิ** ได้แก่ จิตที่เป็นโลกิยกุศลและโลกุตตรกุศล ๒๑ เป็นอกุศล ๑๒ โลกุตตรผลจิต ๔ และกิริยาจิตที่เป็นไปในภูมิสาม ๑๘ ฯ จริงอยู่ จิตมีโลกุตตรมรรคจิตเป็นต้น แม้ชั่วขณะจิตเดียว ก็ชื่อว่าชวนกิจ เพราะมีการเสวยรสแห่งอารมณ์นั้นเป็นสภาพ เหมือนพระสัพพัญญุตญาณ แม้มีอารมณ์อย่างหนึ่ง ๆ เป็นวิสัย ย่อมไม่ละซึ่งนามนั้นในกาลบางครั้ง เพราะประกอบด้วยความสามารถในการรู้ซึ่งอารมณ์ทั้งสิ้น ฉะนั้นแล ฯ ท่านอาจารย์กล่าวว่า

เตสุ ปน ดังนี้เป็นต้น เพื่อประมวลแสดงจิตที่ท่านกล่าวไว้แล้วโดยความต่างแห่งกิจอย่างนี้นั่นแล ด้วยอำนาจแห่งการนับกิจที่ได้อยู่ตามสมควรแก่ตน ฯ มีวาจาประกอบว่า จิตตุปบาทมีปฏิสนธิเป็นต้น บัณฑิตประกาศแล้ว โดยความต่างแห่งชื่อและกิจ คือโดยความต่างแห่งชื่อและกิจมีปฏิสนธิเป็นต้น ฯ อีกอย่างหนึ่ง จิตตุปบาทชื่อว่ามีปฏิสนธิเป็นต้น คือที่มีชื่อว่ามีปฏิสนธิเป็นต้นนั้น บัณฑิตประกาศไว้แล้ว ๑๔ อย่าง โดยความต่างแห่งกิจมีปฏิสนธิเป็นต้น และ ๑๐ อย่าง โดยความต่างแห่งฐาน คือโดยประเภทแห่งฐานมีปฏิสนธิเป็นต้นนั้นแล ฯ เชื่อมความว่า บัณฑิตพึงแสดงจิตมีกิจ ๑ และฐาน ๑ มีกิจ ๒ และฐาน ๒ มีกิจ ๓ และฐาน ๓ มีกิจ ๔ และฐาน ๔ และมีกิจ ๕ และฐาน ๕ โดยลำดับ คือกิจ ๖๘-๒-๙-๘ และ ๒ ดังนี้ ฯ

การสงเคราะห์ทวาร และจิตที่เป็นไปในทวาร ด้วยอำนาจแห่งการกำหนด ชื่อว่าทวารสังคหะ ฯ จักขุเป็นต้น ชื่อว่าทวาร เพราะอรรถว่า เป็นเหมือนประตู เพราะความเป็นมุขแห่งความเป็นไปของอรูปธรรมทั้งหลาย มีอาวัชชนะเป็นต้น ฯ บทว่า **จกฺขุเมว** ได้แก่จักขุ-ประสาทนั้นแล ฯ อีกอย่างหนึ่ง ใจนั่นเอง เป็นทวารแห่งพวกมนะมีอาวัชชนะเป็นต้น เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่ามโนทวาร ฯ บทว่า **ภวงฺคํ** ได้แก่ภวังค์ในระหว่างแห่งอาวัชชนะ ฯ เพราะเหตุนั้น ท่านพระโบราณาจารย์จึงกล่าวว่า

> **ส่วนภวังค์พร้อมทั้งอาวัชชนะ บัณฑิตทั้งหลาย**
> **เรียกว่ามโนทวาร ฯ**

บทว่า **ตตฺถ** เชื่อมความว่า บรรดาทวารมีจักขุทวารเป็นต้นเหล่านั้น จิต ๔๖ ย่อมเกิดขึ้นในจักขุทวารตามสมควร ฯ จิต ๔๖ คือ ปัญจทวาราวัชชนะ ๑ จักขุวิญญาณเป็นต้น ๗ ด้วยอำนาจแห่งวิบากทั้ง ๒ โวฏฐัพพนะ ๑ กามาวจรชวนะ ๒๙ ด้วยอำนาจแห่งกุศลจิต อกุศล-จิต และกิริยาจิต ที่เว้นจากอาวัชชนะ และตทาลัมพนะ ๘ โดยการถือเอาตทาลัมพนะที่ยังมิได้ถือเอา ฯ บทว่า **ยถารหํ** ความว่า ด้วยอำนาจอนุรูปแห่อารมณ์มีอิฏฐารมณ์เป็นต้น การกระทำไว้ในใจโดยแยบคายและไม่แยบคาย และสันดานที่ปราศจากอนุสัยเป็นต้น ฯ บทว่า **สพฺพถาปิ** มีวาจาประกอบว่า จิต ๕๔ เป็นกามาวจรเท่านั้น แม้โดยประการทั้งปวง มีอาวัชชนะเป็นต้น และมีตทาลัมพนะเป็นที่สุด ฯ เชื่อมความว่า จิต ๕๔ (เกิดขึ้นแล้ว) แม้โดยประการทั้งปวง ฯ อธิบายว่า จิต ๕๔ แม้โดยประการทั้งปวง ตั้งอยู่แล้วด้วยอำนาจแห่งจิตที่เป็นไปในทวารนั้น ๆ โดยเพิ่มจิต ๔ คู่มีโสตวิญญาณเป็นต้น เข้าในจิต ๑๙ ที่เป็นไปในจักขุทวาร โดยการถือเอาจิตที่ยังมิได้ถือเอา ฯ จิต ๑๙ ที่เป็นไปแล้วด้วยอำนาจแห่งปฏิสนธิเป็นต้น ชื่อว่าพ้นจากทวาร เพราะไม่เป็นไปในทวารมีจักขุทวารเป็นต้น และเพราะไม่เป็นไปด้วยอำนาจแห่งการรับอารมณ์อื่นจากภวังค์ กล่าวคือมโนทวาร ฯ จิต ๓๖ คือ ทวิปัญจวิญญาณ เพราะเกิดขึ้นในมโนทวารของตน ๆ และเพราะไม่เป็นไปด้วยชวนจิต ๒๖ เพราะเกิดขึ้นในมโนทวารเท่านั้น ชื่อว่าเอกทวาริกจิต (จิตเป็นไปในทวารเดียว) ตามสมควร คืออนุรูปแก่ทวารของตน ๆ ฯ จิตที่ชื่อว่าฉทวาริกะ (เป็นไปในทวาร ๖) เพราะเป็นไปในทวาร

ทั้ง ๕ ด้วยอำนาจแห่งสันตีรณะ และตทาลัมพนะ และในมโนทวาร ด้วยอำนาจแห่งตทลัมพนะ และที่ชื่อว่าทวารวินิมุตตะ (พ้นจากทวาร) เพราะเป็นไปด้วยอำนาจแห่งปฏิสนธิเป็นจ้น ฯ จิตที่ชื่อว่าปัญจฉทว่าริกะ เพราะอรรถว่า เป็นไปในทวารทั้ง ๕ และเป็นไปในทวารทั้ง ๖ ฯ ที่ชื่อว่าฉทวาริกวินิมุตตะ เพราะอรรถว่า จิตเหล่านั้นเป็นไปในทวาร ทั้ง ๖ และบางคราวก็พ้นจากทวาร ฯ อีกอย่างหนึ่ง บัณฑิตพึงเห็น การย่อศัพท์ส่วนหนึ่งเหลือไว้ศัพท์หนึ่งว่า จิตเป็นไปทวาร ๖ และจิต ที่พ้นจากจิตที่เป็นไปในทวาร ๖ ชื่อว่าฉทวาริกวินิมุตตจิต ฯ

[อธิบายอารมณ์ ๖ มีรูปเป็นต้น]

การวงเคราะห์อารมณ์ทั้งหลาย โดยสรูป โดยวิภาค และโดยจิต ที่มีอามรณ์นั้น ๆ เป็นวิสัย ชื่อว่าอาลัมพนสังคหะ ฯ ชื่อว่ารูป เพราะ อรรถว่า บอกซึ่งอารมณ์ที่ถึงความวิการแห่งรูป คือประกาศภาวะที่เป็น ไปในหทัย ฯ รูปนั้นนั่นแล อันจิตและเจตสิกหน่วงไว้ ดุจไม้เท้า เป็นต้น ที่บุรุษผู้มีกำลังทุรพลยึดไว้ หรือว่าจิตและเจตสิกเหล่านั้นมา ยินดีในรูปนี้ เพราะเหตุนั้น รูปนั้น จึงชื่อว่าอาลัมพนะ ฯ อารมณ์คือ รูป ชื่อว่ารูปารมณ์ ฯ ที่ชื่อว่าเสียง เพราะอรรถว่า อันบุคคลพูด คือกล่าว ฯ อารมณ์คือเสียงนั้น เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่าสัททารมณ์ ฯ ที่ ชื่อว่ากลิ่น เพราะอรรถว่า ประกาศ คือแสดงแหล่งของตน คือเป็น อารมณ์ที่ดุจกระทำการส่อเสียดว่า มีของสิ่งนี้อยู่ในที่นี้ ฯ อารมณ์คือ กลิ่นนั้น เพราเหตุนั้น จึงชื่อว่าคันธารมณ์ ฯ ที่ชื่อว่ารส เพราะ

อรรถว่า ยินดี คือพอใจของสัตว์ทั้งหลาย ฯ อารมณ์คือรสนั้น เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่ารสารมณ์ ฯ ที่ชื่อว่าโผฏฐัพพะ เพราะอรรถว่า อันสัตว์ถูกต้อง ฯ อารมณ์คือโผฏฐัพพะนั้น ชื่อว่าโผฏฐัพพารมณ์ ฯ อารมณ์คือธรรม ชื่อว่าธรรมารมณ์ ฯ บทว่า **ตตฺถ** คือบรรดาอารมณ์เหล่านั้น ฯ บทว่า **รูปเมว** ได้แก่รูป กล่าวคือ สัททายตนะนั่นเอง ฯ บทว่า **สทฺทาทโย** ได้แก่เสียงเป็นต้น กล่าวคือสัททายตนะเป็นต้น และโผฏฐัพพาตนะคือภูตทั้ง ๓ เว้นอาโปธาตุ ฯ รูป ๑๖ ที่เหลือเว้นอารมณ์และปสาทรูปเสีย (อารมณ์ ๗ ปสาทรูป ๕=๑๒ ลบรูป ๒๘ เหลือ ๑๖) ชื่อว่าสุขุมรูป ฯ บทว่า **ปจฺจุปฺปนฺนํ** คือเป็นไปอยู่ ฯ บทว่า **ฉพฺพิธมฺปิ** คือแม้มี ๖ อย่าง ด้วยอำนาจแห่งรูปเป็นต้น ฯ พระนิพพานและบัญญัติ ชื่อว่าพ้นแล้วจากกาล เพราะไม่ควรจะกล่าวด้วยอำนาจแห่งกาลมีอดีตกาลเป็นต้น เหตุไม่มีความพินาศ ฯ บทว่า **ยถารหํ** คือโดยอนุรูปแก่กามาวจรชวนะ อภิญญาชวนะ และชวนะมีมหัคคตชวนะที่เหลือเป็นต้น ฯ จริงอยู่ สำหรับกามาวจรชวนะเว้นจากหสิตุปบาทจิต มีอารมณ์ทั้ง ๖ อย่าง เป็นไปใน ๓ กาล และพ้นจากกาล ฯ หสิตุปบาทจิต มีอารมณ์เป็นไปใน ๓ กาลทีเดียว ฯ จริงอย่างนั้น ท่านอาจารย์จักกล่าวความที่หสิตุปบาทจิตนั้น มีอารมณ์เป็นกามาวจรโดยส่วนเดียว ฯ แต่อภิญญาชวนะที่เป็นไปด้วยอำนาจแห่งทิพจักษุเป็นต้น มีอารมณ์ทั้ง ๖ อย่าง เป็นไปใน ๓ กาล และพ้นจากกาล ตามสมควร ฯ ส่วนวิภาคในอภิญญาชวนะนี้ จักมีแจ่มแจ้งในปริเฉทที่ ๙ แล ฯ แต่ชวนะที่เหลือมีมหัคคตชวนะเป็นต้น มีอารมณ์

ที่พ้นจากกาล และเป็นอดีตตามสมควร ฯ เชื่อมความว่า อารมณ์ของจิตที่พ้นจากทวาร กล่าวคือปฏิสนธิ ภวังค์ และจุติ มี ๖ อย่าง ฯ ท่านอาจารย์ทำในใจว่า ก็อารมณ์นั้นของจิตที่พ้นจากทวารเหล่านั้น อันจิตไร ๆ ไม่ยึดถือเอาเลย ย่อมไม่ถึงความเป็นอารมณ์ เหมือนอารมณ์ของอาวัชชนจิตฉะนั้น และไม่เป็นปัจจุบันที่แท้จริง เหมือนอารมณ์ของชวนจิตที่เป็นไปในทวาร ๕ ทั้งจะมี ๓ กาล เหมือนอารมณ์ของชวนจิตที่เป็นไปในมโนทวาร หรือจะพ้นจากกาล (เสียทีเดียว) โดยไม่มีเหลือก็ไม่ใช่ ทั้งจะพ้นไปเสียจากการเรียก (ชื่อ) ที่สำเร็จด้วยกรรมเป็นเหตุมา ด้วยอำนาจกรรมและกรรมนิมิตเป็นด้วย เหมือนอารมณ์ของชวนจิตที่เป็นไปในส่วนก่อนแต่ใกล้จะตาย ก็หามิได้ จึงกล่าวว่า **ยถาสมฺภวํ ฯ เป ฯ สมฺมตํ** ดังนี้ ฯ

[อธิบายอารมณ์ของจิตที่เป็นไปทางมโนทวาร]

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า **ยถาสมฺภวํ** ความว่า โดยความสมควรแก่ความบังเกิดแห่งปฏิสนธิ ภวังค์ และจุติ ที่เป็นไปในภูมินั้น ๆ ด้วยอำนาจแห่งอารมณ์อันทวารนั้น ๆ ยึดถือแล้วเป็นต้น ฯ จริงอยู่ อาลัมพนะทั้ง ๕ มีรูปเป็นต้น อันทวาร ๖ ยึดถือแล้ว เป็นปัจจุบันและอดีตตามสมควร สมมติว่า เป็นกรรมและกรรมนิมิต เป็นอารมณ์แก่ปฏิสนธิจิตและภวังคจิตที่เป็นกามาวจรก่อน ที่เป็นอดีตเท่านั้น อารมณ์แห่งจุติจิตที่เป็นกามาวจร แต่ธรรมารมณ์ที่มโนทวารยึดถือแล้วนั่นแล ที่เป็นอดีตซึ่งสมมติว่าเป็นกรรมและกรรมนิมิต เป็นอารมณ์แก่จิตทั้ง ๓ มีปฏิสนธิจิตเป็นต้นเหล่านั้น รูปารมณ์อย่างเดียวเท่านั้น

ที่มโนทวารยึดถือแล้ว เป็นปัจจุบันโดยส่วนเดียว ที่สมมติว่าเป็นคตินิมิต เป็นอารมณ์แก่จิตทั้ง ๓ นั้น อารมณ์แห่งปฏิสนธิจิตเป็นต้น ที่เป็นกามาวจร อันทวาร ๖ ยึดถือแล้ว เป็นปัจจุบันและอดีต ที่สมมติว่าเป็นกรรม กรรมนิมิต และคตินิมิต โดยสมควรแก่กำเนิด ย่อมมีดังพรรณนามาฉะนี้ ฯ แต่ในมหัคคตปฏิสนธิจิตเป็นต้น ธรรมารมณ์อย่างเดียวอันมโนทวารยึดถือแล้ว เป็นบัญญัติที่สมมติว่าเป็นกรรมและกรรมนิมิต เป็นอารมณ์แก่รูปาวจรจิต และอรูปที่ ๑ ที่ ๓ เฉพาะที่เป็นอดีต เป็นอารมณ์แก่อรูปที่ ๒ และที่ ๔ อารมณ์แห่งปฏิสนธิจิต ภวังคจิต และจุติจิต ที่เป็นมหัคคตะ อันมโนทวารยึดถือแล้ว เป็นบัญญัติบ้าง เป็นอดีตบ้าง ที่สมมติว่าเป็นกรรมนิมิตอย่างเดียว ย่อมมีดังพรรณนามาฉะนี้ ฯ

หลายบทว่า **เยภุยฺเยน ภวนฺตเร ฉทฺวารคฺคหิตํ** มีความว่า อันชวนะที่เป็นไปในทวาร ๖ ซึ่งเป็นไปแล้วในเวลาใกล้จะตายยึดถือเอาแล้วโดยมาก ในภพเป็นลำดับที่ล่วงแล้ว ฯ จริงอยู่ ทวารอะไร ๆ จะถือเอาอารมณ์แห่งปฏิสนธิของสัตว์ทั้งหลาย ผู้จุติจากอสัญญีภพในอดีต-ภพ อันเป็นลำดับ ย่อมไม่มี เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงดูอารมณ์ของปฏิสนธินั้นผิด ด้วยเติม **เยภุยฺเยน** ศัพท์ เข้าในคำว่า **เยภุยฺเยน ภวนฺตเร ฉทฺวารคฺคหิตํ** ดังนี้ ฯ จริงอยู่ อารมณ์มีกรรมนิมิตเป็นต้น ย่อมปรากฏแก่ปฏิสนธิของเหล่าอสัญญีสัตว์นั้น ด้วยกำลังแห่งกรรมอย่างเดียวเท่านั้น ฯ สมจริงดังทีท่านธรรมปาลาจารย์ ถามถึงปฏิสนธินิมิตของสัตว์ผู้จุติจากอสัญญีภพ แล้วกล่าวความปรากฏแห่งอารมณ์ของ

ปฏิสนธิด้วยกำลังแห่งกรรมอย่างเดียวเท่านั้น ในสัจจสังเขปว่า

กรรมอันใด ที่สัตว์กระทำแล้วในภพอื่นได้โอกาส
ปฏิสนธินั้น ย่อมมี เพราะกรรมนั้น ในอารมณ์
อันกรรมนั้นนั่นแลให้ปรากฏแล้ว ฯ

แท้จริง เมื่อจะถืออธิบายอย่างอื่น คำที่มีอวธารณะว่า **เตเนว** ต้องสูญไปโดยอธิบาย เพราะกำลังแห่งกรรมเท่านั้นยังอารมณ์แม้อันชวนะยึดถือแล้ว ให้ปรากฏอยู่ ดังนี้แล ฯ ถามว่า อารมณ์แห่งปฏิสนธิแม้แห่งอสัญญีสัตว์เหล่านั้น อันทวารบางอย่างยึดถือแล้วในที่เกิดแห่งกรรม (กรรมภพ) ย่อมเกิดได้มิใช่หรือ ฯ แก้ว่า อารมณ์แห่งปฏิสนธิที่สมมติว่ากรรมและกรรมนิมิต เกิดได้จริง ฯ แต่ที่สมมติว่าคตินิมิต ย่อมปรากฏแม้แก่สัตว์ทุกจำพวกในเวลาใกล้จะตายเท่านั้น เพราะเหตุนั้น จะถือว่าคตินิมิตนั้นเกิดในที่เกิดแห่งกรรม (กรรมภพ) ได้แต่ที่ไหน ฯ อีกอย่างหนึ่ง คำว่า **ฉทฺวารคฺคหิตํ** ในอธิการนี้ ท่านอาจารย์กล่าวหมายเอาเฉพาะอารมณ์อันชวนะที่เป็นไปในเวลาใกล้จะตายยึดถือแล้ว ฯ ก็เพราะอธิบายอย่างนี้ ท่านอาจารย์จึงกล่าวไว้ ในปรมัตถวินิจฉัย ในอธิการนี้แลว่า

ปฏิสนธิปรารภอารมณ์ตามที่ปรากฏ ในทวาร
ทั้ง ๖ นั้น แก่สัตว์ผู้ใกล้จะตาย ย่อมมีในภพ
อื่น ฯ

ด้วยบทว่า **ปจฺจุปฺปนฺนํ** เป็นต้น ท่านอาจารย์ห้ามอนาคตารมณ์ (อารมณ์ที่ยังไม่มาถึง) เป็นอารมณ์แห่งปฏิสนธิ ฯ แท้จริง อารมณ์

ที่เป็นอนาคตนั้น เป็นอารมณ์ที่บุคคลยังไม่ได้เสวย เหมือนกรรมและกรรมนิมิตที่เป็นอดีต และทั้งจะเป็นอารมณ์ที่มาสู่คลอง เหมือนกรรมนิมิตและคตินิมิตที่เป็นปัจจุบันก็หามิได้ ฉะนี้แล ฯ ก็แล ท่านอาจารย์จักกล่าวสรุปกรรมและกรรมนิมิตเป็นต้นเสียเองทีเดียว ฯ บทว่า **เตสุ** คือในวิญญาณที่มีรูปเป็นต้นนั้น เป็นปัจจุบันเป็นต้น และมีกรรมเป็นต้นเป็นอารมณ์ ฯ

จิตที่ชื่อว่ารูปามิเอเกกาลัมพนะ เพราะอรรถว่า จิตเหล่านี้มีอารมณ์ได้ทีละอย่าง บรรดาอารมณ์มีรูปเป็นต้น ฯ ที่ชื่อว่ารูปาทิปัญจาลัมพนะ เพราะอรรถว่า มีอารมณ์ ได้ทั้ง ๕ อย่างมีรูปเป็นต้น ฯ บทว่า **เสสานิ** ได้แก่กามาวจรวิบากจิต ๑๑ นอกจากทวิปัญจวิญญาณและสัมปฏิจฉันนจิต ฯ สองบทว่า **สพฺพถาปิ กามาวจราลมฺพนานิ** ได้แก่จิตแม้ที่เกิดขึ้นโดยอาการแห่งจิตที่เป็นไปด้วยอำนาจจิตเป็นไปในทวาร ๖ พ้นจากทวาร ๖ และมีอารมณ์ ๖ ซึ่งมีอารมณ์ ๖ มีสภาพเป็นกามาวจรอย่างเดียวอารมณ์ ฯ

ก็บรรดากามาวจรวิบากจิต ๑๑ และหสนจิตเหล่านี้ พวกวิบากจิตเป็นไปในอารมณ์ทั้ง ๕ มีรูปเป็นต้น ด้วยอำนาจแห่งกิจมีสันตีรณะเป็นต้น เป็นไปในอารมณ์ที่เป็นกามาวจร กล่าวคืออารมณ์ ๖ ด้วยอำนาจแห่งกิจมีปฏิสนธิเป็นต้นก่อน ฯ แม้หสนจิตก็เป็นไปในอารมณ์ ๖ ที่เนื่องในกามาวจรธรรมอย่างนี้ คือเป็นไปในรูปารมณ์แก่พระขีณาสพผู้พบสถานที่สมควรแก่การบำเพ็ญเพียงแล้วยินดี ในสัททารมณ์แก่พระขีณาสพผู้ได้ยินเสียงดัง ในสถานที่แจกสิ่งของแล้วยินดีว่า เราละ

ตัณหาคือความโลภจัดเห็นปานนี้เสียได้ ในคันธารมณ์แก่พระขีณาสพผู้ยินดี ในเวลาบูชาพระเจดีย์ด้วยของหอมเป็นต้น ในรสารมณ์แก่พระขีณาสพผู้ยินดี ในเวลาแจกบิณฑบาตที่สมบูรณ์ด้วยรส แล้วฉันพร้อมกับเพื่อนสพรหมจารีทั้งหลาย ในโผฏฐัพพารมณ์ แก่พระขีณาสพผู้ยินดี ในเวลาบำเพ็ญอภิสมาจาริกวัตร ในธรรมารมณ์แก่พระขีณาสพผู้ปรารภกามาวจรธรรม ที่ถือเอาด้วยบุพเพนิวาสญาณเป็นต้น แล้วยินดีอยู่ ฯ ท่านอาจารย์ทำในใจว่า จิต ๒๐ ด้วยอำนาจอกุศลจิต ๑๒ และชวนจิตเป็นญาณวิปยุต ๘ ไม่สามารถจะปรารภโลกุตตรธรรมเป็นไป เพราะตนเป็นชวนจิตถึงซึ่งความมีอานุภาพเล็กน้อย เพราะเหตุนั้น จึงเว้นโลกุตตรธรรม ๙ อย่างเสียแล้ว ปรารภอารมณ์มีภูมิ ๒ และบัญญัติเป็นไป ดังนี้ จึงกล่าวว่า **อกุสลานิ เจว** เป็นต้น ฯ

[จิตต่างภูมิมีอารมณ์ต่างกัน]

พึงทราบสันนิษฐานว่า ก็บรรดาจิต ๒๐ เหล่านี้ จิตตุปบาทที่ประกอบพร้อมด้วยทิฏฐิ ๔ แต่อกุศลจิต มีกามวจรเป็นอารมณ์ ในเวลาปรารภจับต้องยินดี และเพลิดเพลิน กามาวจรธรรม มีมหัคคตะเป็นอารมณ์ ในเวลาที่ปรารภมหัคคตธรรม ๒๗ โดยอาการนั้นนั่นแลเป็นไป มีบัญญัติเป็นอารมณ์ ในเวลาที่ปรารภสมมติธรรมเป็นไป ฯ แม้จิตตุปบาทที่ไม่ได้ประกอบด้วยทิฏฐิ ก็มีกามาวจรธรรม มหัคคตธรรม และบัญญัติธรรมเป็นอารมณ์ ในเวลาที่ปรารภธรรมเหล่านั้นนั่นแลเป็นไป ด้วยอำนาจความยินดีและความเพลิดเพลินอย่างเดียว

แต่ที่ประกอบด้วยปฏิฆะ มีกามาวจรธรรม มหัคคตธรรม และบัญญัติธรรมเป็นอารมณ์ ในเวลาที่เป็นไปด้วยอำนาจแก่งความประทุษร้ายและความเดือนร้อน ที่สหรคตด้วยวิจิกิจฉา มีการกามาวจาธรรม มหัคคตธรรม และบัญญัติธรรมเป็นอารมณ์ ในเวลาที่เป็นไปด้วยอำนาจความไม่ถึงความตกลงใน ที่สหรคตด้วยอุทธัจจะ มีกามาวจรธรรม มหัคคตธรรม และบัญญัติธรรมเป็นอารมณ์ ในเวลาที่เป็นไปด้วยอำนาจความฟุ้งซ่านและด้วยอำนาจความไม่สงบ ฯ จิตตุปบาทที่ประกอบด้วยญาณ ๘ คือจากอกุศลจิต ๔ จากกิริยาจิต ๔ มีกามาวจรเป็นอารมณ์ ในเวลาที่ปรารภกามาวจรธรรมเป็นไป ในกิจมีการให้ การพิจารณา และการฟังธรรมโดยไม่เคารพเป็นต้น ของพระเสขะปุถุชนและพระขีณาสพทั้งหลาย มีมหัคคตะเป็นอารมณ์ ในเวลาที่พิจารณาฌานที่ชำนาญยิ่ง มีบัญญัติเป็นอารมณ์ ในเวลาบริกรรมในนิมิตคือกสิณเป็นต้นเป็นอาทิ ดังนี้ ฯ

จิต ๕ เหล่านี้ ชื่อมีอารมณ์ที่เว้นจากอรหัตตมรรคและอรหัตตผล เพราะเป็นไปในสันดานแก่งพระเสขะและปุถุชนเท่านั้น ฯ จริงอยู่ แม้พวกพระเสขะก็ไม่อาจเพื่อจะรู้จิตที่เป็นไปในบุคคลชั้น กล่าวคือ อรหัตตมรรคจิต และอรหัตตผลจิต เพราะยังไม่ได้บรรลุ เว้นแต่โลกิยจิต แม้ปุถุชนเป็นต้นก็เหมือนกัน ไม่อาจรู้จิตของพระโสดาบันเป็นต้นได้ ฯ ก็การที่กุศลชวนะปรารภธรรมคือมรรคผลของตน ๆ และของพระเสขะผู้เสมอกับตนและต่ำกว่าตนเป็นไป ในเวลาที่พิจารณามรรคผลของตน ในเวลาบริกรรมแห่งอภิญญา ซึ่งมีมรรคผลที่เป็นไปแล้วในสันดาน

ของบุคคลอื่นเป็นอารมณ์ และในเวลากำหนดมรรคผลด้วยจิตที่สัมปยุต ด้วยอภิญญานั้นแล ย่อมมีแก่พระเสขบุคคลทั้งหลาย เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงทำการคัดค้านเฉพาะอรหัตตมรรคและอรหัตตผลเท่านั้น ฯ แต่กามาวจร มหัคคตะ บัญญัติ และนิพพานทั้งหลาย ย่อมถึงความเป็นอารมณ์แก่กุศลชวนะทั้งหลาย ในการให้การพิจารณา การฟังธรรม การพิจารณาสังขาร และการบริกรรมที่เป็นไปในกสิณ โดยเคารพเป็นต้น แห่งพระเสขะและปุถุชน ในกาลบริกรรมแห่งอภิญญาที่เป็นไปในอารมณ์นั้น ๆ ในกาลแห่งโคตรภูจิตและโวทานจิต และในกาลรู้แจ้งรูปเป็นต้นด้วยทิพจักษุเป็นต้น ฯ สองบทว่า **สพฺพตฺถาปิ สพฺพาลมฺพนานิ** มีความว่า จิต ๖ มีธรรมทั้งปวงเป็นอารมณ์ (มีอารมณ์ได้ทุกอย่าง) ด้วยอำนาจกามาวจร มหัคคตะ โลกุตตระทั้งหมด และบัญญัติ ชื่อว่าแม้โดยประการทั้งปวง ฯ อธิบายว่า แต่หามีอารมณ์ทั้งปวงโดยเฉพาะส่วน เหมือนอกุศลจิตเป็นต้นไม่ จริงอยู่ อารมณ์อะไร ๆ ที่ชื่อว่าไม่เป็นอารมณ์แห่งกิริยาชวนะไม่มี ในเวลาที่กิริยาชวนะเป็นไปในอำนาจแห่งญาณมีพระสัพพัญญุตญาณเป็นต้น และในเวลาที่โวฏฐัพพนะเป็นไปในอำนาจแห่งโวฏฐัพพนะ ที่เป็นไปในเบื้องหน้าแห่งกิริยาชวนะเป็นต้นเหล่านั้น ฯ บรรดาอรูปทั้งหมด อรูปที่ ๒ และที่ ๔ ชื่อว่ามหัคคตาลัมพนะ (มีมหัคคตะเป็นอารมณ์) เพราะมีอรูปที่ ๑ และที่ ๓ เป็นอารมณ์ ฯ หลายบทว่า **เสนานิ ฯ เป ฯ ลมฺพนานิ** ความว่า จิต ๒๑ คือรูปาวจร ๑๕ และอรูปที่ ๑ ที่ ๓ ชื่อว่ามีบัญญัติเป็นอารมณ์ เพราะเป็นไปในบัญญัติมีกสิณเป็นต้น ฯ จิต ๒๕ ด้วย

สามารถแห่งกามาวจรวิบาก ๒๓ ปัญจทวาราวัชชนะ ๑ หสนจิต ๑ ย่อม มีในอารมณ์เล็กน้อย คือในอารมณ์เป็นกามาวจรอย่างเดียว ฯ แท้จริง กามาวจรชื่อว่าปริตตะ เพราะอรรถว่า เทียบกับมหัคคตะเป็นต้นแล้ว ก็เป็นเหมือนถูกตัด คือถูกรอนโดยรอบด้าน เพราะกามาวจรนั้นมี อานุภาพน้อย ฯ ในบททั้งปวง มีบทว่า **เอกวีสติ** เป็นต้น พึงเห็นการ ประกอบความมีอวธารณะ โดยนัยมีอาทิว่า จิต ๖ ดวงมีในมหัคคตะ เท่านั้น ดังนี้ ฯ

[อธิบายวัตถุสังคหะ]

การสงเคราะห์โดยการจำแนกวัตถุ และโดยอำนาจแห่งการ กำหนดจิต ที่มีจักษุเป็นต้นนั้นเป็นที่อาศัย ชื่อว่าวัตถุสังคหะ ฯ จักษุ เป็นต้น ที่ชื่อว่าวัตถุ เพราะอรรถว่า เป็นที่อยู่อาศัยของจิตและเจตสิน เพราะเป็นที่อาศัยแห่งจิตและเจตสิกนั้น ฯ วัตถุแม้ทั้งปวงย่อมได้ใน กามโลก เพราะมีได้แก่สัตว์ผู้มีอินทรีย์บริบูรณ์เฉพาะในกามโลกนั้น นั่นแล ฯ ก็ด้วย ปิ ศัพท์ในบทว่า **สพฺพตฺถาปิ** นี้ ท่านอาจารย์แสดง ความที่วัตถุมีจักษุเป็นต้นบางเหล่า ไม่มีด้วยอำนาจแห่งคนผู้บอดและ ผู้หนวกเป็นต้น ฯ วัตถุทั้ง ๓ มีฆานะเป็นต้น ชื่อว่าไม่มีแก่พวกพรหม เพราะพวกพรหมมีการสำรอกความกำหนัดแม้ในประสาทที่มีกลิ่น รส และโผฏฐัพพะนั้นเป็นอารมณ์ เพราะปราศจากความพอใจในกลิ่น รส และโผฏฐัพพะ ด้วยอำนาจภาวนาสำรอกกาม ฯ แต่วัตถุ ๒ มี จักษุเป็นต้น ซึ่งมีประโยชน์ในกิจมีการเห็นพระพุทธเจ้าและฟังธรรม เป็นต้น ได้อยู่ในรูปโลกนั้น เพราะพวกพรหมยังไม่คลายจากความ

พอใจในจักษุและโสตะ ฯ วัตถุ ๖ ทั้งหมด ไม่มีอยู่ในอรูปโลก เพราะความเป็นไปแห่งรูปไม่มีแก่พวกอรูปพรหม โดยประการทุกอย่าง ในอรูปโลกนั้น เพราะกำลังแห่งภาวนาสำรองความพอใจในรูป ฯ

วิญญาณ ๕ นั่นแลชื่อว่าธาตุ โดยอรรถว่า มิใช่สัตว์ มิใช่ชีวิต เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่าปัญจวิญญาณธาตุ ธาตุคือความรู้ ชื่อว่ามโนธาตุ ฯ มนะนั่นแลชื่อว่าวิญญาณ เพราะประกอบด้วยกิจคือการรู้ชัดพิเศษ และชื่อว่าธาตุ เพราะอรรถว่า มิใช่สัตว์ มิใช่ชีวิต เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่ามโนวิญญาณธาตุ ฯ อีกอย่างหนึ่ง วิญญาณ-ธาตุ ที่มีความสัมพันธ์แห่งมนะ เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่ามโนวิญญาณธาตุ ฯ จริงอยู่ วิญญาณธาตุนั้นเป็นไปจากมนะอันเป็นอนันตรปัจจัยนั่นแล แล้วเป็นปัจจัยแก่มนะเอง เพราะเหตุนั้น วิญญาณนั้นจึงชื่อว่ามีความสัมพันธ์แห่งมนะ ฯ เชื่อมความว่า ธรรม ๓๐ กล่าวคือมโนวิญญาณธาตุที่เป็นไปแล้วด้วยสามารถแห่งสันตีรณะ ๓ มหาวิบาก ๘ ปฏิฆะ ๒ ปฐมมรรค ๑ หสิตุปบาท ๑ และรูปาวจรจิต ๑๕ ที่เหลือจากมโนธาตุ และมโนวิญญาณธาตุ ตามที่กล่าวแล้ว ย่อมอาศัยหทัยเป็นไปอย่างเดียว เหมือนมโนธาตุฉะนั้นหามิได้ ฯ จริงอยู่ สันตีรณะและมหาวิบากย่อมไม่เกิดในอรูป เพราะไม่มีทวาร ๑๑ และเพราะไม่มีกิจ ฯ จิต ๒ ดวง ที่สหรคตด้วยปฏิฆะนั้น ก็ไม่มีแม้ในรูปโลก เพราะไม่มีปฏิฆะ ซึ่งไม่มีการกำหนดว่าเป็นนีวรณ์ (ไม่มีฐานะเป็นนีวรณ์) ฯ จะพึงกล่าวไปทำไมในอรูป ฯ แม้ปฐมมรรคย่อมไม่เกิดขึ้น เพราะความไม่เกิดขึ้นแห่งสาวกทั้งหลาย โดยความไม่มีปัจจัย คือเสียงโฆษณาแต่

บุคคลอื่น และเพราะพระพุทธเจ้าและพระปัจเจกพุทธเจ้าทั้งหลาย ไม่เกิดในที่อื่นนอกจากมนุษยโลก ฯ หสนจิต และรูปาวจรจิตทั้งหลายย่อมไม่เกิดขึ้นในอรูปภพ เพราะไม่มีกาย (และ) เพราะพวกอรูปพรหมคลายความยินดีแม้ในฌานทั้งหลาย ที่มีรูปกสิณเป็นต้นนั้นเป็นอารมณ์ด้วยอำนาจภาวนาสำรอกความกำหนัดในรูป เพราะเหตุนั้น จิต ๔๓ เหล่านั้นแม้ทั้งหมดจึงอาศัยหทัยเท่านั้นเป็นไป ฯ ธรรมทั้งหลายกล่าวคือมโนวิญญาณธาตุมี ๔๒ อย่าง ด้วยอำนาจแห่งจิตเหล่านี้ คือ โลกิย-กุศลจิต ๑๒ ที่เหลือจากรูปาวจรจิต ๕ อกุศลจิต ๑๐ ที่เหลือจากปฏิฆจิต ๒ กิริยาจิต ๑๓ ที่เหลือจากปัญจทวาราวัชชนจิต หสนจิต รูปาวจรและกิริยาจิตและโลกุตตรจิต ๗ ที่เหลือจากปฐมมรรค อาศัยซึ่งหทัยโดยอำนาจแห่งภพที่มีขันธ์ ๕ หรือว่าไม่อาศัยโดยอำนาจแห่งภพที่มีขันธ์ ๔ เป็นไป ฯ

มีวาจาประกอบว่า วิญญาณธาตุ ๒ อาศัยวัตถุ ๖ ท่านกล่าวไว้ในกามภพ ฯ วิญญาณธาตุ ๔ เว้นเสีย ๓ มีฆานวิญญาณเป็นต้น อาศัยวัตถุ ๓ ท่านกล่าวไว้ในรูปภพ ฯ มโนวิญญาณธาตุอย่างเดียวไม่อาศัยวัตถุ ท่านกล่าวไว้ในอรูปภพ ฯ เชื่อมความว่า จิต ๔๓ คือกามาวจรจิต ๒๗ ด้วยอำนาจแห่งกามาวจรวิบากจิตปัญจทวาราวัชชน-จิต ปฏิฆจิตทั้งคู่ และหสนจิต รูปาวจรจิต ๑๕ ดวง (และ) ปฐมมรรคอาศัยวัตถุเท่านั้นย่อมเกิดขึ้น วิญญาณธาตุ ๔๒ ที่เหลือจากจิต ๔๓ นั้นนั่นแล เว้นอรูปวิบากจิต อาศัยวัตถุเกิดก็มี ไม่อาศัยก็มี อรูปวิบาก-จิต ๔ ไม่อาศัยวัตถุเลยเกิดขึ้น ฯ

พรรณนาความปริเฉทที่ ๓ แห่งอภิธัมมัตถสังคหฎีกา

ชื่ออภิธัมมัตถวิภาวินี จบด้วยประการฉะนี้ ฯ

อภิธัมมัตถสังคบาลีแปล

ปริเฉทที่ ๔ ชื่อวิถีสังคหวิภาค*

[สังคหคาถา]

ข้าพเจ้ากระทำการสงเคราะห์ (ประมวล)
จิตตุปบาท อันยอดยิ่ง ด้วยประการ
อย่างนี้แล้ว จักกล่าวการประมวลชื่อว่า
ปวัติสังคหะ ที่ท่านกำหนดด้วยจิตดวงก่อน
และดวงหลัง โดยความต่างแห่งภูมิ และ
บุคคล ในปฏิสนธิกาล และปวัติกาล
ตามสมควรแก่ความเป็นไปโดยย่อ ฯ คือ
อย่างไร ?

พึงทราบฉักกะ ๖ หมวด ในวิถีสังคหะ คือ วัตถุ ๖ ทวาร ๖ อารมณ์ ๖ วิญญาณ ๖ วิถี ๖ และวิสัยปวัติ ๖ ฯ

ก็จิตที่พ้นจากวิถี มีวิสัยปวัติ ๓ อย่าง ด้วยอำนาจกรรม กรรมนิมิต และคตินิมิต ฯ บรรดาฉักกะ ๖ หมวดนั้น วัตถุ ทวาร

* พระราชากวี ปัจจุบันเป็น พระธรรมบัณฑิต (มานิต ถาวโร ป. ธ. ๙) วัดสัมพันธวงศ์ พระนคร แปล.

และอารมณ์มีนัยดังที่ข้าพเจ้ากล่าวแล้ว ในก่อนนั่นแล ฯ วิญญาณ ๖ คือ จักขุวิญญาณ ๑ โสตวิญญาณ ๑ ฆานวิญญาณ ๑ ชิวหาวิญญาณ ๑ กายวิญญาณ ๑ มโนวิญญาณ ๑ ฯ ส่วนวิถี ๖ คือ จิตตปวัติที่เป็นไปตามทวาร พึงประกอบด้วยอำนาจแห่งทวาร คือ จักขุทวารวิถี ๑ โสตทวารวิถี ๑ ฆานทวารวิถี ๑ ชิวหาทวารวิถี ๑ กายทวารวิถี ๑ มโนทวารวิถี ๑ หรือด้วยอำนาจแห่งวิญญาณ คือ จักขุวิญญาณวิถี ๑ โสตวิญญาณวิถี ๑ ฆานวิญญาณวิถี ๑ ชิวหาวิญญาณวิถี ๑ กาย-วิญญาณวิถี ๑ มโนวิญญาณวิถี ๑ ฯ พึงทราบวิสัยสวัติ ๖ ประการ คือ ในปัญจทวารมี ๔ คือ อติมหันตะ ๑ มหันตะ ๑ ปริตตะ ๑ อติปริตตะ ๑ แต่ในมโนทวารมี ๒ คือ วิภตะ ๑ อวิภูตะ ๑ ๆ

คืออย่างไร ? คือ ๓ ขณะด้วยอำนาจอุปปาทขณะ ฐิติขณะ และภังคะขณะ ชื่อว่าขณะจิต ๑ ฯ ก็ ๑๗ ขณะจิตเหล่านั้น เป็นอายุของรูปธรรม ฯ อารมณ์ทั้ง ๕ ผ่านไปได้ ๑ ขณะจิต หรือผ่านไปได้หลายขณะจิต เฉพาะที่ถึงฐิติขณะเท่านั้น ย่อมมาสู่คลองในปัญจทวาร ฯ เพราะฉะนั้น ถ้าว่ารูปารมณ์ล่วงไปได้ขณะจิต ๑ ชื่อว่ามาสู่คลองจักษุ ฯ ต่อจากนั้น เมื่อภังคจิตไหว ๒ ครั้ง ปัญจทวารวัชชนจิตตัดกระแสภวังค์รำพึงรูปารมณ์นั้นนั่นแลเกิดขึ้นแล้วดับไป ฯ ต่อจากนั้น (จิตเหล่านี้) คือ จักขุวิญญาณ เห็นรูปนั้นนั่นแหละในลำดับแห่งมโนทวาราวัชชนจิตนั้น สัมปฏิจฉันนจิตรับรูปนั้น สันตีรณจิตพิจารณารูปนั้น และโวฏฐัพพนจิตกำหนดรูปนั้นเกิดขึ้นตามลำดับแล้วด้วยไป ฯ ต่อจากนั้น บรรดากามาวจรชวนะ ๒๙ ชวนะใดชวนะหนึ่งได้ปัจจัยแล้วแล่นไปโดยมาก ๗ ครั้ง ฯ และตทาลัมพนวิบากทั้ง ๒ ติดตามชวนะ

ย่อมเป็นไปตามสมควร ฯ ต่อจากนั้นก็เป็นภวังคบาต (จิตตกภวังค์) เลย ฯ ด้วยคำเพียงเท่านี้ ขณะจิต ๑๗ ขณะ เต็มบริบูรณ์ เพราะทำอธิบายว่า วิถีจิตตุปบาท ๑๔ ภวังคจลนะ ๒ และขณะจิต ๑ ที่ล่วงไปก่อนแล้วนั่นแล ฯ ต่อจากนั้นจิตก็ดับไป ฯ อารมณ์นี้ ชื่อว่าอติมหันตารมณ์ ฯ ก็อารมณ์ที่มาสู่คลองไม่พอถึงการเกิดตทาลัมพนะผ่านไปเสีย ชื่อว่ามหันตารมณ์ ฯ ในมหันตารมณ์นั้น ภวังคบาต (จิตตกภวังค์) มีในที่สุดแห่งชวนะเท่านั้น ฯ ตทาลัมพนะไม่เกิด ฯ อารมณ์ที่มาสู่คลองไม่พอถึงแม้การเกิดขึ้นแห่งชวนะ ผ่านไปเสีย ชื่อว่าปริตตรมณ์ ฯ ในปริตตารมณ์นั้น โวฏฐัพพนะเท่านั้นเป็นไป ๒-๓ ครั้ง เพราะแม้ชวนะก็ไม่เกิด ฯ ต่อจากนั้นก็เป็นภวังคบาต (จิตตกภวังค์) ฯ ก็อารมณ์ที่มาสู่คลองไม่พอถึงการเกิดขึ้นแห่งโวฏฐัพพนะผ่านไปใกล้ต่อความดับ ชื่ออติปริตตารมณ์ ฯ ในอติปริตตารมณ์นั้น มีเพียงภวังคจลนะเท่านั้น ฯ วิถีจิตไม่เกิด ฯ วิสัยปวัติที่เป็นอารมณ์แห่งวารทั้ง ๔ คือ ตทาลัพพนวาร ชวนวาร โวฏฐัพพนวาร และโมฆวาร ตามลำดับในปัญจทวาร แม้โดยประการทั้งปวง คือ ในจักขุทวารและในโสตทวารเป็นต้นก็อย่างนั้น บัณฑิตพึงทราบโดยประการ ๔ อย่าง ด้วยประการฉะนี้แล ฯ

[สังคหคาถา

ในทวารทั้ง ๕ มีวิถีจิตเพียง ๗ มีจิตตุปบาท
๑๔ โดยพิสดารมี ๕๔ ตามสมควร ฯ

นี้เป็นปวัตินัยแห่งวิถีจิตในทวารทั้ง ๕ ในวิสัยปวัติสังคหะนี้ ฯ

ส่วนในมโนทวาร ถ้าหากว่า วิภูตารมณ์มาสู่คลอง ฯ ต่อจากนั้นไป ตทาลัมพนวิบากย่อมเป็นไปในที่สุแห่งภวังคจลนะ มโนทวาร-วัชชนะ และชวนะ ฯ ต่อจากนั้น ก็เป็นภวังคบาต (จิตตกภวังค์) แต่ในอวิภูตารมณ์ ภวังคบาต (จิตตกภวังค์) ย่อมมีในที่สุดชวนะเท่านั้น ฯ ตทาลัมพนะไม่เกิด ฉะนี้แล ฯ

[สังคหคาถา]

ในมโนทวารนี้ บัณฑิตกล่าววิถีจิตไว้เพียง ๓
(และกล่าว) จิตตุปบาทไว้ ๑๐ แต่โดย
พิสดาร ท่านประกาศจิตตุปบาทไว้ถึง ๔๑ ฯ

นี้เป็นปริตตชวนวารในวิสัยปวัติสังคหะนี้ ฯ

แต่ในอัปปนาชวนวาร ไม่มีความต่างแห่งวิภูตารมณ์และอวิภูตา-รมณ์ ฯ ตทาลัมพนะ ก็ไม่เกิดเหมือนกัน ฯ จริงอยู่ เมื่อกามาวจรชวนะทั้ง ๘ ที่ประกอบด้วยญาณ ชวนะใดชวนะหนึ่งเกิดขึ้น ๔ ครั้ง หรือเพียง ๓ ครั้ง ตามลำดับ โดยชื่อว่าบริกรรม อุปจาร อนุโลม และโคตรภู แล้วดับไป ในลำดับกามาวจรชวนะดับไปนั้นนั่นแล บรรดามหัคคตชวนะและโลกุตตรชวนะ ๒๖ นั้น (มหัคคตชวนะ ๑๘ โลกุตตร-ชวนะ ๘) ชวนะใดชวนะหนึ่ง ที่ ๔ หรือที่ ๕ หยั่งลงสู่อัปปนาวิถี ตามสมควร คือตามอำนาจแห่งอภินิหาร ฯ ต่อจากนั้นไปในที่สุดแห่งอัปปนา ชวนะก็เป็นภวังคบาต (จิตตกภวังค์) ฯ บรรดากามาวจร-ชวนะทั้ง ๘ ที่ประกอบด้วยญาณและมหัคคตชวนะและโลกุตตรชวนะทั้ง ๒๖ นั้น หรือในอัปปนาชวนวารนั้น แม้อัปปนาที่สหรคตด้วยโสมนัส

เท่านั้น พึงหวังได้ในลำดับชวนะสหรคตด้วยโสมนัส ฯ ในลำดับแห่งชวนะที่สหรคตด้วยอุเบกขา พึงหวังได้เฉพาะอัปปนาที่สหรคตด้วยอุเบกขา ฯ แม้ในเวทนาชวนะอันหนึ่งนั้น กุศลชวนะและผลทั้ง ๓ เบื้องต่ำ ย่อมแอบแนบได้ในลำดับแห่งกุศลชวนะ ฯ กิริยาชวนะและอรหัตตผล ย่อมถึงในลำดับแห่งกิริยาชวนะ ฉะนี้แล ฯ

[สังคหคาถา]

อัปปนา ๓๒ เกิดจากบุญ ประกอบด้วย
ความสุข (กุศลสหรคตด้วยโสมนัส)
อัปปนา ๑๒ เกิดต่อจากอุเบกขา (ติก-
เหตุกกุศลทั้งคู่) อัปปนา ๘ เกิดต่อจาก
กิริยามีความสุข (ติกเหตุกกิริยาทั้งคู่)
อัปปนา ๖ เกิดต่อจากอุเบกขา (ทั้งคู่)
อัปปนาของพวกปุถุชนและของพรเสขะ
เกิดจากติเหตุกามาวจรกุศล ของท่านผู้
ปราศจากราคะ เกิดจากติเหตุกกามาวจร-
กิริยา ฯ

นี้เป็นปวัตินับแห่งวิถีจิตในมโนทวาร ในวิสัยปวัติสังคหะนี้ ฯ

ก็บรรดาอารมณ์มีอนิฏฐารมณ์เป็นต้นนี้ ในอนิฏฐารมณ์ ปัญจวิญญาณ สัมปฏิจฉันนะ สันตีรณะ และตทาลัมพนะ เป็นอกุศลวิบากเท่านั้น แม้ในทวารทั้งปวง ฯ ในอิฏฐารมณ์เป็นกุศลวิบาก ฯ

แต่ในอติอิฏฐารมณ์ สันตีรณะและตทาลัมพนะสหรคตด้วยโสมนัสอย่างเดียว ฯ แม้ในบรรดาตทาลัมพนะเหล่านั้น ตทาลัมพนะที่สหรคตด้วยโสมนัสเท่านั้นมีในที่สุแห่งกิริยาชวนะที่สหรคตด้วยโสมนัส ฯ ที่หรคตด้วยอุเบกขามีในที่สุดแห่งกิริยาชวนะที่สหรคตด้วยอุเบกขา ฯ แต่ในที่สุดแห่งชวนะที่สหรคตด้วยโสมนัส ตทาลัมพนะและภวังค์ เป็นธรรมชาติสหรคตด้วยอุเบกขาอย่างเดียว ฯ เพราะฉะนั้น อาจารย์ทั้งหลายจึงกล่าวว่า ถ้าหากว่า สำหรับสัตว์ผู้มีปฏิสนธิประกอบด้วยโสมนัส ตทาลัมพนะไม่เกิดในที่สุแห่งชวนะที่สหรคตด้วยโทมนัส ในเวลานั้น สันตีรณะสหรคตด้วยอุเบกขาปรารภอารมณ์เป็นกามาวจร ที่เคยสั่งสมไว้อย่างใดอย่างหนึ่งเกิดขึ้น ภวังคบาต (จิตตกภวังค์) ทำสันตีรณะสหรคตด้วยอุเบกขานั้นไม่ให้แยกไปจากตน ฯ อนึ่ง อาจารย์ทั้งหลายย่อมปรารถนาตทาลัมพนะในกามาวจรธรรมทั้งหลาย ที่เป็นอารมณ์ของกามาวจรสัตว์เหมือนกันในที่สุดแห่งกามาวจรชวนะ ฉะนี้แล ฯ

[สังคหคาถา]

ในกามภพ เมื่อมีความนิยมชวนะ สัตว์
(บุคคล) และอารมณ์ ท่านก็กล่าว
ตทาลัมพนะไว้แต่ในวิภูตารมณ์ และ
อติมหันตารมณ์เท่านั้น ฯ

นี้เป็นตทาลัมพนนิยมในวิถีสังคหะนี้ ฯ

ก็บรรดาชวนะ กามาวจรชวนะ ในกามาวจรชวนวิถี ย่อมแล่น

ไป ๗ ครั้ง หรือเพียง ๖ ครั้ง ฯ แต่ในเวลาเป็นไปอ่อน ในเวลาใกล้จะตายเป็นต้น เกิด ๕ ครั้งเท่านั้น ฯ แต่อาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า ปัจจเวกขณจิตของพระผู้มีพระภาคเจ้า มี ๔ หรือ ๕ ในเวลาเป็นไปรวดเร็ว ในกาลทำยมกปาฏิหาริย์เป็นต้น ดังนี้บ้าง ฯ แต่สำหรับบุคคลผู้เริ่มแรก มหัคคตชวนะ และอภิญญาชวนะ ในปฐมอัปปนาแล่นไปคราวเดียวเท่านั้น แม้ในกาลทุกเมื่อ ฯ ต่อจากนั้นก็เป็นภวังคบาต (จิตตกภวังค์) ส่วนมัคคุปบาท (การเกิดมรรค) ทั้ง ๔ มีในขณะจิตเดียว ฯ ต่อจากนั้น ผลจิต ๒-๓ เกิดขึ้นตามสมควร ฯ ต่อจากนั้นไปก็เป็นภวังคบาต (จิตตกภวังค์) ฯ ก็ในกาลเป็นส่วนเบื้องต้นแห่งนิโรธสมาบัติ อรูปวจรชวนะที่ ๔ แล่นไป ๒ ครั้ง ฯ ต่อจากนั้นก็ถูกต้องนิโรธ ฯ แต่ในเวลาออก เมื่ออนาคามิผลหรืออรหัตตผลเกิดขึ้นคราวเดียวตามสมาควร แล้วดับไป ก็เป็นภวังคบาต (จิตตกภวังค์) เลย ฯ บัณฑิตพึงทราบว่า เพราะกระทำคำว่า แต่ในสมาบัติวิถี ในที่ทั้งหมด ไม่มีวิถีนิยมดุจกระแสภวังค์ จึงได้ชวนะแม้เป็นอันมากฯ

[สังคหคาถา]

กามาวจรชวนะ บัณฑิตกล่าวไว้ ๗ ครั้ง
มรรคชวนะ และอภิญญาชวนะกล่าวไว้
ครั้งเดียว แต่ท่านได้ชวนะที่เหลือแม้เป็น
อันมาก ฯ

นี้เป็นชวนนิยมในวิถีสังคหะนี้ ฯ

ก็แลในวิถีสังคหะนี้ กิริยาชวนะและอัปปนาชวนะ ย่อมไม่ได้แก่บุคคลผู้มีเหตุ ๒ และผู้ไม่มีเหตุ ฯ อนึ่ง วิบากที่ประกอบด้วยญาณย่อมได้ในสุคติภูมิเช่นกัน ฯ ก็แลมหาวิบากที่เป็นญาณวิปยุต ย่อมไม่ได้ในทุคติภูมิ ฯ ก็บรรดาติเหตุกสัตว์ กุศลชวนและอกุศลชวนะย่อมมีไม่ได้แก่พระขีณาสพทั้งหลาย ฯ อนึ่ง กริยาชวนะ ย่อมมีไม่ได้แก่พระเสขบุคคลและปุถุชน ฯ และวิจิกิจฉาชวนะที่ประกอบด้วยทิฏฐิย่อมมีไม่ได้แก่พระเสขะทั้งหลาย ฯ ก็และปฏิฆชวนะ ย่อมมีไม่ได้แก่บุคคลผู้เป็นอนาคามี ฯ โลกุตตรชวนะ ย่อมเกิดขึ้นแก่พระอริยบุคคลเท่านั้น ตามสมควรแก่ตน ฯ

[สังคหคาถา]

บัณฑิตแสดงวิถีจิตของพระอเสขะไว้ ๔๔
ของพระเสขะ ๕๖ ของบุคคลที่เหลือ ๕๔
ตามสมควรแก่การสมภพ ฯ

นี้เป็นความต่างแห่งบุคคลในวิถีสังคหะนี้ ฯ

ก็วิถีจิตแม้ทั้งหมดนี้ ย่อมได้ในกามาวจรภูมิตามสมควร เว้นปฏิฆชวนะและตทาลัมพนะเสีย ย่อมได้ในรูปาวจรภูมิ ฯ และเว้นปฐมมรรค รูปาวจรชวนะ หสิตุปบาทจิต และอรูปวจร ข้างท้ายเสียแล้ว ย่อมมีได้ในอรูปาวจรภูมิ ฯ อนึ่ง วิถีจิตที่เป็นไปในทวารนั้น ๆ ย่อมมีไม่ได้แก่บุคคลผู้เว้นจากประสาทนั้น ๆ แม้ในทั้งปวง ฯ แต่สำหรับพวกอสัญญีสัตว์ ไม่มีความเป็นไปแห่งจิตเลยแม้โดยประการทุกอย่าง ฉะนี้แล ฯ

[สังคหคาถา]

ในกามภพ มีวิถีจิตได้ ๘๐ ในรูปภพ มีวิถีจิต
ได้ ๖๔ อนึ่ง ในอรูปภพ มีวิถีจิตได้ ๔๒ ฯ

นี้เป็นภูมิวิภาคในวิถีสังคหะนี้ ฯ

ความเป็นไปแห่งจิตที่เป็นไปในทวารทั้ง ๖ มีภวังค์คั่นระหว่าง ย่อมเป็นไปไม่ขาดสายตลอดอายุ ฉะนี้แล ฯ

ปริเฉทที่ ๔ ชื่อวิถีสังคหวิภาคและ ฯ

ในปกรณ์อภิธัมมัตถสังคหะ จบด้วยประการฉะนี้แล ฯ

อภิธัมมัตถสังหคหฎีกาแปล

พรรณนาความปริเฉทที่ ๔*

[ข้อความเบื้องต้น]

ประกอบความว่า ข้าพเจ้าครั้นได้กระทำการสงเคราะห์ประเภทแห่งจิตตุปบาท คือขันธ์ทั้ง ๔ อันยอดยิ่ง คืออุดม โดยวิภาคมีเวทนาสงเคราะห์เป็นต้น โดยประการอย่างนี้ คือโดยนัยตามที่กล่าวแล้ว จักกล่าวการสงเคราะห์ ชื่อว่าปวัติสังคหะ คือการสงเคราะห์ที่มีชื่ออย่างนั้น แห่งจิตตุปบาท ในปฏิสนธิกาลและปวัติกาล ที่ท่านกำหนดโดยความต่างแห่งภูมิทั้ง ๓ มีกามาวจรภูมิเป็นต้น และแห่งบุคคลมีทวิเหตุกบุคคลเป็นต้น ซึ่งท่านนิยมไว้ด้วยจิตด้วยก่อน และดวงหลังอย่างนี้ว่า จิตดวงนี้มีต่อจากจิตดวงนี้ โดยย่อ ตามสมควรแก่ความเป็นไปอีก ฯ

การสงเคราะห์วัตถุ ทวาร และอารมณ์ แม้ท่านอาจารย์ได้กล่าวไว้แล้วในหนหลัง แต่ท่านยังยกขึ้นตั้งไว้อีก ก็เพื่อแสดงปวัติสงเคราะห์ให้บริบูรณ์ ฯ

* พระอริยเมธี ปัจจุบันเป็น พระธรรมบัณฑิต (มานิต ถาวโร ป. ธ. ๙) วัดสัมพันธวงศ์ พระนคร แปล.

ความเป็นไปแห่งวิสัย คือแห่งจิต ในทวาร และในอารมณ์ ชื่อว่าวิสัยปวัติ ฯ บทว่า **ตตฺถ** คือ ในฉักกะ ๖ หมวดนั้น ฯ ท่านอาจารย์กล่าวคำมีอาทิว่า **จกฺขุทฺวารวีถิ** ดังนี้ เพื่อแสดงว่า ควรกระทำการประกอบชื่อของวิถี ด้วยอำนาจทวาร โดยนัยเป็นต้นว่า วิถีคือความสืบต่อแห่งจิตที่เป็นไปในจักขุทวาร ชื่อว่าจักขุทวารวิถี หรือด้วยอำนาจของวิญญาณ โดยนัยเป็นต้นว่า วิถีที่ติดต่อด้วยจักขุวิญญาณ ชื่อว่าจักขุวิญญาณวิถี เพราะมีการเที่ยวไปร่วมกันกับจักขุวิญญาณนั้น โดยความมีอารมณ์เดียวกัน และเป็นไปในทวารเดียวกัน ฯ

[ความต่างแห่งอารมณ์]

พึงทราบวินิจฉัยในคำว่า **อติมหนฺตํ** เป็นต้น ฯ อารมณ์มีอายุชั่วขณะจิต ๑๖ ผ่านมาสู่คลอง เป็นของล่วงไปได้ ๑ ขณะจิต ชื่อว่าอติมหันตะ ฯ อารมณ์มีอายุชั่วขณะจิต ๑๕ หรือ ๑๔ ล่วงไปได้ ๒-๓ ขณะจิต ชื่อว่ามหันตะ ฯ อารมณ์ที่ล่วงไปตั้งแต่ ๔ ขณะจิต จนกระทั่งถึง ๙ ขณะจิต มีอายุตั้งแต่ ๑๓ ขณะจิต จนกระทั่งเหลือ ๘ ขณะจิต ชื่อว่าปริตตะ ฯ อารมณ์ที่ล่วงไปตั้งแต่ ๑๐ ขณะจิต จนกระทั่งถึง ๑๕ ขณะจิต มีอายุตั้งแต่ ๗ ขณะจิต จนกระทั่งเหลือ ๒ ขณะจิต ชื่อว่าอติปริตตะ ฯ ก็เพราะกระทำอธิบายอย่างนี้ ท่านอาจารย์จึงกล่าวคำมีอาทิว่า **เอกจิตฺตกฺขณาตีตานิ** ดังนี้ ฯ อารมณ์ที่ปรากฏชัด ชื่อว่าวิภูตะ ที่ไม่ปรากฏชัด ชื่อว่าอวิภูตะ ฯ

[ขณะจิตมี ๓]

บทว่า **กถํ** คือ (พึงทราบวิสัยปวัติ) โดยประการอย่างไร ฯ เพื่อจะถามว่า การกำหนดอารมณ์ด้วยอำนาจอติมหันตารมณ์เป็นต้นแล้ว ประกาศการกำหนดอารมณ์นั้นด้วยอำนาจแห่งขณะจิต ท่านอาจารย์จึงเริ่มคำเป็นต้นว่า **อุปฺปาท ฐิติ** ดังนี้ ฯ ความเกิดขึ้น ชื่อว่าอุปปาทะ ได้แก่การกลับได้ตัวตน ฯ ความสลาย ชื่อว่าภังคะ ได้แก่ความพินาศแห่งรูปที่มีอยู่ ฯ ความเป็นไปบ่ายหน้าสู่ความสลายในระหว่างความเกิดและความสลายทั้ง ๒ ชื่อว่าฐิติ ฯ แต่ท่านอาจารย์บางพวกปฏิเสธขณะที่จิตตั้งอยู่ (ฐิติขณะของจิต) ฯ จริงอยู่ การอธิบายของท่านอาจารย์เหล่านั้น ดังต่อไปนี้ :- ในวิภังค์แห่งบทมีอาทิอย่างนี้ว่า เกิดขึ้นแล้ว กำลังบังเกิดขึ้น ในจิตตยมก พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสภังคขณะ และอุปปาทขณะเท่านั้น โดยนัยมีอาทิว่า ในภังคขณะ จิตเกิดขึ้นแล้ว และมิใช่กำลังเกิดขึ้น ในอุปปาทขณะ จิตกำลังเกิดขึ้น และมิใช่เกิดขึ้นแล้ว ดังนี้ ไม่ได้ตรัสฐิติขณะไว้ ฯ ก็ถ้าแม้ฐิติขณะของจิตมีอยู่ไซร้ ก็จะต้องตรัสคำว่า ในฐิติขณะ และในภังคขณะ ฯ หากจะพึงมีมติของบางท่านว่า ฐิติขณะมีอยู่ โดยบาลีในสุตตันตะว่า ความเกิดขึ้นปรากฏ และความเสื่อมปรากฏ ความเป็นอย่างอื่นแห่งธรรมที่ตั้งอยู่แล้วก็ปรากฏ ดังนี้ ฯ ในบาลีพระสูตรแม้นั้นพะผู้มีพระภาคเจ้าทรางประสงค์เอาความตั้งอยู่ด้วยความต่อเนื่องกันอย่างเดียว เพราะความเป็นโดยประการอื่นไม่เกิดขึ้นในธรรมอันหนึ่ง และเพราะ

กล่าวถึงความปรากฏ มิได้ทรงหมายเอาตั้งอยู่ชั่วขณะเลย ฯ เหตุในการที่จะไม่ตรัสถึงธรรมที่ได้อยู่ในพระอภิธรรมไม่มีเลย ฯ เพราะ-ฉะนั้น แม้การไม่ตรัสถึงในยถาธรรมศาสน์ ก็แสดงถึงความไม่มีอยู่นั่นเอง ฯ ข้าพเจ้าจะขอเฉลยในวาทะของอาจารย์บางพวกนั้น ฯ แท้จริงแม้เนื่องมีธรรมอย่างหนึ่งเป็นที่ตั้งอยู่แห่งความเกิขึ้นและความดับไป อุปปาทขณะเป็นอย่างอื่น ภังคขณะก็เป็นอย่างอื่น เพราะฉะนั้น ท่านจึงต้องการกำหนด[๑] คือดับไป ซึ่งต่างจากการกำหนดคือเกิดขึ้น ก็เมื่อจะถือเอาความอย่างอื่น ต้องพูดได้ว่า ธรรมอย่างอื่นต่างหากเกิดขึ้น ธรรมอย่างอื่น ฉันใด แม้การกำหนดที่บ่ายหน้าไปหาความดับ ซึ่งต่างจากการกำหนดคือเกิดดับจำต้องปรารถนา ฉันนั้นนั่นแล ฯ การกำหนดที่บ่ายหน้าไปหาความดับนั้น ชื่อว่าฐิติ ฯ แต่ในพระบาลีไม่ได้ตรัสฐิตินั้นไว้ด้วยอำนาจทรงแสดงนัยโดยไม่ผิดอัธยาศัยของเวไนยสัตว์ ฯ

จริงอยู่ แม้เทศนาในพระอภิธรรม บางครั้งก็เป็นไปโดยไม่ผิดอัธยาศัยของเวไนยสัตว์ ดุจความเกิดแห่งรูปที่ทรงแยกแสดงเป็น ๒ อย่าง คือ อุปจยะ ๑ สันตติ ๑ ฉะนั้น ฯ แต่เพราะในพระสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสเกิดขึ้นเป็นต้นไว้ ก็เพื่อแสดงลักษณะแห่งสังขตธรรมเท่านั้น อย่างนี้ว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย สังขตลักษณะของสังขตธรรมมี ๓ ประการนี้ ๓ ประการอะไรบ้าง คือ ความเกิดปรากฏ ๑ ความเสื่อมปรากฏ ๑ ความเป็นอย่างอื่นแห่งธรรมที่ตั้งอยู่

๑. อวตฺวา แปลว่า กำหนด แต่หมายเอาสภาพก็ได้ อาการก็ได้ ฐานะก็ได้.

แล้วปรากฏ ๑ ดังนี้ บัณฑิตไม่สามารถจะรู้ได้ว่า ความตั้งอยู่แห่งธรรมที่เกี่ยวเนื่องกัน อันมีสภาพะเป็นบัญญัติ ซึ่งเป็นอสังขตะ พระผู้มี-พระภาคตรัสไว้แล้วในพระสูตรนั้น ฯ แต่เพราะอุปสัคเป็นไปในอรรถแห่งธาตุนั่นเอง บทว่า **ปญฺญายติ** นี้ จึงมีอรรถว่า **วิญฺญายติ** แปลว่ารู้แจ้ง ฯ เพราะฉะนั้น ขณะที่ตั้งอยู่แห่งจิต ท่านอาจารย์ไม่ควรคัดค้านด้วยคำของอาจารย์บางพวกเพียงเท่านั้น เพราะฉะนั้น คำว่า ด้วยอำนาจอุปปาทขณะ ฐิติขณะ และภังคขณะนี้ ท่านอนุรุทธาจารย์ได้กล่าวไว้ถูกต้องดีแล้ว ฯ ก็เพราะว่าท่านอธิบายไว้อย่างนี้ แม้ในอรรถกถา (วิภังค์) ท่านจึงกล่าวว่า จิตดวงหนึ่ง ๆ มีดวงละ ๓ ขณะ ด้วยอำนาจอุปปาทขณะ ฐิติขณะ และภังคขณะ ดังนี้ ฯ

[อายุของรูปธรรมและนามธรรม]

อรูปมีความเปลี่ยนแปลงเร็ว รูปมีความเปลี่ยนแปลงช้า เพราะภาวะแห่งอรูปผู้ยึดถือและรูปอันอรูปพึงยึดถือ สำเร็จด้วยสามารถแห่งขณะแห่ง ๆ เพราะฉะนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวคำเป็นอาทิว่า **ตานิ** ดังนี้ ฯ บทว่า **ตานิ** คือเป็นเช่นนั้น ฯ ขณะทั้งหลายเหมือนขณะแห่งจิต ๑๗ ดวง ชื่อว่าสัตตรสจิตตขณะ ฯ อีกนัยหนึ่ง สัมพันธ์ความว่า ขณะจิตเหล่านั้นมี ๑๗ ขณะ ฯ แต่แยกเป็นส่วน ฯ ขณะจิตมี ๕๑ ขณะ ฯ บทว่า **รูปธมฺมานํ** ได้แก่ รูปธรรมเว้นวิญญัติและลักษณรูปทั้ง ๓ เสีย ฯ แท้จริงวิญญัติทั้ง ๒ มีอายุชั่วขณะจิตด้วยหนึ่ง ๆ ฯ จริงอย่างนั้น วิญญัติทั้ง ๒ นั้นพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ในจำพวกธรรมที่เป็นไปตามจิต ฯ ก็บรรดา

ลักษณรูป ความเกิด และความไม่เที่ยง มีอายุเท่ากันกับอุปปาทขณะ และภังคขณะของจิต ฯ ส่วนความแก่มีอายุเท่าขณะจิต ๔๙ ขณะ ฯ ก็เพราะทำอธิบายอย่างนี้ ท่านอาจารย์ทั้งหลายจึงกล่าวว่า

รูปนั้น เว้นวิญญัติ และลักษณะรูปเสีย
มีอายุเท่ากับ ๑๗ ขณะจิต ฯ

แต่อาจารย์บางพวกกล่าวว่า เพราะคำในอรรถกถาปฏิจจสมุปบาทว่า ขณะจิต ๑๑ เป็นอันล่วงผ่านไปด้วยเหตุเดียวเพียงเท่านี้ ที่นั้นปฏิสนธิจิต ย่อมเกิดขึ้นในอามรณ์นั้นนั่นแล ซึ่งมีอายุชั่ว ๕ ขณะจิตที่เหลือ ดังนี้ ขณะจิต ๑๖ จึงเป็นอายุรูปธรรม จริงอยู่ รูปที่กำลังเกิดเท่านั้นเป็นปัจจัยแก่ภวังคจลนะได้ ฯ คำขอเกจิอาจารย์นี้นั้นไร้สาระ เพราะขณะจิต ๑๗ มาในอรรถกถานั่นแล โดยนัยเป็นต้นว่า รูปที่เกิดร่วมกับปฏิสนธิจิต ดับไปพร้อมกับจิตที่ ๑๗ ตั้งแต่ปฏิสนธิจิตนั้น รูปที่เกิดในฐิติขณะแห่งปฏิสนธิจิต ย่อมดับไปในอปปาทขณะแห่งจิตที่ ๑๘ ดังนี้ ฯ ก็ในที่ใด ขณะจิต ๑๖ เท่านั้น ย่อมปรากฏในที่นั้น ท่านนำนัยไปด้วยอำนาจขณะคือความเหมาะสม เพื่อความเป็นปัจจัยแก่ความเป็นไปแห่งจิต ฯ จริงอยู่ รูปแม้ผ่านไปเพียงขณะจิตเดียว โดยที่สุดอย่างต่ำ ก็สามารถมาสู่คลองได้แล ฯ พอทีด้วยการโต้แย้ง ฯ ขณะเหมือนขณะของจิตดวงเดียว ชื่อว่าเอกจิตตขณะ (ขณะจิตดวงเดียว) ฯ ขณะจิตดวงเดียวนั้น ล่วงเลยอารมณ์เหล่านี้ไป หรือว่าอารมณ์เหล่านี้ล่วงเลยขณะจิตดวงเดียวนั้นไป เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่าเอกจิตตขณาตีตะ ฯ

[อธิบายอารมณ์กระทบประสาทแล้วภวังคจิตไหวเป็นต้น]

บทว่า **อาปาถมาคจฺฉนฺติ** ความว่า อารมณ์คือรูปและสียงตั้งอยู่ในที่ของตน ๆ เท่านั้น ก็ถึงความเป็นอารมณ์ได้ เพราะฉะนั้น อารมณ์คือรูปและเสียง เป็นไปในกลาปมากมาย ตามสมควรแก่ความรำพึงจึงมาสู่คลอง ฯ แต่อารมณ์ที่เหลือ คือ กลิ่น รส และโผฏฐัพพะแนบสนิทในภูตเป็นที่อาศัยมีฆานะเป็นต้น เป็นเหตุเกิดของวิญญาณฉะนั้น อารมณ์คือ กลิ่น รส และโผฏฐัพพะ แม้เป็นไปในกลาปอย่างหนึ่ง ๆ แล้ว ก็มาสู่คลองได้ ฯ ก็ประสามทั้งหลานแม้ที่ไปแล้วในกลาปอย่างหนึ่ง ๆ ก็ถึงความเป็นที่รองรับ (เป็นที่ตั้ง) ของวิญญาณ ฯ แต่ประสาทเหล่านั้นเกิดขึ้น พร้อมกับภวังคจิตที่เป็นอนันตรปัจจัยแก่ภวังคจลนะ ฯ อาจารย์พวกอื่นกล่าวว่า (ปสาท) เกิดพร้อมกับอาวัชชนะจิต ฯ คำว่า เมื่อภวังค์ไหว ๒ ครั้ง ความว่าเมื่อภวังค์เป็นไป ๒ ครั้ง ในอารมณ์ที่จิตดวงก่อนถือเอาแล้วนั่นแลโดยเป็นความไกล กล่าวคือความเป็นเหตุเกิดแห่งวิญญาณที่ไม่เหมือน-กัน (โยชนาเป็น - จลวนเสน ด้วยอำนาจความไหว) ฯ จริงอยู่ เมื่ออารมณ์กระทบประสาททั้ง ๕ โดยอำนาจแห่งการกำหนดส่วนสมควรความสืบต่อแห่งภวังค์จะขาดลงด้วยอานุภาพแห่งการกระทบที่ประสาทแต่ไม่ขาดลงโดยทันทีทันใด เกิดขึ้น ๒ ครั้งแล้วจึงขาดลง เปรียบเหมือนบุรุษผู้วิ่งไปด้วยความเร็ว แม้อยากหยุดยืน ก็จะก้าวไปสักก้าว ๒ ก้าวแล้วนั้นแหละ จึงหยุดยืนได้ (ต่อเมื่อก้าวไปได้ ๒-๓ อย่างท่าน) ฉะนั้น ฯ บรรดาจิต ๒ ดวงนั้น จิตดวงที่ ๑ เกิดขึ้น เหมือนเขย่าความสืบต่อภวังค์ เพราะฉะนั้น ท่านอาจารย์จึงเรียกว่า ภวังคจลนะ

ดวงที่ ๒ เรียกว่า ภวังคุปัจเฉทะ เพราะเกิดขึ้นโดยอาการคือเข้าไปตัดภวังคสันตินั้นให้ขาดลง ฯ แต่ในปกรณ์อภิธัมมัตถสังคหะนี้ ท่านพระอนุรุทธาจารย์กล่าวจิตทั้ง ๒ ดวงไว้โดยไม่แปลกกันว่า เมื่อภวังค์จิตไหว ๒ ครั้ง ดังนี้ ฯ

[อธิบายอุปมาภวังคจิตไหว]

มีคำถามสอดเข้ามาว่า ก็เมื่อรูปเป็นต้นกระทบที่ประสาทแล้ว วิญญาณที่อาศัยในประสาทนั้นเท่านั้นควรไหน มิใช่หรือ ก็ภวังค์ที่อาศัยหทัยวัตถุควรไหนอย่างไร ฯ แก้ว่า เพราะเนื่องเป็นอันเดียวกันด้วยอำนาจสันตติ ฯ เหมือนอย่างแมลงวันจับอยู่ที่ก้อนกรวด ซึ่งวางอยู่บางพื้นกลองข้างหนึ่ง เมื่อเขาเอาไม่เป็นต้นตีพื้นกลองอีกข้างหนึ่ง เมื่อก้อนกรวดไหวไปตามความไหวแห่งกลองหนังและเชือกเป็นต้นโดยลำดับ แมลงวันย่อมบินไปฉันใด เมื่อรูปเป็นต้นกระทบที่ประสาทแล้ว ก็ฉันนั้นนั่นแล เมื่อมหาภูตรูปซึ่งเป็นที่อาศัยของประสาทนั้นไหวแล้ว ครั้นหทัยวัตถุไหวไปตามความไหว แม้แห่งรูปนอกนั้นที่เนื่องด้วยมหาภูตรูปนั้นโดยลำดับ ภวังค์ที่อาศัยหทัยวัตถุนั้นย่อมเป็นไปโดยอาการคือเคลื่อนไหว ฯ สมดังคำที่ท่านธรรมปาลาจารย์กล่าวไว้ว่า

เมื่อรูปารมณ์เป็นต้นกระทบวัตถุอื่น (คือ
ประสาท) แล้วภวังค์ที่อาศัยวัตถุอื่น (คือ
หทัยวัตถุ) ก็ไหวตาม เพราะเนื่องเป็น
อันเดียวกัน บัณฑิตกล่าวไว้โดยเปรียบ-
เทียบด้วยก้อนกรวดดังที่กล่าวแล้ว ฯ

[อธิบายการเห็นรูปของจักษุ]

บทว่า **ภวงฺคโสตํ** แปลว่า ห้วงแห่งภวังค์ ฯ บทว่า **อาวชฺเชนฺตํ** คือทำการนึก ดุจกล่าวว่า นี้ชื่ออะไร ฯ บทว่า **ปสฺสนฺตํ** แปลว่า เห็นโดยประจักษ์ ฯ มีคำถามสอดเข้ามาว่า จักขุนทรีย์เท่านั้น ยังกิจคือการเห็นให้สำเร็จโดยพระบาลีว่า เห็นรูปด้วยนัยน์ตา ไม่ใช่วิญญาณมิใช่หรือ ฯ แก้ว่า คำที่ท่านกล่าวนี้ไม่เป็นจริงอย่างนั้น เพราะรูปไม่สามรรถเห็นรูปได้ เพราะเป็นอายตนะมืด ก็ถ้าหากว่าจักขุนทรีย์นั้น จะเห็นรูปได้ไซร้ เมื่อเป็นเช่นนั้น จักขุนทรีย์แม้มีความพร้อมเพรียงด้วยวิญญาณอื่น พึงพ้องกันในการเห็นรูป ฯ มีคำถามอีกว่า "ถ้าวิญญาณยังกิจคือการเห็นนั้นให้สำเร็จได้ วิญญาณก็จะพึงเห็นรูปที่มีวัตถุอื่นคั่นได้ เพราะไม่ต้องเนื่องกับอะไร ฯ แก้ว่า การเห็นรูปแม้ที่มีวัตถุอื่นคั่น จะมีได้หรือ (เพราะว่า) รูปใดที่ตั้งอยู่ภายในมีภายในแก้วผลึกเป็นต้นไม่เนื่องด้วยแสงสว่าง และรูปใดที่มีวัตถุอื่นมีฝาเรือนเป็นต้นบังไว้ ถึงเนื่องด้วยแสงสว่างนั้น วิญญาณก็ไม่เกิดในรูปทั้ง ๒ นั้น เพราะไม่มีปัจจัยคือแสงสว่างนั้น เพราะเหตุนั้น การรับ (การเห็น) รูปนั้น ด้วยจักขุวิญญาณจึงไม่มี " แต่ในพระบาลีว่า **จกฺขุนา** นี้ มีอธิบายว่า การเห็นรูปด้วยทวารนั้น ซึ่งเป็นต้นเหตุ ฯ อีกอย่างหนึ่ง อธิบายว่า กิริยาคือการเห็นของวิญญาณผู้อาศัย พระผู้มีพระภาคตรัสว่า เนื่องด้วยจักขุซึ่งเป็นที่อาศัย ดุจในประโยคว่า เตียงโห่ ฯ

[อธิบายวิถีจิต]

บทว่า **สมฺปฏิจฺฉนฺตํ** ได้แก่ เป็นเหมือนรับรูปนั้นนั่นแลไว้ ฯ บทว่า **สนฺตีรยมานํ** คือ เป็นเหมือนกำหนดรูปนั้นนั่นแลด้วยดี ฯ ชวนะที่ชื่อว่าได้ปัจจัย เพราะอรรถว่า ตนได้ปัจจัย ด้วยอำนาจโยนิโสมนสิการ ฯ สัมพันธ์ความว่า ชวนะอย่างใดอย่างหนึ่งที่ได้ปัจจัยแล้ว ฯ ชวนะแม้ ๖ และ ๕ ย่อมเป็นไปในเวลาสลบ และในเวลาใกล้จะตาย เพราะฉะนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า โดยมาก ฯ บทว่า **ชวนานุพนฺธานิ** ความว่า ติดตามชวนะไปชั่วเวลาเล็กน้อย ดุจกระแสแม่น้ำไหลตามเรือที่ทวนกระแสน้ำไปฉะนั้น ฯ อารมณ์ของชวนะนั้น เป็นอารมณ์ของวิบากเหล่านี้ เพราะฉะนั้น วิบากเหล่านั้นจึงชื่อว่าตทารมณ์ ด้วยอำนาจการลบบทท่ามกลาง ดุจในคำว่า **พฺรหฺมสโร** เป็นต้น ฉะนั้น ฯ วิบากเหล่านั้นด้วยเป็นตทาลัมพนะด้วย เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่าตทาลัมพนปากะ ฯ บทว่า **ยถารหํ** คือ ตามสมควรแก่อารมณ์ชวนะและสัตว์ ฯ แต่ว่า ท่านอาจารย์จักประกาศความเป็นไป (ของตทาลัมพนะ) โดยประการอย่างนั้นเสียเองทีเดียว ฯ บทว่า **ภวงฺคปาโตว** ความว่า เหมือนจิตตกไปด้วยอำนาจแห่งภวังค์ ไม่เป็นไปด้วยอำนาจแห่งวิถีจิต ฯ มีคำอธิบายที่ท่านกล่าวไว้ว่า จิตเกิดด้วยอำนาจภวังค์ ฯ ก็ในอธิการนี้ พระอรรถกถาจารย์นำอุปมาด้วยมะม่วงเป็นต้นมาไว้ เพื่อเข้าในความเป็นไปแห่งวิถีได้โดยง่าย ฯ บรรดาอุปมาเหล่านั้น พึงทราบเฉพาะอุปมาด้วยมะม่วง ดังต่อไปนี้ คือ :-

[อธิบายอุปมาวิถีวิติ]

ได้ยินว่า บุรุษคนหนึ่ง นอนคลุมตัวตลอดศีรษะอยู่ที่โคนต้นมะม่วงที่มีผล ตื่นขึ้นด้วยเสียงมะม่วงผล ๑ ซึ่งหล่นลงในที่ใกล้ ๆ เลิกผ้าออกจากศีรษะ ลืมตาขึ้นเห็นแล้วเก็บมะม่วงนั้นมา บีบดูแล้วดมกลิ่น รู้ว่าเป็นมะม่วงสุก จึงรับประทานกลืนมะม่วงที่อยู่ในปากเข้าไปพร้อมทั้งเสมหะ แล้วนอนหลับไปในที่นั้นนั่นแลอีก ฯ บรรดากาลทั้ง ๙ มีกาลนอนกเป็นต้นนั้น เวลาของภวังค์ เหมือนเวลาที่บุรุษนั้นนอนหลับ ฯ เวลาที่อารมณ์กระทบที่ประสาท เหมือนเวลาที่ผลมะม่วงหล่น ฯ เวลาแห่งอาวัชชนะ เหมือนเวลาที่ตื่นขึ้นด้วยเสียมะม่วงหล่น ฯ เวลาจักขุวิญญาณเป็นไป เหมือนเวลาที่ลืมตาขึ้นมองดู ฯ เวลาแห่งสัมปฏิจฉันนะ เหมือนเวลาเก็บ (ผลมะม่วง) ฯ เวลาแห่งสันตีรณะ เหมือนเวลาบีบดู ฯ เวลารับประทาน ฯ เวลาแห่งตทาลัมพนะ เหมือนเวลากลืนมะม่วงที่อยู่ในปากเข้าไปพร้อมกับเสมหะ ฯ เวลาแห่งภวังค์ใหม่ ก็เหมือนเวลานอนหลับอีก ฯ ก็ด้วยอุปมานี้ ท่านแสดงอรรถชาตอะไรไว้ ฯ ท่านแสดงความที่ธรรมทั้งหลายไม่ปะปนกันและกันด้วยอำนาจแห่งกิจอย่างนี้ คือ เพียงการกระทบที่ประสาทเท่านั้น เป็นกิจของอารมณ์ ฯ เพียงการรำพึงถึงอารมณ์เท่านั้น เป็นกิจของอาวัชชนะ ฯ เพียงแต่การเห็นเท่านั้น เป็นกิจของจักขุวิญญาณ ฯ และเพียงแต่การรับเป็นต้นเท่านั้น เป็นกิจของสัมปฏิจฉันนะเป็นต้น ฯ ส่วนการเสวยรสแห่งอารมณ์ เป็นกิจของชวนะอย่างเดียว ฯ และการเสวนรสแห่งอารมณ์ที่ชวนะนั้นเสวยแล้วนั่นแล

เป็นกิจของตทาลัมพนะ ฯ ก็จิตที่เป็นไปอยู่อย่างนี้พึงทราบว่า เป็นไปด้วยอำนาจจิตนิยมเท่านั้น ดุจฤดูนิยมและพืชนิยมเป็นต้นฉะนั้น แม้เมื่อไม่มีการกผู้ชักจูง โดยนัยเป็นต้นว่า ท่านที่ชื่อว่าอาวัชชนะ จงมีในลำดับแห่งภวังค์ ท่านมีชื่อว่าทัสสนะเป็นต้นอย่างใดอย่างหนึ่ง จงมีในลำดับแห่งอาวัชชนะ ฯ สัมพันธ์ความว่า ด้วยอำนาจแห่งจิตตุปบาทเพียงเท่านี้ ๑๗ ขณะจิตก็เต็มบริบรูณ์ ฯ

[อธิบายตทาลัมพนะไม่เกิด]

บทว่า **อปฺปโหนฺตาตีตกํ** คือ ล่วงไปไม่เพียงพอ ฯ คำว่า **นตฺถิ ตทาลมฺพนุปฺปาโท** ความว่า ตทาลัมพนะไม่เกิดในมหันตารมณ์ซึ่งมีอายุชั่ว ๑๔ ขณะจิต (เท่ากับขณะจิต ๑๔ ดวง) เพราะอารมณ์ดับไปเสียก่อน ฯ จริงอยู่ ในวิถีเดียวกัน เมื่อจิตบางเหล่ามีอารมณ์เป็นปัจจุบัน จิตบางเหล่าจะมีอารมณ์เป็นอดีตไม่ได้ต่อจากชวนะเกิด ในอารมณ์แม้มีอายุชั่ว ๑๕ ขณะจิต ยังเหลือเพียงขณะจิตเดียวเท่านั้น เพราะฉะนั้น ความเกิดขึ้นแห่งตทาลัมพนะ ๒ จึงไม่มี เพราะมีอารมณ์ไม่เพียงพอแก่การเกิดตทาลัมพนะ ๒ ครั้ง เพราะเหตุนั้น แม้ตทาลัมพนะที่ ๑ ก็ไม่เกิด ฯ จริงอยู่ ตทาลัมพนะเกิด ๒ ครั้งเท่านั้น พระผู้มีพระภาคทรงกำหนดไว้ในพระบาลี เพราะวาระจิตเพียง ๒ วาระมาในวาระทั้งปวง ในการคำนวณความเป็นไปของจิตว่า "วาระจิตเพียง ๒ วาระเท่านั้น มาในตทาลัมพนะ " ฯ แต่คำที่ท่านอนุรุทธาจารย์กล่าวไว้ในปรมัตถวินิจฉัยว่า ตทาลัมพนะ มีครั้งเดียว

หรือ ๒ ครั้ง อาวัชชนะเป็นต้นมีครั้งเดียว ดังนี้ พึงเห็นว่า ท่านก็ กล่าวไปตามแนวมติของท่านมัชฌิมภาณกาจารย์ ฯ ก็เพราะวาทะของ ท่านมัชฌิมภาณกาจารย์ ถูกคัดค้านเสียแล้ว ในสัมโมหวิโนทนี เพราะเทียบกันไม่ได้กับพระบาลีที่กล่าวแล้วในหนหลัง เพราะเหตุนั้น แม้ท่านอาจารย์จึงไม่ได้กล่าวตทาลัมพนะเกิดครั้งเดียวไว้ ในปกรณ์ อภิธัมมัตถสังคหะนี้ และในนามรูปปริเฉท เพราะตทาลัมพนะเกิด ครั้งเดียว ตนมิได้ประสงค์เอาเลย ฯ

ท่านอาจารย์กล่าวว่า เพราะแม้ชวนะไม่บังเกิด โดยอธิบายว่า อารมณ์แม้มีอายุชั่ว ๖ ขณะจิตที่เหลือต่อจากโวฏฐัพพนจิตเกิดขึ้น ก็ ยังไม่เป็นปัจจัย เพื่อให้ชวนะเกิดขึ้นได้ เพราะเป็นอารมณ์อ่อนแอ รอบด้าย โดยความเป็นอารมณ์มีอายุน้อย อันชวนะเมื่อจะเกิด ย่อม เกิดในอารมณ์มีอายุ ๗ ชั่วขณะจิต โดยกำหนดแน่นอน ฯ ก็ **ตฺวา** ปัจจัยตัวนี้ ลงในเหตุ ฯ มีอธิบายว่า เพราะความไม่เกิดขึ้นแม้แห่ง ชวนะ ฯ แม้เมื่อจะถือเอาความอย่างอื่น ปุพพกาลกิริยาจะเป็นศัพท์ มีกัตตาเสมอด้วยอปรกาลกิริยาไม่ได้เลย ฯ บทว่า **ทฺวิตฺติกฺขตฺตุํ** แปล ว่า ๒ ครั้ง หรือ ๓ ครั้ง ฯ แต่บางอาจารย์กล่าวว่า บทว่า **ติกฺขตฺตุํ** นี้ มีประโยชน์เพียงเพื่อทำถ้อยคำให้ไพเราะ ฯ แต่คำนั้นเป็นเพียง ความเข้าใจของเกจิอาจารย์เหล่านั้น ฯ จริงอยู่ แม้เมื่อท่านจะกล่าวว่า โวฏฐัพพนจิตเท่านั้นเป็นไป ๒ ครั้ง ดังนี้ ถ้อยคำจะไม่ไพเราะก็หา มิได้ ฯ ในอรรถกถาเป็นต้นก็ไม่มีคำที่จะตัดรอนความเป็นไป ๓ ครั้ง แห่งโวฏฐัพพนจิต ฯ และแม้ท่านอาจารย์ชาวสีหลที่แต่อรรถกถาใน

ปกรณ์นั้น ๆ มีปกรณ์ชื่อว่าอภิธัมมาวตารเป็นต้น อธิบายอย่างนี้แล้ว จึงสังวรรณนาความอย่างนี้ว่า ๒ ครั้งบ้าง ๓ ครั้งบ้าง ดังนี้ ฯ สอง บทว่า **โวฏฺฐพฺพนเมว ปวตฺตติ** ความว่า โวฏฐัพพนจิตเท่านั้น ย่อมเกิดขึ้นบ่อย ๆ ฯ แต่ว่า ความเป็นไปแห่งจิตยังไม่ถึงโวฏฐัพพนะ นั้นแล้ว จะกลับมาตั้งอยู่ในจักขุวิญญาณเป็นต้น ในระหว่างไม่มี ฯ ส่วนท่านอานันทาจารย์ แสดงอธิบายในความเป็นไปแห่งวิถีจิตใน ปริตตารมณ์นี้ว่า เมื่ออาวัชชนะบังเกิด โวฏฐัพพจิตพึงเป็นไปโดย ความเป็นอนันตรปัจจัย แก่ชวนะที่เป็นกุศล อกุศล และกิริยา ซึ่งเป็นฝ่ายกามาวจรเท่านั้น โดยส่วนเดียว ไม่เป็นไปโดยประการอื่น เพราะอาวัชชนะเป็นอนันตรปัจจัยแก่กุศลแลอกุศล ท่านกล่าวไว้ว่า อาวัชชนะเป็นปัจจัยโดยอนันตรปัจจัย แก่กุศลขันธ์ แก่อกุศลขันธ์ และ เพราะภาวะแห่งโวฏฐัพพนะกับอาวัชชนะไม่มีอรรถอย่างอื่น เพราะ- ฉะนั้น จึงควรกำหนดปริตตารมณ์โดยความไม่บริบูรณ์ (ไม่เต็มที่) แห่งชวนะ เพราะอาวัชชนะมีกำลังน้อย ในคราวสลบเป็นต้นไม่ควร กำหนดโดยความเป็นไป ๒-๓ ครั้ง แห่งโวฏฐัพพนะ ฯ แม้ท่าน อานันทาจารย์จะแสดงไว้อย่างนี้ก็จริง ถึงอย่างนั้น ติเหตุกวิบาก (วิบากมีเหตุ ๓) ที่ท่านกล่าวไว้โดยความเป็นอนันตรปัจจัยนั้นแล เป็นไปด้วยอำนาจจุติจิตของพระขีณาสพทั้งหลาย ไม่ถึงความเป็น อนันตรปัจจัยแก่จิตบางดวง เพราะฉะนั้น นักปราชญ์ไม่สามารถ กล่าวได้ว่า แม้โวฏฐัพพนะก็ไม่เป็นอนันตรปัจจัย แก่กุศลชวนะ และอกุศลชวนะเป็นต้น ด้วยความเป็นปัจจัยที่บกพร่อง ดุจติเหตุก-

วิบากเหล่านั้น ฯ เพราะเหตุนั้น นักปราชญ์พึงกำหนดปริตตารมณ์ ในคำว่า โวฏฐัพพนะเป็นไป ๒ ครั้งนี้ตามนัยที่มาในอรรถกถาทั้งหลาย เท่านั้นนั่นแล ฯ

สองบทว่า **นตฺถิ วีถิจิตฺตุปฺปาโท** ความว่า ความเกิดแห่งวิถีจิต ไม่มี เพราะอติปริตตารมณ์แม้มีอายุชั่ว ๗ ขณะจิต โดยที่สุดอย่างสูงก็ไม่เพียงพอเพื่อให้โวฏฐัพพนะเกิด ๒ ครั้งได้ ฯ มีอธิบายว่า จิตเป็นเหมือนตกภวังค์ ฯ เพื่อแสดงผลแห่งอวธารณะ ในบทว่า ภวงฺคจลนเมว ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า ไม่มีวิถีจิตเกิด ฯ แต่อาจารย์พวกอื่นแสดงผลแห่งอวธารณะว่า ไม่มีภวังคุปัจเฉทะ ฯ แต่คำนั้น สำเร็จแล้วด้วยคำว่า ไม่มีวิถีจิตเกิดนั่นแล แม้เมื่อมีวิถีจิตเกิดขึ้น ภวังค์ก็ขาดไป ฯ แต่เพราะภวังค์ท่านมิได้กล่าวแยกกันไว้เป็นแผนก โดยชื่อว่าภวังคุปัจ-เฉทะ แม้ในหนหลัง ในอธิการแห่งอติปริตตารมณ์นี้ ท่านอาจารย์จึงกล่าวคำว่า ไม่มีวิถีจิตเกิด ดังนี้ ไว้โดยไม่แปลกกัน ฯ ปัจฉิมวาระเท่านั้น ท่านอนุรุทธาจารย์กล่าวไว้ ในปกรณ์อภิธัมมัตถสังคหะนี้ ด้วยอำนาจโมฆวาร เพราะไม่มีวิถีจิตเกิดโดยประการทั้งปวง ฯ แต่ในปกรณ์อื่น (คือปรมัตถวินิจฉัย) แม้วาระที่ ๒ และวาระที่ ๓ ท่านกล่าวว่า โมฆวาร เพราะว่างจากตทาลัมพนะและชวนะ ฯ

[อธิบายวิสัยปวัติ]

บทว่า **อาลมฺพนภูตา** คือ เป็นวิสัยและเป็นปัจจัย ฯ จริงอยู่ แม้ปัจจัย บัณฑิตก็เรียกว่าอารมณ์ ดุจในประโยคเป็นต้นว่า มารย่อมได้โอกาส มารย่อมได้อารมณ์ ฯ เพราะเหตุนั้นนั่นแล บรรดา

วาร ๔ เหล่านี้ คำว่า วิสัยปวัติเป็นอารมณ์แม้ของโมฆวาร ดังนี้ สำเร็จแล้ว ฯ จริงอยู่ อติปริตตารมณ์ ย่อมเป็นปัจจัยของการบัญญัติว่า โมฆวารได้ ฯ ก็เมื่อถือเอาความอย่างอื่น ปัจฉิมวารไม่มีความเป็นไป ในอติปริตตารมณ์ เพราะภวังคจลนะเป็นไปในอารมณ์ของตน ๆ เท่านั้น เพราะฉะนั้น คำว่า เป็นอารมณ์ของวาระทั้ง ๔ ก็จะเป็น คำที่ถือเอาไม่ดี (กล่าวไว้ไม่ดี) ฉะนี้แล ฯ วิถีจิตเมื่อเกิดขึ้นใน ปัญจทวารตามสมควร คือตามสมควรแก่ทวารนั้น ๆ ตามสมควรแก่ ปัจจัยนั้น ๆ และตามสมควรแก่อารมณ์เป็นต้นนั้น ๆ ย่อมมีเพียง ๗ ดวงเท่านั้นโดยไม่แปลกกัน คือ อาวัชชนะ ๑ ทัสสนะเป็นต้น ๑ สัม-ปฏิจฉันนะ ๑ สันตีรณะ ๑ โวฏฐัพพนะ ๑ ชวนะ ตทาวัมพนะ ๑ อีกนัยหนึ่ง จิตตุปบาท คือเฉพาะจิตที่กำลังเกิดขึ้นโดยอำนาจจิตที่เกิด ทีละดวง ๆ มี ๑๔ ด้วยอำนาจอาวัชชนะเป็นต้นทั้ง ๕ ชวนะ ๗ และ ตทาลัมพนะทั้ง ๒ แต่โดยพิสดารวิถีจิตมีถึง ๕๔ ดวง เพราะกามาวจร-จิตทั้งหมดทีเดียว เกิดในปัญจทวารนั้น ตามเหมาะสมแก่การเกิด ฯ บทว่า **เอตฺถ** คือ ในวิสัยปวัติสังคหะ ฯ

[อธิบายวิภูตารมณ์และอวิภูตารมณ์]

จิตที่เป็นไปในมโนทวาร มีอารมณ์เป็นทั้งอดีตและอนาคต เพราะ-ฉะนั้น นักปราชญ์จึงไม่สามารถทำการกำหนดอารมณ์ของจิตที่เป็นไปใน มโนทาวารเหล่านั้น ด้วยสามารถอติมหันตารมณ์เป็นต้น เพราะฉะนั้น เพื่อจะกำหนดอารมณ์นั้นด้วยอำนาจวิภูตะและอวิภูตะเท่านั้น ท่าน อาจารย์จึงได้กล่าวคำเป็นต้นว่า ถ้าอารมณ์ปรากฏชัด ดังนี้ ฯ บทว่า

เอตฺถ คือ ในมโนทวาร ฯ จิต ๔๑ ดวง ย่อมเป็นไปในมโนทวาร เพราะจิต ๑๓ ดวง ซึ่งเป็นแผนกหนึ่งต่างหากในปัญจทวาร ด้วยอำนาจทวิปัญจวิญญาณและมโนธาตุทั้ง ๓ ไม่เป็นไปในมโนทวารนั้น ฯ

ปริตตชวนนัย (นัยที่ท่านกล่าวไว้ในปริตตชวนะ) จบ ฯ

[อธิบายอัปปนาชวนะ]

ความต่างแห่งวิภูตารมณ์ไม่มี เพราะอัปปนาเกิดในเวลาอารมณ์แจ่มแจ้ง (ปรากฏชัด) เท่านั้น ฯ สัมพันธ์ความว่า แท้จริง บรรดาชวนะที่เป็นมหัคคตะแล้วโลกุตตระ ๒๖ นั้น ชวนะใดชวนะหนึ่งลงสู่อัปปนาวิถี ฯ ประกอบความว่า เมื่อชวนะในชวนะหนึ่งเกิดขึ้นตามลำดับ โดยชื่อว่า บริกรรม อุปจาร อนุโลม และโคตรภูแล้วดับไป ฯ จริงอยู่ จิตดวงที่ ๑ ชื่อว่าบริกรรม เพราะเป็นบริกรรมของอัปปนา คือเพราะปรุงแต่งอัปปนา ฯ ดวงที่ ๒ ชื่อว่าอุปจาร เพราะเที่ยวไปใกล้อัปปนา ฯ แท้จริง แม้ธรรมที่ไม่ใกล้เกินไป มีความเป็นไปไม่ไกลเกินไป ก็ชื่อว่าสมีปจารี (มีปรกติเที่ยวไปในที่ใกล้) ฯ อีกนัยหนึ่ง ชื่อว่าอุปจาร เพราะอรรถว่า เที่ยวไปใกล้ชิดอัปปนา ฯ ดวงที่ ๓ ชื่อว่าอนุโลม เพราะอนุกูลแก่บริกรรมแม้ในบุรพภาค และแก่อัปปนาในเบื้องบน ฯ ดวงที่ ๔ ชื่อว่าโคตรภู เพราะครอบโคตรกามาวจรและโคตรปุถุชน เพราะอบรมคือพอกพูนมหัคคตโคตรและโลกุตตรโคตร ฯ ชื่อทั้ง ๔ นี้ย่อมได้ในเวลาเป็นไป ๔ ครั้งโดยไม่เหลือ ฯ แต่ในเวลาเป็นไป ๓ ครั้งได้ตามชื่อว่าอุปจาร อนุโลมและโคตรภูเท่านั้น ณ แต่ว่าในอรรถกถาท่านกล่าวชื่อมีบริกรรมเป็นต้น แห่งบริกรรมอุปจาร และ

อนุโลม ๒ หรือ ๓ ดวงข้างต้น แม้โดยไม่แปลกกัน ฯ จริงอยู่ มีอธิบายว่า ๔ ครั้ง หรือเพียง ๓ ครั้ง โดยควรแก่อัปปนาที่จะพึงเกิดเป็นดวงที่ ๕ หรือที่ ๔ ฯ เพื่อแสดงวาระที่ได้อยู่แก่ชื่อ มีบริกรรมเป็นต้นโดยไม่เหลือเศษ ท่านอาจารย์จึงกล่าวคำว่า ๔ ครั้ง ไว้ในเบื้องต้น ฯ กล่าวคำว่า ที่ ๕ ไว้ในที่สุด ด้วยสามารถลำดับการคำนวณ ฯ

บทว่า **อถารหํ** คือ ตามสมควรแก่บุคคลผู้เป็นขิปปาภิญญาและทันธาภิญญา ฯ จริงอยู่ อัปปนาจิตที่ ๔ เกิดแก่ขิปปาภิญญาบุคคลในลำดับแห่งกามาวจรชวนะเป็นไป ๓ ครั้ง ฯ อัปปนาเกิดที่ ๕ แก่ทันธาภิญญาบุคคล ในลำดับแห่งชวนะเป็นไป ๔ ครั้ง ฯ พึงเห็นสันนิษฐานว่า ก็เพราะอนุโลมไม่ได้การเสพคุ้น จึงไม่อาจจะให้โคตรภูเกิดขึ้นได้ และชวนะที่ ๖ และที่ ๗ แม้ที่ได้การเสพคุ้น ก็ไม่อาจตั้งอยู่ได้ด้วยอำนาจอัปปนา เพราะเป็นชวนะใกล้ต่อภวังค์ เหมือนบุรุษผู้อยู่ใกล้เหวฉะนั้น ฯ เพราะฉะนั้น อัปปนาจะมีต่ำกว่าชวนะที่ ๔ หรือสูงกว่าชวนะที่ ๕ ไม่ได้ ฯ

[อธิบายอัปปนาวิถี]

บทว่า **ยถาภินีหารวเสน** คือ ตามสมควรแก่การนำจิตไปในสมถภาวนา และวิปัสสนาภาวนา อันสมควรแก่รูปอรูปและโลกุตตระซึ่งเป็นมรรคผล ฯ วิวถีแห่งอัปปนา ชื่อว่าอัปปนาวิถี ฯ เมื่อท่านอาจารย์กล่าวคำเพียงเท่านี้ว่า ต่อจากนั้น จิตก็เป็นเหมือนตกภวังค์ ชนทั้งหลายจะพึงถือเอาว่า ต่อจากอัปปนาหยั่งลงสู่ชวนะที่ ๔ หรือที่ ๕ แล้ว จิตจึงเป็นเหมือนตกภวังค์ ผลจิตในลำดับแห่งมรรค และฌานผลจิตใน

วิถีสมาบัติ ไม่มีบ่อยครั้ง เพราะฉะนั้น ท่านจึงกล่าวคำว่า **อปฺปนาวสาเน** ดังนี้ไว้อีก ฯ ได้ยินว่า พวกนิกายันตริกะ (พวกภิกษุนิกายอื่นจากพวกมหาวิหาร) พรรณนาความเป็นไปแม้แห่งกามาวจรชวนะ ๒-๓ ครั้ง เพื่อความเต็มแห่งชวนะที่ ๗ ต่อจากอัปปนาที่เกิดคราวแรก ในบรรดาโลกิยอัปปนา เพราะฉะนั้น เพื่อคัดค้านมติของพวกนิกายันตริกะนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวบทมีอวธารณะว่า **ภวงฺคปาโตว** ดังนี้ ฯ บทว่า **ตตฺถ** คือ ในกามาวจรชวนะที่ประกอบด้วยญาณทั้ง ๘ เหล่านั้น และในชวนะที่เป็นมหัคคตะและโลกุตตระ ๒๖ เหล่านั้น ฯ อีกนัยหนึ่ง บทว่า **ตตฺถ** คือ ในอัปปนาชวนวาระนั้น ฯ

[อธิบายชวนจิต]

บทว่า **โสมนสฺสสหคตชวนานนฺตรํ** คือ ในลำดับแห่งกุศลชวนะและกิรินาชวนะทั้ง ๔ ที่สหรคตด้วยโสมนัส ฯ บทว่า **โสมนสฺสสหคตาว** ความว่า อัปปนาเฉพาะที่สหรคตด้วยโสมนัส ด้วยอำนาจฌานหมวด ๔ และมรรคผลของพระอริยบุคคลผู้สุกขวิปัสสกเป็นต้น (พึงหวังได้), แต่อัปปนาแม้สหรคตด้วยอุเบกขาไม่พึงหวังได้ในลำดับแห่งชวนะที่สหรคตด้วยโสมนัส เพราะภาวะแห่งเวทนาที่แตกต่างกันเป็นอาเสวนปัจจัยแก่กันและกัน พระผู้มีพระภาคมิได้ยกขึ้นไว้ในคัมภีร์ปัฏฐาน ฯ บทว่า **ปาฏิกงฺขิตพฺพา** คือ พึงยกย่อง มีคำอธิบายว่า พึงปรารถนา ฯ บทว่า **ตตฺถาปิ** ความว่า แม้ในชวนวาระที่มีเวทนาอันเดียวนั้น ฯ บทว่า **กุสลชวนานนฺตรํ** ความว่า กุศลชวนะย่อมตั้งมั่นในลำดับแห่งกุศลชวนะ ประกอบด้วยญาณทั้ง ๔ อย่าง

ไม่ใช่กิริยาชวนะตั้งมั่น เพราะเกิดด้วยสันดานที่ต่างกัน อธิบายว่า และผลทั้ง ๓ เบื้องต่ำ ย่อมสำเร็จได้ในวิถีสมาบัติ ฯ บทว่า **สุขปุญฺญมฺหา** ความว่า อัปปนา ๒๓ ด้วยอำนาจฌานหมวด ๔ ที่เป็นโลกิยะและโลกุตตระ เว้นผลอันเลิศ วิบาก และกิริยา เกิดต่อจากกุศลชวนะทั้งคู่ที่มีเหตุ ๓ ซึ่งสหรคตด้วยโสมนัส, อัปปนาปัญจมฌาน ๑๒ (เว้นผลอันเลิศ วิบาก และกิริยา) อย่างนั้นเหมือนกัน เกิดจากอุเบกขาชวนะ คือต่อจากกุศลชวนะมีเหตุ ๓ ทั้งคู่, อัปปนา ๘ ด้วยอำนาจกิริยาฌานทั้ง ๔ หมวดและผลอันเลิศทั้ง ๔ เกิดมีต่อจากกิริยาชวนะที่มีความสุข (กิริยาชวนะที่สหรคตด้วยโสมนัส) คือต่อจากกิริยาชนะทั้งคู่ที่มีเหตุ ๓ อัปปนา ๖ ด้วยสามารถแห่งรูปารูปกิริยาทั้ง ๕ ที่สหรคตด้วยอุเบกขา และผลอันเลิศแต่อุเบกขาชวนะ คือต่อจากอุเบกขาชวนะทั้งคู่ ฯ บทว่า **เอตฺถ** คือ ในอธิการแห่งวิถีสังคหะ ฯ บทว่า **สพฺพตฺถาปิ** คือ ทั้งในปัญจทวาร ทั้งในมโนทวาร ฯ

[อธิบายอารมณ์ของวิบากจิต]

บทว่า **อิฏฺเฐ** คือ ในอิฏฐมัชฌัตตารมณ์ (อารมณ์ที่ชอบใจปานกลาง) ฯ จริงอยู่ ท่านอาจารย์จักแยกกล่าวอติอิฏฐารมณ์ไว้ต่างหาก ฯ สัมพันธ์ความว่า ในอิฏฐารมณ์ ปัญจวิญญาณ สัมปฏิจฉันนะ สันตีรณะ และตทาลัมพนะ เป็นกุศลวิบาก ฯ แต่ในอิฏฐารมณ์สันตีรณะและตทาลัมพนะ สหรคตด้วยอุเบกขาเท่านั้น เพราะฉะนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า แต่ในอติอิฏฐารมณ์ สหรคตด้วยโสมนัสอย่างเดียว ฯ จริงอยู่ วิบาก (จิต) ซึ่งเป็นไปตามอานุภาพของกรรมประกอบด้วยเวทนาตาม

อารมณ์อย่างเดียว ย่อมมีได้ เพราะไม่มีการกำหนดถือเอา เพราะวิบาก (จิต) นั้น ไม่มีการกำหนด ดุจเงาหน้าในกระจกฉะนั้น ฯ แต่การที่กุศลและอกุศลถือเอาโดยอาการคือพอใจปานกลาง และไม่พอใจในอติอิฏฐารมณ์ก็ดี โดยอาการคือพอใจ และพอใจปานกลางในอนิฏฐารมณ์ก็ดี ย่อมมีได้ เพราะเป็นไปในสันดานที่ยังละวิปัลลาสไม่ได้ ฯ

จริงอย่างนั้น สำหรับพวกคนไม่มีศรัทธาเป็นต้น แม้ในอติ-อิฏฐารมณ์มีพระพุทธเจ้าเป็นต้น ก็มีชวนะประกอบด้วยอุเบกขา ฯ แต่สำหรับพวกเดียรถีย์เป็นต้นมีชวนะประกอบด้วยโทมนัส ฯ อนึ่ง สำหรับพวกคนผู้มีความลึกซึ้งเป็นปกติเป็นต้น มีชวนะประกอบด้วยอุเบกขาในอารมณ์ปฏิกูล (น่าเกลียด) ฯ แต่สำหรับสัตว์มีพวกสุนัขเป็นต้นมีชวนะประกอบด้วยโสมนัสในอารมณ์ปฏิกูลนั้น ฯ แต่วิบาก (จิต) ที่เป็นไปในภาคก่อนและหลัง ย่อมเป็นไปตามวัตถุนั้นแล ฯ อนึ่ง วิบาก (จิต) เป็นไปในภาคก่อนและภาคหลัง ของพวกสุนัขเป็นต้นซึ่งกำลังชื่นใจในการเห็นของไม่สะอาด ก็เป็นไปตามอารมณ์เหมือนกันฉะนี้แล ฯ ส่วนเหตุในความที่จักขุวิญญาณเป็นต้น แม้เป็นไปอยู่ในอติอิฏฐารมณ์และอนิฏฐารมณ์ ก็สหรคตด้วยอุเบกขา ข้าพเจ้าได้กล่าวไว้แล้วในหนหลังนั่นและ ฯ บทว่า **ตตฺถาปิ** คือ แม้ในตทาลัมพนะ ฯ บทว่า **โสมนสฺสสหคตกฺริยาชวนาวสาเน** คือ ในที่สุดกิริยาชวนะทั้ง ๕ ที่สหรคตด้วยสุขทั้งที่เป็นสเหตุกะและอเหตุกะ (มีเหตุและไม่มีเหตุ) ฯ แม้กิริยาชวนะทั้งหลาย ย่อมเป็นไปตามสมควรแก่อารมณ์เหมือนกัน

เพราะจิตวิปัลลาสไม่มีแก่พระขีณาสพทั้งหลาย เพราะฉะนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวคำว่า **ในที่สุดแห่งกิริยาชวนะที่สหรคตด้วยโสมนัส** ดังนี้เป็นต้น ฯ แต่อาจารย์บางพวกกล่าวว่า ในคัมภีร์ปัฏฐาน พระผู้มีพระภาคตรัสตทาลัมพนะไว้ในลำดับแห่งชวนะที่เป็นกุศล และอกุศลเท่านั้นว่า เมื่อกุศลากุศลชวนะดับไป วิบาก (จิต) ก็เกิดขึ้น โดยเป็นตทาลัมพนะ เพราะฉะนั้น ไม่มีตทาลัมพนะเกิดในลำดับแห่งกิริยาชวนะ ฯ ข้าพเจ้าจะกล่าวแก้ในคำของเกจิอาจารย์นั้น ฯ ถ้าว่าพระผู้มีพระภาคเจ้าพึงตรัสตทาลัมพนะไว้แม้ในลำดับแห่งอัพยากฤตไซร้ ชนทั้งหลายผู้ฟังอยู่ ก็จะพึงรู้ความเป็นไปแห่งตทาลัมพนะนั้น แม้ในลำดับแห่งโวฏฐัพพนะ ในปริตตารมณ์ได้ เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคจึงไม่ตรัสตทาลัมพนะไว้ในลำดับแห่งกิริยาชวนะ แต่ไม่ตรัสไว้ เพราะหาไม่ได้ ก็ไม่ใช่ ฯ จริงอยู่ การไม่ตรัสธรรมชาติ แม้ที่หาได้อยู่ ไว้ในที่บางแห่ง ด้วยพระประสงค์บางอย่างย่อมปรากฏ เช่นในธรรมสังคหะ หทัยวัตถุ แม้หาได้อยู่ พระผู้มีพระภาคก็มิได้ตรัสไว้ เพื่อจะเลี่ยงความแตกต่างแห่งเทศนาด้วยประการฉะนี้และ ฯ

[โสมนัสและโทมนัสไม่เกิดในลำดับกัน]

แต่ในที่สุดแห่งชวนะที่สหรคตด้วยโทมนัส ตทาลัมพนะและภวังค์ สหรคตด้วยอุเบกขาอย่างเดียว ไม่สหรคตด้วยโทมนัส เพราะโสมนัสกับโทมนัสมีสภาพผิดกัน เพราะเหตุนั้นนั่นแล ในคัมภีร์ปัฏฐาน พระผู้มีพระภาคจึงไม่ทรงยกโสมนัสขึ้น ในลำดับแห่งโทมนัส และไม่ทรงยกโทมนัสขึ้น ในลำดับแห่งโสมนัส ฯ จริงตามนั้น ใน

เวทนาติกะ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสวาระแห่งอนันตรปัจจัยไว้เพียง ๗ เท่านั้น อย่างนี้ คือ ธรรมที่ประกอบด้วยสุขเวทนา และทุกขเวทนา ตรัสไว้เวทนาละ ๒ วาระ ๆ โดยความเป็นอนันตรปัจจัย แก่ธรรมที่ประกอบด้วยเวทนาอันเสมอของตน ๆ และแก่ธรรมที่ประกอบด้วยอทุกขมสุขเวทนา, แต่ธรรมที่ประกอบด้วยอทุกขมสุขเวทนาตรัสไว้เวทนาละ ๓ วาระ โดยความเป็นอนันตรปัจจัยแก่ธรรมที่ประกอบด้วยเวทนาอันเสมอกัน และแก่ธรรมที่ประกอบด้วยเวทนา ๒ นอกนี้ โดยบาลีมีอาทิว่า ธรรมที่ประกอบด้วยสุขเวทนา เป็นปัจจัยโดยอนันตรปัจจัยแก่ธรรมที่ประกอบด้วยสุขเวทนา ดังนี้ ฯ ก็ถ้าว่า โสมนัสจะพึงบังเกิดขึ้นในลำดับแห่งโทมนัสหรือโทมนัสจะพึงเกิดขึ้นในลำดับแห่งโสมนัสไซร้ จะต้องเพิ่มขึ้น ๒ วาระ ด้วยอำนาจแม้แห่งธรรมที่ประกอบด้วยสุขเวทนาและทุกขเวทนาเป็นอนันตรปัจจัยแก่กันและกันแล้ว จึงตรัสเป็น ๙ วาระ ฯ แต่ไม่ตรัสไว้อย่างนี้ ฯ เพราะเหตุนั้น (คือเพราะเหตุที่ไม่ตรัสไว้นั้น) โสมนัสและโทมนัสเหล่านั้น จึงไม่เกิดขึ้นในลำดับแห่งโทมนัสและโสมนัส ฯ

[อธิบายการกำหนดตทาลัมพนะ]

ก็แล แม้การกำหนดนี้ ท่านอาจารย์ได้อนุญาตไว้ในอธิการแห่งการกำหนดตทาลัมพนะนี้ โดยคำเป็นอาทิว่า ในที่สุดแห่งกิริยาชวนะอันสหรคตด้วยโสมนัส ดังต่อไปนี้ :-

ในตทาลัมพนะทั้ง ๕ ที่สหรคตด้วยโสมนัส
ตทาลัมพนะดวงหนึ่ง ย่อมเกิดมีตาม

สมควร แต่ชวนะที่เป็นกามาวจรกุศล
และชวนะที่เป็นอกุศล เว้นปฏิฆะ และ
ชวนะที่เป็นกิริยา สหรคตด้วยโสมนัส ฯ
ในตทาลัมพนะทั้ง ๖ ที่สหรคตด้วยอุเบกขา
ตทาลัมพนะดวงหนึ่ง มีโดยสมควร ตาม
ลำดับ แต่ชวนะที่สหรคตด้วยอุเบกขา
ทั้งที่เป็นอกุศล ทั้งที่เป็นกามาวจรกุศล
ทั้งที่เป็นกิริยา ฯ

แท้จริง การกำหนดตทาลัมพนะด้วยชวนะนี้ เป็นเรื่องที่ไม่เปลี่ยนแปลง ฯ แต่การกำหนดตทารมณ์ ซึ่งเป็นไปโดยนัยที่อาทิว่า ตทารมณ์ที่ประกอบด้วยญาณ มีต่อจากชวนะอันประกอบด้วยญาณ ดังนี้ เป็นเรื่องที่ไม่แน่นอน ฯ จริงอยู่ บางครั้งเมื่อกุศลชวนะของบุคคลผู้สั่งสมแล้วในอกุศลชวนะโดยมาก แล่นไปแล้ว หรือบางครั้งเมืออกุศลชวนะของบุคคลผู้สั่งสมแล้วโดยมากในกุศลชวนะแล่นไปแล้ว ตทารมณ์เป็นอเหตุกะ แม้ต่อจากติเหตุกชวนะ ย่อมมีโดยความคุ้นเคยที่เป็นไปในลำดับแห่งอกุศลชวนะ อนึ่ง แม้ตทารมณ์เป็นไตร-เหตุ ต่อจากอกุศลชวนะ ย่อมมีโดยความคุ้นเคยที่เป็นไปแล้วในลำดับแห่งกุศลชวนะ ฯ แต่ไม่มีคำที่จะพึงกล่าวเลยในความเป็นไปแห่งตทารมณ์ ด้วยกรรมอื่น นอกจากกรรมผู้ให้เกิดปฏิสนธิ ฯ เพราะฉะนั้นและ พระผู้มีพระภาคจึงได้ตรัสไว้ในคัมภีร์ปัฏฐานว่า พระโยคีย่อมเห็นอเหตุขันธ์แจ่มแจ้งโดยความเป็นสภาพไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็น

อนัตตา เมื่อกุศลากุศลดับไปแล้ว อเหตุกวิบากจิตตุปบาท ย่อมเกิดขึ้น โดยความเป็นตทารมณ์ เมื่อกุศลากุศลดับไปแล้วอเหตุกวิบากจิตตุป-บาทย่อมเกิดขึ้น โดยความเป็นตทารมณ์ ดังนี้ ฯ

บทว่า **ตสฺมา** สัมพันธ์ความว่า เพราะเหตุที่ตทารมณ์และภวังค์สหรคตด้วยอุเบกขาเท่านั้นมีในที่สุดแห่งโทมนัสชวนะ ฯ ฉะนั้น ตทารมณ์ที่สหรคตด้วยอุเบกขา จึงเกิดในที่สุดแห่งโทมนัสชวนะ ฯ แม้ความไม่มีแห่งการตกภวังค์ ย่อมเป็นอันท่านอาจารย์แสดงไว้ ด้วยบทว่า **โสมนสฺสปฏิสนฺธิกสฺส** นี้แล เพราะโสมนัสไม่มีในลำดับแห่งโทมนัส เพราะฉะนั้น ท่านอาจารย์จึงไม่กล่าวความไม่มีแห่งการตกภวังค์นั้น กำหนดความไม่มีตทาลัมพนะอย่างเดียว จึงกล่าวว่า ถ้าตทาลัมพนะไม่มีเกิดขึ้น ดังนี้ ฯ อธิบายว่า ถ้าตทาลัมพนะเกิด คืออุบัติไม่ได้ เพราะเมื่อโทมนัสชวนะของสัตว์ผู้มีปฏิสนธิประกอบด้วยโสมนัสมีเดียรถีย์เป็นต้น ผู้มีจิตกระทบกระทั่งแม้ในอติอิฏฐารมณ์ มีพระพุทธเจ้าเป็นต้นแล่นไปแล้ว ตทาลัมพนะอันประกอบด้วยโสมนัส และตทาลัมพนะอันสหรคตด้วยอุเบกขาไม่เกิดขึ้นในอติอิฏฐารมณ์ ตามนัยดังที่กล่าวแล้ว หรือเพราะเมื่อมีโทมนัสชวนะของบุคคลผู้ปรารภโลกิยฌานที่เสื่อมแล้วด้วยอสัปปายะบางอย่าง แล้วเกิดวิปฏิสารว่า ปณีตธรรมของเราหายเสียแล้ว ตทาลัมพนะก็ไม่มีในอารมณ์ที่ไม่ใช่กามาวจร ฯ บทว่า **ปริจิตปุพฺพํ** แปลว่า ที่ตนสั่งสมมาก่อน คือที่ตนเคยยึดถือแล้วโดยมาก ในภพนั้น ฯ อธิบายว่า สันตีรณะที่สหรคตด้วยอุเบกขา แม้เว้นจากอาวัชชนะ ก็เกิดขึ้นได้ ดุจผลจิตของท่านผู้ออกจากนิโรธฉะนั้น

สมดังที่ท่านอาจารย์ทั้งหลายกล่าวไว้ว่า

ท่านอาจารย์ทั้งหลาย ไม่ได้กล่าวคำนี้ไว้เลย
ว่า จิตที่เว้นจากอาวัชชนะจะมีได้อย่างไร ?
จะกำหนดแน่นอนไม่ได้ เพราะเห็นผลอื่น
จากนิโรธที่เว้นอาวัชชนะ ฯ

มีคำถามสอดเข้ามาว่า ก็จิตดวงนี้ ย่อมเป็นไปโดยกิจอะไร ฯ แก้ว่า จิตดวงนี้ ไม่เป็นไปโดยกิจคือตทารมณ์ก่อน เพราะไม่ยึดอารมณ์แห่งชวนะ ทั้งไม่เป็นไปโดยกิจคือสันตีรณะ เพราะไม่เป็นไปด้วยอำนาจพิจารณาอารมณ์ตามที่สัมปฏิจฉันนจิตรับไว้แล้ว ในปฏิสนธิและจุติ ไม่มีคำจำจะต้องกล่าว, แต่โดยเนื้อความที่เหลือควรกล่าวได้ว่า "ด้วยกิจคือภวังค์" เพราะเป็นองค์แห่งภพ ฯ จริงอยู่ เนื้อความนี้ แม้ท่านอาจารย์ธรรมปาลเถระ ก็ได้แสดงไว้แล้วเหมือนกัน ฯ แต่ข้อที่ท่านว่า ปฏิสนธิจิตและภวังคจิต เป็นธรรมชาตเสมอกันโดยธรรมและโดยอารมณ์นั้น พึงทราบสันนิษฐานว่า ท่านกล่าวโดยมาก ฯ การที่ปฏิสนธิจิต และภวังคจิตเป็นธรรมชาตไม่เหมือนกัน ไม่มีเลย นอกจากที่นี้แห่งเดียว ฯ ข้อว่า **ตมนนฺตริตฺวา** ความว่า ทำอุเบกขาสันตีรณะนั้นไว้ในลำดับแห่งตน คือไม่ตั้งลงต่างกัน (ภวังค์จึงตก) ฯ อธิบายว่า (ภวังค์ตก) ในลำดับแห่งสันตีรณะสหรคตด้วยอุเบกขานั้น ฯ

[ตทาลัมพนะมีในกามาวจร]

ในคำว่า **กามาวจร ฯ เป ฯ อิจฺฉนฺติ** นี้ ท่านกล่าวความไว้เฉพาะดังนี้ว่า ท่านอาจารย์ทั้งหลาย ย่อมปรารถนาตทารมณ์นั่นแล ในที่สุดชวนจิตฝ่ายกามาวจรเท่านั้น เพราะเป็นจิตที่เกิดแต่กรรม มีกามตัณหาเป็นต้นเหตุ ฯ จริงอยู่ ตทารมณ์นั้น อันกรรมที่กามตัณหาเป็นเหตุ ให้เกิดแล้ว ย่อมเกิดขึ้นไม่ได้ในลำดับชวนจิตฝ่ายรูปาวจร อรูปาวจร และโลกุตตระ อันไม่มีสภาพเช่นนั้น ฯ เหตุไรหรือ ? เพราะชวนจิตฝ่ายรูปาวจรเป็นต้นนั้น ไม่ใช่ตัวให้กำเนิด และเพราะไม่มีภาวะเสมอกันกับกรรมที่ให้กำเนิด ฯ เปรียบเหมือนเด็กอ่อนผู้ประสงค์จะออกไปนอกเรือน ย่อมจะเกาะนิ้วมือบิดา หรือบุคคลเช่นกับบิดาออกไป ไม่เกาะคนอื่น มีราชบุรุษเป็นต้น ฉันใด ตทาลัมพนจิตที่เป็นไปในอารมณ์อื่นจากอารมณ์ภวังค์ ก็ฉันนั้น ย่อมจะติดจามกามาวจรกุศล และอกุศล ตัวให้กำเนิด หรือชวนจิตที่เป็นกิริยาฝ่ายกามาวจร อันเช่นกับชนกกรรมนั้นไป แต่จะไม่ติดตามชวนจิตฝ่ายมหัคคตะและโลกุตตระ อันปราศจากความเหมือนกับชนกกรรมนั้น ฯ อนึ่ง ท่านย่อมปรารถนาตทารมณ์สำหรับกามาวจรสัตว์เท่านั้น ไม่ปรารถนาแก่พวกพรหม เพราะพวกพรหมไม่มีพืชคือปฏิสนธิจิตฝ่ายกามาวจร อันเป็นอุปนิสัยแห่งตทารมณ์ ฯ หนึ่ง ท่านย่อมปรารถนาเฉพาะในกามาวจรธรรมที่เป็นอารมณ์ ไม่ปรารถนาในธรรมนอกนี้ เพราะไม่คุ้นกัน ฯ

[อุปมาตทาลัมพนะติดตามชนกกรรม]

เปรียบเหมือนเด็กผู้อ่อนนั้น แม้เมื่อตามบิดา หรือบุคคลผู้เช่นกับบิดาไป ก็ไม่ติดตามเขาไปยังที่ที่ตนไม่คุ้นมีป่าเป็นต้น ย่อมจะติดตามไปเฉพาะในที่ที่ตนคุ้นมีลานหน้ามุขบ้านเป็นต้นฉันใด แม้ตทารมณ์นี้ก็ฉันนั้น ย่อมไม่ติดตามชวนจิต (ที่เป็นกิริยาฝ่ายกามาวจร) นั้นอันเป็นไปปรารภอาลัมพนะที่ตนไม่คุ้นมีรูปาวจรเป็นต้นไป ฯ อนึ่ง เนื้อความนี้เราได้กล่าวไว้แล้วเหมือนกันว่า ตทารมณ์นี้ย่อมเป็นไปเฉพาะในธรรมที่ตนคุ้น อันเป็นอารมณ์แห่งกามตัณหา เพราะเป็นจิตอันกรรมเนื่องด้วยกามตัณหาให้เกิดนั่นเอง ฯ ก็ในเรื่องนี้มีคาถารวมความได้ดังนี้

ตทาลัมพนจิตย่อมติดตามกรรมผู้ให้กำเนิด หรือชวนจิตอันเสมอกันกรรมนั้นไป แต่จะไม่ติดตามชวนจิตอื่น โดยเปรียบการลีลาของเด็กอ่อน ฯ ย่อมไม่มีแม้แก่พวกพรหม เพราะไม่มีพืช ฯ ความจริง ตทาลัมพนจิตนี้ มีปฏิสนธิจิตที่ปรากฏว่ากามาวจร เป็นพืช ฯ ตทาลัมพนจิตนี้เหมือนเด็กอ่อน ย่อมตามชวนจิตนั้นไปแต่ในที่ที่ตนคุ้นเท่านั้น เพราะเหตุนั้น จึงไม่มีในชวนจิตอื่น ด้วยอำนาจตัณหานั่นเอง ฯ

มีคำถามสอดเข้ามาว่า ก็ท่านได้กล่าวแล้วว่า เพราะไม่มีพืชคือปฏิสนธิที่เป็นกามาวจรมิใช่หรือ ก็เมื่อเป็นเช่นนั้น แม้จักขุวิญญาณเป็นต้นก็ต้องไม่มี ฯ แก้ว่า จะต้องไม่มีไม่ได้ เพราะอานุภาพแห่งอินทรีย์ยังเป็นไป และเพราะกำหนดจิตไว้ในความต่างแห่งทวารและวิถี ฯ บทว่า **มนฺทปฺปวตฺติยํ** ความว่า ในเวลาเป็นไปอ่อน เพราะชวนจิตที่กำลังอ่อน เพราหทัยวัตถุหย่อนกำลังในเวลาใกล้จะตาย ฯ ด้วย อาทิ ศัพท์ ในบทว่า **มรณกาลาทีสุ** ท่านอาจารย์สงเคราะห์เอาเวลาสลบเข้าด้วย ฯ

[ปัจจเวกขณะชวนจิต]

คำว่า **ภควโต ฯ เป ฯ วทนฺติ** ความว่า พระอรรถกถาจารย์กล่าวว่า การนำจิต ที่มีอาวัชชนะเป็นประธานไปโดยถึงยอดแห่งความเป็นผู้มีความชำนาญในการคำนึงของพระผู้มีพระภาคเจ้า ผู้ทรงเข้าฌานที่เป็นบท เป็นแผนก ๆ แล้วออกจากฌานที่เป็นบาทนั้น คำนึงถึงฌานธรรมเป็นอย่าง ๆ เพื่อต้องการให้ธารน้ำและท่อไฟเป็นไปเป็นต้นในกาลที่ทรงทำยมกปาฏิหาริย์เป็นต้น เพราะฉะนั้น ปัจจเจกขณชวนจิตของพระผู้มีพระภาคเจ้า ๓ หรือ ๕ ซึ่งมีองค์ฌานตามที่พระองค์ทางรำพึงถึงเป็นอารมณ์ย่อมเป็นไป ฯ ก็คำว่า **ภควโต** นี้ เป็นเพียงตัวอย่าง เพราะชวนจิตที่ไม่เต็มที่ก็เป็นไปแม้แก่พระสาวกเหล่าอื่นมีพระธรรมเสนาบดีเป็นต้น ในเวลาทำกิจรีบด่วนเห็นปานนี้ ฯ เพราะ-เหตุนั้นแล ในอรรถกถา ท่าน (พระพุทธโฆษาจารย์) จึงกล่าวคำว่า ก็วสีที่ถึงยอดนี้ ย่อมมีได้แก่พระผู้มีพระภาคเจ้า ในเวลาทรงทำยมก-

ปาฏิหาริย์ หรือแก่พระสาวกเหล่าอื่นในเวลาเห็นปานนี้ ฯ ส่วนคำว่า ๔ หรือ ๕ ดวงนี้ ท่านอาจารย์ธรรมปาลเถระกล่าวว่า บัณฑิตควรถือเอาด้วยอำนาจบุคคลผู้มีอินทรีย์แก่กล้าและมีอินทรีย์อ่อน ฯ เพราะ-เหตุนั้น คำว่าปัจจเวกขณจิต ๔ ดวง ย่อมเป็นไปแก่พระผู้มีพระภาคเจ้า สำหรับสาวกอื่น มีพระสารีบุตรเป็นต้น มีปัจจเวกขณจิตทั้ง ๕ ดวง ดังนี้ ดูเหมือนจะถูกต้อง (ดูเหมือนจะใช้ได้) ฯ

บทว่า **อาทิกมฺมิกสฺส** คือผู้กระทำกรรมคือความเพียงตั้งแต่ต้น ฯ อัปปนาที่เกิดแต่แรก ชื่อว่าปฐมอัปปนา ฯ ท่านอาจารย์ทำไว้ในใจว่า ศัพท์ที่ท่านประกอบไว้ว่า **ปฐมกปฺปนาย** ดังนี้ พึงมีแม้แก่อภิญญา-ชวนจิต จึงได้กล่าวว่า **สพฺพทาปิ ฯ** ความว่า อภิญญาชวนจิตทั้ง ๕ ย่อมแล่นไปคราวเดียวเท่านั้น ในเวลาอัญญาชวนจิตเกิดคราวแรก และในเวลามีความชำนาญที่บุคคลส้องเสพแล้ว ฯ มรรคนั้นแล ชื่อว่า มรรคุปบาท เพราะบังเกิดขึ้น ฯ บทว่า **ยถารหํ** ได้แก่ ตามสมควร แก่มรรคที่เกิดขึ้นแล้ว เป็นที่ ๕ หรือที่ ๔ ฯ

จริงอยู่ เพราะวิถีมีอาวัชชนะเดียวกัน มีเพียง ๗ ชวนะเป็นอย่างมาก ผลจิต ๓ ย่อมมีต่อจากมรรคที่เกิดขึ้นเป็นที่ ๔ หรือผลจิต ๒ มี ต่อจากมรรคที่เกิดขึ้นเป็นที่ ๕ ฯ บทว่า **นิโรธสมาปตฺติกาเล** คือ ในกาลเป็นส่วนเบื้องต้นของนิโรธ ฯ บทว่า **จตุตฺถารูปวนํ** ความว่า บรรดาชวนจิตที่เป็นกุศลและกิริยา เนวสัญญานาสัญญายตนชวนจิตดวงใดดวงหนึ่งย่อมแล่นไป ฯ ท่านอาจารย์ทำในใจว่า พระอนาคามีและพระขีณาสพเท่านั้น ย่อมเข้านิโรธสมาบัติได้ พระโสดาบันและพระ

สกทาคามีหาเข้าได้ไม่ จึงกล่าวคำว่า **อนาคามิผลํ อรหตฺตผลํ วา** ดังนี้ ฯ ก็ในคำนี้ บัณฑิตพึงเห็นวิภัติวิปัลลาสว่า **อนาคามิผลํ อรหตฺตผเล** (เมื่ออนาคามิผล อรหัตผลดับไปแล้ว) ฯ เพราเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า **นิรุทฺเธ** (ดับไปแล้ว) ดังนี้ ฯ บทว่า **ยถารหํ** คือตามสมควรแก่บุคคลนั้น ๆ ฯ สองบทว่า **สพฺพตฺถาปิ สมาปตฺติวีถิยํ** ความว่า ในวิถีแห่งฌานสมบัติ และในวิถีแห่งผลสมาบัติแม้ทั้งสิ้น ฯ ชวนจิตที่เป็นกามาวจร บัณฑิตกล่าวไว้ ๗ ครั้ง โดยกำหนดอย่างสูง ฯ แต่มรรคชวนะและอภิญญาชวนะ กล่าวไว้ครั้งเดียว คือคราวเดียวเท่านั้น มหัคคตชวนะและโลกุตตรชวนะที่เหลือ เว้นอภิญญาชวนะและมรรคชวนะเสีย ย่อมได้แม้เป็นอันมาก เพราะเป็นไปในวิถีสมาบัติแม้ตลอดวันและคืน ฯ ด้วย อปิ ศัพท์ ท่านอาจารย์ประมวลมาว่า โลกิยฌานเป็นไปครั้งเดียวในปฐมอัปปนา และผลข้างท้ายทั้ง ๒ เป็นไปครั้งเดียว ในลำดับแห่งนิโรธ ผลจิตเป็นไปแม้ ๒-๓ ครั้ง ในลำดับแห่งมรรค ดังนี้ ฯ

[แจกวิถีจิตตามบุคคล]

บัดนี้ เพื่อที่จะแสดงการกำหนดวิถีจิตที่จะเกิดแก่บุคคล ๑๒ จำพวก คือแก่ปุถุชน ๔ จำพวก ด้วยอำนาจทุเหตุกบุคคล อเหตุกบุคคล อปายิกอเหตุกบุคคล และติกเหตุกบุคคล (ผู้มีเหตุ ๒ ไม่มีเหตุ ไม่มีเหตุที่เกิดในอบาย และมีเหตุ ๓) (และ) พระอริยบุคคล ๘ จำพวก ด้วยอำนาจพระผู้ตั้งอยู่ในมรรค (๔) และพระผู้ตั้งอยู่ในผล (๔) (และ) เพื่อแสดงจิตที่ควรเว้นแก่บุคคลเหล่านั้นก่อนทีเดียว ท่านอาจารย์จึง

ได้กล่าวคำมีอาทิว่า **ทฺวิเหตุกานมเหตุกานญฺจ** ดังนี้ ฯ ที่ชื่อว่าทวิ-เหตุกะ เพราะอรรถว่า ชนเหล่านี้มีเหตุ ๒ คือ อโลภะ และ อโทสะ ที่สหรคตด้วยปฏิสนธิวิญญาณ ฯ ที่ชื่อว่าอเหตุกะ เพราะไม่มีเหตุเช่นนั้น ฯ ม อักษรทีการต่อบท ฯ อัปปนาชวนะย่อมไม่ได้ เพราะมีเครื่องกั้นคือวิบาก ฯ จริงอยู่ ปฏิสนธิของบุคคลผู้มีเหตุ ๒ และไม่มีเหตุ บัณฑิตเรียกว่า เครื่องกั้นคือวิบาก ฯ เพราะไม่มีอัปปนาชวนะนั่นเอง พระอรหัตตผลจึงไม่มี เพราะฉะนั้น จึงไม่ได้กิริยาชวนะ ฯ ตทาลัมพนะมีเหตุ ๒ ด้วยกรรมต่างกัน ย่อมเกิดมีแม้แก่ผู้ไม่มีเหตุ เพราะพระบาลีว่า ภวังค์ที่มีเหตุ เป็นปัจจัยโดยอนันตรปัจจัยแก่ภวังค์ที่.ไม่มีเหตุ ๓ ไม่มีแก่ผู้มีเหตุ ๒ และไม่มีเหตุแม้ทั้ง ๒ แต่ตทาลัมพนะมีเหตุ ๓ ไม่มีแก่ผู้มีเหตุ ๒ และไม่มีเหตุแม้เหตุ ๒ ฯ เพราะปฏิสนธิเดิมอ่อนแอ เพราะฉะนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า **ตถา ญาณสมฺปยุตฺต-วิปากานิ จ** (อนึ่ง วิบากที่ประกอบด้วยญาณก็ไม่ได้สุคติภูมิเหมือนอย่างนั้น) ดังนี้ ฯ

ส่วนท่านอาจารย์โชติปาลเถระกล่าว (ว่า) ตทาลัพนะมีเหตุ ๓ (มี) แม้แก่พวกอเหตุกสัตว์ เพราะพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้โดยไม่แปลกกันว่า ภวังค์มีเหตุ ดังนี้เป็นต้น แล้วกล่าวไว้ในอธิการแสดงจิตที่ควรเว้นแก่คนทั้งหลายนี้อย่างน่าหัวเราะเยาะคำที่กล่าวถึงความไม่มีวิบากที่ประกอบด้วยญาณว่า "ผู้ที่แต่คำนั้นจะต้องถูกถามแน่นอน" ฯ แต่คำนั้น แม้ท่านจะกล่าวไว้อย่างน่าหัวเราะเยาะ ก็ตั้งอยู่ประหนึ่งเป็นคำที่ท่านกล่าวไว้ เพื่อให้ถามอาจารย์เสียก่อนจึงจะรู้ได้ ฯ สมจริงตามเหตุที่ท่าน

อาจารย์นั้นแลกล่าวไว้ ในปรมัตถวินิจฉัย ในอธิการแสดงวิบาก
ที่ประกอบด้วยญาณไม่เป็นแก่บุคคลนี้ว่า

ญาณวิบากทั้งหลาย ย่อมไม่เป็นไปแก่ทวิเหตุกะ
และอเหตุกบุคคล เพราะมูลปฏิสนธิอ่อนแอ ฯ

แต่อาจารย์พวกอื่นพรรณนาว่า ตทาลัมพนะที่มีเหตุ ย่อมมีแก่อเหตุกสัตว์ฉันใด แม้ตทาลัมพนะที่มีเหตุ ๓ ย่อมมีแก่ทวิเหตุกสัตว์ฉันนั้น ฯ ท่านอาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า ก็การปฏิเสธวิบากที่ประกอบด้วยญาณ โดยไม่มีผิดมติของอาจารย์เหล่านั้น ในปกรณ์อภิธัมมัตถสังคหะแม้นี้ ท่านพระอนุรุทธาจารย์กระทำไว้แล้วหมายเอกเฉพาะพวกอเหตุกสัตว์เท่านั้น ฯ แต่บัณฑิตต้องพิจารณาเสียก่อนจึงยอมรับคำของอาจารย์พวกอื่นนั้น เพราะไม่มีพระบาลีที่เป็นหลักในคำว่า ทุเหตุกตทาลัมพนะนั้น และเพราะการกำหนดจิต ท่านอาจารย์กล่าวเหตุในความไม่มีแห่งวิบากที่ประกอบด้วยญาณ โดยอำนาจแห่งเหตุที่ทั่วไปแก่ทุเหตุกะและอเหตุกสัตว์แม้ทั้ง ๒ แล้ว แสดงไว้เท่า ๆ กัน ฯ ก็การกล่าวบทว่า **สุคติยํ** ในคำว่า **ตถา ญาณสมฺปยุตฺตวิปากานิ จ สุคติยํ** นี้ โดยมุ่งถึงอเหตุกสัตว์ ฯ แต่คำว่า **สุคติยํ** นั้น มีการแสดงความเกิดแห่งทวิเหตุกวิบาก ในสุคติภูมินั้นนั่นแล เป็นประธาน ท่านอาจารย์อนุญาตไว้แล้วโดยอรรถ (โดยอธิบาย) ฯ เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงได้กล่าวคำมีอาทิว่า **ทุคฺคติยมฺปน** ดังนี้ ฯ

บทว่า **ติเหตุเกสุ** ความว่า บรรดาบุคคล ๙ จำพวกเป็นต้น มีเหตุ ๒ ด้วยอำนาจอโลภะ อโทสะ อโมหะ ที่สหรคต

ด้วยปฏิสนธิวิญญาณ ฯ คำว่า **ทิฏฺฐิ ฯเปฯ เสกฺขานํ** ความว่า ชวนะที่สหรคตด้วยวิจิกิจฉานั้น และกิริยาชวนะเฉพาะของพระขีณาสพต่างหากที่ จ ศัพท์ชักมา ย่อมไม่ได้แก่โสดาบัน และพระสกทาคามีผู้ได้ชื่อว่าเสขะ เพราะมีปกติศึกษา โดยความเป็นผู้ทำไม่บริบูรณ์เต็มที่ในสิกขา เพราะสักกายทิฏฐิ และวิจิกิจฉา ท่านละได้แล้วด้วยปฐมมรรคนั้นแล ฯ บทว่า **ปฏิฆชวนานิ จ** ได้แก่ ชวนะที่ประกอบด้วยโทมนัสและกิริยาชวนะสหรคตด้วยวิจิกิจฉาประกอบด้วยทิฏฐิ ฯ คำว่า **โลกุตฺตร ฯลฯ สมุปฺปชฺชติ** ความว่า โลกุตตรชวนจิตทั้ง ๘ ดวงย่อมเกิดขึ้นแก่พระอริยบุคคลผู้ตั้งอยู่ในมรรคและผลเท่านั้น ตามสมควรแก่ตน เพราะมรรคทั้ง ๔ ไม่เกิดในบุคคลอื่น (จากพระผู้ตั้งอยู่ในโสดาปัตติมรรคเป็นต้น) เพราะมีอายุชั่วขณะจิตดวงเดียว เพราะพระอริยบุคคลเบื้องต่ำยังไม่ได้บรรลุสมาบัติสูง ๆ ขึ้นไป และเพราะบุคคล (พระอริยบุคคล) เบื้องสูง มีกรรมกิเลสสงบระงับแล้ว โดยการเข้าถึงความเป็นบุคคลอื่นจากพระโสดาบันเป็นต้น ด้วยความดับสนิทแห่งกรรมกิเลสที่ยังถอนขึ้นไม่ได้ ดุจการเข้าถึงความเป็นบุคคลอื่นจากปุถุชนของพระโสดาบันเป็นต้นฉะนั้น ฯ

บัดนี้ เพื่อจะเว้นชวนะตามที่ท่านห้ามแก่บุคคลเหล่านั้น แล้วประมวลแสดงชวนะที่ได้ชวนะที่ได้อยู่แก่บุคคลเหล่านั้นโดยครบถ้วน ท่านอาจารย์จึงกล่าวคำมีอาทิว่า **อเสกฺขานํ** ดังนี้ ฯ บัณฑิตพึงแสดงวิถีจิต ๔๔ ดวงของพระขีณาสพผู้ชื่อว่าอเสขะ เพราะเป็นผู้ทำให้บริบูรณ์เต็มที่ในสิกขาทั้ง ๓ ด้วยอำนาจกามาวจรวิบากจิต ๒๓ กิริยาจิต ๒๐ และ

อรหัตตผลจิต ๑ ที่เหลือเว้นจิต ๔๕ ด้วยสามารถแห่งกุศลจิตและอกุศล-จิต ๓๓ ผลจิตเบื้องต่ำ ๓ และมหัคคตวิบากจิต ๙ ที่พ้นจากวิถีจิตตามสมควร คือตามที่ได้ คือตามอำนาจแห่งพระขีณาสพผู้ยังดำรงอยู่ในกามภพ ฯ พึงแสดงวิถีจิตของพระเสขะ ๕๖ ด้วยอำนาจกามาวจร-วิบากจิต ๒๓ อาวัชชนจิต ๒ กุศลจิต ๒๑ อกุศลจิต ๗ และผลจิตเบื้องต่ำ ๓ เว้นจิต ๓๓ ด้วยสามรถแห่งกิริยาชวนจิต ๑๘ จิตทีสหรคตด้วยทิฏฐิและวิจิกิจฉาทั้ง ๕ อัคคผลจิต ๑ แลมหัคคต-วิบากจิต (๙) ตามสมควรแก่ความเป็นไปโดยไม่แปลกกัน ฯ แต่โดยแปลกกัน พึงแสดงวิถีจิตของพระโสดาบันและพระสกทาคามี ๑๕ ของพระอนาคามี ๔๙ ,พึงแสดงวิถีจิต ๕๔ ของปุถุชน ๔ จำพวกที่เหลือด้วยอำนาจกามาวจรวิบากจิต อาวัชชนจิต และโลกิยกุศลจิตอกุศลจิตที่เหลือ เว้นจิต ๓๕ ด้วยอำนาจกิริยาชวนจิต ๑๘ โลกุตตรจิตทั้งหมดและมหัคคตวิบากจิต ตามสมควรแก่ความเป็นไปโดยไม่แปลกกัน ฯ บัณฑิตพึงเห็นสันนิษฐานว่า แต่โดยที่แปลกกัน วิถีจิต ๕๔ เท่านั้น ย่อมได้แก่ติเหตุกบุคคล (ผู้มีเหตุ ๓) ฯ วิถีจิต ๔๑ เว้นวิบากจิตที่ประกอบด้วยฐาน และอัปปนาชวนจิต ย่อมได้แก่ทวิเหตุกะและอเหตุกบุคคล (ผู้มีเหตุ ๒ และไม่มีเหตุ) ฯ วิถีจิต ๑๗ เหล่านั้นนั่นแล เว้นวิบากจิตที่มีเหตุ ๒ ย่อมได้แก่สัตว์ผู้เกิดในอบาย ฯ ความต่างแห่งจิตที่เป็นไปด้วยอำนาจของบุคล ชื่อว่าบุคคลเภท ฯ วิถีจิตแม้ทั้งหมด ย่อมมีได้ เพราะความเป็นไปของทวาร ๖ และบุคคลทั้งหมดในกามาวจรภูมินั้น ฯ

[จิตในภพต่าง ๆ]

บทว่า **ยถารหํ** คือ ตามสมควรแก่ภพนั้น ๆ และตามสมควรแก่บุคคลนั้น ๆ ฯ ด้วยคำว่า **สพฺพตฺถาปิ** เป็นต้น จักมีการคัดค้านแม้ฆานวิญญาณเป็นต้น เพราะฉะนั้น ท่านอาจารย์จึงคัดค้านเฉพาะตทาลัมพนะที่ประกอบด้วยปฏิฆชวนะในรูปาวจรภูมิ ฯ บทว่า **สพฺพตฺถาปิ** คือ ในกามภพและในรูปภพ ฯ ในกามภพบัณฑิตย่อมได้วิถีจิต ๘๐ เว้นจิตที่พ้นจากวิถี ตามสมควร ฯ ในรูปภพได้วิถีจิต ๖๓ ที่เหลือด้วยอำนาจอาวัชชนจิตทั้ง ๒ อเหตุกวิบากจิต ๙ ชวนจิตที่เหลือ ๕๓ เว้นจิต ๒๕ ด้วยอำนาจปฏิฆจิต ๒ ตทาลัมพนกิจ ๘ วิญญาณ ๖ มีฆานวิญญาณเป็นต้น และจิตที่พ้นจากวิถี ฯ ในอรูปภพมีได้ คือมีจิตได้ ๔๒ ด้วยอำนาจกามาวจรชวนจิต ๒๖ อรูปาวจรชวนจิต ๘ โลกุตตรชวนจิต ๗ และมโนทวาราวัชชนจิตที่เหลือ เว้นจิต ๔๗ ด้วยอำนาจกามาวจรวิบากจิต ๒๓ ปฐมมรรคจิต รูปาวจรจิต ๑๕ ปฏิฆจิต ๒ อรูปวิบากจิต กิริยามโนธาตุ และหสนจิต ฯ ส่วนอาจารย์บางพวกกล่าวว่า เพราะในรูปภพไม่มีอนิฏฐารมณ์ กุศลวิบากจึงไม่เกิดแก่พรหมทั้งหลายผู้มาแล้วในโลกนี้นั่นแล เพราะฉะนั้น ลดอกุศลวิบากจิตเหล่านั้นออกแล้ว ในรูปภพจึงได้วิถีจิตเพียง ๖๐ กับกามาวจรวิบากจิต ๕ ดังนี้ ฯ แต่ว่าใคร ๆ ไม่อาจพูดว่า ในโลกนี้อนิฏฐารมณ์ไม่เกิดแก่พวกพรหม แม้ผู้ดำรงอยู่ในภพนั้น แล้วมองดูโลกนี้ เพราะฉะนั้น ท่านอนุรุทธาจารย์จึงกล่าววิถีจิตไว้ ๖๔ ในรูปภพนั้น รวมกับอกุศลวิบากจิต ๔ ดวงนั้นนั่นแล ฯ ก็เพราะทำ

อธิบายอย่างนี้ ท่านอาจารย์จึงกล่าวไว้ ในปกรณ์ธรรมานุสารณีว่า ในเวลาที่พวกพรหมหน่วงเหนี่ยวอนิฏฐารมณ์เป็นกามาวจร ความเกิดขึ้นแห่งจักขุวิญญาณ โสตวิญญาณ มโนธาตุ และสันตีรณะที่เป็นอกุศลวิบาก ย่อมมีแม้ในสุคตินั้น (ในรูปาวจรภูมินั้น) ฯ การจำแนกจิตเป็นไปด้วยอำนาจแห่งภูมิ ชื่อว่าภูมิวิภาค ฯ

บทว่า **ยถาสมฺภวํ** คือตามสมควรแก่ความเป็นไปในทวารนั้น ๆ หรือในภพนั้น ๆ ฯ **ยาวตายุกํ** มีอธิบายว่า ความเป็นไปแห่งจิตที่เป็นไปในทวารทั้ง ๖ เมื่อไม่มีนิโรธสมาบัติ ย่อมเป็นไปไม่ขาดสาย จำเดิมแต่วิถีจิตที่เป็นไปในมโนทวาร ซึ่งเป็นไปแล้วต่อจากปฏิสนธิจิต ด้วยอำนาจความยินดีในภพ ตลอดจุติจิตเป็นที่สุด หรือตลอดที่สุดภวังคจิต ที่เป็นไปก่อนแต่จุติจิตนั้น ฯ

พรรณนาความปริเฉทที่ ๔ แห่งฎีกาอภิธัมมัตถสังคหะ

ชื่ออภิธัมมัตถวิภาวินี จบด้วยประการฉะนี้ ฯ

อภิธัมมัตถสังคหบาลีแปล*

ปริเฉทที่ ๕

[ชื่อวิถีมุตตสังคหวิภาค]

[สังคหคาถา]

สังคหะที่ชื่อว่าปวัติสังคหะ ซึ่งข้าพเจ้า
ได้กล่าวไว้แล้วในปวัติกาล ด้วยอำนาจ
แห่งวิถีจิตอย่างนั้น บัดนี้ ข้าพเจ้าจะกล่าว
ในปฏิสนธิกาล (คือในเวลาปฏิสนธิ) ฯ

[หมวด ๔ มีภูมิ ๔ เป็นต้น]

ในวิถีมุตตสังคหะ (คือการสงเคราะห์จิตที่พ้นจากวิถี) บัณฑิตพึงทราบจตุกกะ ๔ หมวด ดังนี้ คือ ภูมิ ๔ ปฏิสนธิ ๔ กรรม ๔ ความเกิดแห่งมรณะ ๔ ฯ บรรดาจตุกกะ ๔ หมวดเหล่านั้น ชื่อว่าภูมิ มี ๔ คือ อบายภูมิ ภูมิแห่งอบาย ๑ กามสุคติภูมิ ภูมิแห่งสุคติที่ปรารภกาม ๑ รูปาวจารภูมิ ภูมิที่เป็นรูปาวจร ๑ อรูปาวจรภูมิ ภูมิที่เป็นอรูปาวจร ๑ ฯ บรรดาภูมิ ๔ เหล่านั้น อบายภูมิมี ๔ คือ นิรยะ นรก ๑ ติรัจฉานโยนิ กำเนินสัตว์ดิรัจฉาน ๑ ปิตติ-

* พระปริยัติเวที (ผุย คตญาณโณ ป. ธ. ๙) วัดปทุมวนาราม พระนคร แปล.

วิสัย ภูมิแห่งเปรต ๑ อสุรกาย พวกอสุระ ๑ ฯ กามสุคติภูมิมี ๘ คือ มนุสสา พวกมนุษย์ ๑ อาจฉมมหาราชิกา เทวดาผู้อยู่ในชั้นจาตุมมหาราช ๑ ตาวติงสา เทวดาชั้นดาวดึงส์ ๑ ยามา เทวดาชั้นยามะ ๑ ตุสิตา เทวดาชั้นดุสิต ๑ นิมามานรดี เทวาดชั้นนิมารดี ๑ ปรนิมมิตวสวัดดี เทวดาชั้นปรนิมมิตวสวัดดี " ฯ

อนึ่ง การมสุคติภูมินี้นั้น แม้มีตั้ง ๑๑ อย่าง ก็ถึงความสงเคราะห์เข้าในคำว่า "กามาวจรภูมิ" นั่นเอง ฯ รูปาวจรภูมิมี ๑๖ ชั้น คือ

ภูมิแห่งทุติยฌาน (มี ๓ ชั้น) คือ ปริตตาภา ๑ อัปปมาณภา ๑ อาภัสสรา ๑ ฯ

ภูมิแห่งตติยฌาน (มี ๓ ชั้น) คือ ปริตตสุภา ๑ อัปปมาณสุภา ๑ สุภกิณหา ๑ ฯ

และภูมิแห่งจตุตถฌาน (มี ๓ ชั้น) คือ เวหัปผลา ๑ อสัญญีสัตตา ๑ สุทธาวาสา ๑ ฯ

ภูมิแห่งสุทธาวาส (คือภพที่อยู่แห่งท่านผู้บริสุทธิ์) มี ๕ ชั้น คือ อวิหา ๑ อตัปปา ๑ สุทัสสา ๑ สุทัสสี ๑ อกนิฏฐา ๑ ฯ

ภูมิแห่งอรูปาวจรมี ๔ ชั้น คือ ภูมิแห่งอากาสานัญจายตนะ ๑ ภูมิแห่งวิญญาณัญจายตนะ ๑ ภูมิแห่งอากิญจัญญายตนะ ๑ ภูมิแห่งเนวสัญญานาสัญญายตนะ ๑ ฯ

[สังคหคาถา]

พวกปุถุชนก็ดี พระโสดาบันบุคคลก็ดี
และพระสกทาคามีบุคคลก็ดี ย่อมไม่ได้
(คือไม่สงเคราะห์เข้า) ในชั้นสุทธาวาส
แม้โดยประการทั้งปวง ฯ พระอริยเจ้า
ทั้งหลาย ก็ย่อมไม่ได้ในอสัญญภูมิ และ
อบายภูมิ, พระอริยาเจ้าทั้งหลายก็ดี และ
ผู้มิใช่พระอริยาเจ้าก็ดี ย่อมได้ในสถานที่
เหลือทั้งหลาย ฯ

นี้เป็นหมวด ๔ แห่งภูมิในอธิการนี้ ฯ

[ปฏิสนธิ ๔]

ชื่อว่าปฏิสนธิ มี ๔ อย่าง คืออบายปฏิสนธิ ปฏิสนธิในบาย ๑ กามสุคติปฏิสนธิ ปฏิสนธิในกามสุคติ ๑ รูปาวจรปฏิสนธิ ปฏิสนธิในชั้นรูปาวจร ๑ อรูปาวจรปฏิสนธิ ปฏิสนธิในชั้นอรูปวจร ๑ ฯ

บรรดาปฏิสนธิ ๔ อย่างเหล่านั้น สันตีรณจิตที่สหรคตด้วยอุเบกขาฝ่ายอกุศลวิบาก เป็นปฏิสนธิในขณะที่หยั่งลงในภูมิแห่งอบาย ถัดจากปฏิสนธินั้นไป ก็เป็นภวังค์ ในที่สุดแห่งภวังค์ ก็เป็นอันเคลื่อนขาดไป ฯ อันนี้ชื่อว่าอบายปฏิสนธิอย่างหนึ่ง ฯ

ส่วนสันตีรณจิตที่สหรคตด้วยอุเบกขาฝ่ายกุศลวิบาก ย่อมเป็นไปแก่พวกมนุษย์ พวกสัตว์ผู้บอดแต่กำเนิดเป็นต้น พวกเทวาผู้อาศัยอยู่บนภาคพื้น และพวกวินิปาติกาสูร ด้วยอำนาจแห่งปฏิสนธิ

ภวังค์ และจุติ ในกามสุคติภพ ฯ อนึ่ง มหาวิบากทั้ง ๘ ย่อม
เป็นไปด้วยอำนาจแห่งปฏิสนธิ ภวังค์ และจุติ ในกามาสุคติภูมิ แม้
โดยประการทั้งปวง ฯ ปฏิสนธิทั้ง ๙ อย่างนี้ ชื่อว่ากามสุคติปฏิสนธิ ฯ
ก็กามคติปฏิสนธินี้นั้น แม้ตั้ง ๑๐ อย่าง ก็ถึงความสงเคราะห์เข้าใน
คำว่า "กามาวจรปฏิสนธิ" นั่นเอง ฯ

[กำหนดอายุอบายและอายุเทวดาเป็นต้น]

บรรดาบุคคลหรืออบายเป็นต้นเหล่านั้น การกำหนดนับประมาณ
แห่งอายุของพวกอบาย ๔ ของพวกมนุษย์ และของพวกวินิปาติกาสูร
ย่อมไม่มี ฯ อนึ่ง ๕๐๐ ปีทิพย์ เป็นประมาณแห่งอายุของเหล่าเทวดา
ชั้นจาตุมมหาราชิกา โดยการนับปีของมนุษย์ได้ประมาณ ๙ ล้านปี ฯ
จากนั้นเอา ๔ คูณ เป็นประมาณแห่งอายุของเหล่าเทวดาชั้นดาวดึงส์,
จากนั้นเอา ๔ คูณ เป็นประมาณแห่งอายุของเหล่าเทวดาชั้นยามะ,
จากนั้นเอา ๔ คูณ เป็นประมาณแห่งอายุของเหล่าเทวดาชั้นดุสิต,
จากนั้นเอา ๔ คูณ เป็นประมาณแห่งอายุของเหล่าเทวดาชั้นนิมมานรดี,
และเอา ๔ คูณต่อจากนั้นไปอีก เป็นประมาณแห่งอายุของเหล่าเทวดาชั้น
ปรนิมมิตวสวัสดี ฯ

[สังคหคาถา]

๙๒๑ โกฏิ กับ ๖ ล้านปี เป็นประมาณ
แห่งอายุในพวกเทวดาชั้นวสวัดดี ฯ

วิบาก (คือผล) แห่งปฐมฌาน ย่อมเป็นไปในภูมิแห่งปฐมฌาน
ด้วยอำนาจแห่งปฏิสนธิ ภวังค์ และจุติ ฯ วิบากแห่งทุติยฌานและ

วิบากแห่งตติยฌาน ย่อมเป็นไปในภูมิแห่งทุติยฌาน เหมือนอย่างนั้น ฯ วิบากแห่งจตุตถฌาน ย่อมเป็นไปในภูมิแห่งตติยฌาน ฯ วิบากแห่งปัญจมฌาน ย่อมเป็นไปในภูมิแห่งจตุตถฌาน ด้วยอำนาจแห่งปฏิสนธิ ภวังค์ และจุติ ฯ แต่สำหรับพวกอสัญญีสัตว์ มีรูปเท่านั้นเป็นปฏิสนธิ ฯ อนึ่ง ต่อจากปฏิสนธินั้นเป็นไป รูปนั่นเอง เป็นไปในปวัติกาล และในเวลาเคลื่อน แล้วก็ดับไป ฯ ปฏิสนธิ ๖ อย่างนี้ ชื่อว่ารูปาวจร-ปฏิสนธิ ฯ

[กำหนดอายุของพรหม ๑๖ ชั้น]

บรรดาพรหมเหล่านั้น ส่วนที่ ๓ แห่งกัลป์ เป็นประมาณแห่งอายุของเหล่าเทวดาชั้นพรหมปาริสัชชา, ครึ่งกัลป์ เป็นประมาณแห่งอายุของเหล่าพรหมชั้นปุโรหิต, ๑ กัลป์ เป็นประมาณแห่งอายุของพวกมหาพรหม ฯ ๒ กัลป์ เป็นประมาณแห่งอายุของพวกพรหมชั้นปริตตาภา, ๔ กัลป์ เป็นประมาณแห่งอายุของพวกพรหมชั้นอัปปมาณาภา, ๘ กัลป์ เป็นประมาณแห่งอายุของพวกพรหมชั้นอาภัสสรา, ๑๖ กัลป์ เป็นประมาณแห่งอายุของพวกพรหมชั้นปริตตสุภา, ๓๒ กัลป์ เป็นประมาณแห่งอายุของพวกพรหมชั้นอัปปมาณสุภา, ๖๔ กัลป์ เป็นประมาณแห่งอายุของพวกพรหมชั้นสุภกิณหา, ๕๐๐ กัลป์ เป็นประมาณแห่งอายุของพวกพรหมชั้นเวหัปผลา และของพวกอสัญญีสัตว์, ๑,๐๐๐ กัลป์ เป็นประมาณแห่งอายุของพวกพรหมชั้นอวิหา, ๒,๐๐๐ กัลป์ เป็นประมาณแห่งอายุของพวกพรหมชั้นอตัปปา, ๔,๐๐๐ กัลป์ เป็นประมาณแห่งอายุของพวกพรหมชั้นสุทัสสา, ๘,๐๐๐ กัลป์ เป็นประมาณแห่งอายุของพวก

พรหมชั้นสุทัสสี, ๑๖,๐๐๐ กัลป์ เป็นประมาณแห่งอายุของพวกพรหมชั้นอกนิฏฐา ฯ

วิบากแห่งอรูปฌานมีอรูปฌานที่ ๑ เป็นต้น ย่อมเป็นไปในภูมิแห่งอรูปฌานมีอรูปฌานที่ ๑ เป็นต้น ด้วยอำนาจแห่งปฏิสนธิ ภวังค์และจุติ ตามลำดับ ฯ ปฏิสนธิทั้ง ๔ นี้ ชื่อว่าอรูปปฏิสนธิ ฯ

[กำหนดอายุของเหล่าเทวดาชั้นอรูปฌาน ๔]

บรรดาอรูปฌาน ๔ เหล่านั้น สองหมื่นกัลป์ เป็นประมาณแห่งอายุของเหล่าเทวดา ผู้เข้าถึงชั้นอากาสานัญจาตนะ, สี่หมื่นกัลป์ เป็นประมาณแห่งอายุของพวกเทวดา ผู้เข้าถึงวิญญาณัญจายตนะ, หากหมื่นกัลป์ เป็นประมาณแห่งอายุของเหล่าเทวดา ผู้เข้าถึงชั้นเนวสัญญานาสัญญายตนะ ฯ

[สังคหคาถา]

ปฏิสนธิ ภวังค์ และจุติจิต เป็นอย่างเดียว
กันนั่นเอง และมีอารมณ์อย่างเดียวกัน
ในชาติหนึ่ง เหมือนอย่างนั้นนั่นแล ฯ

นี้เป็นหมวด ๔ แห่งปฏิสนธิในอธิการนี้ ฯ

[อธิบายกรรม ๑๒ อย่าง]

ชื่อว่ากรรม มี ๔ อย่าง ด้วยอำนาจแห่งกิจ (คือให้ผลตามกิจ) คือชนกกรรม กรรมที่ให้เกิด ๑ อุปัตถัมภกกรรม กรรมที่สนับสนุน ๑ อุปปีฬกกรรม กรรมที่เบียดเบียน ๑ อุปฆาตกรรม

กรรมที่ตัดรอน ๑, ด้วยปริยายแห่งการให้ผล (คือให้ผลตามลำดับมี ๔ คือ) ครุกกรรม กรรมหนัก ๑ อาสันนกรรม กรรมที่ได้ทำในเวลาใกล้ตาย ๑ อาจิณณกรรม กรรมที่ประพฤติเนื่อง ๆ ๑ กตัตตากรรม กรรมสักแต่ว่าทำ ๑, ด้วยอำนาจแห่งกาลที่ให้ผล (คือให้ผลตามระยะกาล มี ๔) คือ ทิฏฐธรรมเวทนียะ กรรมอันสัตว์พึงเสวยในภพปัจจุบัน ๑ อุปัชเวทนียะ กรรมอันสัตว์พึงเสวยในภพที่จะเข้าถึงต่อไป ๑ อปราปรเวทนียะ กรรมอันสัตว์พึงเสวยในภพที่จะเข้าถึงต่อไป ๑ กรรมได้มีแล้ว (คือให้ผลสำเร็จแล้ว) ๑ ฯ

อนึ่ง ชื่อว่ากรรม มี ๔ อย่าง ด้วยอำนาจแห่งฐานะที่ให้ผล คือ อกุศล (คือความไม่ฉลาด กรรมไม่ดี) ๑ กามาวจรกุศล กุศลที่เป็นกามาวจร ๑ รูปาวจรกุศล กุศลที่เป็นรูปวจร ๑ อรูปาวจรกุศล กุศลที่เป็นอรูปาวจร ๑ ฯ

[อธิบายอกุศลกรรมบถ ๑๐]

บรรดากรรมเหล่านั้น อกุศลกรรมมี ๓ อย่าง ด้วยอำนาจทวารแห่งกรรม คือ กายกรรม กรรมที่เป็นไปทางกาย ๑ วจีกรรม กรรมที่เป็นไปทางวาจา ๑ มโนกรรม กรรมที่เป็นไปทางใจ ๑ ฯ คือ อย่างไร ฯ คือ ปาณาติบาต ยังสัตว์มีชีวิตให้ตกไป ๑ อทินนาทาน ถือเอาสิ่งของที่เขาไม่ได้ให้ ๑ กาเมสุมิจฉาจาร ประพฤติผิดในกามทั้งหลาย ๑ (๓ อย่างนี้) ชื่อว่ากายกรรม เพราะเป็นไปโดยมากในกายทวาร กล่าวคือกายวิญญัติ ฯ

มุสาวาท กล่าวคำเท็จ ๑ ปิสุณวาจา วาจาส่อเสียด ๑ ผรุสวาจา วาจาหยาบ ๑ สัมผัปปลาปะ พูดคำเพ้อเจ้อ ๑ (๔ อย่างนี้) ชื่อว่า

วจีกรรม เพราะเป็นไปโดยมากในวจีทวาร กล่าวคือวจีวิญญัติ ฯ

อภิชฌา ความเพ่งเล็ง ๑ พยาบาท ความปองร้าย ๑ มิจฉาทิฏฐิ ความเห็นผิด ๑ (๓ อย่างนี้) ชื่อว่ามโนกรรม เพราะแม้เว้นจาก วิญญัติ ก็เป็นไปโดยมากเฉพาะในทางใจ ฯ

[สมุฏฐานที่เกิดของอกุศลกรรมบถ ๑๐]

บรรดาอกุศลกรรมบถ ๑๐ เหล่านั้น ปาณาติบาต ๑ ผรุสวาจา ๑ พยาบาท ๑ เกิดโดยมีโทสะเป็นมูล ฯ กาเมสุมิจฉาจาร ๑ อภิชฌา ๑ มิจฉาทิฏฐิ ๑ เกิดโดยมีโลภะเป็นมูล ฯ แม้อีก ๔ อย่างที่เหลือ ย่อมเกิดมีได้โดยมูลทั้ง ๓ อย่าง ฯ ก็อกุศลนี้ มี ๑๒ อย่าง แม้โดยประการทั้งปวง ด้วยอำนาจแห่งจิตตุปบาท (คือจิตที่เกิดขึ้น) ฯ แม้กามาวจรกุศล ก็มี ๓ อย่าง ด้วยอำนาจแห่งทวารของกรรม คือที่เป็นไปในกายทวาร ชื่อว่ากายกรรม ที่เป็นไปในวจีทวาร ชื่อว่าวจีกรรม และที่เป็นไปในมโนทวาร ชื่อว่ามโนกรรม ฯ อนึ่ง กามาวจรกุศลนี้ก็มี ๓ อย่าง ด้วยอำนาจแห่ง ทาน ศีล และภาวนา ฯ แต่ด้วยอำนาจาจิตตุปบาท กามาวจรกุศลนี้มี ๘ อย่าง ฯ มีอีก ๑๐ อย่าง ด้วยอำนาจแห่ง (บุญกิริยาวัตถุ ๑๐ คือ) ทาน ศีล ภาวนา อปจายนะ เวยยาวัจจะ ปัตติทาน ปัตตานุโมทนา ธัมมัสสวนะ ธัมมเทสนา และทิฏฐุชุกรรม ฯ ก็กามาวจรกุศลนี้นั้น แม้มีตั้ง ๒๐ อย่าง ก็ถึงการสงเคราะห์เข้าในคำว่า "กามาวจรกรรม" นั่นเอง ฯ ส่วนรูปาวจรกุศล เป็นมโนกรรมอย่างเดียว ฯ และรูปาวจรกุศลนั้นที่เป็นภาวนามัย ซึ่งถึงอัปปนา มี ๕ อย่าง โดยความต่างแห่งองค์ฌาน ฯ อนึ่ง อรูปาวจรกุศล ก็เป็นมโน-

กรรมเหมือนกัน ฯ แม้อรูปาวจรกุศลนั้น ที่เป็นภาวนามัย ซึ่งอัปปนา ก็มี ๔ อย่างโดยความต่างแห่งอารมณ์ ฯ

บรรดากรรม ๔ อย่างเหล่านี้ อกุศลกรรมที่เว้นจากอุทธัจจะ ย่อมให้เกิดปฏิสนธิ ในอบายภูมิ ฯ ส่วนในปวัติกาล อกุศลกรรม๑๒ อย่าง แม้ทั้งหมด ย่อมเผล็ดอกุศลวิบาก ๗ ในกามโลกแม้ทั้งหมดและ ในอรูปโลกตามสมควร ฯ แม้กามาวจรกุศล ย่อมเกิดปฏิสนธิในกาม-สุคติอย่างเดียว ฯ อนึ่ง ในปวัติกาล ก็ย่อมเผล็ดมหาวิบาก และ อเหตุวิบากทั้ง ๘ ในกามโลกแม้ทั้งหมด และในรูปโลกตามสมควร ฯ บรรดากุศลกรรมที่ให้ผลอยู่แม้นั้น ติเหตุกกุศลกรรมอย่างสูง ให้ ติเหตุกปฏิสนธิแล้ว ย่อมเผล็ดวิบาก ๑๖ อย่างในปวัติกาล, ติเหตุกกุศล-กรรมอย่างต่ำ และทวิเหตุกกุศลกรรมอย่างสูง ให้ทวิเหตุกปฏิสนธิแล้ว ย่อมเผล็ดวิบาก ๑๒ อย่าง ที่เว้นจากติเหตุกกรรม ในปวัติกาล ฯ ส่วนทวิเหตุกกุศลกรรมอย่างต่ำ ให้ปฏิสนธิที่เป็นอเหตุกะอย่างเดียว และย่อมเผล็ดเฉพาะอเหตุกวิบากในปวัติกาลเท่านั้น ฯ

[สังคหคาถา]

พระเถระทั้งหลายบางพวก กล่าวไว้ว่า
"กรรมที่เป็นอสังขาร ย่อมไม่ให้วิบาก
ที่เป็นสสังขาร (และ) กรรมที่เป็นสสัง-
ขาร ย่อมไม่ให้วิบากที่เป็นอสังขาร" ฯ
ตามมติของอาจารย์เหล่านั้น บัณฑิตพึง
แสดงวิบาก ๑๒, ๑๐ และ ๘ ตามลำดับ

โดยทำนองตามที่กล่าวแล้ว ตามสมควร
แก่การสมภพ ฯ

[พระโยคาวจรเจริญฌานแล้วไปเกิดในชั้นพรหมโลก]

ก็พระโยคาวจร เจริญปฐมฌานที่เป็นรูปาวจรกุศลได้อย่างเล็กน้อยแล้ว ย่อมเกิดในพวกพรหมชั้นปาริสัชชา ครั้นเจริญปฐมฌานนั่นเองได้อย่างปานกลางแล้ว ย่อมเกิดในพวกพรหมชั้นปุโรหิตา ครั้นเจริญได้อย่างประณีตแล้ว ย่อมเกิดในพวกมหาพรหม ฯ อนึ่ง ครั้นเจริญทุติยฌานและตติฌานได้อย่างเล็กน้อยแล้ว ย่อมเกิดในพวกพรหมปริตตาภา ครั้นเจริญได้อย่างปานกลาง ย่อมเกิดในพวกพรหมอัปปมาสุภา ครั้นเจริญได้อย่างประณีตแล้ว ย่อมเกิดในพวกพรหมอาภัสสรา ฯ ครั้นเจริญจตุตถฌานได้อย่างเล็กน้อยแล้ว ย่อมเกิดในพวกพรหมพรหมปริตตสุภา ครั้นเจริญได้อย่างปานกลางแล้ว ย่อมเกิดในพวกอัปปมาณสุภา ครั้นเจริญได้อย่างประณีตแล้ว ย่อมเกิดในพวกพรหมสุภกิณหา ฯ ครั้นเจริญได้ปัญจมฌานแล้ว ย่อมเกิดในพวกพรหมเวหัปผลา ฯ ครั้นเจริญปัญจมฌานนั่นเอง ให้สำรองสัญญาเสีย ย่อมเกิดในจำพวกอสัญญีสัตว์ ฯ ส่วนพสกพระอนาคามี ย่อมเกิดในชั้นสุทธาวาสทั้งหลายฯ พระโยคาวจรทั้งหลายเจริญอรูปาวจรกุศลตามลำดับแล้ว ย่อมเกิดในชั้นอรูปภพทั้งหลาย ดังนี้แล ฯ

[สังคหาคาถา]

มหัคคตกุศล ท่านกำหนดไว้ตามภูมิ ย่อม
ให้วิบากที่แม้นกันเกิดขึ้น ในปฏิสนธิกาล
และปวัติกาล ด้วยประการฉะนี้ ฯ

นี้เป็นหมวด ๔ แห่งกรรมในอธิการนี้ ฯ

[กำหนดความตายด้วยเหตุ ๔ อย่าง]

ชื่อว่าความเกิดแห่งมรณะ (คือความเกิดตาย) มี ๔ อย่าง คือ เพราะสิ้นอายุ ๑ เพราะสิ้นกรรม ๑ เพราะสิ้นทั้ง ๒ อย่าง ๑ เพราะกรรมเข้าไปตัดรอน ๑ ฯ

[นิมิต ๓ อย่างปรากฏแก่ผู้จะตาย]

อนึ่ง ก็กรรมที่ให้เกิดปฏิสนธิในภพอื่น หรือกรรมนิมิตมีรูปเป็นต้นที่ตนเคยได้ และสิ่งเป็นเครื่องอุปกรณ์ในเวลากระทำกรรมนั้น หรือคตินิมิตที่ตนจะพึงเสวย และเป็นเครื่องอุปโภคในภพที่จะบังเกิดในลำดับ มาปรากฏเฉพาะหน้าตามสมควรในเวลาใกล้จะตาย ของเหล่าสัตว์ผู้กำลังจะตาย ย่อมปรากฏขึ้นในบรรดาทวารทั้ง ๖ ทวารในทวารหนึ่ง ด้วยกำลังแห่งกรรม ฯ ต่อจากนั้น จิตสันดาย (ความสืบต่อแห่งจิต) ปรารภอารมณ์ตามที่ปรากฏนั้นนั่นแล บริสุทธิ์หรือเศร้าหมองตามสมควรแก่กรรมที่กำลังจะให้ผล ดุจโอนเอนไปในภพที่จะบังเกิดนั้นตามสมควรแก่ภพที่จะเกิด ย่อมเป็นในเนือง ๆ โดยมาก ฯ ก็หรือว่ากรรมที่เป็นผู้ให้เกิดนั้นนั่นแล เป็นกรรมถึงทวารแล้ว ด้วยอำนาจทำให้ใหม่เสมอ (ดุจกรรมที่ถูกทำในขณะนั้น) ฯ จุติจิต อันเป็นที่สุดแห่งภพปัจจุบัน ของสัตว์ผู้จวนจะตาย เกิดขึ้นแล้วดับไป ด้วยอำนาจแห่งการเคลื่อนไป ในที่สุดแห่งวิถีจิต หรือในความสิ้นไปแห่งภวังค์ ฯ ในที่สุดแห่งจุติจิตที่ดับไปแล้วนั้น ใจกล่าวคือปฏิสนธิจิต ด้วยอำนาจการสืบต่อภพอื่น ที่มีวัตถุ (คืออารมณ์) หรือไม่มีวัตถุเลยก็ตาม ปรารภ

อารมณ์ที่ตนถือเอาแล้วอย่างนั้น ในลำดับจุติจิตนั้นนั่นแล อันสังขาร ซึ่งถูกอวิชชานิสัยห้อมล้อมแล้ว มีตัณหานุสัยเป็นมูลรากให้เกิดอยู่ตามสมควร อันสัมปยุตธรรมทั้งหลายประคับประคองไว้เป็นธรรมชาติถึงก่อน เพราะเป็นที่ตั้งแห่งธรรมที่เกิดร่วมกัน พอเกิดขึ้นเท่านั้น ก็ตั้งอยู่ในภพอื่น ฯ ก็เพราะชวนจิตทั้ง ๕ นั้นแล ที่เป็นไปอ่อน ในปฏิสนธิจิตนี้ บัณฑิตพึงแล้วได้ในวิถีที่ใกล้จะตาย เพราะฉะนั้น ถ้าเมื่ออารมณ์ที่เป็นปัจจุบันนั่นแล มาสู่คลองแล้วยังปรากฏอยู่เท่านั้น จึงมีการตาย ฯ ทั้งปฏิสนธิและภวังค์มีอารมณ์เป็นปัจจุบัน ท่านย่อมได้ในเวลานั้น เพราะทำอธิบายไว้ดังนี้ กามาวจรปฏิสนธิ จึงได้มีอารมณ์เป็นปัจจุบันและอดีต ซึ่งเป็นกรรมนิมิตและคตินิมิตที่ทวาร ๖ ถือเอา ฯ ส่วนกรรมเป็นอดีตอย่างเดียว ฯ และกรรมนั้นอันมโนทวารถือเอาแล้ว ฯ ก็อารมณ์เหล่านั้นแม้ทั้งหมด บัณฑิตพึงทราบว่า เป็นอารมณ์ที่เป็นกามาวจรธรรมทั้งนั้น ฯ ส่วนรูปาวจรปฏิสนธิ มีกรรมนิมิตที่เป็นบัญญัตเท่านั้นเป็นอารมณ์ ฯ อนึ่ง อรูปปฏิสนธิ มีกรรมนิมิตที่เป็นมหัคคตะและบัญญัติเท่านั้นเป็นอารมณ์ตามสมควร ฯ แต่สำหรับพวกอสัญญีสัตว์ ชีวิตนวกะนั่นแลตั้งอยู่โดยความเป็นปฏิสนธิ เพราะฉะนั้น อสัญญีสัตว์เหล่านั้น ชื่อว่ามีรูปเป็นปฏิสนธิ ฯ พวกอรูปสัตว์ มีอรูปเป็นปฏิสนธิ ฯ ที่เหลือนอกนั้น มีทั้งรูปและอรูปเป็นปฏิสนธิ ฯ

[สังคหคาถา]

ก็อรูปปฏิสนธิทั้งหลาย เว้นอรูปชั้นต่ำ

ย่อมมีต่อจากอรูปจุติ ส่วนพวกติเหตุก-

ปฏิสนธิ ย่อมมีในกามภพ ฯ ปฏิสนธิ
ทั้งหลาย (ทุเหตุกปฏิสนธิ และติเหตุก-
ปฏิสนธิ) เว้นอเหตุกปฏิสนธิ มีต่อจาก
รูปาวจรจุติ ปฏิสนธิทั้งปวง มีอเหตุกปฏิ-
สนธิเป็นต้น มีต่อจากามาวจรติเหตุกะ
(คือต่อจากจุติจิตเป็นกามาวจรติเหตุกะ)
ส่วนปฏิสนธิมี (ติเหตุกปฏิสนธิเป็นต้น)
นอกนี้ มีในกามภพเท่านั้น (คือต่อจาก
ทุเหตุกจิตและอเหตุกจิต) ฯ

นี้เป็นลำดับจุติและปฏิสนธิในอธิการนี้ ฯ

จิตนั้นนั่นแล (คือ ใจ) ที่เรียกว่า ภวังคสันตติ เพราะเมื่อไม่มีวิถีจิตเกิด ก็เป็นองค์แห่งภพ ปรารภอารมณ์นั้นนั่นเองเป็นไปไม่ขาดสาย แก่เหล่าสัตว์ผู้มีปฏิสนธิอันถือเอาแล้ว โดยอาการอย่างที่ว่ามานี้ ตั้งแต่ระหว่างปฏิสนธิดับ จนถึงจุติจิตเกิด ดุจกระแสในแม่น้ำฉะนั้น และในที่สุด เป็นจุติจิตดับไปด้วยอำนาจการเคลื่อน ฯ และต่อจากนั้นไป ปฏิสนธิเป็นต้น ย่อมหมุนเวียนเปลี่ยนกันไปตามลำดับทีเดียว ดุจล้อรถฉะนั้นแล ฯ

[สังคหคาถา]

จิตตสันตติ (ความสืบต่อแห่งจิต) มีอาทิ
อย่างนี้ คือ ปฏิสนธิจิต ภวังคจิต วิถีจิต
และจุติจิต ย่อมหมุนเวียนไปในภพนี้

ฉันใด ปฏิสนธิจิต และภวังคจิต เป็นต้น
ย่อมหมุนเวียนไปในภพอื่นอีก ฉันนั้น ฯ
ก็พวกผู้รู้ พิจารณาปฏิสนธิจิตเป็นต้นนี้
(ว่า) ไม่ยั่งยืนถาวรแล้ว ได้บรรลุบทอัน
ไม่มีจุติแปรผัน เป็นผู้ตัดเครื่องผูกมัด
คือความเยื่อใยเสียได้ด้วยดี เป็นผู้มีวัตร
เป็นอันดี (คือมีความประพฤติดี) ตลอด
กาลนาน จักถึงธรรมอันสงบ (คือนิพพาน-
ธาตุ อันหาอุปธิเหลือเศษมิได้) ฉะนี้และ ฯ

ปริเฉทที่ ๕ ชื่อวิถีมุตตสังคหวิภาค ในอภิธัมมัตถสังคหะ และจิตตเจตสิกสังคหวิภาค แม้โดยประการทั้งปวง ในอภิธัมมัตถสังคหะ จบด้วยประการฉะนี้ ฯ

พรรณนาความปริเฉทที่ ๕*

[ข้อความเบื้องต้น]

ก็พระอาจารย์ครั้นแสดงวิถีสังคหะ (คือการสงเคราะห์วิถีจิต) ด้วยคำมีประมาณเพียงเท่านี้แล้ว บัดนี้ เมื่อเริ่มแสดงวิถีมุตตสังคหะ (คือการสงเคราะห์จิตที่พ้นจากวิถี) จึงได้กล่าวคำว่า **"วิถีจิตฺตวเสนวํ"** เป็นต้น ฯ ประกอบความว่า "ข้าพเจ้าได้กล่าวสังคหะ ชื่อปวัติสังคหะ ไว้แล้วไปปวัติกาลด้วยอำนาจวิถีจิต คือในกาลอื่นจากปฏิสนธิกาล อันเป็นที่สุดแห่งจิตุจิต อย่างนี้คือ ตามนัยที่กล่าวแล้ว (ในปริเฉทที่ ๔) บัดนี้ คือในลำดับแห่งสังคหะนั้น ข้าพเจ้าจะกล่าวปวัติสังคหะ ในสนธิ คือ ในปฏิสนธิกาล และในกาลแห่งจุติจิตใกล้ต่อปฏิสนธินั้น" ฯ

[อธิบายคำว่า อบาย เป็นต้น]

ถิ่นที่ชื่อว่าอบาย เพราะอรรถว่า ไปปราศจากความเจริญที่สมมติกันว่าบุญโดยมาก ฯ อบายนั้นแล ชื่อว่าภูมิ เพราะอรรถว่า เป็นที่มีพวกสัตว์อยู่ เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่าอบายภูมิ ฯ ภูมิที่มีชื่อว่าสุคติ เพราะอรรถว่า งาม โดยความเป็นสถานที่รองรับแห่งสมบัติมิใช่อย่างเดียว และเป็นคติ เพราะเป็นที่อันสัตว์พึงถึง คือพึงเกิด ฯ สุคติที่เป็นไปกับกามตัณหา ชื่อวากามสุคติฯ กามสุคตินั้นนั่นแล ชื่อว่าภูมิ เพราะเหตุนั้น

* พระปริยัติเวที (ผุย คตญาโณ ป. ธ. ๘) วัดปทุมวนาราม พระนคร แปล.

จึงชื่อว่ากามสุคติภูมิ ฯ แม้ในบททั้งหลายที่เหลือ ก็มีนัยดังกล่าวมาแล้วนั้น ฯ

[อธิบายคำว่า นรก เป็นต้น]

แดนที่ชื่อว่านิรยะ (นรก) เพราะอรรถว่า ไปปราศจากความเจริญ คือจากความสุข ฯ สัตว์ทั้งหลาย ชื่อว่าดิรัจฉาน เพราะความว่า ไปขวาง (คือเดินไปตามส่วนยาว หรือส่วนขวาง) ฯ กำเนิดของสัตว์ดิรัจฉานเหล่านั้น ชื่อว่าติรัจฉานโยนิ ฯ ธรรมชาติที่ชื่อว่าโยนิ (กำเนิด) เพราะอรรถว่า เป็นเหตุเจือปน (ผสม) กันของพวกสัตว์ คือแม้จะไม่เจือปนกัน ก็เป็นเหมือนเจือปน โดยความมีชาติเสมอกัน ฯ ก็กำเนิดนั้น ว่าโดยใจความ ได้แก่ความเป็นไปที่วิเศษแห่งขันธ์ทั้งหลาย ฯ สัตว์ทั้งหลาย ชื่อว่าเปรต เพราะอรรถว่า ไป คือล่วงเลยไปจากความสุข โดยยิ่ง ฯ วิสัย (แดน) แห่งเปรตทั้งหลาย ต่างโดยประเภทแห่งเปรต มีนิชฌานตัณหิกเปรต[๑]เป็นต้น ชื่อว่าเปรตวิสัย ฯ ก็ในดิรัจฉานกำเนิดและเปรตวิสัยนี้ ด้วยศัพท์ว่าดิรัจฉานกำเนิดและเปรตวิสัยหมายเอาเฉพาะขันธ์เท่านั้น เพราะโอกาสที่กำหนดเช่นนั้น ไม่มีแก่ดิรัจฉานกำเนิดและเปรตวิสัยเหล่านั้น ฯ ก็อีกอย่างหนึ่ง สัตว์ทั้งหลายเหล่านั้น ย่อมอยู่ประจำเป็นนิตย์ในสถานที่ใดมีราวป่าและเชิงเขาเป็นต้น แม้โอกาส บัณฑิตก็ควรถือเอาด้วยสามารถแห่งสถานที่เช่นนั้น ฯ สัตว์ทั้งหลายพวกที่ชื่อว่าอสูร เพราะอรรถว่าไม่เล่น (อย่างเทวดา) คือเล่นโดยความเป็นใหญ่และเป็นกีฬาเป็นต้น

๑. เปรตผู้มีความหิวจัดดุจถูกไฟไหม้.

ก็หาไม่ ได้แก่พวกเปรตที่เป็นอสูร ฯ ส่วนเวปจิตติอสูรนอกนี้ ชื่อว่า อสูร เพราะอรรถว่า ไม่ใช่เทวดา คือเป็นข้าศึกของเทวดา ฯ ก็ใน บทว่า อสุรกายนี้ หมายเอาพวกอสูรที่เป็นเปรตเท่านั้น มิได้หมายเอา พวกเวปจิตติอสูรนอกนี้ เพราะท่านอาจารย์ปรารถนาการถือพวก เวปจิตติอสูร ในพวกเทวดาชั้นดาวดึงส์ ฯ สมจริงดังคำที่ท่านอาจารย์ กล่าวไว้ (ในนามรูปปริเฉท) ว่า "พวกเวปจิตตอสูร รวมเข้าใน พวกเทวดาชั้นดาวดึงส์" ฯ

[อธิบายคำว่า มนุษย์ เป็นต้น]

พวกสัตว์ที่ชื่อว่ามนุษย์ เพราะอรรถว่า มีใจสูง โดยความเป็น ผู้มีใจอย่างอุกฤษฏ์ ด้วยคุณทั้งหลายมีสติ ความเป็นผู้กล้า และความ เป็นผู้สมควรแก่พรหมจรรย์เป็นต้น ฯ จริงอย่างนั้น แม้พระอริยาเจ้า มีพระพุทธเจ้าเป็นต้น ผู้บรรลุคุณธรรมมีสติ และความเป็นผู้มีญาณ ให้กุศลธรรมแก่กล้าอย่างยิ่งเป็นต้น[๑] ก็เป็นมนุษย์ทั้งนั้น ฯ ก็บรรดา ชนทั้งหลาย ผู้อยู่ในวีปนี้ เหล่าชนผู้อยู่ในชมพูทวีป ชื่อว่ามนุษย์ โดยนิปปริยาย (โดยตรง) ฯ แต่แม้เหล่าชนผู้อยู่ในทวีปใหญ่นอกนี้ กับเหล่าชนผู้อยู่ในทวีปน้อย ท่านก็เรียกว่ามนุษย์ เพราะความเป็น ผู้มีรูปร่างเหมือนกันกับชนชาวชมพูทวีปนั้น ฯ แต่ชาวโลกกล่าวว่า "ที่ชื่อว่ามนุษย์ เพราะอรรถว่า เป็นเหล่ากอ คือเป็นบุตรของพระมนู คือกษัตริย์ผู้เป็นต้นเดิม"ฯ ภูมิเป็นที่อยู่ของพวกมนุษย์ชื่อว่ามวลมนุษย์

๑. ศัพท์นี้เคยแปลกันมาว่า "ผู้บรรลุคุณธรรมมีสติและความเป็นผู้มีปัญญาเครื่องรักษาตน อย่างยิ่งเป็นต้น ฯ ที่แปลไว้ที่นี้ ได้แปลไว้ตามอรรถโยชนาอภิธรรม ฯ

ในอธิการว่าด้วยภูมิ ๔ นี้ ฯ แม้ในบทที่เหลือทั้งหลายก็ย่างนั้น ฯ

[อธิบายคำว่า เทวดา เป็นต้น]

เทพทั้งหลายที่ชื่อว่าจาตุมมหาราชิกา เพราะอรรถว่า มีความภักดี[๑] ในท้าวมหาราชทั้ง ๔ หรือว่า เกิดในชั้นจาตุมาหาราช อันเป็นสถานที่อยู่แห่งท้าวมหาราชทั้ง ๔ เหล่านั้น ฯ พระอาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า "เหล่าชน ๓๓ คน พร้อมด้วยมฆมาณพ ร่วมบำเพ็ญบุญด้วยกันแล้ว บังเกิดในสถานที่นี้ เพราะเหตุนั้น สถานที่เที่ยวไปร่วมกันนั้น จึงชื่อว่าเตตติงสะ เตตติงสะนั้นนั่นแล ชื่อว่าตาวติงสะ (ดาวดึงส์) ตาวติงสะ (ชั้นดาวดึงส์) นั้น เป็นที่อยู่ของหมู่เทพเหล่านั้น เหตุนั้น จึงชื่อว่าเหล่าเทพชั้นดาวดึงส์" ฯ ก็เพราะเทวโลกชั้นฉกามาพจร มีอยู่แม้ในจักรวาลที่เหลือทั้งหลาย เพราะคำว่า "เทวดาชั้นจาตุมมหารราชมีจำนวนพัน และเทวดาชั้นดาวดึงส์ก็มีจำนวนพัน" เพราะฉะนั้น คำว่า "ตาวติงสะ " นี้ บัณฑิตจึงควรถือเอาว่า "เป็นเพียงแต่ชื่อของเทวโลกชั้นนั้นเท่านั้น" ฯ พวกเทพที่ชื่อว่ายามะ เพราะอรรถว่า ไป คือหลีกไปจากทุกข์ ฯ ที่ชื่อว่าดุสิต เพราะอรรถว่า ถึง คือได้บรรลุความยินดี คือความอิ่มใจ ในสิริสมบัติของตน ฯ ที่ชื่อว่านิมมานรดี เพราะอรรถว่า เทพเหล่านี้มีความยินดีในโภคสมบัติที่ตนนิรมิตขึ้น ฯ เหล่าเทพที่ชื่อว่าปรนิมมิตวสวัดดี เพราะอรรถว่า ใช้อำนาจของตนให้เป็นไปในโภคสมบัติที่เทพพวกอื่นนิรมิตไว้แล้ว (คือยินดีใช้สอยสมบัติที่เทพเหล่าอื่นนิรมิตไว้ให้)ฯ

๑. ภตฺติ ความคุ้นเคย ความสนิท ความชิดชม ความภักดี.

[อธิบายคำว่า พรหม เป็นต้น]

เหล่าเทพที่ชื่อว่าพรหมปาริสัชชา (คือเป็นบริษัทของพรหม) เพราะอรรถว่า เกิดในบริษัทของมหาพรหมเหล่านั้น เพราะเป็นผู้บำรุงบำเรอพวกพรหม ฯ ที่ชื่อว่าพรหมปุโรหิตา เพราะดำรงอยู่ในตำแหน่งแห่งปุโรหิตของพวกมหาพรหมเหล่านั้น ฯ ที่ชื่อว่าพรหม เพราะอรรถว่า เจริญ คือรุ่งเรืองด้วยคุณวิเศษทั้งหลายมีฌานเป็นต้นนั้น ๆ ฯ ที่ชื่อว่ามหาพรหม เพราะอรรถว่า เป็นพรหมผู้ใหญ่กว่าพวกพรหมชั้นปาริสัชชาเป็นต้น โดยความเป็นผู้มีวรรณะ และความเป็นผู้มีอายุยืนนานเป็นต้น ฯ พรหมแม้ ๓ จำพวกนี้ สถิตอยู่ในชั้นเสมอกัน ซึ่งรุ่งเรืองด้วยรัศมีแห่งรัตนะที่ประณีตกว่ากัน ฯ ก็พวกพรหมที่ชื่อว่าปริตตาภา เพราะอรรถว่า พรหมเหล่านี้ มีรัศมีมีซ่านไป คือพรหมชั้นสูง ๆ ขึ้นไป ฯ ที่ชื่อว่าอัปปมาณาภา เพราะอรรถว่า พรหมเหล่านี้ มีรัศมีประมาณไม่ได้ (คือมีรัศมีมากไม่มีประมาณ) ฯ ที่ชื่อว่าอาภัสสรา เพราะอรรถว่า พรหมเหล่านี้ มีรัศมีซ่านไป คือแผ่ออกไปแต่ที่นี้ และที่นี้ ดุจสายฟ้าแลบออกจากกลีบเมฆฉะนั้น เพราะพรหมเหล่านั้น มีขันธสันดานเกิดมาจากฌานที่มีปีติ ฯ อีกนัยหนึ่ง ชื่อว่าอาภัสสรา เพราะอรรถว่า พรหมเหล่านี้ มีรัศมีพวยพุ่งคือหยดย้อยออก เหมือนขาดตกออกจากสรีระดุจเปลวไปแห่งโคมประทีปด้ามฉะนั้น ฯ อีกอย่างนั้น ชื่อว่าอาภัสสรา เพราะอรรถว่า มีปกติสว่างไสวด้วยรัศมีตามที่กล่าวแล้ว ฯ พรหม ๓ จำพวกแม้เหล่านี้ สถิตอยู่ในชั้นเดียวกันที่รุ่งเรืองด้วยรัศมีแห่งรัตนะที่ประณีตกว่ากัน ฯ

รัศมีแห่งสรีระเป็นกลุ่มก้อน ไม่เคลื่อนที่ ท่านเรียกว่า "สุภา" (คือมีรัศมีมีสวยงาม) ฯ พวกพรหมที่ชื่อว่าปริตตสุภา เพราะอรรถว่า มีสุภา (รัศมี) นั้นน้อยกว่าพวกพรหมชั้นสูงขึ้นไป ฯ ที่ชื่ออัปปมาณสุภา เพราะอรรถว่า พรหมเหล่านั้นมีรัศมีสวยงามประมาณไม่ได้ (คือมีรัศมีสวยงามมาก) ฯ ที่ชื่อว่าสุภกิณฌา เพราะอรรถว่า พรหมเหล่านั้นเกลื่อนกล่นคลุกเคล้า ด้วยรัศมีที่สวยงาม กล่าวคือความผุดขึ้นแห่งแสงสว่างทั่วไป (รัศมีที่สว่างทั่วไป) ฯ ก็พระอาจารย์เมื่อจะกล่าวว่า "สุภากิณฌา" ดังนี้ แต่เพราะรัสสะ ภา ศัพท์ให้สั้นเข้า และแปลง ณ อักษรอันมีในที่สุดให้เป็น ห อักษร จึงกล่าวได้ว่า **"สุภกิณหา"** ดังนี้ ฯ พรหมทั้งหลายแม้เหล่านั้น สถิตอยู่ในชั้นเดียวกันที่รุ่งเรืองด้วยรัศมีแห่งรัตนะที่ประณีตกว่ากัน ฯ ที่ชื่อว่าเวหัปผลา เพราะอรรถว่า พรหมเหล่านั้นมีผลอย่างไพบูลย์ ซึ่งเกิดขึ้นด้วยอำนาจของฌาน ฯ ที่ชื่อว่าอสัญญา (คือพรหมที่ไม่มีสัญญา) เพราะอรรถว่า สัญญาและอรูปขันธ์ที่เหลือทั้งหลาย ที่ท่านกล่าวไว้ โดยมีสัญญานั้นเป็นประธาน ไม่มีแก่พรหมเหล่านั้น เพราะพรหมเหล่านั้นเป็นเพียงความสืบต่อแห่งรูปที่เกิดขึ้นด้วยภาวนา อันเป็นเครื่องสำรอกสัญญา ฯ พวกสัตว์ผู้ไม่มีสัญญาเหล่านั้นนั่นแล เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่าอสัญญาสัตว์ ฯ พรหมทั้งหลายแม้เหล่านั้น สถิตอยู่ในชั้นเดียวกัน ที่รุ่งเรืองด้วยรัศมีแห่งรัตนะที่ประณีตกว่ากัน (สุกใสกว่ากัน) ฯ

[อธิบายสุทธาวาส ๕ ชั้น]

ภูมิที่ชื่อว่าสุทธาวาส เพราะอรรถว่า เป็นที่อยู่แห่งพระอนาคามี

และพระ°อรหันต์ผู้บริสุทธิ์เท่านั้น ฯ อีกนัยหนึ่ง ที่อยู่ของพรหมเหล่านี้ บริสุทธิ์ เพราะไม่มีเรื่องพอใจและขัดใจ เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่าสุทธาวาส ฯ ภูมิเป็นที่อยู่แม้ของพรหมเหล่านั้นก็ชื่อว่าสุทธาวาส ฯ ก็บรรดาพวกพรหมที่อยู่ใน ๕ ชั้นเหล่านั้น พวกพรหมผู้อยู่ในชั้นที่ ๑ ชื่อว่าอวิหา เพราะอรรถว่า ไม่ละที่อยู่ของตนโดยกาลเล็กน้อย ฯ พวกพรหมผู้อยู่ในชั้นที่ ๒ ชื่อว่าอตัปปา เพราะอรรถว่า ไม่สะดุ้งกลัวอะไร ๆ ฯ พวกพรหมผู้อยู่ในชั้นที่ ๓ ชื่อว่าสุทัสสา เพราะอรรถว่าปรากฏได้โดยง่าย เพราะพรหมเหล่านั้นมีรูปงามอย่างยิ่ง ฯ พวกพรหมผู้อยู่ในชั้นที่ ๔ ชื่อว่าสุทัสสี เพราะอรรถว่า เห็นได้โดยง่ายเพราะเป็นผู้มีการเห็นบริสุทธิ์ดี ฯ ส่วนพวกพรหมผู้อยู่ในชั้นที่ ๕ ชื่อว่าอกนิฏฐา เพราะอรรถว่า พรหมเหล่านั่นไม่มีความต่ำต้อย เพราะเป็นผู้มีสมาบัติอย่างอุกฤษฏ์ ฯ ขันธ์ ๔ (คือ เวทนา สัญญา สังขารและวิญญาณ) ที่เป็นวิบากแห่งอรูปฌานที่ ๑ ซึ่งเป็นไปในอากาสา-นัญจายตนะนั่นแล หรือโอกาสที่ท่านกำหนดด้วยขันธ์ ๔ ที่เป็นวิบากแห่งอรูปฌานที่ ๑ เหล่านั้น ชื่อว่าอากาสนัญจายตนภูมิ ฯ นัยในวิญญาณัญจายตนภูมิเป็นต้น แม้ที่เหลือ ก็อย่างนั้น ฯ

[อธิบายความใน ๒ คาถา]

สัมพันธ์ความว่า "บุคคลทั้งหลายผู้เป็นปุถุชนก็ดี เป็นพระโสดาบันก็ดี และเป็นพระสกทาคามีก็ดี ย่อมไม่ได้ในชั้นสุทธาวาส แม้โดยประการทั้งปวง" ฯ ก็ด้วยการห้ามปุถุชนเป็นต้น การได้เฉพาะ

๑. หมายถึงพระอรหันต์ ซึ่งสำเร็จในชั้นนั้น.

พระอนาคามีและพระอรหันต์ในชั้นสุทธาวาสนั้น เป็นอันท่านอาจารย์กล่าวไว้แล้ว ฯ

บทว่า **เสสฏฺฐานสุ** ความว่า พระอริยาเจ้าทั้งหลาย และแม้ผู้ที่มิใช่พระอริยเจ้า ย่อมได้ในสถานที่เหลือทั้งหลาย เว้นชั้นสุทธาวาส อบายภูมิ และอสัญญีสัตว์เสีย ฯ

[อธิบายคำว่า อันธะ คนบอด เป็นต้น]

บทว่า **โอกฺกนติกฺขเณ** ได้แก่ ในขณะปฏิสนธิ ฯ ชื่อว่าคนบอดแต่กำเนิด เพราะอรรถว่า บอดมาแต่เกิด ฯ ในขณะที่เกิดพวกสัตว์ที่เป็นอัณฑชะ (เกิดในไข่) และชลาพุชะ (เกิดในครรภ์) ทั้งหมด เป็นผู้หาจักษุมิได้เลย แม้ก็จริง ถึงอย่างนั้น แม้ในกาลที่ควรเกิดอวัยวะมีจักษุเป็นต้น สัตว์ผู้มีจักษุ อันกรรมที่ให้ปฏิสนธิซึ่งมีความสามารถถูกกรรมที่ขัดขวางการเกิดจักษุกางกั้นเสียแล้ว หรือกรรมแม้นอกนี้ไม่ให้บังเกิดข้น ชื่อว่าผู้บอดแต่กำเนิด ฯ ส่วนพระอาจารย์พวกอื่นกล่าวไว้ว่า "บทว่า **ชจฺจนฺโธ** ได้แก่ บอดในเมื่อคลอดนั่นเอง อธิบายว่า คือเป็นผู้บอดอยู่ในครรภ์ของมารดาแล้วจึงคลอดออกมา ฯ ด้วยการถือเอาใจความนั้น ความไม่วิบัติแห่งจักษุของอวิเหตุกสัตว์ และติเหตุกสัตว์ ในครรภ์ของมารดาจึงสำเร็จแล้ว" ฯ ด้วย อาทิ ศัพท์ ในบทว่า **ชจฺจนฺธาทิ** เป็นอันสงเคราะห์เอาคนหนวกแต่กำเนิด คนใบ้แต่กำเนิด คนเซอะแต่กำเนิด และคนบ้า บัณเฑาะก์ อุภโตพยัญชนก (คนมี ๒ เพศ) กะเทย และคนพูดติดอ่างมาแต่กำเนิดเป็นต้นเข้าด้วย ฯ ส่วนพระอาจารย์พวกอื่นกล่าว

ไว้ว่า "บุคคลบางพวกเป็นอเหตุกปฏิสนธิ (คือมีปฏิสนธิไม่มีเหตุ) เป็นผู้มีอินทรีย์ไม่บกพร่อง (ไม่วิกลวิการ) แต่มีวิจารณญาณน้อยเป็นปกติ แม้บุคคลเช่นนั้น ก็สงเคราะห์เข้าด้วย อาทิ ศัพท์" ฯ

[อธิบายคำว่า วินิปาติกเปรต เป็นต้น]

พวกวินิปาติกะ ชื่อว่าภุมมัสสิตะ เพราะอรรถว่า พิง คืออิงอาศัยพวกภุมมเทวดาอยู่ เพราะมีคติเหมือนคติภุมมเทวดาเหล่านั้น ฯ พวกเวมานิกเปรต ที่ชื่อว่าวินิปาติกะ เพราะอรรถว่า พลัดตกไปจากความเป็นไปแห่งความสุข ฯ สองบทว่า **สพฺพถาปิ กามสุคติยํ** ความว่า (มหาวิบาก ๘ อย่าง ย่อมเป็นไป) ในกามสุคติ (คือสุคติที่เป็นกามาวจร) แม้ทั้ง ๗ อย่าง ด้วยอำนาจแห่งเทวดาและมนุษย์ ฯ บทว่า **เตสุ** ความว่า บรรดาบุคคลหรืออบายเป็นต้น ที่ประกอบด้วยปฏิสนธิตามที่กล่าวแล้ว ฯ ไม่มีการกำหนดนับประมาณอายุ (ของอบายทั้ง ๔ หมู่มนุษย์ วินิปาติกเปรต และอสูร) เพราะสัตว์บางพวกมีอายุยืนนาน และบางพวกมีอายุน้อย ฯ เพราะเหตุนั้นแล พระอาจารย์ทั้งหลายจึงได้กล่าวคำเป็นต้นว่า

"การกำหนดอายุของสัตว์อบายและมนุษย์
ย่อมไม่มี จริงอย่างนั้น กาฬนาคราช
พระเจ้ามันธาตุ และพวกยักษ์บางพวกมี
อายุยืนนาน" ฯ

แท้จริง กรรมเท่านั้น ชื่อว่าเป็นประมาณในอบายทั้งหลาย เพราะพวกสัตว์ผู้เกิดในอบายนั้น ไม่มีการเคลื่อนไปตลอดเวลาที่กรรม

ยังไม่สิ้นไป ฯ พวกภุมมเทวดา ก็มีกรรมเป็นประมาณเหมือนกัน ฯ

[กำหนดอายุมนุษย์และเทวดาเทียบกัน]

ความจริง สัตว์บางเหล่า ที่เกิดแล้วแม้ในหมู่ภุมมเทวดาเหล่านั้น ย่อมดำรงอยู่สิ้นกาลเพียง ๗ วันเป็นต้นบ้าง บางเหล่าก็ดำรงอยู่ประมาณชั่วกัลป์ ๑ บ้าง ฯ อนึ่ง แม้พวกมนุษย์ก็มีกรรมเป็นประมาณเหมือนกัน เพราะพวกมนุษย์เหล่านั้น บางคราวมีอายุอสงไขย ๑ บ้าง บางคราวก็มีอายุ ๑๐ ปีบ้าง ฯ ก็พระพุทธดำรัสนี้ว่า "ผู้ที่เป็นอยู่นานก็อยู่ได้เพียง ๑๐๐ ปี หรือเกินไปบ้างเล็กน้อย แต่ไม่ถึง ๒๐๐ ปี"[๑] ดังนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสหมายเอาหมู่มนุษย์ผู้เกิดอยู่ในกาลทุกวันนี้ ฯ

สองบทว่า **ทิพฺพานิ ปญฺจวสฺสสตานิ** ความว่า ๕๐ ปี ของมนุษย์ เป็นวันหนึ่งของพวกเทวดา ฯ เพราะกำหนดเดือนและปีโดยอนุรูปแก่วันนั้น ประมาณ ๕๐๐ ปีทิพย์ เป็นประมาณอายุ (ของเหล่าเทวดาชั้นจาตุมมหาราชิกา) ฯ สมจริงดังคำที่พระอรรถกถาจารย์ทั้งหลายกล่าวไว้ว่า

> **"๕๐ ปี ของพวกมนุษย์ เป็นวันหนึ่งใน**
> **ชั้นจาตุมมหาราชิกานั้น ๓๐ คืนและวัน**
> **เป็น ๑ เดือน ๑๒ เดือนเป็น ๑ ปี ประมาณ**
> **๕๐๐ ปี ทิพย์ โดยปีนั้น บัณฑิตกล่าวว่า**
> **เป็นประมาณอายุ (ของเหล่าเทวดาชั้น**
> **จาตุมมหาราชิกา)" ฯ**

๑. สํ. นิทานวคฺต. ๑๖/๒๒๗.

บทว่า **มนุสฺสคณนาย** คือ โดยการนับปีของพวกมนุษย์ ฯ สองบทว่า **ตโต จตุคฺคุณํ** ความว่า เอา ๔ คูณ ด้วยอำนาจการเอา ๒ คูณวันและปี อย่างนี้ คือ ๑,๐๐๐ ปีทิพย์ เพราะเอา ๒ คูณวันที่กำหนดด้วยปีของมนุษย์ ๕๐ ปี และ ๕๐๐ ปีทิพย์ ของพวกเทวดาชั้นจาตุมมหาราชิกา เป็นประมาณอายุของพวกเทวดาชั้นดวงดึงส์ ฯ ก็การเอา ๔ คูณนั้น เป็น ๑,๐๐๐ ปีโดยกรนับปีทิพย์ (โดยการนับปีของเทวดา) โดยการนับปีของมนุษย์ ประมาณ ๓ โกฏิ ๖ ล้านปี ฯ

หลายบทว่า **ตโต จตุคฺคุณํ ยามานํ** ความว่า เอา ๔ คูณจากประมาณอายุของพวกเทวดาชั้นดาวดึงส์ ตามนัยที่กล่าวแล้ว เป็น ๒,๐๐๐ ปี โดยการนับปีทิพย์ (โดยการนับปีของเทวดา) ฯ โดยการนับปีของมนุษย์ ๑๔ โกฏิ ๔ ล้านปี (เป็นประมาณอายุของพวกเทวดาชั้นยามา) ฯ หลายบทว่า **ตโต จตุคฺคุณํ ตุสิตานํ** ความว่า ๔,๐๐๐ ปีทิพย์ ฯ โดยการนับปีของมนุษย์ ๕๗ โกฏิ ๖ ล้านปี (เป็นประมาณอายุของพวกเทวดาชั้นดุสิต) ฯ คำว่า **ตโต จตุคฺคุณํ นิมฺมานรตีนํ** ความว่า ๘,๐๐๐ ปีทิพย์ ฯ โดยการนับปีของมนุษย์ ๒๓๐ โกฏิ ๔ ล้านปี (เป็นประมาณอายุของเทวดาชั้นนิมมานรดี) ฯ คำว่า **ตโต จตุคฺคุณํ ปรนิมฺมิตวสวตฺตีนํ** คือ ๑๖,๐๐๐ ปีทิพย์ (เป็นประมาณอายุของพวกเทวดาชั้นปรนิมมิตวสวัดดี) ฯ ก็ท่านอาจารย์เมื่อจะแสดงประมาณอายุของเทวดา โดยการนับปีของมนุษย์เสียเอง จึงได้กล่าวคำเป็นต้นว่า **"นวสตญฺจ"** ดังนี้ ฯ สัมพันธ์ความว่า "๙๒๑ โกฏิปีกับ ๖ ล้านปี เป็นประมาณอายุในพวกเทวดาชั้นวสวัดดี" ฯ

[ว่าด้วยโลกวินาศด้วยไฟเป็นต้น]

คำว่า **ทุติยชฺฌานภูมิยํ** ท่านกล่าวไว้ด้วยอำนาจฌานที่เป็นฌานจตุกกนัย ฯ ประกอบความว่า "ต่อจากนั้นไป รูปเท่านั้นเป็นไปในปวัติกาลและในเวลาเคลื่อนไป ด้วยอำนาจแห่งภวังค์และจุติ เหมือนอย่างนั้นแล้วก็ดับไป " ฯ บทว่า **เตสุ** คือ บรรดาพรหมผู้ถือปฏิสนธิด้วยปฏิสนธิเหล่านั้น ฯ บทว่า **กปฺปสฺส** ได้แก่ อสงไขยกัลป์ ฯ จริงอยู่ การกำหนดอายุพรหม ๓ จำพวก มีพรหมปาริสัชชาเป็นต้นด้วยอำนาจมหากัลป์ ไม่มีเลย เพราะไม่เกิดในกัลป์ที่บริบูรณ์ โดยเหตุที่พรหมเหล่านั้น จะไม่พินาศแม้ในกัลป์อันหนึ่งไม่มี ฯ จริงอย่างนั้น โลกนี้พินาศด้วยไฟ ๗ ครั้ง ในครั้งที่ ๘ พินาศด้วยน้ำ แล้วพินาศด้วยไฟอีก ๗ ในครั้งที่ ๘ พินาศด้วยน้ำ พินาศดังนี้ เมื่อครบ ๘ ครั้ง ๘ หนแล้ว ในครั้งสุดท้าย จึงพินาศด้วยลม ฯ ในพรหมโลกชั้นนั้น ๆ โลกพินาศด้วยไฟกระทั่งถึงชั้นปฐมฌาน ด้วยน้ำกระทั่งถึงชั้นทุติยฌาน และตติยฌาน ด้วยลมกระทั่งถึงชั้นจตุตถฌานแล ฯ สมจริงดังคำที่ท่านอาจารย์กล่าวไว้ว่า

> **"คราวที่โลกพินาศด้วยไฟ ๗ คราว ๆ**
> **ทุก ๆ คราวที่ ๘ จึงพินาศด้วยน้ำ เมื่อครบ**
> **๖๔ คราวแล้ว จึงมีคราวลมคราวหนึ่ง ฯ**
> **โลกพินาศด้วยไฟ ภายใต้แต่ชั้นอาภัสสรา**
> **ด้วยน้ำภายใต้แต่ชั้นสุภกิณหา ด้วยลม**
> **ภายใต้แต่ชั้นเวหัปผลา โลกย่อมพินาศ**
> **อย่างนี้ " ฯ**

เพราะเหตุที่ชั้นปฐมฌานแม้ทั้ง ๓ นั้น จะไม่พินาศแม้ในกัลป์อันหนึ่งไม่มี ฉะนั้น เหล่าพรหมปาริสัชชาเป็นต้นนั้น จึงไม่เกิดในกัลป์ทั้งสิ้น เพราะฉะนั้น พึงเห็นการกำหนดอายุของพรหมปาริสัชชาเป็นต้นนั้น ด้วยอำนาจแห่งอสงไขยกัลป์ ฯ ก็ตั้งแต่ชั้นทุติยฌานเป็นต้นไป กำหนดด้วยอำนาจมหากัลป์ที่ครบบริบูรณ์ ไม่ใช่ด้วยอำนาจอสงไขยกัลป์ ฯ ก็ที่ชื่อว่าอสงไขยกัลป์ ได้แก่ส่วนที่ ๔ แห่งมหากัลป์ ซึ่งมีสภาพไม่มีหมดสิ้นไป แม้ในเมื่อกองเมล็ดพันธุ์ผักกาดหมดสิ้นไป ด้วยนำพืชพันธุ์ผักกาดออกครั้งละเมล็ด ๆ โดยล่วงไปร้อยปี ๆ ต่อครั้ง จากกองเมล็ดพันธุ์ผักกาด ยาวกว้างด้านละ ๑ โยชน์เท่ากัน ฯ ก็อสงไขยกัลป์ ๑ นั้น มีประมาณ ๖๔ อันตรกัลป์ ด้วยอำนาจอันตรกัลป์ที่ท่านกำหนดไว้อย่างนี้ว่า "ในเมื่อสัตว์เป็นอันมาก ถึงความพินาศด้วยความเป็นไปแห่งศัสตราหรือโรค หรือทุพภิกขภัยอย่างใดอย่างหนึ่งแล้ว ด้วยอานุภาพแห่งกุศลกรรมที่เป็นไปในสันดานสัตว์ที่ยังเหลืออยู่ สัตว์มีประมาณอายุเจริญขึ้นโดยลำดับตั้งแต่ ๑๐ ปี จนถึงอสงไขย ๑ แล้วกลับเสื่อมลงโดยลำดับ ด้วยอำนาจสมาทานอธรรม จนถึงอายุ ๑๐ ปีอีก สัตว์ถึงความพินาศด้วยความเป็นแห่งโรคเป็นต้นอย่างใดอย่างหนึ่ง ชั่วเวลาเท่านี้ เป็นอันตรกัลป์ ๑" ฯ อาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า "วิวัฏฏัฏฐายีอสงไขยกัลป์นั้น ประมาณ ๒๐ อันตรกัลป์" ฯ

เหล่าเทวดาที่ชื่อว่าอากาสานัญจายตนูปคา เพราะอรรถว่า เข้าถึงชั้นอากาสานัญจายตนฌาน ฯ

บทว่า **เอกเมว** คือ (ปฏิสนธิจิตและจุติจิต) เหมือนกันทีเดียว โดยภูมิ ชาติ สัมปยุตธรรมและสังขาร ฯ บทว่า **เอกชาติยํ** คือ ในภพ ๑ ฯ

[อธิบายกรรม ๔ มีชนกกรรมเป็นต้น]

บัดนี้ เพื่อจะแสดงกรรมโดยอาการ ๕ ท่านอาจารย์จึงเริ่มคำเป็นต้นว่า **"ชนกํ"** ฯ กรรมที่ชื่อว่าชนกะ เพราะอรรถว่า ให้เกิด ฯ ที่ชื่อว่าอุปัตถัมภกะ เพราะอรรถว่า เข้าไปสนับสนุน ฯ ที่ชื่อว่าอุปปีฬกะ เพราะอรรถว่า เข้าไปเบียดเบียน ฯ ที่ชื่อว่าอุปฆาตกะ เพราะอรรถว่า เข้าไปตัดรอน ฯ บรรดากรรม ๔ อย่างเหล่านั้น เจตนาที่เป็นกุศลและอกุศล ที่ให้วิบากและกตัตตารูปเกิดขึ้น ในปฏิสนธิกาลและปวัติกาล ชื่อว่าชนกกรรมฯ กรรมที่เป็นกุศลและอกุศล แม้ไม่สามารถเพื่อจะให้วิบากเกิดได้เอง เป็นปัจจัยแก่กรรมอื่นในการยังวิบากให้เกิดขึ้นที่นานกว่า หรือเป็นปัจจัยแห่งความเป็นไปนาน ๆ ซึ่งเหมาะแก่กรรมที่สามารถแต่งให้เกิด เพื่อไม่ให้ปัจจัยที่เป็นเหตุตัดรอนเกิดขึ้น และเพื่อให้ปัจจัยที่เป็นเครื่องพอกพูนเกิดขึ้น แห่งวิบากอันเป็นความสุขและทุกข์นั่นแล ชื่อว่าอุปัตถัมภกกรรม ฯ กรรมอย่างใดอย่างหนึ่ง ที่เป็นเหตุขัดขวางความเป็นไปนาน ๆ แห่งวิบากอันกรรมอื่นให้เกิด โดยขัดขวางนิมิตแห่งพยาธิและความเป็นผู้มีธาตุสม่ำเสมอเป็นต้น ชื่อว่าอุปปีฬกกรรม ฯ ส่วนกรรมที่เข้าไปตัดรอนความสามารถแต่งให้เกิด แห่งกรรมที่ไม่มีกำลัง แล้วห้ามวิบากของกรรมนั้นเสีย โดยบันดาลปัจจัยที่เป็นเหตุตัดรอนให้เกิดขึ้น แล้ว

แต่งให้เกิดผลเสียเอง ชื่อว่าอุปฆาตกรรม ฯ จริงอยู่ ชนกกรรม และอุปฆาตกกรรม (ทั้ง ๒ นี้) มีความแปลกกันดังนี้ คือ ชนกกรรม ไม่เข้าไปตัดรอนวิบากแห่งกรรมอื่นเลย (แต่) ให้วิบาก (ผล) เกิดได้ อุปฆาตกรรม มีการเข้าไปตัดรอนเสียก่อน ฯ นี้เป็นข้อสันนิษฐาน ในอรรถกถาทั้งหลายก่อน ฯ ส่วนอาจารย์พวกอื่นกล่าวไว้ว่า "อุปปีฬก-กรรม ย่อมขัดขวางวิบากแห่งกรรมอื่นในระหว่าง ๆ โดยนำปัจจัยมีความเป็นผู้อาพาธมากเป็นต้นเข้าไปให้, ส่วนอุปฆาตกกรรมเข้าไปตัดรอนวิบากแห่งกรรมอื่นนั้น โดยประการทุกอย่าง ให้โอกาสแก่กรรมอื่น แต่ไม่ให้วิบากเกิดด้วยตนเอง, แท้จริง ความแปลกกันแห่งอุปฆาตกกรรมนี้จากชนกกรรม ปรากฏชัดดีอย่างนี้แล " ฯ

[อธิบายกรรม ๔ อย่าง ให้ผลตามลำดับ]

บทว่า **กิจฺจวเสน** ได้แก่ด้วยอำนาจแห่งกิจ คือการทำให้เกิด, การสนับสนุน, การเบียดเบียน และการตัดรอน ฯ

บทว่า **ครุกํ** ได้แก่กรรมกรรมที่อย่างอื่นไม่สามารถขัดขวางได้ ซึ่งมีโทษมาก และมีอานุภาพมาก ฯ

บทว่า **อาสนฺนํ** ได้แก่กรรมที่ตามระลึกได้ในเวลาใกล้จะตาย และกรรมที่ทำในเวลานั้น (คือเวลาใกล้จะตายนั้น) ฯ

บทว่า **อาจิณฺณํ** ได้แก่กรรมที่ทำเนือง ๆ หรือแม้ทำคราวเดียว แต่ส้องเสพเสมอเนืองนิตย์ ฯ

บทว่า **กตตฺตากมฺมํ** ได้แก่กรรมที่ยังไม่ถึงความเป็นครุกรรม เป็นต้น แต่ควรกล่าวว่า "กรรม" โดยเพียงแต่สักว่าทำเท่านั้น ฯ

บรรดาครุกรรมเป็นต้นเหล่านั้น จะเป็นกุศลกรรมหรืออกุศลกรรมก็ตามที บรรดาครุกรรมและไม่ใช่ครุกรรม กรรมมีการฆ่ามารดาเป็นต้น จัดเป็นครุกรรมในฝ่ายอกุศล หรือมหัคคตกรรม จัดเป็นครุกรรมในฝ่ายกุศล กรรมนั้นนั่นแล แม้เมื่อมีอาสันนกรรมเป็นต้น ก็ย่อมให้ผลก่อน ดุจห้วงน้ำใหญ่ ไหลบ่าท่วมท้นน้ำน้อยไปฉะนั้น ฯ เพราะเหตุนั้นแล กรรมนั้น ท่านจึงเรียกว่า "ครุกกรรม" (คือกรรมหนัก) ฯ เมื่อครุกกรรมนั้นไม่มี บรรดากรรมไกลและใกล้ กรรมที่อยู่ใกล้ คือที่ระลึกได้ในเวลาจวนจะตายนั้นแล ย่อมให้ผล (ก่อน) ฯ ไม่มีคำควรกล่าวเลย ในกรรมที่ทำเมื่อเวลาจวนเจียน, แม้เมื่ออาสันนกรรมนั้นไม่มี บรรดากรรมที่เคยประพฤติมาเนือง ๆ หรือมิได้ประพฤติเนือง ๆ กรรมใดที่เคยประพฤติมา จะเป็นความเป็นผู้มีศีลดี หรือความเป็นผู้ทุศีลก็ตาม กรรมนั้นแลย่อมให้ผลก่อน ฯ ส่วนกตัตตากรรม (คือกรรมสักว่าทำ) ได้การเสพคุ้นแล้ว เมื่อกรรมก่อน ๆ ไม่มี ย่อมฉุดรั้งปฏิสนธิมา ด้วยประการอย่างนี้ ครุกรรมจึงให้ผลก่อนกว่ากรรมทั้งหมด ฯ เมื่อครุกกรรมไม่มี อาสันนกรรมย่อมให้ผลก่อน ฯ แม้เมื่ออาสันนกรรมนั้นไม่มี อาสันนกรรมย่อมให้ผลก่อน (แม้เมื่ออาจิณณกรรมนั้นไม่มี กตัตตากรรมย่อมให้ผลก่อน) ฯ เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงได้กล่าวไว้ว่า "โดยปริยายแห่งการให้ผล" ฯ อธิบายว่า "โดยลำดับแห่งการให้ผล" ฯ ส่วนในปกรณ์ทั้งหลายมีอภิธัมมาวตารเป็นต้น ท่านอาจารย์ทั้งหลาย กล่าวระบุให้อาจิณณกรรมเผล็ดผลก่อนอาสันนกรรม ฯ เหมือนอย่างว่า เมื่อ

ฝูงโคที่เขาฝึกแล้วและโคมีกำลัง แม้มีอยู่ในส่วนอื่น พอเมื่อนายโคบาลเปิดประตูคอกที่แออัดด้วยฝูงโค โคตัวที่อยู่ใกล้ประตูคอก โดยที่สุดแม้เป็นโคที่แก่ทุรพลภาพ โคตัวนั่นแล ย่อมออกก่อนกว่า ฉันใด เมื่อกรรมที่เป็นกุศลและอกุศลเหล่าอื่นจากครุกกรรม แม้มีอยู่ อาสันนกรรมนั้นแล ย่อมให้ผลก่อน เพราะอยู่ใกล้มรณกาล เพราะฉะนั้น ในปกรณ์นี้ ท่านอาจารย์จึงกล่าวอาสันนกรรมนั้นไว้ก่อน ฯ

[อธิบายกรรม ๔ อย่าง ให้ผลตามคราว]

กรรมที่ชื่อว่าทิฏฐธัมมเวทนียะ (คือกรรมให้ผลในภพนี้) เพราะอรรถว่า สัตว์จะพึงทราบได้ด้วยอำนาจการเสวยผลในทิฏฐิธรรม คืออัตภาพที่เห็นประจักษ์ ได้แก่ที่เป็นปัจจุบัน ฯ กรรมที่สัตว์จะต้องเกิดต่อจากภพปัจจุบันแล้วจึงเสวยผล ชื่อว่าอุปปัชชเวทนียะ (คือกรรมให้ผลต่อเมื่อเกิดแล้วในภพหน้า) ฯ กรรมที่สัตว์พึงเสวยผลในภพต่อ ๆ ไป คือในอัตภาพอื่น อัตภาพใดอัตภาพหนึ่ง จากภพปัจจุบันนี้ ชื่อว่าอปราปริยเวทนียะ (คือกรรมให้ผลในภพต่อ ๆ ไป) ฯ กรรมที่ควรกล่าวอย่างนี้ว่า "กรรมได้มีแล้วแล ผลของกรรมนั้นไม่ได้มีแล้ว กำลังมี หรือจักมี" ชื่อว่าอโหสิกรรม ฯ

บรรดากรรม ๔ เหล่านั้น เจตนาดวงแรก ถึงความเป็นเจตนาที่มีกำลัง เพราะไม่ถูกกุศลากุศลที่เป็นข้าศึกครอบงำ และเพราะเป็นเจตนาที่ได้รับความวิเศษ โดยความวิเศษแห่งปัจจัย เป็นเจตนาที่มีความดียิ่ง ซึ่งดำเนินไปด้วยอำนาจความปรุงแต่งเบื้องต้นเช่นนั้น อำนวยผลให้ในอัตภาพนั้นเท่านั้น ชื่อว่าทิฏฐธัมมเวทนียะ ฯ ความจริง

้เจตนาดวงแรกนั้น ย่อมไม่ชื่อว่าเป็นตัวกรรม ที่เพ่งความขาดตอนแห่งสันดานที่เป็นไปแล้ว และที่เพ่งความได้โอกาส เหมือนกรรมทั้ง ๒ (คือ อุปปัชชเวทนียกรรม และอปราปริยเวทนียกรรม) นอกนี้ เพราะเป็นไปด้วยอำนาจแห่งความอุปการะและประทุษร้าย ในบุคคลผู้ประกอบด้วยคุณวิเศษ ในสันดารแห่งชวนะที่มีกำลัง โดยประการดังกล่าวแล้ว เพราะเป็นเจตนาที่มีวิบากนิดหน่อย เพราะไม่ได้การเสพคุ้น เพราะเหตุนั้น เจตนาดวงแรกนั้น จึงให้ผลเป็นอเหตุกะเพียงวิบากในปวัติกาล ดุจเพียงดอกไม้ในอัตภาพนี้เท่านั้น ฯ

ส่วนชวนเจตนาที่ ๗ ที่ให้สำเร็จประโยชน์ เป็นเจตนาที่ให้สำเร็จความตั้งใจ ซึ่งได้ความวิเศษ โดยนัยดังกล่าวแล้ว ทั้งเป็นเจตนาอำนวยวิบากให้ในอัตภาพเป็นลำดับไป ชื่อว่าอุปปัชชเวทนียะ (คือกรรมให้ผลในภพหน้า) ฯ ก็แล ชวนเจตนาที่ ๗ นั้น ให้ปฏิสนธิเสียก่อนแล้ว จึงให้วิบากในปวัติกาล (ภายหลัง) ฯ ไม่มีการกล่าวว่า "ก็เมื่อไม่ให้ปฏิสนธิ เจตนานั้น ย่อมให้วิบากในปวิติกาล" ฯ ท่านอาจารย์ทั้งหลายกล่าวไว้ว่า "แท้จริง ในอันดับจุติจิตเป็นโอกาสแห่งอุปปัชชเวทนียกรรม แต่เมื่อให้ปฏิสนธิแล้ว เจตนานั้นย่อมให้วิบากในปวัติกาลต่อไป แม้ตั้ง ๑๐๐ ชาติ" ฯ เจตนา ๕ หมวด ที่ยังไม่ถึงความเป็นทิฏฐธัมมเวทนียกรรมเป็นต้น เพราะเว้นจากเหตุตามที่กล่าวแล้ว เป็นไปในท่ามกลางแห่งเจตนาที่เป็นเบื้องต้นและที่สุด เมื่อมีการได้ช่องโอกาส ในกาลใดกาลหนึ่ง ก็อำนวยให้วิบากในปฏิสนธิกาลและปวัติกาลสำเร็จได้ เพราะมีสภาพคือการให้ผลไม่

ถูกเจตนานั้นเข้าไปตัดรอน ชื่อว่าอปราปริยเวทนียกรรม (คือกรรมให้ผลในภพต่อ ๆ ไป) ฯ แต่กรรมทั้ง ๒ เบื้องต้น และแม้กรรมที่ ๓ ที่ล่วงกาลของตน ๆ ไปแล้ว เมื่อความเป็นไปแห่งสังสารวัฏขาดลง ชื่อว่าเป็นอโหสิกรรม (คือกรรมให้ผลสำเร็จแล้ว) ฯ

บทว่า **ปากกาลวเสน** ความว่า ด้วยอำนาจกาลแห่งกรรมทั้ง ๓ อย่างข้างต้น ที่ท่านกำหนดไว้อย่างนี้ คือ ในปัจจุบันกาล ในลำดับแห่งปัจจุบันกาลนั้น ในกาลใดกาลหนึ่ง และด้วยอำนาจแห่งอโหสิกรรมนอกนี้ ซึ่งไม่มีกาลตามที่ท่านกำหนดไว้แล้วนั้น ฯ จริงอยู่ การกล่าวเช่นนั้น โดยความก้าวล่วงกาลเท่านั้น ย่อมมีแก่อโหสิกรรม ฯ

บทว่า **ปากฏฺฐานวเสน** คือ ด้วยอำนาจแห่งภูมิที่เผล็ดผล ฯ

[อธิบายกายกรรม]

บัดนี้ ท่านอาจารย์ได้เริ่มคำว่า **"ตตฺถากุศลํ"** เป็นต้นไว้ ก็เพื่อจะแสดงความเป็นไปแห่งอกุศลกรรมเป็นต้น ด้วยอำนาจแห่งทวารของกายกรรมเป็นต้น และประเภทแห่งอกุศลกรรมเป็นต้นนั้น มี ๑๐ อย่างเป็นอาทิ ด้วยอำนาจแห่งอกุศลกรรมมีปาณาติบาตเป็นต้น โดยการแสดงไขความเป็นไป ด้วยอำนาจกายกรรมเป็นต้นนั้นเป็นประธาน ฯ

กรรมเป็นไปในกายทวาร ชื่อว่ากายกรรม ฯ วจีกรรมเป็นต้นก็อย่างนั้น ฯ การไม่ให้สัตว์มีชีวิตตกไปทันที ค่อย ๆ ให้ตกไป ชื่อว่าปาณาติบาต ฯ การถือเอาวัตถุสิ่งของที่เจ้าของไม่ได้ให้ด้วยกายและวาจา ชื่อว่าอทินนาทาน ฯ การประพฤติผิดในกามทั้งหลาย กล่าวคือการก้าวล่วงเมถุน ชื่อว่ากาเมสุมิจฉาจาร ฯ จะวินิจฉัยในปาณาติบาต

เป็นต้นเหล่านั้น ชื่อว่าปาณะ โดยโวหารได้แก่สัตว์ โดยปรมัตถ์ได้แก่ชีวีตินทรีย์ ฯ เจตนาคิดจะฆ่าของคนผู้มีความสำคัญในสัตว์มีชีวิตนั้นว่า สัตว์มีชีวิต ซึ่งยังความพากเพียรจะเข้าไปตัดรอนชีวิตนทรีย์ให้เกิดขึ้น ชื่อว่าปาณาติบาต ฯ เจตนาคิดจะลักของคนผู้มีความสำคัญในของ ๆ คนอื่นว่า เป็นของ ๆ คนอื่นอย่างนั้น ซึ่งยังความพยายามที่จะลักของนั้นให้เกิดขึ้น ชื่อว่าอทินนาทาน ฯ เจตนาคิดจะล่วงฐานะที่ไม่ควรถึง ด้วยอำนาจการเสพอสัทธรรม ซึ่งเป็นไปทางกายทวาร ชื่อว่ากาเมสุมิจฉาจาร ฯ อาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า "แม้การดื่มสุราท่านก็สงเคราะห์เข้าในบทว่า กาเมสุมิจฉาจารนี้เหมือนกัน" เพราะเป็นการประพฤติผิดในกาม กล่าวคือรส ฯ

สองบทว่า **กายวิญฺญตฺติสงฺขาเต กายทฺวาเร** ความว่า เพราะประพฤติเป็นส่วนมากในทวารแห่งกรรม กล่าวคือกายวิญญัติ เพราะให้ผู้อื่นรู้ความประสงค์ด้วยกาย และตนเองก็รู้ได้ด้วยกาย คือเป็นวิการแห่งกองที่ยิ่งด้วยวาโยธาตุ ซึ่งเกิดแต่จิตที่ให้เกิดความคิดจะก้าวไปข้างหน้าเป็นต้น เป็นเหตุทำผลร่วมกันแก่การค้ำจุนเป็นต้น กล่าวคือกายทวาร เพราะเป็นโจปนกาย และเพราะเป็นปากทางแห่งความเป็นไปของกรรมทั้งหลาย ฯ จิตตุปบาทที่สหรคตด้วยกรรมนั้น ๆ เท่านั้น ย่อมยังวิญญัตินั้นให้เกิดขึ้นได้ แม้โดยแท้ ถึงอย่างนั้น เมื่อวิญญัตินั้นเป็นไปอยู่ กรรมที่ยังวิญญัตินั้นให้เกิด ก็มีชื่อว่ากายกรรมเป็นต้น (คือเรียกชื่อว่ากายกรรมเป็นต้น) เพราะฉะนั้น วิญญัตินั้นท่านจึงได้เพื่อจะกล่าวโดยความเป็นปากทางแห่งความเป็นไปของกรรม

นั้น ฯ เมื่อท่านจะกล่าวเพียงคำว่า "ถ้าเมื่อเป็นเช่นนั้นไม่ควรกำหนดกรรมและทวาร ฯ ก็กรรมที่เป็นไปในกายทวาร ท่านเรียกว่ากายกรรม ฯ และทวารที่เป็นทางแห่งความเป็นไปของกายกรรมท่านเรียกว่า กายทวาร ฯ แต่กายกรรมของคนที่บังคับให้เขาทำปาณาติบาตเป็นต้น ด้วยวาจา ย่อมเป็นไปในวจีทวาร เพราะฉะนั้นจึงไม่ควรกำหนดกรรมด้วยทวาร, อนึ่ง วจีกรรมของคนที่ทำมุสาวาทเป็นต้น ด้วยกายวิการ ย่อมเป็นไปแม้ในกายทวาร เพราะฉะนั้น แม้จะกำหนดทวารด้วยกรรมก็ไม่ได้" ฉะนั้น เพื่อจะแสดงการกำหนดโดยความเป็นไปโดยมาก ท่านอาจารย์จึงได้กล่าวไว้ว่า "เพราะความเป็นไปโดยมาก" ดังนี้ ฯ แท้จริง กายกรรมย่อมเป็นไปในกายทวารเท่านั้นมาก ในวจีทวารน้อย ฯ เพราะเหตุที่เป็นไปมากในกายทวารอย่างเดียวนั้น แม้ความเป็นกายกรรมจึงสำเร็จแล้ว (แม้ชื่อว่ากายกรรมจึงสำเร็จ) ดุจพรานป่าเป็นอาทิ มีชื่อว่าพรานป่าเป็นต้นฉะนั้น ฯ อีกประการหนึ่ง กายกรรมอย่างเดียวย่อมเป็นไปในกายทวารโดยทวารเท่านั้นนอกนี้ไม่เป็นไป เพราะกายกรรมเป็นไปในกายทวารนี้อย่างเดียวมากนั้น จึงสำเร็จเป็นทวารแห่งกายกรรม เหมือนบ้านพราหมณ์เป็นอาทิมีชื่อว่าบ้านพราหมณ์เป็นต้นฉะนั้น เพราะฉะนั้น ในการที่จะกำหนดกรรมและทวาร จึงไม่มีข้อห้ามอะไร นี้เป็นความอธิบายในคำว่า "เพราะความเป็นไปโดยมากนั้น" ฯ

[อธิบายวจีกรรม]

เรื่องที่ไม่เป็นจริง ชื่อว่ามุสา ฯ สภาพที่ชื่อว่ามุสาวาท เพราะ

อรรถว่า เป็นเหตุกล่าวเรื่องที่ไม่จริงนั้น โดยความเป็นเรื่องจริง ฯ ธรรมชาติที่ชื่อว่าปิสุณา เพราะอรรถว่า บด คือทำความสามัคคีให้ละเอียด ได้แก่กระจายเสียซึ่งความสามัคคี หรือเพราะอรรถว่า ทำความรักให้สูญ ฯ วาจาที่ชื่อว่าผรุสา เพราะอรรถว่า ทำตนเองบ้าง คนอื่นบ้าง ให้หยาบช้า หรือเพราะอรรถว่า มีสัมผัส (ร้ายกาจ) ดุจเลื่อยฉะนั้น ฯ คำพูดที่ชื่อว่าสัมผะ (คำเพ้อเจ้อ) เพราะอรรถว่า โปรย คือเรี่ยราย ซึ่งประโยชน์สุข คือความสุขและประโยชน์เกื้อกูล ได้แก่ทำสิ่งนั้นให้เสียไป คือคำพูดชนิดใดชนิดหนึ่ง ที่ไม่เป็นอุปการะแก่ตนและคนอื่น ฯ ธรรมที่ชื่อว่าสัมผัปปลาปะ เพราะอรรถว่า เป็นเครื่องเจรจาคำเพ้อเจ้อนั้น ฯ บรรดามุสาวาทเป็นต้นนั้น เจตนาของบุคคลผู้ประสงค์จะให้ผู้อื่นทราบเรื่องที่ไม่เป็นจริง โดยความเป็นเรื่องจริง อันยังประโยคที่จะให้ผู้อื่นรู้ด้วยอาการอย่างนั้นตั้งขึ้น ชื่อว่ามุสาวาท ฯ มุสาวาทนั้น ที่ทำลายประโยชน์ของผู้อื่นให้เสียไปเท่านั้น จึงเป็นกรรมบถ นอกนี้เป็นเพียงกรรมเท่านั้น ฯ เจตนาที่เศร้าหมอง อันยังวจีประโยคเป็นเหตุทำผู้อื่นให้แตกกันตั้งขึ้น เพื่อต้องการจะทำลายชนพวกอื่นก็ดี เพื่อประสงค์จะทำตนให้เป็นที่รัก (ของผู้อื่น) ก็ดี ชื่อว่าปิสุณวาจา ฯ ปิสุณวาจาแม้นั้น เมื่อชนทั้ง ๒ ฝ่ายแตกกันแล้วเท่านั้น จึงเป็นกรรมบถ ฯ เจตนาที่หยาบโดยส่วนเดียว ที่ยังวจีประโยคอันกระทำการตัดเสียซึ่งความรักของชนอื่นให้ตั้งขึ้น ชื่อว่าผรุสวาจา ฯ จริงอยู่ เมื่อบุคคลมีในอ่อน ขึ้นชื่อว่าผรุสวาจาย่อมไม่มี ฯ เจตนาที่เศร้าหมอง อันยังประโยคเป็นเหตุให้ผู้อื่นรู้สิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์ มี

เรื่องนำนางสีดามาเป็นต้นให้ตั้งขึ้น ชื่อว่าสัมผัปปลาปะ ฯ ก็สัมผัป-ปลาปะนั้น เมื่อคนอื่นถือเอาความหมายนั้นเท่านั้น จึงเป็นกรรมบถ ฯ

สองบทว่า **วจีวิญฺญตฺติสงฺขาเต วจีทฺวาเร** ความว่า (เพราะความเป็นไปโดยมาก) ในทวารแห่งกรรม ที่ชื่อว่าวจีวิญญัติ เพราะอรรถว่า ให้คนอื่นรู้ความประสงค์ได้ด้วยวาจา และตนเองก็รู้ได้ด้วยวาจา คือเป็นวิการแห่งกองอันยิ่งด้วยปฐวีธาตุ มีจิตเป็นสมุฏฐาน ซึ่งยังประโยคที่กระทำการเปล่งวาจาให้ตั้งขึ้น ได้แก่ที่ชื่อว่าวจีทวาร เพราะเป็นโจปนวาจา (คือวาจาที่เคลื่อนไหว) และเพราะเป็นทางแห่งความเป็นไปแห่งกรรมทั้งหลาย ฯ คำว่า "เพราะความเป็นไปโดยมาก" นี้ มีนัยดังกล่าวแล้วนั่นแล้ว ฯ

[อธิบายมโนกรรม]

ธรรมชาติที่ชื่อว่าอภิชฌา เพราะอรรถว่า เพ่งเล็งมุ่งหน้าเฉพาะสมบัติของคนอื่น คือคิดด้วยอำนาจความโลภ ฯ สภาพที่ชื่อว่าพยาบาท เพราะอรรถว่า เป็นเหตุพินาศไปแห่งหิตสุข ฯ ที่ชื่อว่ามิจฉาทิฏฐิ เพราะอรรถว่า เห็นผิด คือคลาดเคลื่อน ฯ ในอภิชฌาเป็นต้นนั้น ความเพ่งเล็งสิ่งของ ๆ ผู้อื่นอย่างนี้ว่า "ไฉนหนอสิ่งของนี้พึงเป็นของเรา" ชื่อว่าอภิชฌา ฯ อภิชฌานั้น เป็นกรรมบถโดยน้อมสิ่งของ ๆ คนอื่นมาเพื่อตนเท่านั้น ฯ ความคิดมุ่งร้ายอย่างนี้ว่า "ไฉนหนอสัตว์นี้พึงพินาศ" ชื่อว่าพยาบาท ฯ ความเห็นวิปริตโดยนัยเป็นต้นว่า "ทานที่ให้แล้วไม่มีผล " ชื่อว่ามิจฉาทิฏฐิ ฯ ก็ในมิจฉาทิฏฐินี้ ความ

เสียกรรมบถ ย่อมมีด้วยนัตถิกทิฏฐิอเหตุกทิฏฐิและอกิริยาทิฏฐิเท่านั้น ฯ ส่วนความพิสดารแห่งอกุศลกรรมบถ ๑๐ เหล่านี้ ด้วยอำนาจการกำหนดองค์เป็นต้น บัณฑิตพึงทราบโดยนัยแห่งคำที่มาแล้ว ในปกรณ์ปรมัตถโชติกาเป็นต้นนั้น ๆ ฯ

สองบทว่า **อญฺญตฺราปิ วิญฺญตฺติยา** ความว่า แม้เว้นกายวิญญัติและวจีวิญญัติ ฯ อธิบายว่า "แม้ไม่ให้วิญญัติทั้ง ๒ นั้นตั้งขึ้น" ฯ ก็บรรดาอกุศลกรรมบถเหล่านี้ อกุศลกรรมบถมีอภิชฌาเป็นต้น ที่สัมปยุตด้วยจิตอันยังวิญญัติให้ตั้งขึ้น มีในฝักฝ่ายแห่งเจตาเท่านั้น ฯ

สองบทว่า **โสมมูเลน ชายนฺติ** ความว่า อกุศลธรรมมีปาณาติบาตเป็นต้น ย่อมเกิด โดยปัจจัยมีสหชาตปัจจัยเป็นต้น ร่วมกับมูลกล่าวคือโทสะ หรือกับจิตมีโทสะเป็นมูล ไม่เกิดร่วมกับจิตมีโลภะเป็นมูลเป็นต้น ฯ จริงอยู่ พระราชาทั้งหลาย แม้จะทรงพระสรวลอยู่ก็ทรงสั่งบังคับให้ประหาร ด้วยพระหฤทัยทีสัมปยุตด้วยโทสะทีเดียว ฯ แม้ในผรุสวาจาและพยาบาท ก็พึงเห็นคำพูดตามสมควร เหมือนคำพูดที่สมควรในปาณาติบาตฉะนั้น ฯ ท่านอาจารย์กล่าวไว้ว่า "และมิจฉาทิฏฐิย่อมเกิดร่วมกับจิตที่มีโลภะเป็นมูล " เพราะความเห็นผิดเชื่อมั่นในวัตถุที่ควรเชื่อมั่น มีโลภะออกหน้าเท่านั้น ฯ

หลายบทว่า **เสสานิ ฯเปฯ สมฺภวนฺติ** ความว่า อทินนาทานของผู้มุ่งประโยชน์ มีการป้องกันตนและพวกพ้องเป็นต้น แล้วนำเอาวัตถุที่ตนปรารถนา หรือไม่ปรารถนาไปก่อน ย่อมมีด้วยโลภมูลจิต (คือด้วยจิตมีโลภะเป็นมูล) , อทินนาทานของผู้ลักเพื่อแก้เวร (แก้แค้น)

ย่อมมีด้วยโทสมูลจิต (คือด้วยจิตมีโทสะเป็นมูล) ฯ การริบราชบาตร ของพระราชาทั้งหลาย ผู้ทรงริบทรัพย์ของคนอื่น เพื่อปราบคนชั่ว ตามกำหนดกฎหมาย และอทินนาทานของพวกพราหมณ์ ผู้กล่าวคำ เป็นต้นว่า "ทรัพย์นี้ทั้งหมด พระราชาพระราชาทานแก่พวกพราหมณ์ แต่เพราะพราหมณ์เหล่านั้นทุพพลภาพโดยประการทั้งปวง ชนเหล่าอื่น จึงใช้สอยได้ พวกพราหมณ์ ย่อมใช้สอยของ ๆ ตนแท้ทีเดียว" แล้วนำเอาสิ่งของอย่างใดอย่างหนึ่งไป ด้วยความสำคัญว่า เป็นของ ของตนๆ เท่านั้น และอทินนาทานของเหล่าชนผู้ชอบคัดค้านความ สัมพันธ์กันแห่งกรรมและผลของกรรม ย่อมมีด้วยโมหมูลจิต ฯ แม้ใน มุสาวาทเป็นต้น บัณฑิตพึงประกอบคำตามสมควรอย่างนั้นฯ ท่าน อาจารย์ทำในใจว่า "กามาวจรกุศลนั้น แม้เมื่อจะเกิดขึ้นในอารมณ์ ทั้ง ๖ ด้วยอำนาจแห่งกรรม ๓ อย่าง (คือ กายกรรม วจีกรรม และมโนกรรม) ก็ย่อมเกิดขึ้นด้วยความนิยม ๓ อย่าง (คือ ทาน ศีล และภาวนา)" ดังนี้ จึงกล่าวว่า "อนึ่ง กามาวจรกุศล ย่อมมี ๓ อย่าง ด้วยอำนาจแห่งทาน ศีล และภาวนา" ฯ จริงอยู่ บรรดาบุญกิริยาวัตถุ ที่ท่านแสดงไว้ ๑๐ อย่าง บุญกิริยาวัตถุ ๒ อย่าง (คือ ปัตติทานมัย และปัตตานุโมทนามัย) อีก ๒ อย่าง (คือ อปจายนมัย เวยยาวัจจมัย) และ ๓ อย่าง (คือ ธัมมเทสนามัย ธัมมัสสวนมัย และทิฏฐุชุกรรม) (รวม ๗ อย่างนี้) สงเคราะห์เข้าในกรรม ๓ อย่าง มีทานและศีลเป็น ต้นตามลำดับ ๆ ก็เหตุในการสงเคราะห์นี้ ข้าพเจ้าจักกล่าวข้างหน้า ฯ ส่วนการประกอบความเป็นไปแห่งบุญกิริยาวัตถุเหล่านั้น ในอารมณ์ ๖

และในทวารแห่งกรรม ๓ อย่าง บัณฑิตควรถือเอาโดยนัยอันมาแล้ว ในปกรณ์ทั้งหลายมีอรรถกถาเป็นต้น

[อธิบายความหมายของศัพท์ว่า ทาน เป็นต้น]

ธรรมชาตที่ชื่อว่าทาน เพราะอรรถว่า เป็นเหตุอันเขาให้แห่งวัตถุมีข้าวเป็นต้น ได้แก่เจตนาเป็นเหตุบริจาค ฯ ในบุญกิริยาวัตถุมีศีลเป็นต้น แม้ที่เหลือ ก็มีนัยอย่างนี้ ฯ ธรรมชาตที่ชื่อว่าศีล เพราะอรรถว่า ตั้งไว้ ฯ ธรรมชาตที่ชื่อว่าศีล เพราะอรรถว่า เป็นเครื่องตั้งมั่นคือตั้งอยู่โดยชอบแห่งจิต[๑] ฯ อธิบายว่า ตั้งกายกรรมและวจีกรรมไว้ถูกคือดำรงไว้โดยชอบ ฯ อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่าศีล เพราะอรรถว่า รวมเข้าไว้ อุ้มธารกุศลไว้ ฯ ก็ความเป็นที่รองรับกุศลทั้งหลายไว้ ชื่อว่าการอุ้มธารไว้ ในที่นี้ ฯ สมจริงตามพระดำรัสที่พระผู้มีพระภาคเต้าตรัสไว้ว่า "สีเล ปติฏฺฐาย[๒]" (นรชนตั้งมั่นแล้วในศีล) ดังนี้เป็นต้น ฯ ธรรมชาติที่ชื่อว่าภาวนา เพราะอรรถว่า เป็นเหตุอบรม คือส้องเสพ ได้แก่เจริญกุศลธรรม ฯ ที่ชื่อว่าอปจายนะ เพราะอรรถว่า เป็นเหตุที่บุคคลประพฤติอ่อนน้อม คือกระทำสามีจิกรรมด้วยอำนาจการบูชา ฯ ภาวะแห่งชนผู้ขวนขวายในการกระทำกิจนั้น ๆ ชื่อว่าเวยยาวัจจะ ฯ ที่ชื่อว่าปัตติทาน เพราะอรรถว่า เป็นเหตุที่บุคคลให้ส่วนบุญที่เกิดในสันดานตน ฯ ที่ชื่อว่าปัตตานุโมทนา เพราะอรรถว่า เป็นเหตุอนุโมทานส่วนบุญ ฯ ที่ชื่อว่าธัมมัสสวนะ เพราะอรรถว่า เป็นเหตุฟังธรรม ฯ ที่ชื่อว่า

๑. วิเคราะห์นี้ไม่ปรากฏในที่อื่น ฯ ๒. สํ. ส. ๑๕/๒๐-ฯ

ธัมมเทสนา เพราะอรรถว่า เป็นเหตุแสดงธรรม ฯ การทำความเห็นให้ตรง ชื่อว่าทิฏฐุชุกรรม ฯ

[อธิบายความหมายของเจตนาที่ชื่อว่าทานเป็นต้น]

บรรดาบุญกิริยาวัตถุมีทานเป็นต้นนั้น เจตนาที่เป็นไปด้วยอำนาจการสละวัตถุที่อยู่ของตน โดยความต้องการจะบูชา หรืออนุเคราะห์แก่คนเหล่าอื่น ของบุคคลผู้มีสันดานยังมีอนุสัย ชื่อว่าทาน ฯ เจตนาส่วนเบื้องต้นและภายหลัง ซึ่งเป็นไปด้วยอำนาจการแสวงหาทานวัตถุและด้วยอำนาจการระลึกถึงทานที่ให้แล้ว ด้วยจิตโสมนัส ย่อมถึงการประมวลลงในทานนี้เหมือนกัน ฯ ในบุญกิริยาวัตถุมีศีลเป็นต้นแม้ที่เหลือ บัณฑิตพึงเห็นตามสมควรอย่างนั้น ฯ เจตนาที่เป็นไปของบุคคลผู้สมาทานศีล ๕ ศีล ๘ หรือศีล ๑๐ ด้วยอำนาจนิจศีลเป็นต้นแม้ที่เหลือ บัณฑิตพึงเห็นตามสมควรอย่างนั้น ฯ เจตนาที่เป็นไปของบุคคลผู้สมาทานศีล ๕ ศีล ๘ หรือศีล ๑๐ ด้วยอำนาจนิจศีลเป็นต้นบำเพ็ญให้บริบูรณ์ แม้ผู้ไม่สมาทาน แต่งด คือเว้นจากกายทุจริตและวจีทุจริตที่ประจวบเข้า และของผู้สมาทานสังวร ในโรงอุปสมบทบำเพ็ญจตุปาริสุทธิศีลให้บริบูรณ์ ก็ชื่อว่าศีล ฯ เจตนามีโคตรภูญาณเป็นที่สุด ที่เป็นไปด้วยอำนาจแห่งการบริกรรมและการพิจารณาในกรรมฐาน ๔๐ อย่าง และในภูมิมีขันธ์เป็นต้น ยังไม่ถึงอัปปนา ชื่อว่าภาวนา ฯ ถึงแม้เจตนาเล่าเรียนวิชาที่หาโทษมิได้เป็นต้น ก็ย่อมถึงความประมวลลงในภาวนานี้เหมือนกัน ฯ เจตนาที่ทำความนับถือมากแก่บุคคลผู้เจริญโดยวัยและโดยคุณ ด้วยอัธยาศัยที่ไม่เศร้าหมอง ซึ่งเว้นจากความหวังตอบแทนในปัจจัย ๔ มีจีวรเป็นต้น (และ) ด้วย

วิธีแห่งการลุกรับและนำอาสนะมาให้ ชื่อว่าอปจายนะ (ความประพฤติอ่อนน้อม) ฯ เจตนาที่ช่วยทำกิจนั้น ๆ ด้วยอัธยาศัยตามที่กล่าวแล้วแก่ผู้เจริญด้วยวัยและคุณเหล่านั้นนั่นแลและแก่เหล่าชนผู้เจ็บไข้ ชื่อว่าเวยยาวัจจะ (ความช่วยขวนขวาย) ฯ เจตนาหวังให้บุญซึ่งเกิดในสันดานของตน เป็นประโยชน์ทั่วไปกับชนเหล่าอื่น ชื่อว่าปัตติทานะ (การให้ส่วนบุญ) ฯ เจตนาที่พลอยยินดียิ่งนัก ซึ่งบุญที่คนเหล่าอื่นให้แล้ว หรือไม่ได้ให้ก็ตาม ด้วยจิตที่พรากจากมลทินคือความตระหนี่ ชื่อว่าปัตตานุโมทนา (การอนุโมทนาส่วนบุญ) ฯ เจตนาที่รับฟังข้อแนะนำสิ่งที่เป็นประโยชน์เกื้อกูล ด้วยอัธยาศัยที่ไม่เศร้าหมอง ซึ่งเป็นไปด้วยอำนาจการแผ่ประโยชน์เกื้อกูลแก่ตนหรือแก่ชนเหล่าอื่นอย่างนี้ว่า "เราสดับธรรมนี้อย่างนี้แล้ว ปฏิบัติอยู่โดยนัยดังที่ท่านกล่าวแล้วในธรรมนั้น จักเป็นผู้มีส่วนแห่งคุณวิเศษ ทั้งที่เป็นโลกิยะและโลกุตตระ หรือว่าเราเป็นผู้สดับมากแล้ว จักอนุเคราะห์แก่ชนเหล่าอื่น ด้วยกิจมีการแสดงธรรมเป็นต้น " ดังนี้ ชื่อว่าธัมมัสสวนะ (การฟังธรรม) ฯ ถึงแม้เจตนาที่รับฟังวิชาที่หาโทษมิได้เป็นต้น ท่านก็สงเคราะห์เข้าในการฟังธรรมนี้เหมือนกัน ฯ เจตนาแนะนำสิ่งที่เป็นประโยชน์เกื้อกูลโดยความใฝ่ใจที่แยบคาย เพราะเป็นผู้ไม่เพ่งอามิสมีลาภสักการะเป็นต้น ชื่อว่าธัมมเทสนา (คือการแสดงธรรม) ฯ ถึงแม้เจตนาชี้แจงวิชาที่หาโทษมิได้เป็นต้น ย่อมถึงการสงเคราะห์เข้าในการแสดงธรรมนี้เหมือนกัน ฯ การทำความเห็นให้ตรง ด้วยอำนาจความเห็นถูกที่เป็นไปโดยนัยเป็นต้นว่า "ผลทานที่ให้แล้วมีอยู่" ดังนี้ ชื่อว่าทิฏฐุชุกรรม

(การทำความเห็นให้ตรง) ฯ

[ปุจฉาวิสัชชนาทิฏฐุชุกรรมเป็นต้น]

ถ้ามีคำท้วงว่า "เมื่อเป็นเช่นนั้น จิตตุปบาทที่เป็นญาณวิปยุต (ปราศจากญาณ) ก็ไม่ได้เป็นบุญกิริยาวัตถุ คือทิฏฐุชุกรรมละสิ ?" แก้ว่า "จะไม่ได้เป็นหามิได้ เพราะแม้เจตนาดวงก่อนและดวงหลัง ก็สงเคราะห์เข้าในบุญกิริยาวัตถุนั้น ๆ " ฯ จริงอยู่ ในเวลาทำความเห็นให้ตรง จิตย่อมเป็นญาณสัมปยุต (ประกอบด้วยญาณ) ทีเดียว แม้ก็จริง ถึงอย่างนั้น ในกาลก่อนและภายหลังต่อมา จิตแม้เป็นญาณวิปยุตแม้นั้น เป็นทิฏฐุชุกรรม จึงเกิดขึ้น เพราะเหตุนั้น พอกันที ไม่ควรจะชักช้าเกินไป ฯ แต่ว่า บรรดาบุญกิริยาวัตถุ ๑๐ มีทานเป็นต้นเหล่านี้ บุญกิริยาวัตถุคือปัตติทานและอนุโมทนา ย่อมถึงความสงเคราะห์เข้าในทาน เพราะมีสภาพเหมือนกับทานนั้น ฯ จริงอยู่ แม้ทานเป็นปฏิปักษ์ต่ออิสสาและมัจฉริยะ ถึงปัตติทานและอนุโมทนาแม้เหล่านั้น ก็เป็นปฏิปักษ์ต่ออิสสาและมัจฉริยะเหมือนกัน เพราะฉะนั้น ปัตติทานและอนุโมทนา (การให้ส่วนบุญและการอนุโมทานส่วนบุญ) เหล่านั้น ท่านอาจารย์จึงสงเคราะห์เข้าในทานมัยบุญกิริยาวัตถุ (บุญกิริยาวัตถุที่สำเร็จด้วยทาน) เพราะมีลักษณะอย่างเดียวกัน โดยมีธรรมเป็นปฏิปักษ์เหมือนกัน ฯ อปจายนะและเวยยาวัจจะ (ความประพฤติอ่อนน้อมและความช่วยขวนขวาย) ท่านก็สงเคราะห์เข้าในบุญสำเร็จด้วยศีล เพราะเป็นจาริตศีล ฯ ท่านอาจารย์ธรรมปาลเถระ กล่าวไว้

(ในฎีกาแห่งสังคีติสูตรและทสุตตรสูตร) ว่า "ก็การแสดง การฟัง และความเห็นตรง ย่อมถึงความสงเคราะห์เข้าในภาวนานัย เพราะเป็นการเสพกุศลธรรม" ดังนี้ ฯ ส่วนอาจารย์พวกอื่นกล่าวไว้ว่า "ผู้แสดงและผู้ฟัง ส่งญาณไปตามกระแสเทศนาแล้ว แทงทะลุปรุโปร่งลักษณะทั้งหลาย แสดงอยู่และฟังอยู่ ทั้งการแสดงและการฟังเหล่านั้น ย่อมนำปฏิเวธธรรมมาให้ทีเดียว เพราะเหตุนั้น การแสดงและการฟัง จึงถึงความสงเคราะห์เข้าในภาวนามัย" ฯ บัณฑิตอาจกล่าวได้บ้างว่า "การแสดง ย่อมถึงการสงเคราะห์เข้าได้ในทานมัย เพราะมีสภาพคือธรรมทาน (การให้ธรรมเป็นทาน)" ฯ สมจริงดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า "การให้ธรรม ย่อมชนะการให้ทั้งปวง"[๑] ฯ อนึ่ง ทิฏฐุชุกรรม ย่อมถึงความสงเคราะห์เข้าในบุญกิริยาวัตถุแม้ทั้งหมด ๙ อย่าง เพราะทิฏฐุชุกรรมมีความหมายไปถึงบุญกิริยาวัตถุทั้งหมด ๙ อย่างเป็นลักษณะ ฯ จริงอยู่ บรรดาบุญกิริยาวัตถุมีทานเป็นต้น บุญกิริยาวัตถุชนิดใดชนิดหนึ่ง ที่มีความเห็นชอบซึ่งเป็นไปโดยนัยเป็นต้นว่า "ผลทานที่ให้แล้วมีอยู่" ดังนี้ ชำระให้บริสุทธิ์แล้วย่อมมีผลมาก มีอานิสงส์มาก ฯ ก็เพราะทำอธิบายไว้อย่างนี้ ท่านพุทธโฆษาจารย์จึงกล่าวไว้ในอรรถกถาทีฆนิกายว่า[๒] "ทิฏฐุชุกรรม มีความหมายไปถึงบุญกิริยาวัตถุทั้งหมด ๙ อย่างเป็นลักษณะ" ฯ บัณฑิตควรเห็นสันนิษฐานว่า "โดยย่อ บุญกิริยาวัตถุมีเพียง ๓ อย่างเท่านั้น

๑. ขุ. ธ. ๒๕/๖๓ ฯ

๒. สุมงฺคลวิลาสินี ๓/๒๔๗ ฯ

เพราะผนวกบุญกิริยาวัตถุ ๗ อย่าง มีปัตติทานเป็นต้นนอกนี้เข้าใน บุญกิริยาวัตถุทั้ง ๓ ด้วยอำนาจทาน ศีล และภาวนา ด้วยประการ อย่างนี้ " ฯ และท่านอาจารย์ก็ได้แสดงบุญกิริยาวัตถุไว้ ๓ ประการ เหมือนอย่างนั้นนั่นแล ในหนหลัง ฯ

[อธิบายรูปาวจรกุศลที่เป็นฝ่ายมโนกรรม]

รูปาวจรกุศล ชื่อว่าเป็นมโนกรรมอย่างเดียว เพราะไม่เป็นไป ในทวารทั้งหลายมีกายทวารเป็นต้น โดยไม่มีจิตที่จะยังวิญญัติให้ตั้งขึ้น ฯ ก็แล รูปาวจรกุศลนั้น ชื่อว่าเป็นภาวนามัย เพราะไม่เป็นไปด้วยอำนาจ แห่งทานเป็นต้น ชื่อว่ายังไม่ถึงอัปปนา เพราะกุศลที่เป็นไปในบรุพภาค เป็นกามาวจร ฯ

บทว่า **ฌานงฺคเภเทน** ความว่า ก็แล รูปาวจรกุศลนั้น แม้ เมื่อมีอยู่มิใช่น้อย โดยความต่างแห่งปฏิปทาเป็นต้น ก็มีเพียง ๕ อย่าง โดยความต่างแห่งองค์ฌานที่เกิดขึ้น ด้วยอำนาจการก้าวล่วงองค์ ฯ

บทว่า **อาลมฺพนเภนเทน** ความว่า โดยประเภทแห่งอารมณ์ ๔ เหล่านี้ คือ

> **อารมณ์มี ๔ อย่าง คือ อากาศเพิกกสิณ ๑**
> **ในที่มีอากาศเป็นอารมณ์ ๑ ความไม่มี**
> **แห่งใจนั้น ๑ วิญญาณที่มีความไม่มีแห่ง**
> **ใจนั้นเป็นอารมณ์ ๑ ฯ**

บทว่า **เอตฺถ** ได้แก่ บรรดากรรม ๔ อย่างเหล่านี้ ด้วยอำนาจ สถานที่ให้ผล ฯ บทว่า **อุทฺธจฺจรหิตํ** ความว่า อกุศลกรรม ๑๑ อย่าง

ที่เว้นจากเจตนาอันสหรคตด้วยอุทธัจจะ ฯ

มีคำถามว่า "อันเหตุอะไร ในคำนี้ว่า "อกุศลธรรมที่สหรคตด้วยวิจิกิจฉา แม้ทุรพลกว่าอกุศลกรรมทั้งหมด เพราะเว้นจากอธิโมกข์ ย่อมชักปฏิสนธิมา อกุศลกรรมที่สหรคตด้วยอุทธัจจะ แม้มีกำลังกว่าอกุศลกรรมที่สหรคตด้วยวิจิกิจฉานั้น เพราะสัมประโยคด้วยอธิโมกข์ ย่อมไม่ชักปฏิสนธินั้นมา ?" แก้ว่า "เพราะไม่มีการให้ปฏิสนธิเป็นสภาพ" ฯ ก็เฉพาะในกรรมมีการให้ปฏิสนธิเป็นสภาพ มีถ้อยคำที่ควรพิจารณานี้ว่า "กรรมมีกำลัง ย่อมชักปฏิสนธิมา ที่ทุรพลไม่ชักปฏิสนธิมา" ฯ แต่กรรมใดไม่มีการให้ปฏิสนธิเป็นสภาพเลย ภาวะที่กรรมนั้นถึงมีกำลัง ก็ไม่เป็นเหตุในการชักปฏิสนธิมาให้ ฯ มีคำถามสอดเข้ามาว่า "ก็คำนี้ว่า "กรรมที่สหรคตด้วยอุทธัจจะ ไม่มีการให้ปฏิสนธิเป็นสภาพ" ดังนี้ พวกเราจะพึงรู้ได้อย่างไร ?" แก้ว่า "รู้ได้ เพราะกรรมที่สหรคตด้วยอุทธัจจะ ไม่มีในหมวดธรรมที่ทัสสนะจะพึงละ" ฯ แท้จริง อกุศลธรรมมี ๓ คือ ธรรมอันทัสสนะพึงละอย่าง ๑ อันภาวนาพึงละอย่าง ๑ บางทีอันทัสสนะพึงละ บางทีอันภาวนาพึงละอย่าง ๑ ฯ

[อธิบายอริยมรรคละอกุศลธรรม]

บรรดาอกุศลธรรม ๓ อย่างนั้น จิตตุปบาทที่สหรคตด้วยทิฏฐิและสหรคตด้วยวิจิกิจฉา ชื่อว่าธรรมอันทัสสนะพึงละ เพราะความเป็นธรรมอันโสดาปัตติมรรค ซึ่งได้นามว่า "ทัสสนะ" ด้วยอำนาจเห็นพระนิพพานก่อน พึงละ ฯ จิตตุปบาทที่สหรคตด้วยอุทธัจจะ ชื่อว่าธรรมอันภาวนาพึงละ เพราะเป็นธรรมที่มรรคชั้นยอดพึงละ ฯ

เพราะว่า มรรคเบื้องบน ๓ อย่าง พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสเรียกว่า "ภาวนา" เพราะเป็นไปในพระนิพพานอันมรรคที่ ๑ เห็นแล้ว ด้วยอำนาจภาวนา ฯ ส่วนจิตตุปบาทที่สหรคตด้วยโทมนัสเป็นทิฏฐิวิปยุตชื่อว่าธรรม บางทีอันทัสสนะพึงละ บางทีอันภาวนาพึงละ เพราะกิริยาเครื่องกำหนดที่ให้สัตว์เกิดในอบายแห่งจิตตุปบาทเหล่านั้น อันปฐมมรรคละอยู่ (และ) เพราะกิริยาเครื่องกำหนดที่มากหลายนอกนั้นอันมรรคเบื้องบนทั้งหลายละอยู่ ฯ ในอกุศลธรรม ๓ อย่างนั้น แม้ธรรมที่บางทีอันทัสสนะพึงละ อาจารย์ทั้งหลายเรียกว่า "ธรรมอันทัสสนะพึงละ" ในกัมมนิทเทสนี้ เพราะเหมือนกับธรรมอันทัสสนะพึงละ ฯ ก็ถ้ากรรมที่สหรคตด้วยอุทธัจจะ พึงให้ปฏิสนธิไซร้ ในกาลนั้น กรรมนั้นก็พึงให้ปฏิสนธิในอบายอย่างเดียว เพราะอกุศล-ปฏิสนธิไม่เกิดในสุคติ ฯ ส่วนอกุศลที่ให้สัตว์ไปสู่อบาย ควรเป็นธรรมอันทัสสนะพึงละแท้ ฯ เมื่อถือเอาความโดยประการนอกนี้ พวกพระเสขะก็ต้องเกิดในอบาย เพราะท่านละอกุศลที่ให้สัตว์ไปสู่อบายยังไม่ได้ ฯ ก็ข้อนั่นไม่ถูกเลย เพราะผิดกับคำมีอาทิว่า "ก็พระโสดาบันพ้นขาดจากอบายทั้ง ๔ มีอันไม่ตกต่ำเป็นธรรมดา " ดังนี้ ฯ ก็เมื่อมีกรรมที่สหรคตด้วยอุทธัจจะนี้ ชื่อว่าอันทัสสนะพึงละ พระผู้มีพระภาคก็พึงตรัสกรรมที่สหรคตด้วยอุทธัจจะนั้นไว้ในวิภังค์แห่งบทนี้ว่า "ธรรมบางทีอันทัสสนะพึงละ" ก็ข้อนี้ไม่ได้ตรัสไว้เลย ดังนี้แล ฯ

ถ้าจะมีคำท้วงว่า "บัณฑิตอาจทำการสงเคราะห์เจตนาที่สหรคตด้วยอุทธัจจะ เข้าในหมวดธรรมที่ทัสสนะพึงละนั้น เพราะกองกิเลส

ทั้งหลาย พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้แล้วในหมวดธรรมอันทัสสนะพึงละ อย่างนี้ว่า "ราคะ โทสะ โมหะ และกิเลสที่รวมอยู่แห่งเดียวกันกับราคะเป็นต้นนั้น ยังสัตว์ให้ไปสู่อบาย ? " แก้ว่า "คำนั้นไม่พึงเป็นได้ เพราะพระผู้มีพระภาคตรัสเจตนากรรมที่สหรคตด้วยอุทธัจจะนั้น โดยความเป็นธรรมอันภาวนาพึงละโดยส่วนเดียว" ฯ สมจริงดังที่พระองค์ตรัสไว้ว่า "ธรรมเหล่าไหน อันภาวนาพึงละ ธรรมเหล่านี้ คือ จิตตุปบาททีสหรคตด้วยอุทธัจจะ ชื่อว่าอันภาวนาพึงละ" ดังนี้เป็นต้น ฯ เพราะเหตุที่ตรัสไว้เช่นนั้น การที่ไม่ตรัสไว้ในหมวดธรรมอันทัสสนะพึงละนั่นแล ทำให้สำเร็จความว่า จิตตุปบาทที่สหรคตด้วยอุทธัจจะนี้ ไม่ให้ปฏิสนธิ ฯ มีคำท้วงเข้ามามาว่า "ก็ในปฏิสัมภิทาวิภังค์พระผู้มีพระภาคทางยกจิตตุปบาทที่สหรคตด้วยอุทธัจจะขึ้น แล้วทรงยกแม้วิบากแห่งจิตตุปบาทที่สหรคตด้วยอุทธัจจะนั้นขึ้นไว้ อย่างนี้ว่า "ในสมัยใด อกุศลจิตที่สหรคตด้วยอุเบกขา สัมปยุตด้วยอุทธัจจะ ปรารภอารมณ์ คือ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ธรรมารมณ์ หรืออารมณ์ใด ๆ เกิดขึ้นแล้ว ในสมัยนั้น ผัสสะ เวทนา สัญญา เจตนาจิต ความไม่ฟุ้งซ่าน ย่อมมี ธรรมเหล่านี้ ชื่อว่ากุศล ญาณที่เป็นไปในธรรมเหล่านี้ ชื่อว่าธัมมปฏิสัมภิทา ญาณที่เป็นไปในวิบากแห่งธรรมเหล่านั้น ชื่อว่าธัมมปฏิสัมภิทา[๑]" ดังนี้เป็นต้น มิใช่หรือ เพราะฉะนั้น พวกท่านจะพึงรับรองว่า จิตตุปบาทที่สหรคตด้วยอุทธัจจะนั้น ไม่ให้ปฏิสนธิอย่างไรได้ ? " แก้ว่า "วิบากแห่งจิตตุปบาทที่

๑. อภิ. วิภงฺค. ๓๕/๔๐๔ ฯ

สหรคตด้วยอุทธัจจะนี้ พระผู้มีพระภาคทรงยกขึ้นไว้ ไม่ได้หมายถึงการให้ปฏิสนธิเลย โดยที่แท้ ทรงยกขึ้น หมายถึงวิบากในปวัติกาล" ฯ อนึ่ง ในคัมภีร์ปัฏฐาน พระผู้มีพระภาคทรงยกภาวะแห่งกรรมปัจจัยที่เกิดด้วยกัน ทั้งที่เป็นไปในขณะต่าง ๆ กัน แห่งเจตนาอันทัสสนะพึงละนั่นแลว่า "เจตนาอันทัสสนะพึงละ ที่เกิดด้วยกัน เป็นปัจจัยแห่งรูปทั้งหลาย ที่มีจิตเป็นสมุฏฐาน โดยเป็นกรรมปัจจัย เจตนาที่เป็นไปในขณะต่าง ๆ กัน อันทัสสนะพึงละ เป็นปัจจัยแห่งวิบากขันธ์และแห่งกตัตตารูปทั้งหลาย โดยเป็นกรรมปัจจัย" ดังนี้ แล้วทรงยกเฉพาะความที่เจตนาอันภาวนาพึงละ เป็นกรรมปัจจัยที่เกิดร่วมกันว่า "เจตนาที่เกิดร่วมกัน อันภาวนาพึงละ เป็นปัจจัยแห่งรูปทั้งหลาย ที่มีจิตเป็นสมุฏฐาน โดยเป็นกรรมปัจจัย," แต่ภาวะแห่งกรรมปัจจัยที่เป็นไปในขณะต่าง ๆ กัน มิได้ทรงยกขึ้นไว้ ฯ ก็เจตนากรรมที่สหรคตด้วยอุทธัจจะนั้น เว้นกรรมปัจจัยที่เป็นไปในขณะต่าง ๆ กันเสีย จะชักปฏิสนธิมาไม่ได้ เพราะฉะนั้น เจตนากรรมที่สหรคตด้วยอุทธัจจะนั้น จึงให้ปฏิสนธิไม่ได้ แม้โดยประการทั้งปวง (ดังที่กล่าวแล้วในบาลี) ดังนี้แล ฯ

ส่วนอาจารย์อีกพวกหนึ่ง กล่าวคำอันใดไว้ว่า "เจตนาที่สหรคตด้วยอุทธัจจะ ย่อมไม่ให้แม้ซึ่งวิบากทั้ง ๒ เพราะภาวะแห่งกรรมปัจจัยที่เป็นไปในขณะต่าง ๆ กัน พระผู้มีพระภาคมิได้ทรงยกขึ้นไว้ในคัมภีร์ปัฏฐาน" ฯ คำนั้น เป็นเพียงมติของอาจารย์เหล่านั้น เพราะวิบากในปวัติกาลแม้แห่งเจตนากรรมที่สหรคตด้วยอุทธัจจะ พระองค์ทรงยก

ขึ้นไว้ในปฏิสัมภิทาวิภังค์ และเพราะในคัมภีร์ปัฏฐาน ทรงหมายเอาความไม่มีวิบากในปฏิสนธิอย่างเดียว จึงมิได้ทรงยกภาวะแห่งกรรมปัจจัยที่เป็นไปในขณะต่าง ๆ กันขึ้นไว้ ฯ จริงอยู่ ถ้าพระผู้มีพระภาคทรงหมายถึงวิบากในปวัติกาล พึงตรัสภาวะแห่งกรรมปัจจัยที่เป็นไปในขณะต่าง ๆ กันไว้ไซร้ ในเวลาที่ตรัสนั้น ผู้ฟังทั้งหลายก็พึงจะสำคัญแม้ซึ่งปฏิสนธิวิบากแห่งเจตนากรรม ที่สหรคตด้วยอุทธัจจะนั้น เพราะฉะนั้น จึงไม่ตรัสภาวะแห่งกรรมปัจจัยที่เป็นไปในขณะต่าง ๆ กันด้วยอำนาจแห่งปวัติวิบากแม้ที่ได้อยู่ ฯ เพราะเหตุนั้น พวกเกจิอาจารย์จึงไม่อาจห้ามปวัติวิบากแห่งเจตนากรรมที่สหรคตด้วยอุทธัจจะนั้นได้ ฯ ด้วยเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงได้กล่าวคำมีอาทิว่า **"ปวตฺติยมฺปน"** ฯ ส่วนอาจารย์ทั้งหลาย มีท่านอาจารย์พุทธมิตเป็นต้น จำแนกเจตนากรรมที่สหรคตด้วยอุทธัจจะไว้ ๒ อย่าง แล้วพรรณนาว่า เจตนากรรมอย่างหนึ่งให้วิบากได้ทั้ง ๒ อีกอย่างหนึ่ง ไม่มีวิบาก แม้โดยประการทั้งปวงอย่างนี้ว่า "เจตนากรรมที่สหรคตด้วยอุทธัจจะ อันภาวนาพึงละก็มี ไม่ใช่อันภาวนาจะพึงละก็มี ใน ๒ อย่างนั้น ที่อันภาวนาพึงละเป็นไปในสันดานของพระเสขะ ที่ไม่ใช่อันภาวนาจะพึงละนอกนี้เป็นไปในสันดานของปุถุชน และที่เป็นไปในสันดานของปุถุชนเท่านั้นมีการให้ผล ที่เป็นไปในสันดานแห่งพระเสขะนอกนี้ไม่มี (การให้ผล)" ฯ ก็ข้อวินิจฉัยในคำที่กล่าวมาแล้วนี้ ของพระอาจารย์ทั้งหลายมีอาจารย์พุทธมิตเป็นต้นเหล่านั้นอันใด การห้ามคำวินิจฉัยนั้นอันใดและการคัดค้านมติของท่านที่กล่าวว่า ไม่มีวิบากแม้โดยประการทั้งปวงอันใด ซึ่ง

ข้าพเจ้ามิได้กล่าวไว้ในวรรณนานี้ ฯ คำนั้น ๆ ทั้งหมด บัณฑิตพึงทราบตามนัยที่อาจารย์ทั้งหลายกล่าวไว้แล้ว ในปกรณ์ชื่อปรมัตถมัญ-ชุสาเป็นต้น และโดยพิเศษ ในฎีกาแห่งอภิธัมมาวตาร ชื่ออภิมัตถ-ปกาสินี ฯ

[อธิบายอกุศลกรรมจะอำนวยผลที่น่าใคร่ไม่ได้เป็นต้น]

สองบทว่า **สพฺพตฺถาปิ กามโลเก** ความว่า (อกุศลกรรมทั้งหมด ๑๒ อย่าง ให้อกุศลวิบากทั้ง ๗ ได้) ในกามโลกแม้ทั้งหมดด้วยอำนาจสุคติและทุคติ ฯ บทว่า **ยถาหํ** แปลว่า ตามสมควรแก่ทวารและอาลัมพนะ ฯ วิบากวิญญาณอันใด มีมหาสมบัติเป็นอารมณ์เกิดแก่พวกนาคแบะครุฑเป็นต้น แม้ในอบายทั้งหลายก็ดี วิบากวิญญาณอันใด เกิดแก่พวกสัตว์นรก เพราะเหตุที่ได้พบเห็นพระมหา-โมคคัลลานเถระเป็นต้นก็ดี วิบากวิญญาณทั้ง ๒ นั้น เป็นผลแห่งกุศล-กรรมอย่างเดียว ฯ เพราะผลที่ปรารถนาของอกุศลกรรมเกิดมีไม่ได้ฉะนี้แล ฯ ข้อนี้สมจริงดังที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า "ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ข้อที่อกุศลกรรมจะมีผลน่าปรารถนา น่าใคร่ ไม่ใช่ฐานะไม่ใช่โอกาส " ฯ เพราะฉะนั้น กุศลกรรมจึงยังอเหตุกวิบากให้เกิดขึ้นแม้ในอบายทั้งหลาย และยังอเหตุกวิบากเหล่านั้น อันมีรูปเป็นต้นเป็นวิสัย ให้สำเร็จตามสมควร (แก่ทวารและอาลัมพนะ) แม้ในรูปโลกเพราะไม่มีความเกิดแห่งอเหตุกวิบาก ด้วยรูปาวจรกรรม เหตุไม่มีวิบากที่เป็นไปในภูมิอื่น แก่กรรมที่เป็นไปในภูมิอื่น และเหตุที่ภาวนาอัน

เป็นเครื่องสำรอกกาม ไม่ประกอบด้วยการยังวิญญาณอันเป็นวิสัยแห่งกามตัณหาให้เกิด และเหตุที่กุศลจิตฝ่ายมหัคคตะและโลกุตตระมีผลแม้นกันโดยส่วนเดียว เพราะฉะนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวคำมีอาทิว่า **"สพฺพตฺถาปิ กามโลเก"** ฯ ท่านอาจารย์กล่าวคำว่า **"ตตฺถาปิ"** เป็นต้น เพื่อจะแสดงว่า "ก็กรรมเมื่อให้ผลอยู่อย่างนั้น ย่อมให้ผล ๓ อย่างด้วยอำนาจแห่งวิบากมีปริมาณ ๑๖, ๑๒ และ ๘ " ฯ

บทว่า **ตตฺถาปิ** คือ ในกุศลกรรม แม้ที่ให้ผลอยู่อย่างนั้น ฯ

บทว่า **อุกฺกฏฺฐํ** ได้แก่ กุศลกรรมที่วิเศษ เพราะได้กุศลเป็นบริวาร หรือเพราะความเป็นไปแห่งการเสพคุ้นในภายหลัง ฯ จริงอยู่ กรรมที่กุศลกรรมซึ่งเป็นไปก่อนและภายหลังห้อมล้อมแล้ว ในเวลาที่ตนเป็นไปหรือสั่งสมบ่อย ๆ โดยได้การเสพคุ้นในภายหลัง ชื่อว่าอุกฤษฏ์ ฯ ส่วนกรรมที่ถูกอกุศลกรรมห้อมล้อมแล้ว ในเวลาทำหรือในภายหลังถูกส่งเสริม โดยการให้เกิดความเดือดร้อนว่า "เราได้ทำกรรมชั่วนี้แล้ว" พึงเห็นว่า "ต่ำทราม" ฯ

บทว่า **ปฏิสนฺธึ** คือ ให้ปฏิสนธิครั้งเดียวเท่านั้น ฯ แท้จริงด้วยกรรมครั้งเดียว หามีปฏิสนธิได้ในหลาย ๆ ชาติไม่ ฯ แต่ว่าวิบากในปวัติกาล ย่อมมีได้ร้อยชาติบ้าง พันชาติบ้าง ฯ สมดังที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า "ทักษิณา อันบุคคลให้ทานในสัตว์เดียรัจฉาน พึงหวังอานิสงส์ได้ร้อยเท่า[๑]" ฯ

๑. ม. อุปริ. ๑๔/๔๕๙ ฯ

[อธิบายติเหตุกทุเหตุกกรรมชักปฏิสนธิมาได้และไม่ได้]

ก็เพราะญาณเป็นปฏิปักษ์ต่อโมหะ หรือต่ออกุศลธรรมทั้งปวง อันเป็นนิมิตแห่งวิบัติของคนบอดแต่กำเนิดเป็นต้น เพราะฉะนั้น กรรมที่สัมปยุตด้วยญาณนั้น จึงไม่เป็นปัจจัยแห่งวิบัติของคนบอดแต่กำเนิดเป็นต้น เพราะเหตุนั้น บรรดาติเหตุกกรรมและทุเหตุกกรรมทั้ง ๒ อย่างนั้น ติเหตุกกรรม แม้จะเป็นกรรมทุรพลที่สุด ก็ยังชักทุเหตุก-ปฏิสนธิมาได้ แต่ไม่ชักอเหตุกปฏิสนธิมา ฯ ส่วนทุเหตุกกรรม ไม่สามารถในการยังผลอันสัมปยุตด้วยญาณให้เกิด เพราะไม่มีความประกอบด้วยญาณ ดุจอกุศลกรรมไม่สามารถในการยังผลอันสัมปยุตด้วยอโลภะให้เกิด เพราะไม่มีความประกอบด้วยอโลภะ เพราะเหตุนั้น ทุเหตุกกรรมนั้น แม้จะเป็นกรรมที่อุกฤษฏ์ที่สุด ก็ชักมาได้เฉพาะทุเหตุกปฏิสนธิเท่านั้น ชักติเหตุกปฏิสนธิมาไม่ได้ เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวไว้ว่า "ติเหตุกกุศลกรรมอย่างต่ำทราม และทุเหตุกกุศลกรรมอย่างสูง" เป็นอาทิ ฯ

ในอธิการแห่งติเหตุกกรรมชักทุเหตุกปฏิสนธิมานี้ พึงมีปุจฉาว่า "เหมือนอย่างในปฏิสัมภิทามรรค ท่านพระสารีบุตรเถระ กล่าวถึงวิบากญาณสัมปยุตบังเกิด เพราะปัจจัยแห่งเหตุ ๘ ประการ ด้วยอำนาจแห่งเหตุ ๓ (คือ อโลภะ อโทสะ อโมหะ) ในชวนขณะแห่งกุศลกรรม และเหตุ ๒ (คือ อโลภะ อโทสะ) ในนิกันติขณะแห่งกุศลกรรม และเหตุ ๓ (คือ อโลภะ อโสะ อโมหะ) ใน

ปฏิสนธิขณะแห่งกุศลกรรมว่า "เมื่อความถึงพร้อมด้วยคติมีอยู่ เมื่อกุศลกรรมพึงให้ปฏิสนธิเป็นญาณสัมปยุต วิบากเป็นญาณสัมปยุตย่อมเกิดขึ้น เพราะปัจจัยแห่งเหตุ ๘ ประการ[๑]" อนึ่ง ท่านกล่าวถึงวิบากญาณวิปยุตบังเกิด เพราะปัจจัยแห่งเหตุ ๖ ประการ ด้วยอำนาจแห่งเหตุ ๒ (คือ อโลภะ อโทสะ) ในชวนขณะ และเหตุ ๒ ในนิกันติขณะ และเหตุ ๒ ในปฏิสนธิขณะว่า "เมื่อความถึงพร้อมด้วยคติมีอยู่ เมื่อกุศลกรรมพึงให้ปฏิสนธิเป็นญาณวิปยุต วิบากเป็นญาณวิปยุตย่อมเกิดขึ้น เพราะปัจจัยแห่งเหตุ ๖ ประการ[๒]" ฉันใด ติเหตุกกรรมจะชุกทุเหตุกปฏิสนธิมา มีไม่ได้ เพราะท่านไม่ได้กล่าวถึงทุเหตุกปฏิสนธิโดยติเหตุกกรรมว่า "เมื่อความถึงพร้อมด้วยคติมีอยู่ เมื่ออกุศลกรรมพึงให้ปฏิสนธิเป็นญาณวิปยุต วิบากเป็นญาณวิปยุตย่อมเกิดเพราะปัจจัยแห่งเหตุ ๗ ประการ ฉันนั้น " ? พึงแก้ว่า "ติเหตุกกรรมนี้ไม่เป็นดังที่ท่านกล่าวนี้ เพราะติเหตุกกรรมอย่างต่ำ พึงให้ทุเหตุกปฏิสนธิอย่างเดียว โดยอนุรูปแก่ความสามารถ ดุจทุเหตุกกรรมอย่างต่ำ พึงให้อเหตุกปฏิสนธิฉะนั้น "ฯ แต่เพื่อจะแสดงผลที่เห็นสม (เสมอ) ด้วยกรรม ท่านพระมหาเถระ (สารีบุตร) จึงได้รจนาปาฐะที่เหลือไว้ ฯ บัณฑิตพึงเห็นสันนิษฐานว่า "เมื่อถือเอาความโดยประการนอกนี้ แม้อเหตุกปฏิสนธิบังเกิด ด้วยทุเหตุกกรรมต้องไม่มี เพราะไม่มีคำว่า "เพราะปัจจัยแห่งเหตุ ๔ ประการ " เพราะฉะนั้น พระมหาเถระ จึงยกความเกิดแก่งติเหตุกปฏิสนธิขึ้นไว้ ด้วยติเหตุก-

๑. ขุ. ปฏิ. ๓๑/๔๐๗-๔๑๒ ฯ ๒. ขุ. ปฏิ. ๓๑/๔๐๗-๔๑๒ ฯ

กรรมอย่างเดียว เพื่อจะแสดงผลที่เห็นสม (เสมอ) ด้วยกรรม ไม่ได้ยกความเกิดแห่งทุเหตุกปฏิสนธิขึ้นไว้ เหมือนดังที่ท่านเว้นความเกิดแห่งอเหตุกปฏิสนธิในสุคติ ด้วยความวิบัติแห่งคนบอดและคนหนวกแต่กำเนิดเป็นต้น แล้วจึงยกความเกิดแห่งทุเหตุกปฏิสนธิขึ้นด้วยทุเหตุกกรรมอย่างเดียว เพื่อจะแสดงความเกิดแห่งสเหตุกปฏิสนธิ ด้วยความถึงพร้อมแห่งคติ ไม่ได้ยกความเกิดแห่งอเหตุกปฏิสนธิขึ้นไว้ เหมือนอย่างนั้น แต่ท่านไม่ได้ยกขึ้นไว้ เพราะไม่ได้ (ความเกิดแห่งทุเหตุกปฏิสนธิ) ด้วยติเหตุกรรม" ฯ

[อธิบายมติของอาจารย์บางรูปเรื่องวิบาก]

ด้วยประการดังที่กล่าวมานั้น ท่านอาจารย์ครั้นแสดงความเป็นไปแห่งวิบาก ด้วยอำนาจวาทะของท่านติปิฏกจูฬนาคเถระ ที่เป็นไปอย่างนี้ว่า "เจตนาดวงเดียวมีวิบาก ๑๖ อย่าง ในกรรมที่กุศลเจตนาดวงเดียว ประมวลมาแล้วนี้แล มีประมาณ ๑๒ อย่าง (ด้วยอำนาจทุเหตุกปฏิสนธิ) แม้ที่เป็นอเหตุกะก็มี ๘ อย่าง (ด้วยอำนาจอเหตุกปฏิสนธิ)" ดังนี้แล้ว บัดนี้ เพื่อจะแสดง (ความเป็นไปแห่งวิบากเหล่านั้น) ด้วยอำนาจแม้แห่งวาทะของท่านโมรวาปีวาสีเถระ และท่านมหาธรรมรักขิตเถระ ที่มาแล้วอย่างนี้ว่า "เจตนาดวงเดียว มีวิบาก ๑๒ อย่าง ในกรรมที่เจตนาดวงเดียว ประมวลมาแล้วอย่างนี้แล มีประมาณ ๑๐ อย่าง แม้ที่เป็นอเหตุกะก็มี ๘ อย่าง " จึงได้กล่าวคำเป็นต้นว่า **"อสงฺขารํ สสงฺขารวิปากานิ"** ฯ

ในคาถานี้ อธิบายดังนี้ว่า "ความต่างแห่งวิบากที่เป็นสสังขาร (คือวิบากที่มีความปรุงแต่ง) ตามที่มาอย่างนี้ คือ อสังขารกุศล มีวิบากเป็นอสังขาริกเท่านั้น ไม่เป็นสสังขาร เปรียบเหมือนเมื่อหน้าไหว เงาหน้าในพื้นกระจกก็ไหวฉะนั้น "ฯ แต่เพราะพระอนุรุทธาจารย์ ปรารถนาความต่างแห่งวิบากที่เป็นสังขาร ด้วยอำนาจปัจจัย ไม่ใช่ด้วยอำนาจกรรม ฉะนั้น วาทะว่า **"อสฺขารํ สสงฺขารวิปากานิ"** เป็นต้นนี้ ท่านพระอนุรุทธาจารย์จึงจัดไว้เป็นวาทะของอาจารย์บางพวก ฯ

บทว่า **เตสํ** คือ ของพระเถระทั้งหลายเหล่านั้น ผู้มีวาทะอย่างนี้ ฯ

บทว่า **ยถากฺกมํ** คือ ตามลำดับแห่งวิบากมีติเหตุกวิบากอย่างอุกฤษฏ์เป็นต้น ฯ

สองบทว่า **ทฺวาทส วิปากานิ** ความว่า บัณฑิตพึงแสดงวิบาก ๑๒ ที่เว้นสสังขาริกวิบาก ๔ และที่เว้นอสังขาริกวิบาก ๔ ตามลำดับ ด้วยอำนาจแห่งอสังขาริกกรรม และสสังขาริกกรรมที่เป็นติเหตุกะอย่างอุกฤษฏ์ อนึ่ง พึงแสดงวิบาก ๑๐ ที่เว้นทวิเหตุกสสังขาริกวิบากทั้งคู่ และที่เว้นทวิเหตุกอสังขาริกวิบากทั้งคู่ ด้วยอำนาจแห่งกรรมที่เป็นติเหตุกะอย่างเพลา (อย่างต่ำ) และที่เป็นทวิเหตุกะอย่างอุกฤษฏ์ และวิบาก ๘ ที่เว้นทุเหตุกวิบากทั้งคู่ ด้วยอำนาจแห่งกรรมที่เป็นทุเหตุกะอย่างเพลา ตามสมควร คือโดยอนุรูปแก่ความเหมาะสมแห่งนัยนั้น ๆ ตามทำนอง คือตามแนวแห่งนัยดังที่กล่าวแล้ว คือแห่งนัยที่กล่าวไว้โดยคำเป็นต้นว่า **"ติเหตุกมุกฺกฏฺฐํ"** ฯ

[อธิบายปฐมฌานมีอารมณ์เล็กน้อยเป็นต้น]

ฌานที่ชื่อว่าปริตตะ เพราะอรรถว่า มีอานุภาพน้อย ดุจถูกตัดถูกปั่นทอนรอนด้าน ฯ ที่ชื่อว่าปณีตะ เพราะอรรถว่า ถึงความเป็นฌานดีเลิศ ฯ ฌานที่มีในท่ามกลางแห่งฌานทั้ง ๒ ชื่อว่ามัชฌิมะ ฯ ท่านพุทธโฆษาจารย์กล่าวไว้ในอรรถกถา โดยไม่แปลกกันเลยว่า "บรรดาฌานทั้ง ๓ นั้น ฌานที่สักว่าได้แล้ว ยังไม่เสพคุ้น ชื่อว่าปริตตฌาน" ฯ อนึ่ง ท่านกล่าวว่า "ฌานที่เจริญยังไม่ดีนัก มีวสีภาพนังไม่บริบูรณ์ ชื่อว่ามัชฌินฌาน แต่ที่เจริญดังอย่างยิ่ง มีวสีภาพบริบูรณ์โดยครบถ้วน ชื่อว่าปณีตฌาน" ฯ มีคำชี้แจงว่า "ก็ในที่นี้ท่านอาจารย์ประสงค์เอาแม้ปริตตฌาน ที่ได้ความเสพคุ้นนิดหน่อยเท่านั้น" ฯ จริงอย่างนั้น ในนามรูปปริเฉท ท่านอนุรุทธาจารย์นี้กล่าวถึงมหัคคตธรรมให้วิบาก เพราะเป็นธรรมมีกำลัง โดยได้ความเสพคุ้นจากธรรมที่มีภูมิเสมอกัน แล้วกล่าวถึงอภิญญาไม่เผล็ดผลเพราะไม่มีการได้ความเสพคุ้นจากธรรมที่มีภูมิเสมอกันนั้นว่า

"เมื่อมหัคคตกุศลได้อาเสวนะ (การเสพ
คุ้น) จากธรรมที่เสมอกัน ทั้งมีกำลังมาก
มหัคคตกุศลจึงเผล็ดผล ส่วนอภิญญาไม่
ได้เหตุเช่นนั้น จึงไม่เผล็ดผล" ฯ

อีกอย่างหนึ่ง ฌานที่บุคคลให้เกิดด้วยฉันทะ วิริยะ จิตตะ วิมังสาที่เลว ชื่อว่าปริตตฌาน ฌานที่บุคคลให้เกิดด้วยฉันทะเป็นต้นที่

ปานกลาง ชื่อว่ามัชฌิมฌาน ฌานที่บุคคลให้เกิดด้วยฉันทะเป็นต้น ที่ประณีต ชื่อว่าปณีตฌาน ดังนี้แล ฯ พอทีไม่ต้องกล่าวให้ชักช้านัก ฯ

สองบทว่า **ปญฺจมชฺฌานํ ภาเวตฺวา** ความว่า บุคคลเจริญ ปัญจมฌานแม้ทั้ง ๓ ที่ยังไม่ถึงความเป็นอภิญญา (ที่ยังไม่ได้ชื่อว่า อภิญญา) (ย่อมเกิดในชั้นเวหัปผลา) ฯ แต่ว่า ปัญจมฌานที่ถึง ความเป็นอภิญญา (ที่ได้ชื่อว่าอภิญญา) ไม่มีวิบาก ท่านอาจารย์ ให้สำเร็จแล้วด้วยคำว่า **"อลทฺธา ตาทิสํ"** เป็นอาทิ ฯ ส่วนท่าน อาจารย์ทั้งหลายผู้แต่งมูลฎีกาเป็นต้น ให้ปัญจมฌานที่ถึงความเป็นอภิญญา แล้วไม่มีวิบากนั้นสำเร็จ แม้โดยประการอย่างอื่น ฯ แต่คำของท่าน อาจารย์ผู้แต่งมูลฎีกาเป็นต้นนั้น นักศึกษาพึงตรวจดูตามนัยที่ท่านกล่าว ไว้แล้วในคัมภีร์นั้น ๆ โดยสังเขป และในคัมภีร์อภิธัมมัตถวิกาสนีฎีกา โดยพิสดาร ฯ

ในคำว่า **สญฺญาวิราคํ ภาเวตฺตา** นี้ มีอธิบายว่า พวกเดียรถีย์ ผู้มีปกติกล่าวการทำว่าเป็นกรรมนั่นแล เจริญภาวนาเครื่องสำรอก อรูปธรรม ด้วยอำนาจการยังอรูปธรรมให้ถึงความไม่เกิดขึ้นเป็นสภาพ ในภพที่ตนควรได้ด้วยกำลังภาวนานั้น แล้วจึงเกิดขึ้นในจำพวกอสัญญี- สัตว์ ด้วยกำลังภาวนาที่เป็นไปในวาโยกสิณ หรือในอากาสกสิณที่ กำหนดแล้ว ตามมติของอาจารย์บางพวก โดยการชี้โทษความเป็นไป แห่งอรูปธรรม และการกำหนดความเป็นของประณีตในความไม่มีแห่ง อรูปธรรมเป็นไปนั้น โดยนัยเป็นต้นว่า "สัญญาเป็นดังโรค สัญญา เป็นดังหัวฝี" หรือว่า "น่าติเตียนจิต จิตนี้หนอน่าติเตียนจริง" ดังนี้

เป็นต้น ฯ พึงเห็นสันนิษฐานว่า "ก็สัตว์เหล่านั้น ย่อมเกิดในพวกอสัญญีสัตว์นั้น ด้วยอิริยาบถที่ตนตายอยู่ในมนุษยโลกนี้นั่นแล" ฯ

[พระอนาคามีจำพวกเดียวเกิดในสุทธาวาส ๕ ชั้น]

หลายบทว่า **อนาคามิโน ฯเปฯ อุปฺปชฺชนฺติ** ความว่า พระอริยเจ้าทั้งหลาย ผู้เป็นพระอนาคามีเท่านั้น เจริญปัญจมฌานแม้ทั้ง ๓ ในเวลาเป็นปุถุชนเป็นต้น หรือในภายหลังก็ตาม ย่อมเกิดในสุทธาวาส ๕ ชั้น ตามลำดับแห่งความกำหนดอินทรีย์มีศรัทธาเป็นต้น ที่มีความแตกต่างกัน ฯ ประกอบความว่า "พระโยคาวจรเจริญฌานตามลำดับแล้ว ย่อมเกิดขึ้นในชั้นอรูปภพทั้งหลายลำดับ" ฯ ก็บทว่า **ยถากฺกมํ** คือตามลำดับแห่งฌานมีอรูปฌานที่ ๑ เป็นต้น ฯ ก็แลคำนี้แม้ทั้งหมด ท่านอาจารย์กล่าวไว้ด้วยอำนาจภูมิที่ต่างกันแห่งฌานนั้น ๆ นั่นเอง ฯ ส่วนปุถุชนเป็นต้น เมื่อยังมีตัณหาอยู่จะเกิดในที่ไหน ๆ ก็ได้ เว้นชั้นสุทธาวาสเสีย อันเป็นภูมิแห่งท่านผู้ได้ฌานตามสมควร ฯ อนึ่ง เมื่อมีตัณหาอยู่อย่างนั้นปุถุชนเป็นต้น ย่อมเกิดแม้ในกามภพด้วยอำนาจกรรมที่เป็นกามาวจร ฯ สมจริงดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า "ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย การตั้งใจมั่นของผู้มีศีล ย่อมสำเร็จ เพราะเป็นผู้บริสุทธิ์" ฯ แต่ว่า พระอนาคามีทั้งหลาย ไม่ให้ความยินดีในกามภพเกิดขึ้น เพราะท่านละความกำหนัดในกามได้โดยประการทุกอย่าง เพราะเหตุนั้น ท่านจึงเกิดในที่ใดที่หนึ่ง ซึ่งเป็นภูมิแห่งฌานตามที่ตนได้แล้ว เว้นกามโลกเสีย ฯ มีการกำหนดแน่นอนว่า "แท้ว่า

พระอนาคามีทั้งหลาย ย่อมเกิดในชั้นสุทธาวาสเท่านั้น "ฯ แต่ไม่มีการกำหนดว่า "พระอนาคามีเหล่านั้น จะไม่เกิดในที่อื่น "ฯ ก็เพราะทำการกำหนดไว้อย่างนี้ ท่านอาจารย์จึงได้กล่าวไว้ว่า

"พระอนาคามีบุคคลทั้งหลายแล ย่อม
เกิดเฉพาะในชั้นสุทธาวาส บุคคลทั้งหลาย
เว้นพระอนาคามีเสีย ย่อมเกิดในกาม-
ธาตุ" ฯ

บัณฑิตพึงเห็นสันนิษฐานว่า "ก็พระอนาคามีเหล่านั้น แม้ผู้เป็นสุกขวิปัสสกในเวลาใกล้จะมรณะ ย่อมยังสมาบัติให้เกิดได้โดยแน่นอนทีเดียว เพราะเป็นผู้ทำให้บริบูรณ์ในสมาธิ" ฯ ท่านพระพุทธโฆษาจารย์กล่าวไว้ในอรรถกถาว่า "ถึงแม้พวกสตรี จะเป็นพระอริยะหรือไม่ใช่พระอริยะก็ตาม ผู้มีปกติได้สมาบัติ ๘ ย่อมเกิดในพวกพรหมปาริสัชชาเท่านั้น " ฯ อีกนัยหนึ่ง ในภพแห่งพวกพรหมปาริสัชชาเป็นต้นนี้ พระอริยาเจ้าทั้งหลาย ผู้เกิดในภพทั้ง ๓ นั้น หาเกิดในพรหมโลกชั้นอื่นไม่ เพราะชั้นเวหัปผลา อกนิฏฐะ และอรูปภพที่ ๔ เป็นภพที่ประเสริฐสุด ฯ อนึ่ง พระอริยาเจ้าทั้งหลาย ผู้เกิดในพรหมโลกชั้นสูง ๆ ขึ้นไป นอกจาก ๓ ภพนั้น หาเกิดในพรหมโลกชั้นต่ำ ๆ ไม่ ฯ สมจริงดังคำที่ท่านอาจารย์กล่าวไว้ว่า

"พระอริยาบุคคลทั้งหมด ดำรงอยู่แล้ว
ในชั้นเวหัปผลา ชั้นอกนิฏฐะ และชั้น

ภวัคคพรหม หากลับมาเกิดในพรหมโลก
ชั้นอื่น ๆ ไม่ พระอริยเจ้าผู้ไปสู่พรหมโลก
เกิดในพรหมโลกชั้นสูง ๆ ขึ้นไป ไม่เกิด
ในพรหมโลกชั้นต่ำลงมา " ฯ

[อธิบายความสิ้นอายุของสรรพสัตว์ ๔ อย่าง]

วินิจฉัยในคำว่า **"อายุกฺขเยน"** เป็นต้น ดังต่อไปนี้ แม้เมื่อยังมีกรรมานุภาพ ความตายเพราะความสิ้นไปแห่งอายุ ตามที่กำหนดไว้ในคตินั้น ๆ ชื่อว่าอายุกขยมรณะ (ความตายเพราะสิ้นอายุ) ฯ แม้เมื่ออายุตามที่กำหนดไว้ในคตินั้น ๆ ยังเหลืออยู่ และเมื่อความพร้อมเพรียงแห่งปัจจัยมีคติและกาลเป็นต้นยังมีอยู่ ความตายเพราะกรรมที่ให้สำเร็จภพนั้น ๆ ให้ผลเสร็จสิ้นแล้ว ชื่อว่ากัมมักขยมรณะ (ความตายเพราะความสิ้นกรรม) ฯ ความตาย เพราะอายุและกรรมสิ้นไปพร้อม ๆ กันทีเดียว ชื่อว่าอุภยักขยมรณะ (ตายเพราะสิ้นไปทั้ง ๒ อย่าง) ฯ แม้เมื่ออายุและกรรมทั้ง ๒ อย่างนั้นยังมีอยู่ ความตายของบุคคลทั้งหลาย ผู้มีสันดานที่ขาดลงด้วยความพยายามทั้งหลาย มีการนำศัสตรามาเป็นต้น ซึ่งเป็นไปด้วยกำลังกรรมที่เข้าไปตัดรอนบางอย่างที่สำเร็จแล้วในภพก่อนก็ดี ความตายที่เป็นไปแล้วด้วยอำนาจให้เคลื่อนจากฐานในทันใดนั่นเอง ดุจความตายของพระเจ้าทุสิมารราช และพระเจ้ากลาพุราชเป็นต้น เพราะกรรมที่มีความสามารถถูกอุปัจเฉทกกรรมซึ่งประมวลมา ด้วยความพยายามบางอย่าง อันตนทำไว้ในเหล่า

ชนผู้มีคุณมากขัดขวางแล้ว เป็นกรรมไม่สามารถในการยังอัตภาพนั้น ๆ ให้เป็นไปได้ก็ดี ชื่อว่าอุปัจเฉทกมรณะ (ความตายเพราะกรรมเข้าไปตัดรอน) ฯ ก็อุปัทเฉทกมรณะนี้ ไม่มีแก่พวกสัตว์นรก พวกชนชาวอุตตรกุรุทวีป และพวกเทพบางเหล่า ฯ เพราะฉะนั้น ท่านอาจารย์ทั้งหลาย จึงกล่าวว่า "ความตาย พึงมีแก่สัตว์บางพวก เพราะความพยายามบ้าง เพราะอุปัจเฉทกกรรมบ้าง" ดังนี้ ฯ ความเกิดขึ้น คือความเป็นไปแห่งมรณะ ชื่อว่ามรณุปปัตติ (ความเกิดขึ้นแห่งความตาย) ฯ

บทว่า **มรณกาล** คือในเวลาใกล้จะตาย ฯ บทว่า **ยถารหํ** คือสมควรแก่สัตว์ผู้จะเกิดในคตินั้น ๆ ฯ ก็ธรรมชาตมีนามธรรมและรูปธรรมเป็นต้นนั่นแล ตามที่ปรากฏแล้วแก่พระขีณาสพผู้มิได้เกิดในภพไหน ๆ ย่อมถึงความเป็นโคจรแก่จิตที่มีจุติเป็นที่สุด กรรมและกรรมนิมิตเป็นต้น หาถึงความเป็นโคจรไม่ ฯ

[อธิบายกรรมนิมิตเป็นต้น]

บทว่า **อุปลทฺธปุพฺพํ** คือกรรมนิมิตที่ตนได้แล้วในกาลก่อน ด้วยอำนาจแห่งการได้พบเห็นพระเจดีย์เป็นต้น ฯ บทว่า **อุปกรณภูตํ** ได้แก่กรรมนิมิตที่เป็นอุปกรณ์ ด้วยอำนาจแห่งวัตถุมีดอกไม้เป็นต้น ฯ บทว่า **อุปลภิตพฺพํ** ได้แก่อันสัตว์พึงเสวย ฯ บทว่า **อุปโภคภูตํ** ได้แก่คตินิมิตมีนางอัปสร วิมาน ต้นกัลปพฤกษ์ และไฟนรกเป็นต้น อันสัตว์พึงใช้สอย ฯ จริงอยู่ รูปายตนะ (อายตนะคือรูป) ที่เป็นไปในนางอัปสร วิมาน ต้นกัลปพฤกษ์ และครรภ์มารดาเป็นต้น เป็นนิมิตแห่งสุคติ รูปายตนะ ที่เป็นไปในนรกและนายนิรยบาลเป็นต้น

เป็นนิมิตแห่งทุคติ ฯ นิมิตแห่งคติ ชื่อว่าคตินิมิต ฯ บทว่า **กมฺมพเลน** ความว่า ด้วยอานุภาพแห่งกรรมที่เป็นกุศลและอกุศล ที่ให้เกิดปฏิสนธิ ฯ สองบทว่า **ฉนฺนํ ทฺวารานํ** ความว่า บรรดาทวารที่เกิดขึ้นทั้ง ๖ ตามสมควรแก่ความเกิด โดยนัยที่กำลังจะกล่าว ฯ ท่านอาจารย์กระทำไว้ในใจว่า "ถ้ากุศลกรรมเผล็ดผล กุศลจิตซึ่งบริสุทธิ์ ย่อมเป็นไปในเวลานั้น ถ้าอกุศลกรรมเผล็ดผล อกุศลจิตซึ่งเศร้าหมอง ย่อมเป็นไปในเวลานั้น" จึงกล่าวว่า **"วิปจฺจมานก ฯ เป ฯ กิลิฏฺฐํ วา"** ฯ เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงได้ตรัสว่า "ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย วิญญาณกำหนัดด้วยความยินดีในนิมิตก็ดี กำหนัดด้วยความยินดีในอนุพยัญชนะก็ดี เมื่อตั้งอยู่ ย่อมตั้งอยู่ได้ ถ้าว่า บุคคลย่อมทำกาละในสมัยนั้นไซร้ ข้อที่เขาจะพึงเข้าถึงคติ ๒ อย่าง อย่างใดอย่างหนึ่ง คือนรกหรือกำเนิดแห่งสัตว์เดียรัจฉาน เป็นฐานะที่มีอยู่ [๑]" ฯ

บทว่า **ตตฺโถนตํว** ความว่า จิตสันดานเป็นเหมือนโน้มไปในภพที่จะพึงเกิดนั้น ฯ อีกนัยหนึ่ง ตัดบทว่า **ตตฺโถนตํ อิว** ฯ บัณฑิตพึงเห็นอบายในบทว่า **พาหุลฺเลน** นี้ โดยนัยที่กล่าวไว้แล้วในบทว่า **"เยภุยฺเยน ภวนฺตเร"** นี้ ฯ อีกอย่างหนึ่ง ความอธิบายนั้น อาจเพื่อจะสงเคราะห์เข้าด้วยบทว่า **"ยถารหํ"** นี้เหมือนกัน เพราะฉะนั้นบัณฑิตจึงทราบได้ว่า ด้วยบทว่า **"พาหุลฺเลน"** นี้ ท่านอาจารย์แสดงว่า "จิตสันดานของเหล่าสัตว์ผู้มีชีวิตขาดลงโดยทันทีทันใด ไม่เป็นไปเนือง ๆ เหมือนจิตสันดานของสัตว์ผู้ค่อย ๆ ตายไปเลย" ฯ บทว่า **อภินวกรณวเสน** ความว่า ด้วยอำนาจทำตนให้ใหม่เสมอ เหมือนกรรม

๑. สํ. ส. ๒๕/๒๑๐ ฯ

ที่ถูกทำในขณะนั้น ฯ บทว่า **ปจฺจาสนฺนมรณสฺส** ความว่า (จุติจิตของสัตว์) ผู้ใกล้จะตาย ด้วยอำนาจมีอายุประมาณ ๑ วิถี หรือด้วยอำนาจมีอายุเกินกว่าอายุประมาณ ๑ วิถีนั้นไปเล็กน้อย ฯ บทว่า **วีถิจิตฺตาวสาเน** ความว่า ในที่สุดแห่งวิถีจิตทั้งหลาย ซึ่งมีตทาลัมพนะเป็นที่สุด หรือมีชวนะเป็นที่สุด ฯ ท่านอาจารย์กล่าวไว้ในธัมมานุสารณีว่า "บรรดากามภพเป็นต้นนั้น วิถีจิตของเหล่าสัตว์ผู้เคลื่อนจากกามภพ แล้วเกิดในกามภพนั้นนั่นเอง มีตทาลัมพนะเป็นที่สุด ของสัตว์ที่เหลือ มีชวนะเป็นที่สุด" ฯ บทว่า **ภวงฺคกฺขเย วา** ความว่า ถ้ามีอายุเหลือเกินกว่า ๑ ชวนวิถีไป ในกาลนั้น จุติจิตเกิดขึ้นในที่สุดแห่งภวังค์แล้วก็ดับไป หรือถ้ามีเหลือชั่ว ๑ ขณะจิต ในกาลนั้น จุติจิตเกิดขึ้นในที่สุดแห่งวิถีจิตแล้วก็ดับไป ฯ และจุติจิตนั้น มีกรรมที่เป็นอดีตเป็นต้นเป็นอารมณ์อย่างเดียว ฯ ด้วยบทว่า **ตสฺสานนฺตรเมว** นี้ ท่านอาจารย์คัดค้านมติของผู้ที่ชอบพูดว่า ภพอื่น (ภพมีในระหว่าง) ฯ บทว่า **ยถารหํ** คือด้วยอำนาจความเหมาะสมแก่กาลที่กระทำกรรม และกาลที่ให้ผล ฯ อีกอย่างหนึ่ง อธิบายว่า "โดยอนุรูปแก่ความเป็นไปเหมาะสมแก่กรรมที่ให้ผลด้วยอำนาจอนุสัยกิเลส หรือด้วยอำนาจธรรมคืออวิชชาและตัณหาที่เกิดร่วมกับชวนะ" ฯ

มีคำทักท้วงว่า "ก็ท่านอาจารย์ได้กล่าวคำเป็นต้นว่า "ใจ ... ที่สังขาร ... ถูกอวิชชานุสัยห้อมล้อมแล้ว" ดังนี้มิใช่หรือ ? ก็ภาวะแห่งอวิชชาและตัณหาที่เกิดร่วมกับชวนะเป็นอนุสัย จะมีได้อย่างไร ?" ฯ แก้ว่า "ภาวะแห่งอวิชชาและตัณหาที่เกิดร่วมกับชวนะเป็นอนุสัยได้นี้

(มีได้) ไม่ผิด เพราะอวิชชาและตัณหาที่เกิดร่วมกับชวนะแม้เหล่านั้น เรียกว่าอนุสัย โดยความที่อวิชชาและตัณหาทั้ง ๒ นั้นเป็นเช่นเดียวกับอนุสัย" ดังนี้ ฯ เมื่อเป็นอย่างอื่น ก็ไม่มีการสงเคราะห์อวิชชาและตัณหาที่เกิดร่วมกับอกุศลกรรม หรือที่เกิดร่วมกับความปรารถนาภพ และที่เกิดร่วมกับชวนะใกล้ต่อจุติ (เข้าในคำว่า "ถูกอวิชชานุสัยห้อมล้อม") ฯ อวิชชานั่นเอง ชื่อว่าเป็นอนุสัย เพราะว่านอนเนื่อง คือเป็นไป ด้วยอรรถว่า ยังละไม่ได้ ฯ อันสังขารซึ่งถูกอวิชชานุสัยนั้นห้อมล้อม คือแวดล้อม ฯ ตัณหานุสัยนั่นเองเป็นมูล คือเป็นประธาน ได้แก่เป็นเหตุทำผลร่วมกันแห่งสังขารนี้ เพราะเหตุนั้น สังขารนั้น ชื่อว่ามีตัณหานุสัยเป็นมูล ฯ

บทว่า **สงฺขาเรน** ความว่า (ใจ) อันกุศลกรรมและอกุศลกรรม หรืออันความประชุมแห่งธรรมมีผัสสะที่สหรคตด้วยธรรมเป็นต้น หรืออันความประชุมแห่งธรรมมีผัสสะเป็นต้นนั้น ที่เกิดร่วมกับชวนะใกล้ต่อจุติให้เกิดอยู่ ฯ แท้จริง ตัณหาให้วิญญาณน้อมไปในอารมณ์ที่มีโทษอันถูกอวิชชาปิดบังไว้ สังขารตามที่กล่าวแล้ว ซึ่งเรียกกันว่า ขิปนกสังขาร (สังขารผู้ซัดไป) ย่อมซัดวิญญาณไป (ในอารมณ์มีกรรมเป็นต้น ซึ่งเป็นที่ตั้งแห่งปฏิสนธิ) ฯ เหมือนดังที่ท่านอาจารย์ทั้งหลายกล่าวไว้ว่า

> **"อวิชชาตัณหาและสังขาร ที่เกิดร่วมกับ**
> **จิตของเหล่าสัตว์ผู้เกิดในอบาย ปกปิด**
> **โทษของอารมณ์ และน้อม (วิญญาณ)**

ไปสู่อารมณ์ที่มีโทษปิดไว้บ้าง และส่ง (วิญญาณ) ไปสู่อารมณ์บ้าง แก่พวกสัตว์ผู้เกิดในอบาย อวิชชาและตัณหานุสัยที่ยังละไม่ได้ ของเหล่าสัตว์ ผู้มีปกติไปสู่สุคติที่เหลือนอกนั้น ปกปิดโทษอารมณ์ และน้อม (วิญญาณ) ไปสู่อารมณ์ แก่พวกสัตว์ที่เหลือนอกนั้น ที่ไปสุคติ ส่วนขิปนกสังขาร เป็นกุศลอย่างเดียว ย่อมมีในสุคติปฏิสนธินี้ " ฯ

สองบทว่า **สมฺปยุตฺตธมฺเมหิ ปริคฺคหมานํ** ความว่า ใจอันธรรมทั้งหลายมีผัสสะเป็นต้นที่สัมปยุตกับตน แวดล้อมค้ำจุนอยู่ โดยสัมปยุตปัจจัยเป็นต้น ฯ หลายบทว่า **สหชาตา ฯ เป ฯ ภูตํ** ความว่า (ใจ) ชื่อว่าเป็นประธาน เพราะความเป็นที่ตั้งอยู่แห่งธรรมทั้งหลายที่เกิดร่วมกับตน ฯ สมจริงดังที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า "ธรรมทั้งหลายมีใจเป็นหัวหน้า"[๑] ฯ บทว่า **ภวนฺตรปฏิสนฺธานวเสน** ความว่า ด้วยอำนาจการเชื่อมระหว่างภพก่อนกับระหว่างภพหลัง ให้ติดต่อกันดุจเนื่องเป็นอันเดียวกันและกันฉะนั้น ฯ (ใจ) พอเกิดขึ้นเท่านั้นก็ตั้งอยู่ อธิบายว่า "ไม่ใช่ไปจากภพนี้แล้วจึงตั้งอยู่" ฯ จริงอยู่ ธรรมอะไร ๆ ที่นับเนื่องในภพก่อน หาก้าวไปสู่ภพอื่นไม่ ฯ ใจเว้นจากเหตุที่นับเนื่องในภพก่อน ย่อมเกิดไม่ได้เลย เปรียบเหมือนเสียงสะท้อน ประ-

๑. ขุ. ธ. ๒๕/๑๕ ฯ

ทีป และตราเป็นต้นฉะนั้น พอกันทีไม่ควรจะชักช้าเกินไป ฯ ชวนะทั้งหลายเป็นของน้อยเป็นไป ชื่อว่าเป็นไปน้อย ฯ อธิบายว่า "เมื่ออารมณ์ที่เป็นปัจจุบัน มาสู่คลองในมโนทวาร ด้วยอำนาจคตินิมิต ในปัญจทวาร ด้วยอำนาจกรรมนิมิต" ฯ

[อธิบายอารมณ์ของปฏิสนธิและภวังค์]

หลายบทว่า **ปฏิสนฺธิ ฯ เป ฯ สพฺภติ** ความว่า ปฏิสนธิและภวังค์ทั้ง ๔ มีอารมณ์เป็นปัจจุบัน ย่อมได้ในมโนทวารก่อน แต่เฉพาะปฏิสนธิมีอารมณ์เป็นปัจจุบันได้ในปัญจทวาร ฯ จริงอย่างนั้น ในคำว่า **"ปฏิสนฺธิ ฯ เป ฯ ลพฺภติ"** นี้ มีความสังเขปดังนี้คือ "เมื่อจุติจิตเกิดขึ้นแล้วในลำดับแห่งวิถีจิต อันมีตทาลัมพนะเป็นที่สุด ซึ่งปรารภคตินิมิตเป็นปัจจุบัน อันมาสู่คลองในมโนทวารของบางสัตว์เกิดขึ้นในลำดับแห่งจุติจิตนั้น ย่อมได้ความเป็นไปแห่งปฏิสนธิที่เป็นไปแล้วในอารมณ์ ซึ่งมีอายุชั่ว ๕ ขณะจิต และย่อมได้ความเป็นไปแห่งภวังค์ทั้ง ๔ และย่อมได้ความเป็นไปในอารมณ์ที่เป็นปัจจุบัน แห่งปฏิสนธิที่เป็นไปแล้วในอารมณ์ ซึ่งมีอายุชั่วขณะจิต ๑ ในระหว่างวิถีจิตที่ปรารภวรรณะ (สี) เป็นต้น ในไทยธรรมทั้งหลาย อันเหล่าชนมีญาติเป็นต้นนำเข้าไปตั้งไว้เฉพาะ เป็นไปแล้วตามสมควรในปัญจทวาร และในระหว่างแห่งจุติจิต"ฯ ส่วนความพิสดาร ผู้ศึกษาควรตรวจดู โดยนัยที่ท่านกล่าวไว้ในปกรณ์วิเสสวิสุทธิมรรค หรือในวรรณนาแห่งบทว่า วิญญาณมี เพราะสังขารเป็นปัจจัย ในอรรถกถาแห่งวิภังค์ ฯ

ในคำว่า **ฉทฺวารคฺคหิตํ** นี้ บัณฑิตพึงประกอบคำตามสมควร

ว่า "กรรมนิมิต อันทวารทั้ง ๖ ถือเอา คตินิมิต อันทวารที่ ๖ ถือเอา" ฯ แต่อาจารย์พวกอื่นก็พรรณนาไว้โดยไม่แปลกกัน ฯ โดยอธิบายนั้นนั่นแล ท่านธรรมปาลาจารย์จึงได้กล่าวคำนี้ไว้ แม้ในสัจจสังเขปว่า

"ปฏิสนธิจิต เว้นกรรมเสีย พึงมีในอารมณ์
ทั้ง ๒ กล่าวคือกรรมนิมิต และคตินิมิต
ในทวาร ๕ มีจักขุทวาร เป็นต้น "ฯ

แต่ท่านอาจารย์ทั้งหลาย ไม่ยอมรับรองคำของอาจารย์พวกอื่นนั้น เพราะพระพุทธโฆษาจารย์ได้กล่าวไว้แล้วในอรรถกถาว่า "คตินิมิต ย่อมมาสู่คลองในมโนทวาร" และเพราะท่านไม่ได้แสดงปฏิสนธิจิตที่เป็นไปในปัญจทวาร ซึ่งมีคตินิมิตนั้นเป็นอารมณ์ไว้ และเพราะในมูลฎีกาทั้งหลาย พระฎีกาจารย์ได้กล่าวไว้แน่นอนว่า "วรรณายตนะ (อายตนะคือสี) อันกำลังแห่งกรรมให้ปรากฏ ย่อมถึงความเป็นอารมณ์ในมโนทวารอย่างเดียว เหมือนอารมณ์มาสู่คลองของชนผู้ฝัน (เห็นนิมิต) และเหมือนรูปายตนะ (อายตนะคือรูป) มาสู่คลองของท่านผู้ได้ทิพยจักษุฉะนั้น" ฯ

ในคำว่า **"ปจฺจุปฺปนฺนญฺจ"** นี้ จะพึงมีคำทักท้วงว่า "คตินิมิตเป็นอารมณ์ปัจจุบันถูกก่อน ส่วนกรรมนิมิตเป็นนิมิตแห่งกรรมที่ให้เกิดปฏิสนธิอย่างเดียว อันบัณฑิตประสงค์เอาแล้ว เพราะฉะนั้น กรรมนิมิตนั้น อันชวนะที่ใกล้ต่อจุติถือเอาแล้ว เป็นปัจจุบัน จะมีได้อย่างไร ?ฯ ความจริง กรรมกล่าวคือชวนะที่ใกล้ต่อจุตินั้นนั่นแลไม่เป็นกรรมที่ยังอารมณ์ให้ตั้งอยู่ได้ ทั้งไม่พึงเป็นกรรมที่ยังปฏิสนธิให้เกิด

ขึ้น เพราะไม่มีความเป็นกรรมอันสัตว์ก่อแล้ว และเพราะความเป็นกรรมอันตัณหาไม่ให้ยินดีแล้ว ฯ แท้จริง กรรมที่มีอาเสวนะอันได้แล้วบ่อย ๆ (ได้การเสพคุ้น) เท่านั้น ย่อมชักปฏิสนธิมาให้ เพราะพระบาลีว่า "เพราะความเป็นกรรมอันสัตว์ทำแล้ว เพราะความเป็นกรรมอันสัตว์ก่อแล้ว[๑]" ดังนี้ ฯ ก็แล กรรมแม้อันสัตว์ทำแล้วก่อแล้ว อันตัณหาให้ยินดีแล้วด้วย จึงจะยังวิบากให้สำเร็จได้ เพราะในปฏิสัมภิทามรรค พระสารีบุตรเถระได้กล่าวถึงปฏิสนธิที่เป็นไปกับด้วยเหตุ ซึ่งเป็นไปแล้วแม้เพราะปัจจัยแห่งเหตุ ๒ ประการ ในนิกันติขณะ ฯ ก็ชวนะที่ใกล้ต่อจุติ ที่เป็นไปอยู่ในกาลนั้น ดุจในวิถีที่เสมอด้วยปฏิสนธิ จะพึงมีอาเสวนะอันได้แล้วบ่อย ๆ อย่างไร ? และชวนะที่ใกล้ต่อจุติเหล่านั้น อันตัณหาจะพึงเกี่ยวเกาะได้ในกาลนั้นอย่างไร ? ฯ อีกประการหนึ่ง ท่านอาจารย์กล่าวไว้ในอรรถกถาว่า "กรรมนิมิตที่เป็นปัจจุบัน เป็นอารมณ์แห่งชวนะที่เป็นไปในทวารทั้ง ๕ ซึ่งเป็นไปในเวลาใกล้จะจุติ แต่กรรมที่เป็นไปในทวารทั้ง ๕ ไม่เป็นกรรมที่ยังปฏิสนธิให้เกิดได้ เพราะความเป็นกรรมที่ทุรพลโดยรอบ ดังนี้" ฯ

พึงเฉลยว่า "ข้อที่ท่านกล่าวนั้น จริง แต่เพราะตนเป็นเหมือนกับกรรมนิมิต ที่เป็นอารมณ์แห่งชวนะที่เป็นไปทางมโนทวาร ซึ่งปรารภวรรณะเป็นต้น ในดอกไม้เป็นต้นนั้น ที่เป็นไปก่อนแต่วิถีอันใกล้ต่อจุติ ซึ่งสามารถยังปฏิสนธิให้เกิดขึ้นได้ เพราะเกิดมีการตายในเมื่อดอกไม้เป็นต้น อันเหล่าชนมีญาติเป็นอาทินำเข้าไปให้ปรากฏ ตั้ง

๑. อภิ. วิภงฺค. ๓๕/๒๓๒ ฯ

ไว้แล้ว พระอนุรุทธาจารย์จึงกล่าววรรณะเป็นต้น ที่เป็นปัจจุบัน ซึ่งตกไปแล้วในสันตติอันเดียวกับกรรมนิมิตนั้น แม้อันชวนะที่ใกล้ต่อจุติถือเอาแล้ว โดยความเป็นกรรมนิมิต ฯ ก็เพราะอธิบายอย่างนี้ พระอานันทาจารย์จึงได้กล่าวไว้ (ในฎีกาปฏิจจสมุปบาทวิภังค์) ว่า "ก็กรรมนิมิตเป็นปัจจุบัน ที่มาสู่คลองในทวารทั้ง ๕ บัณฑิตพึงทราบว่า "บังเกิดในสันตติแห่งอารมณ์ของกรรม ที่ทำในเวลาใกล้จะจุติ" และว่า "เช่นเดียวกับอารมณ์ของกรรมตามที่กล่าวแล้วนั้น" ดังนี้ ฯ

บทว่า **ยถารหํ** ความว่า (เป็นอารมณ์) โดยสมควรแก่ปฏิสนธิที่ ๒ ที่ ๔ และที่ ๑ ที่ ๓ ฯ

[อธิบายลำดับจุติและปฏิสนธิ]

อรูปปฏิสนธิทั้งหลาย เว้นอรูปเบื้องต่ำ ย่อมมีต่อจากจุติแห่งอรูป เพราะอรูปสัตว์ที่เกิดในชั้นสูง ๆ ทั้งหลายไม่ปรารภ (คือไม่ตรึก) ถึงกรรมชั้นต่ำ ๆ แต่ติเหตุกปฏิสนธิในกามภพ ที่เป็นวิบากแห่งอุปจารฌานนั้น ย่อมมีได้ เพราะความที่ภาวะแห่งอุปจารฌานมีกำลัง ฯ ทุเหตุกปฏิสนธิและติเหตุกปฏิสนธิ ที่เว้นจากอเหตุกะ พึงมีต่อจากรูปาวจรจุติ (จุติแห่งรูปวจรสัตว์) ด้วยอานุภาพแห่งอุปจารฌานอย่างเดียว ฯ ปฏิสนธิที่เป็นอเหตุกะเป็นต้น ที่นับเนื่องในกามภพ รูปภพ และอรูปภพ ทั้งหมดทีเดียว พึงมีต่อจากจุติจิตที่เป็นติเหตุกะในกามภพตามสมควร ฯ ปฏิสนธิมีติเหตุกปฏิสนธิเป็นต้น ในกามภพอย่างเดียวนอกนี้ พึงมีต่อจากจิตที่เป็นที่เหตุกะและอเหตุกะ ฯ

ระหว่างแห่งปฏิสนธิดับ ชื่อว่าตั้งแต่ระหว่างแห่งปฏิสนธิดับ ฯ

สองบทว่า **ตเทว จิตฺตํ** ความว่า จิตนั้นนั่นแล เป็นไป เพราะถึงความเรียกว่าจิตนั้น เพราะภวังคจิตเป็นเช่นเดียวกันกับปฏิสนธิจิตนั้น เหมือนอย่างในประโยคว่า "โอสถทั้งหลายเหล่านั้นนั่นแล"ฯ สองบทว่า **"อสติ วีถิจิตฺตุปฺปาเท"** สัมพันธ์ความว่า "เมื่อความเกิดขึ้นแห่งวิถีจิตในระหว่าง ๆ ไม่มี จิตนั้นนั่นแลเป็นจุติจิต แล้วก็ดับไป " ฯ อธิบายว่า "ปฏิสนธิจิตเป็นต้น ย่อมหมุนเวียนสืบไป จนกระทั่งมูลเหตุของวัฏฏะขาดสิ้น "ฯ

[อธิบายความในพระคาถา]

ประกอบความว่า "ปฏิสนธิจิต ๑ ภวังคจิต ๑ วิถีจิต ๑ จุติจิต ๑ ย่อมหมุนเวียนในภพนี้ฉันใด ความสืบต่อแห่งจิต (เช่น) นี้มีอาทิอย่างนี้ว่า "ปฏิสนธิจิตและภวังคจิต" ย่อมหมุนเวียนในภพอื่นอีกฉันนั้น" ฯ แต่อาจารย์บางพวกกล่าวเนื้อความของบทว่า "ปฏิสนธิ-จิต ภวังคจิต และวิถีจิต" นี้ว่า "ห้วงแห่งปฏิสนธิจิตและภวังคจิต" โดยอธิบายว่า "เพราะการสงเคราะห์จิตที่พ้นจากวิถีนั้นแล ท่านแสดงไว้ในปริเฉทนี้ การสงเคราะห์เฉพาะปฏิสนธิจิต ภวังคจิต และจุติจิตไว้ในปริเฉทที่ ๕ นี้ ชอบแล้ว " ฯ คำนั้นเป็นเพียงมติของเกจิอาจารย์เหล่านั้น เพราะท่านประสงค์เอานิคมน์แห่งปฏิสนธิจิต ภวังคจิต และจุติจิตและวิถีจิตทั้งหมดนั่นแล ที่ท่านประมวลไว้ในปวัติสงเคราะห์นั้น ในที่สุดการแสดงปวัติสงเคราะห์ ฯ ที่จริงเมื่อเป็นอย่างนั้น การรวมเอาปฏิ-สนธิจิตเป็นต้นนั่นแลเข้าไว้ ด้วย **เอตํ** ศัพท์ ในคำว่า **"ปฏิสงฺขาย ปเนตมทฺธุวํ"** นี้ ก็จะเกิดขึ้นด้วยดี ฯ พวกผู้รู้ คือบัณฑิตใคร่ครวญ

คือพิจารณาปฏิสนธิจิตเป็นต้นนี้ คือที่หมุนเวียนเป็นไปตามที่กล่าวมาแล้ว (ว่า) ไม่ยั่งยืนถาวร คือไม่เที่ยง ได้แก่มีความทรุดโทรมไปเป็นธรรมดา เป็นผู้มีวัตรเป็นอันดี (คือมีความประพฤติดี) มานาน คือตลอดกาลนาน ได้บรรลุบท ได้แก่บทคือพระนิพพานอันไม่จุติ คือยั่งยืน คือมีอันไม่เคลื่อนไปเป็นธรรม คือได้ทำให้แจ้งชัด ด้วยญาณที่สัมปยุตด้วยมรรคและผล เพราะทำพระนิพพานให้แจ้งด้วยญาณสัมปยุตด้วยมรรคผลนั้นแล จึงเป็นผู้ตัดกิเลสเครื่องผูกมัด คือความเยื่อใยได้เด็ดขาดด้วยดี จักถึง คือจักบรรลุธรรมอันสงบ คือนิพพานธาตุ อันหาอุปธิเหลือเศษมิได้ ฯ

พรรณนาความปริเฉทที่ ๕ แห่งอภิธัมมัตถสังคหฎีกา
ชื่ออภิธัมมัตถวิภาวินี จบด้วยประการฉะนี้ ฯ

อภิธัมมัตถสังคหบาลีแปล*

ปริเฉทที่ ๖

[ชื่อรูปสังคหวิภาค]

[สังคหคาถา]

เพราะว่า ธรรมทั้งหลายฝ่ายจิตและเจตสิก
พร้อมทั้งประเภทและปวัติ ข้าพเจ้าได้
จำแนกไว้แล้ว ด้วยลำดับแห่งคำเพียงเท่านี้
บัดนี้ ข้าพเจ้าจะกล่าวถึงรูป (ที่ถึงเข้า
ตามลำดับ) ในรูปนั้น มีสังคหะ (การ
รวบรวม) โดยอาการ ๕ นัย คือ โดย
สมุทเทส (แสดงโดยย่อ) ๑ โดยวิภาค
(การจำแนก) ๑ โดยสมุฏฐาน (เหตุเกิด)
๑ โดยกลาป (หมวดหมู่) ๑ โดยลำดับ
ปวัติ (การเกิด) ๑ ฯ

[รูปสมุทเทส]

ก็รูป ๒ อย่างนี้ คือ มหาภูตรูปสี่ ๑ รูปอาศัยมหาภูตรูปสี่ ๑ ย่อมถึงการรวมเข้าได้ ๑๑ อย่าง ๆ คืออย่างไร ? ก็รูป ๑๘ อย่างนี้ คือ

* พระมหาแพร กมฺมสาโร ป. ธ. ๙ วัดเขมาภิรตาราม นนทบุรี แปล.

ปฐวีธาตุ อาโปธาตุ เตโชธาตุ วาโยธาตุ ชื่อว่ามหาภูตรูป ๑ จักขุ โสตะ ฆานะ ชิวหา กาย ชื่อว่าปสาทรูป ๑ รูป เสียง กลิ่น รส และโผฏฐัพพะ กล่าวคือภูตรูปทั้ง ๔ เว้นอาโปธาตุ ชื่อว่าโคจรรูป ๑ ความเป็นหญิง ความเป็นชาย ชื่อว่าภาวรูป ๑ หทัยวัตถุ ชื่อว่าหทัยรูป ๑ ชีวิตนทรีย์ ชื่อว่าชีวิตรูป ๑ อาหารที่ทำให้เป็นคำ ๆ ชื่อว่าอาหารรูป ๑ ย่อมถึงการนับว่าสภาวรูป สลักขณรูป นิปผันนรูป รูปรูป และสัมมสนรูป ฯ อากาสธาตุ ชื่อว่าปริเฉทรูป ๑ ฯ กายวิญญัติ วจีวิญญัติ ชื่อว่าวิญญัติรูป ๑ ฯ ความเบาแห่งรูป ความอ่อนแห่งรูป ความควรแก่การงานแห่งรูป และวิญญัติทั้ง ๒ ชื่อว่าวิการรูป ๑ ฯ ความเติบโตแห่งรูป ความสืบต่อแห่งรูป ความทรุดโทรมแห่งรูป ความไม่เที่ยงแห่งรูป ชื่อว่าลักขณรูป ๑ ฯ (รวมเป็น ๑๑ อย่าง) เฉพาะชาติรูปท่านเรียกโดยชื่อว่าอุปจยะและสันตติในรูปสังคหะนี้ ฉะนี้แล ฯ ก็รูปทั้ง ๑๑ อย่างนี้ เป็น ๒๘ อย่าง ด้วยอำนาจสรูป ฯ คืออย่างไร ? คืออย่างนี้ ฯ

[สังคหคาถา]

รูปมี ๒๘ รูป คือ ภูตรูป ๔ ปสาทรูป ๕
วิสัยรูป ๔ ภาวรูป ๒ หทัยรูป ๑ กับชีวิต-
รูป ๑ และอาหารรูป ๑ รวมเป็นนิปผันน-
รูป ๑๘ แม้อย่างนี้ และอนิปผันนรูป ๑๐
คือ ปริเฉทรูป ๑ วิญญัติรูป ๒ วิการ-
รูป ๓ และลักษณะรูป ๔ ฯ

นี้เป็นรูปสมุทเทสในรูปสังคหวิภาคนนี้ ฯ

[รูปวิภาค]

ก็แล รูปทั้งหมดนี้ แม้มีอย่างเดียวเช่นนี้ (คือ) เป็นอเหตุกะ มีปัจจัย มีอาสวะ เป็นสังขตะ เป็นโลกิยะ เป็นกามาวจร ไม่มีอารมณ์ ละไม่ได้เลย ก็ถึงความแตกต่างกันมากหลาย ด้วยอำนาจรูปที่เป็นภายในและรูปภายนอกเป็นต้น ฉะนั้น ฯ อย่างไร ? คือรูปแม้ทั้ง ๕ อย่าง กล่าวคือปสาทรูป ๕ ชื่อว่าอัชฌัตติกรูป (รูปภายใน) รูปนอกนี้ ชื่อว่าพาหิรรูป (รูปภายนอก) ฯ รูปทั้ง ๖ อย่าง คือปสาทรูป ๕ กับ หทัยรูป ๑ ชื่อว่าวัตถุรูป รูปนอกนี้ ชื่ออวัตถุรูป ฯ รูปทั้ง ๗ อย่าง คือ ปสาทรูป ๕ และวิญญัติรูป ๒ ชื่อทวารรูป รูปนอกนี้ ชื่อ อทวารรูป ฯ รูปทั้ง ๘ อย่าง คือ ปสาทรูป ๕ ภาวรูป ๒ ชีวิตรูป ๑ ชื่อว่าอินทรียรูป รูปนอกนี้ ชื่ออนินทรียรูป ฯ รูปทั้ง ๑๒ อย่าง คือ ปสาทรูป ๕ วิสัยรูป ๗ ชื่อโอฬาริกรูป สันติเกรูป และสัปปฏิฆรูป รูปนอกนี้ ชื่อว่าสุขุมรูป (รูปละเอียด) ทูเรรูป (รูปในที่ไกล) และ อัปปฏิฆรูป (รูปไม่มีการกระทบ) ฯ กัมมชรูป (รูปเกิดแต่กรรม) ชื่อ อุปาทินนกรูป รูปนอกนี้ ชื่อว่าอนุปาทินนกรูป ฯ รูปายตนะ (อายตนะ คือรูป ชื่อสนิทัสสนรูป (รูปที่เห็นได้) รูปนอกนี้ ชื่ออนิทัสสนรูป (รูปที่เห็นไม่ได้) ฯ แม้รูปทั้ง ๕ อย่าง คือ รูปทั้ง ๒ มีจักขุเป็นต้น ด้วยสามารถแห่งการรับอารมณ์ที่ยังไม่มาถึง รูป ๓ มีฆานะเป็นต้น ด้วยสามารถแห่งการรับอารมณ์ที่มาถึง ชื่อโคจรคาหิกรูป รูปนอกนี้ ชื่อ อโคจรคาหิกรูป ฯ รูปทั้ง ๘ อย่าง คือ วรรณะ (สี) คันธะ (กลิ่น) รส โอชะ และภูตรูปทั้ง ๔ ชื่ออวินิพโภครูป รูปนอกนี้ ชื่อวินิพโภครูป ฯ

[สังคหคาถา]

ก็ บัณฑิต ผู้เห็นประจักษ์ ย่อมจำแนกรูป ไว้แม้ ๒ อย่าง โดยความต่างแห่งรูป มี อัชฌัตติกรูปเป็นต้น ตามสมควร ด้วย ประการฉะนี้แล ฯ

นี้เป็นรูปวิภาคในรูปสังคหะนี้ ฯ

[รูปสมุฏฐานนัย]

เหตุ ๔ ประการ คือ กรรม ๑ จิต ๑ ฤดู ๑ อาหาร ๑ ชื่อว่า สมุฏฐานแห่งรูป (เหตุเกิดแห่งรูป) บรรดาสมุฏฐาน ๔ เหล่านั้น จิต ทั้ง ๒๐ คือ กามาวจรจิต ๒๐ และรูปาวจรจิต ๕ ที่กุศลกรรมและ อกุศลกรรมตกแต่ง ย่อมยังรูปที่มีกรรมเป็นสมุฏฐาน ให้เกิดขึ้นทุก ขณะ ๆ เริ่มต้นแต่ปฏิสนธิ ในอัชฌัตติกสันดาน (ความสืบต่อภายใน) ฯ จิตทั้ง ๗๕ เว้นอรูปวิบากและทวิปัญจวิญญาณ เกิดขึ้นอยู่เริ่มต้นแต่ ปฐมภวังค์ทีเดียว ย่อมยังรูปมีจิตเป็นสมุฏฐานให้เกิดขึ้น ฯ บรรดาจิต ๗๕ นั้น อัปปนาชวนจิต ย่อมยังแม้อิริยาบถให้น้อมไปด้วยสม่ำเสมอ ฯ ก็โวฏฐัพพนจิต กามาวจรชวนจิต และอภิญญาจิต ย่อมยังแม้วิญญัติให้ เกิดขึ้น ฯ ก็ในจิตเหล่านี้ โสมนัสสชวนจิต ๑๓ ย่อมยังแม้หสนจิตให้ เกิด ฯ เตโชธาตุที่ทราบกันดีว่าฤดูหนาว และฤดูร้อน (อากาศหนาว และร้อน) ถึงฐิติขณะแล้ว ย่อมยังรูปอันมีฤดูเป็นสมุฏฐานให้เกิดขึ้น ทั้งภายในทั้งภายนอก ตามสมควร ฯ อาหารกล่าวคือโอชะที่ถึงฐานะ แล้วแล ย่อมยังรูปมีอาหารเป็นสมุฏฐานให้ตั้งขึ้นในเวลากลืนกิน ฯ บรรดารูปเหล่านั้น หทัยรูปและอินทรียรูป เกิดจากกรรมเท่านั้น ฯ

วิญญัติทั้ง ๒ เกิดจากจิตอย่างเดียว ฯ เสียงเกิดจากจิตและฤดู ฯ รูป ๓ มีลหุตาเป็นต้น ย่อมเกิดจากฤดู จิต และอาหาร ฯ อวินิพโภครูป ๓ และอากาศธาตุ เกิดจากสมุฏฐานทั้ง ๔ ฯ ลักขณรูป ย่อมไม่เกิดจากสมุฏฐานแม้ไหน ๆ เลย ฉะนี้ ฯ

[สังคหคาถา]

รูปเกิดแต่กรรม จิต ฤดู และอาหารมีตามลำดับ คือกัมมชรูป ๑๘ จิตตชรูป ๑๕ อุตุชรูป ๑๓ อาหารชรูป ๑๒ ฯ พระผู้มีพระภาคทรงประกาศแล้วว่า ลักขณรูป ๔ ย่อมไม่เกิดจากสมุฏฐาน (หรือปัจจัย) ไหน ๆ เลย เพราะเป็นสภาพแห่งรูปที่เกิดอยู่เป็นต้นอย่างเดียว ฯ

นี้เป็นนัยแห่งรู)สมุฏฐานในรูปสังคหะนี้ ฯ

[กลาปโยชนา]

กลาป ๒๑ ประการ มีความเป็นไปร่วมกัน เกิดที่เดียวกัน ดับที่เดียวกัน และมีที่อาศัยอันเดียวกัน ชื่อว่ารูปกลาป (หมวดรูป) ฯ

บรรดากลาปเหล่านั้น ชีวิตรูปและอวินิพโภครูป พร้อมกับจักขุ ท่านเรียกว่าจักขุทสกะ ฯ อนึ่ง พึงประกอบตามลำดับ ดังนี้ คือ ชีวิตรูป และอวินิพโภครูป พร้อมกับโสตะเป็นต้น ท่านเรียกว่าโสตทสกะ ฆานทสกะ ชิวหาทสกะ กายทสกะ อิตถีภาวทสกะ ปุริสภาวทสกะ และวัตถุทสกะ ฯ

เฉพาะอวินิพโภครูป พร้อมกับชีวิต ท่านเรียกว่าชีวิตนวกะ

ฉะนี้แล ฯ กลาปทั้ง ๘ นี้ ชื่อว่ากัมมสมุฏฐานกลาป ฯ ส่วนอวินิพโภครูป ชื่อว่าสุทธัฏฐกะ สุทธัฏฐกะนั่นแล รวมกับกายวิญญัติ ชื่อว่ากายวิญญัตินวกะ รวมกับวจีวิญญัติและสัททรูป ชื่อว่าวจีวิญญัติทสกะ รวมกับลหุตาเป็นต้น ชื่อว่าเอกาทสกะ รวมกับกายวิญญัติและลหุตาเป็นต้น ชื่อว่าทวาทสกะ และรวมกับวจีวิญญัติ สัททรูปและลหุตารูปเป็นต้น ชื่อว่าเตรสกะ รวมกลาปทั้ง ๖ อย่างนี้ ชื่อจิตสมุฏฐานกลาป ฯ กลาป ๔ อย่างเหล่านี้ คือ สุทธัฏฐกะ ๑ สัททนวกะ ๑ ลหุตาทิเอกาทสกะ ๑ สัททลหุตาทิทวาทสกะ ๑ ชื่อว่าอุตุสมุฏฐานกลาป ฯ กลาป ๒ ประการนี้ คือ สุทธัฏฐกะ ๑ ลหุตาทิเอกาทสกะ ๑ ชื่อว่าอาหารสมุฏฐานกลาป ฯ บรรดากลาปเหล่านั้น อุตุสมุฏฐานกลาปทั้ง ๒ คือ สุทธัฏฐกะ ๑ สัททนวกะ ๑ ย่อมได้แม้ในภายนอก ฯ ส่วนกลาปที่เหลือแม้ทั้งหมด ย่อมได้ในภายในอย่างเดียว ดังนี้แล ฯ

[สังคหคาถา]

กลาป ๒๑ คือ มีกรรมเป็นสมุฏฐาน ๘ กลาป มีจิตเป็นสมุฏฐาน ๖ กลาป มีฤดูเป็นสมุฏฐาน ๔ กลาป มีอาหารเป็นสมุฏฐาน ๒ กลาป ตามลำดับ ฯ บัณฑิตผู้เห็นประจักษ์ ไม่กล่าวอากาศ และลักษณรูปว่า เป็นองค์แห่งกลาป เพราะ (อากาศ) เป็นเครื่องกำหนด และ (ลักษณรูป) เป็นลักษณะแห่งกลาปทั้งหลาย ฯ

นี้เป็นกลาปโยชนา (การประกอบความกลาป) ในรูปสังคหะนี้ ฯ

[รูปปวัติกมะ]

ก็รูปเหล่านี้แม้ทั้งหมด ย่อมมีได้ในกามโลก ตามสมควร ไม่บกพร่องในปวัติกาล ฯ แต่ในปฏิสนธิกาล ทสกะ ๗ กล่าวคือจักขุสกะ โสตทสกะ ฆานทสกะ ชิวหาทสกะ กายทสกะ ภาวทสกะ วัตถุทสกะ ย่อมปรากฏแก่พวกสังเสทชสัตว์ และพวกโอปปาติกสัตว์ด้วยสามารถแห่งกลาปอย่างสูง ฯ แต่ด้วยสามารถแห่งกลาปอย่างต่ำในบางคราว จักขุทสกะ โสตทสกะ ฆานทสกะ และภาวทสกะ ยังไม่มีก็มี ฯ เพราะฉะนั้น บัณฑิตพึงทราบการลดลงแห่งกลาป ด้วยสามารถแห่งทสกะเหล่านั้น ฯ ส่วนทสกะ ๓ กล่าวคือ กายทสกะ ภาวทสกะ และวัตถุทสกะ ย่อมปรากฏแก่พวกคัพภเสยยกสัตว์ ฯ แม้บรรดาทสกะ ๓ นั้น ภาวทสกะ ก็ไม่มีในกาลบางคราว ฯ แต่ในปวัติกาล ต่อจากปฏิสนธินั้นไป จักขุทสกะเป็นต้น ย่อมปรากฏตามลำดับ ฯ ความสืบต่อแห่งรูปกลาป ที่มีสมุฏฐาน ๔ คือ มีกรรมเป็นสมุฏฐาน เริ่มต้นแต่ปฏิสนธิ มีจิตเป็นสมุฏฐาน เริ่มต้นแต่จิตดวงที่ ๒ มีฤดูเป็นสมุฏฐาน เริ่มต้นแต่ฐิติกาล และมีอาหารเป็นสมุฏฐาน เริ่มต้นแต่โอชะแผ่ไป ย่อมเป็นไปในกามโลกไม่ขาดสายตลอดอายุ เหมือนเปลวประทีป และเหมือนกระแสน้ำ ฉะนี้และ ฯ แต่ในเวลามรณะ กัมมชรูปทั้งหลาย ย่อมไม่บังเกิดขึ้นเริ่มต้นแต่ฐิติกาลแห่งจิตดวงที่ ๑๗ ต่อจากจุติจิต และกัมมชรูปทั้งหลายที่เกิดขึ้นก่อน เป็นไปตลอดกาล เท่ากับจุติจิตนั่นเอง แล้วดับไป ฯ ต่อแต่นั้นจิตตชรูป และอาหารชรูปขาดลง ฯ และต่อจากนั้น ความสืบเนื่องต่อกันไปแห่งรูปที่มีฤดูเป็น

สมุฏฐาน ย่อมเป็นไปจนกะทั่วเป็นซากศพ ฯ

[สังคหคาถา]

รูปของเหล่าสัตว์ที่ตายแล้ว ย่อมเป็นไป
อย่างนั้นในภพอื่นอีกนั่นแล เริ่มต้นแต่
ปฏิสนธิ ด้วยประการดังที่กล่าวมาฉะนี้ ฯ

ก็ในรูปโลก บัณฑิตย่อมไม่ได้ฆานทสกะ ชิวหาทสกะ กายทสกะ ภาวทสกะ และอาหารชกลาป เพราะฉะนั้น ในปฏิสนธิกาลแห่งสัตว์ในรูปโลกเหล่านั้น ย่อมได้กลาปที่มีกรรมเป็นสมุฏฐาน ๔ คือ ๓ ทสกะ ด้วยสามารถแห่งจักขุทสกะ โสตทสกะ และวัตถุทสกะ กับชีวิตนวกะ และในปวัติกาล ย่อมได้กลาปที่มีจิตและฤดูเป็นสมุฏฐาน ฯ แต่สำหรับพวกอสัญญีสัตว์ ย่อมไม่ได้แม้จักขุทสกะ โสตทสกะ วัตถุทสกะ และสัททสกะเป็นต้น อนึ่ง ย่อมไม่ได้จิตตชรูปแม้ทั้งหมด เพราะ-ฉะนั้น ในปฏิสนธิกาลแห่งพวกอสัญญีสัตว์นั้น ย่อมได้ชีวิตนวกะอย่างเดียว และในปวัติกาล รูปมีฤดูเป็นสมุฏฐาน เว้นสัททนวกะ ยังเหลืออยู่แล ฯ บัณฑิตพึงทราบรูปปวัติ ๒ อย่าง ด้วยสามารถแห่งปฏิสนธิและปวัติ ในฐานะทั้ง ๓ กล่าวคือกามโลก รูปโลก และอสัญญีสัตว์ ด้วยประการดังกล่าวมา ฉะนี้แล ฯ

[สังคหคาถา]

ในกามภพ มีรูปภพ มีรูป ๒๓
สำหรับพวกอสัญญีสัตว์ มีรูป ๑๗ เท่านั้น,
ในอรูปภพแม้รูปอะไร ๆ ไม่มีเลย, สัททรูป
วิการรูป ชรตารูปและมรณะ ย่อมไม่ได้

ในเวลาเกิด, ส่วนในปวัตติกาล แม้รูป
อะไร ๆ จะไม่ได้ ก็หามิได้ ฯ
นี้เป็นปวัตติกมนัยแห่งรูปในรูปสังคหะนี้ ฯ

ส่วนนิพพาน คือโลกุตตระ พึงกระทำให้แจ้งด้วยมรรคญาณทั้ง ๔ ฯ ธรรมชาตที่เป็นอารมณ์แห่งมรรคและผล พระผู้มีพระภาคตรัสเรียกว่านิพพาน เพราะออกจากตัณหา กล่าวคือวานะ ฯ นิพพานนั้นนั่นแล โดยสภาพแม้มีอย่างเดียว โดยปริยายแห่งเหตุมี ๒ อย่าง คือ สอุปาทิเสสนิพพานธาตุ ๑ อนุปาทิเสสนิพพานธาตุ ๑ ฯ

อีกอย่างหนึ่ง ว่าโดยความต่างแห่งอาการ มี ๓ อย่าง คือ สุญญตะ ๑ อนิมิตตะ ๑ อัปปณิหิตะ ๑ ฯ

[สังคหคาถา]

พระมเหสีเจ้าทั้งหลาย ผู้พ้นแล้วจาก
ตัณหาชื่อว่าวานะ ย่อมตรัสเรียกบทที่
ไม่มีจุติล่วงเสียซึ่งที่สุด อันปัจจัยอะไร ๆ
ปรุงแต่ไม่ได้ ยอดเยี่ยม ว่า นิพพาน
ดังนี้ ฯ พระตถาคตเจ้าทั้งหลาย ย่อมทรง
ประกาศปรมัตถธรรมไว้เพียง ๔ อย่าง คือ
จิต ๑ เจตสิก ๑ รูป นิพพาน ๑
ด้วยประการฉะนี้ ฯ

ปริเฉทที่ ๖ ชื่อว่ารูปสังคหวิภาค ในปกรณ์อภิธัมมัตถสังคหะ
จบด้วยประการฉะนี้ ฯ

พรรณนาความปริเฉทที่ ๖*

[ข้อความเบื้องต้น]

พระอนุรุทธาจารย์ ครั้นแสดงอรรถที่กล่าวไว้ในพระอภิธรรม ๒ อย่าง ด้วยสามารถแห่งจิตและเจตสิกอย่างนี้ก่อนแล้ว บัดนี้ เมื่อปรารภเพื่อจะแสดงรูปและนิพพานในลำดับแห่งรูปนั้น จึงกล่าวคำเป็นต้นว่า **เอตฺตาวตา** ดังนี้ ฯ

ประกอบความว่า ก็เพราะธรรมทั้งหลาย ฝ่ายจิตและเจตสิก พร้อมทั้งประเภทและปวัติ คือมีประเภทดังที่ได้กล่าวแล้วด้วย ๓ ปริเฉท ด้วยอำนาจแห่งนิเทศนัย และปฏินิเทศนัยเป็นอาทิ และมีปวัติดังที่กล่าวแล้วด้วย ๒ ปริเฉท ด้วยอำนาจแห่งปวัติกาลและปฏิสนธิกาล อันข้าพเจ้าได้แจกไว้แล้ว ด้วยลำดับคำมีประมาณเท่านี้ คือ ด้วย ๕ ปริเฉทเพียงเท่านี้ เพราะฉะนั้น บัดนี้ ข้าพเจ้าจะกล่าวรูปที่มาถึงเข้าตามลำดับ ฯ

บัดนี้ เพื่อจะตั้งมาติกา เพื่อจำแนกรูป ตามที่ปฏิญญาไว้แล้ว ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า **สมุทฺเทสา** เป็นต้น ฯ การแสดงขึ้นโดยย่อ ชื่อว่าสมุทเทศ ฯ การแจกออกไป ด้วยอำนาจแห่งรูปมีอย่างเดียวเป็นต้น ชื่อว่าวิภาค ฯ เหตุ ที่ชื่อว่าสมุฏฐาน เพราะอรรถว่า เป็นแดนตั้งขึ้นแห่งผล ได้แก่ปัจจัยที่ให้รูปเกิดมีกรรมเป็นต้น ฯ หมวด ๑๐ มีจักขุ-

* พระมหาแพร กมฺมสาโร ป. ธ. ๙ วัดเขมาภิรตาราม นนทบุรี แปล.

ทสกะเป็นต้น ชื่อว่ากลาป ฯ บทว่า **ปวตฺติกฺกมโต จ** ได้แก่ตามลำดับความเกิดขึ้นแห่งรูปทั้งหลาย โดยความต่างแห่งภพ กาล และสัตว์ ฯ

[อธิบายมหาภูตรูปเป็นต้น]

ธรรมทั้งหลายมีปฐวีธาตุเป็นต้น ชื่อว่ามหาภูต เพราะอรรถว่าเกิด คือปรากฏเป็นสภาพใหญ่ในสันดานที่มีใจครองและไม่มีใจครองด้วยอำนาจแห่งธาตุพร้อมทั้งสัมภาระ ฯ อีกนัยหนึ่ง คนที่ชื่อว่ามหาภูต เพราะอรรถว่า มีสิ่งที่ไม่เคยมีหรือมีสิ่งที่ไม่เป็นจริงมากหลาย โดยแสดงสิ่งที่ไม่เคนมีแปลก ๆ มากมาย หรือโดยแสดงสิ่งที่ไม่เป็นจริงหลากหลาย ได้แก่พวกนักแสดงกลเป็นต้น ฯ ภูตรูปชื่อว่าเหมือนพวกนักแสดงกลเป็นต้นเหล่านั้น เพราะตนเองเป็นสภาพไม่เขียวเป็นต้นเลย แต่แสดงอุปาทายรูปมีสีเขียวเป็นต้น เพราะฉะนั้น ภูตรูปจึงชื่อว่ามหาภูต ฯ อีกอย่างหนึ่ง ธรรมคือภูตรูป ชื่อว่ามหาภูต เพราะอรรถว่า มีของไม่เป็นจริงมากมาย เพราะหลอกลวงเหล่าสัตว์ โดยแสดงรูปสตรีและบุรุษที่น่าชอบในเป็นต้น ดุจนางยักษิณีเป็นต้น ผู้ลวงเหล่าสัตว์ด้วยอาการมีสีและสัณฐานอันน่าชอบใจเป็นต้น ฯ แม้ข้อนี้ ก็สมจริงดังคำที่ท่านอาจารย์พุทธทัตตะกล่าวไว้ว่า

ธรรมมีปฐวีธาตุเป็นต้น บัณฑิตเรียกว่า
มหาภูต เพราะปรากฏเป็นสภาพอันใหญ่
อีกอย่างหนึ่ง เพราะเหมือนกับคนที่แสดง
สิ่งไม่เคยมีไม่เป็นจริงได้มากอย่าง เพราะ
หลอกลวงด้วยสิ่งที่ไม่เป็นจริง ฯ

อีกอย่างหนึ่ง ภูตรูป ชื่อว่าเป็นรูปใหญ่ เพราะมีความปรากฏใหญ่ และชื่อว่าเป็นภูต เพราะอรรถว่า เป็นที่มีอุปาทายรูปอาศัย เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่ามหาภูต ฯ รูปที่อาศัยมหาภูตเป็นไป ชื่อว่าอุปาทายรูป ฯ มีคำท้วงว่า "ถ้าเช่นนั้น มหาภูตแต่ละอย่าง ๆ ย่อมเป็นที่อาศัยของมหาภูตที่เหลือ เพราะพระบาลีมีอาทิว่า "มหาภูตทั้ง ๓ อาศัยมหาภูตอย่างหนึ่ง" ดังนี้ เพราะฉะนั้น มหาภูตที่เหลือแม้เหล่านั้นก็จะต้องไปพ้องกับอุปาทายรูปเข้า " ฯ แก้ว่า ข้อนี้ไม่พึงเห็นอย่างที่ท่านกล่าวนั้น เพราะรูปที่เพียงอาศัยเป็นไปสำเร็จ ชื่อว่าอุปาทายรูปนั้น ฯ จริงอยู่ รูปที่อาศัยเพียงมหาภูต และตนเองถูกมหาภูตอื่นอาศัยนั้น ไม่ชื่อว่าอุปาทายรูป ฯ แต่รูปที่อาศัยอย่างเดียว (และตนเอง) ไม่ถูกรูปอะไร ๆ อาศัยนั้นแล ชื่อว่าอุปาทายรูป เพราะฉะนั้น ภูตรูปทั้งหลายจึงไม่มีความพ้องกันกับชื่ออุปาทายรูปนั้น ฯ อีกอย่างหนึ่ง ลักษณะของอุปาทายรูป (มี) เพราะคำว่า รูปอาศัยมหาภูตรูป ๔ ชื่ออุปาทายรูป ดังนี้ เพราะฉะนั้น พวกภูตรูปที่อาศัยภูต ๓ เป็นไป จึงไม่ได้ชื่อว่าอุปาทายรูป ฉะนี้แล ฯ

[อธิบายธาตุ ๔]

(ธาตุ) ชื่อว่าปฐวี เพราะอรรถว่า เป็นที่รองรับ ฯ ท่านกล่าวอธิบายไว้ว่า ย่อมปรากฏ คือเข้าไปตั้งอยู่โดยเป็นที่อาศัยของรูปที่เกิดร่วมกัน เหมือนปฐพีปกติเป็นไปที่อาศัยของต้นไม้และภูเขาเป็นต้น ฯ ชื่อว่าปฐวีธาตุ ด้วยอรรถว่า เป็นธาตุ เพราะทรงลักษณะของตนไว้เป็นต้น เพราะอรรถว่า ไม่ใช่สัตว์ ไม่ใช่ชีพ และเพราะเป็นเช่นกับ

ธาตุอันเป็นส่วนแห่งสรีระและภูเขา คือ ปฐวี ฯ ชื่อว่าอาโป ด้วยอรรถว่า เอิบอาบ คือซึมซาบรูปที่เกิดร่วมกัน หรือด้วยอรรถว่า เพิ่มพูน คือพอกพูนให้เจริญ ฯ ชื่อว่าเตโช ด้วยอรรถว่า ให้ร้อน คือให้อบอุ่น หรือให้เข้มแข็ง คือให้ภูตรูปทั้ง ๓ ที่เหลืออุ่นอยู่ โดยภาวะเป็นสภาพแรงกล้า ฯ ชื่อว่าวาโย ด้วยอรรถว่า เคลื่อนไหว คือให้ประชุมแห่งภูตรูปเคลื่อนที่โดยเป็นเหตุเกิดปรากฏ (แห่งรูป) ในที่อื่น ฯ พึงเข้าใจว่า ก็ธาตุทั้ง ๔ นี้ มีลักษณะเป็นของเข้มแข็งเป็นเหลว เป็นความอบอุ่น และเป็นอาการเคลื่อนไหวตามลำดับ ฯ อรรถวิเคราะห์แห่งคำว่า จักขุเป็นต้น ข้าพเจ้าได้กล่าวแล้วในหนหลังนั่นแล ฯ ชื่อว่าประสาทรูป เพราะมีลักษณะเป็นเหตุแห่งความผ่องใสของมหาภูตทั้ง ๔ ฯ ก็ประสาทรูปนั้น มีลักษณะทำภูตรูปที่มีกรรมเป็นสมุฏฐาน อันมีความประสงค์จะดู จะฟัง จะดม จะลิ้ม และจะสัมผัส เป็นเหตุให้ผ่องใสตามลำดับ ฯ

[อธิบายประสาทรูป]

บรรดาประสาททั้ง ๕ เหล่านั้น จะกล่าวจักษุประสาทก่อน ฯ จักษุประสาทนั้น ซึมซาบเยื่อตา ๗ ชั้น ประดุจน้ำมันซึมซาบปุยนุ่นในประเทศที่เกิดสรีรสัณฐานแห่งผู้อยู่ตรงหน้า มีประมาณเท่าศีรษะเล็นในท่ามกลางแห่งแววตาดำ อันธาตุทั้ง ๔ มีหน้าที่ทรงสมานให้อบอุ่นและให้เคลื่อนไหว กระทำอุปการะแล้ว ประดุจขัตติยกุมารอันพระพี่เลี้ยงทั้ง ๔ มีหน้าที่อุ้มให้สรงสนาน แต่งพระองค์และถวายอยู่งานพัดเฝ้าประจำแล้ว อันฤดู จิต และอาหารคอยอุปถัมภ์ อันอายุเฝ้าบริบาล

อันโคจรรูปมีวรรณะเป็นต้นคอยแวดล้อม ให้สำเร็จความเป็นวัตถุและทวารแห่งวิถีจิตมีจักขุวิญญาณเป็นต้น เป็นไปตามสมควร ฯ ส่วนนอกนี้เรียกว่าสสัมภารจักขุ (จักขุอุปกรณ์) ฯ แม้โสตประสาทเป็นต้นก็เหมือนกัน ซึมซาบตลอดประเทศมีอาการดังวงแหวน มีขนแดงเล็กงอกขึ้นแล้ว ภายในช่องโสตะ ซึมซาบตลอดประเทศมีสัณฐานดังกีบแพะ ภายในช่องนาสิก ซึมซาบตลอดประเทศมีสันฐานดังปลายกลีบอุบล ในท่ามกลางชิวหา เป็นไปตามลำดับ ฯ ส่วนกายประสาทนอกนี้แผ่ไปตลอดสรีระทุกส่วนที่เหลือลง เว้นแต่ที่ตั้งแห่งเตโชธาตุเกิดแต่กรรม และปลายผม ปลายขน ปลายเล็บ และหนังอันผาก ฯ แม้เมื่อเป็นเช่นนี้ กายประสาทนั้นก็ไม่ปะปนกับประสาทรูปนอกนี้ เพราะมีลักษณะต่างกัน ฯ จริงอยู่ โคจรรูปมีรูปและรสเป็นต้น แม้มีที่อาศัยร่วมกัน ก็ไม่ปะปนกันก่อน เพราะความต่างแห่งลักษณะ ฯ ส่วนพวกประสาทมีที่อาศัยต่างกัน จะปะปนกันอย่างไร ฯ เพราะอาโปธาตุอันชาวโลกไม่สามารถสัมผัสได้ โดยเป็นธาตุละเอียด ท่านอาจารย์จึงได้กล่าวไว้ว่า รูป เสียง กลิ่น รส และโผฏฐัพพะ กล่าวคือภูตรูปทั้ง ๓ เว้นอาโปธาตุ ชื่อว่าโคจรรูป ฯ ความเป็นของเย็นชาวโลกจะถูกต้องจับได้ก็จริง ถึงอย่างนั้นได้ ก็เพราะความรู้สึกว่าเย็นเป็นของก็เมื่อความร้อนมีน้อย จึงรู้สึกกว่าเย็น เพราะคุณค่าอะไร กล่าวคือความเย็นไม่มี ฯ โลกจะรู้ความร้อนนี้นั้นได้ ก็เพราะความรู้สึกว่าเย็นเป็นของไม่แน่นอน ประดุจความไม่แน่นอนในฝั่งโน้นหรือฝั่งนี้ฉะนั้น ฯ จริงอย่างนั้น ในฤดูร้อน คนยืนอยู่ที่แดดแล้วเข้าไปสู่ร่มเงา จะรู้สึกว่า

เย็น เมื่ออยู่ในร่มนั้นแลนาน ๆ เข้า จึงจะรู้สึกว่าร้อน ฯ ก็ถ้า อาโปธาตุพึงเป็นธาตุเย็นไซร้ ก็พึงหาอาโปธาตุได้ในหมวดเดียวกับความร้อน แต่หาไม่ได้อย่างนี้ เพราะฉะนั้น จึงไม่มีใครรู้สึกอาโปธาตุว่าเป็นของเย็น ฯ แต่อาจารย์เหล่าใดกล่าวว่า ความเป็นของเหลว ชื่อว่า อาโปธาตุ และความเป็นของเหลวนั้น อันบุคคลถูกต้องจับได้ อาจารย์เหล่านั้นก็จะพึงถูกค้านว่า คำที่ว่า ชื่อว่าความเป็นของเหลวอันบุคคลถูกต้องจับได้ นี้เป็นเพียงความเข้าใจของท่าน ดุจความเข้าใจในสัณฐาน ฯ สมจริงตามที่ท่านโบราณจารย์ทั้งหลายกล่าวไว้ว่า

สัตวโลกนี้ถูกต้องภูตรูปทั้ง ๓ ที่เป็นไป
กับด้วยความเป็นของเหลว ย่อมเข้าใจว่า
เราถูกต้องของเหลว บัณฑิตพึงทราบ
ความเป็นของเหลว เหมือนคนถูกต้อง
ภูตรูปทั้งหลาย ย่อมจับสัณฐานได้ด้วย
เข้าใจว่า เราถูกต้องสัณฐาน โดยประจักษ์
ฉะนั้น ฯ

[อธิบายอุปาทายรูปมีโคจรรูปเป็นต้น]

รูปเป็นต้นที่ชื่อว่าโคจรรูป เพราะเป็นอารมณ์ของปัญจวิญญาณ ฯ ที่ชื่อว่าโคจร เพราะอรรถว่า เป็นที่เที่ยวไปแห่งโคคืออินทรีย์ ฯ จริงอยู่ คำว่า โคจรนี้ เป็นชื่อแห่งอารมณ์ ฯ แต่รูปนี้นั้น แม้มีถึง ๕ อย่าง มีความเป็นอารมณ์แห่งวิญญาณมีจักขุเป็นต้นเป็นลักษณะ หรือมีความกระทบที่จักขุประสาทเป็นลักษณะตามลำดับ ฯ ภาวะ

แห่งหญิง ชื่อว่าความเป็นหญิง ฯ ภาวะแห่งชาย ชื่อว่าความเป็นชาย ฯ ในความเป็นหญิงและเป็นชายนั้น ความเป็นหญิงมีความเป็นเหตุแห่งเพศนิมิต การเยื้องกรายและอากัปปะแห่งหญิงเป็นลักษณะ ฯ ความเป็นชายมีความเป็นเหตุแห่งเพศชายเป็นต้นลักษณะ ในลักษณะมีเพศเป็นต้นนั้น องคชาต (ธรรมชาติที่เกิดในตัว) ของผู้หญิง ชื่อว่าเพศหญิง ฯ เสียง๑และความประสงค์ ชื่อว่าอิตถีนิมิต (เครื่องหมายแห่งหญิง) เพราะเป็นปัจจัยให้รู้ว่า "เป็นหญิง" ฯ กิริยามีการยืนการเดินและการนั่งเป็นต้นไม่องอาจ ชื่อว่าการเยื้องกรายของหญิง ฯ สัณฐาน (ทรวดทรง) ของหญิง ชื่อว่าอากัปปะ (รูปทรง) ของหญิง ฯ แม้ลักษณะมีเพศแห่งชายเป็นต้น พึงทราบโดยนัยที่กล่าวแล้ว ฯ สัณฐาน (ทรวดทรง) พรรณนาเพศแห่งหญิงเป็นต้นไว้โดยประการอื่น ฯ ส่วนท่านอาจารย์ทั้งหลายกล่าวรวบรวมคำนั้นไว้อย่างนี้ คือ

ทรวดทรงของอวัยวะมีมือเป็นต้น ชื่อว่า
เพศ อาการมีการยิ้มหัวเป็นต้น ชื่อว่า
นิมิต การเล่นด้วยกระด้งเป็นต้น ชื่อว่า
กุตตะ กิริยามีการเดินเป็นต้น ชื่อว่า
อากัปปะ ฯ

[อธิบายภาวรูปและหทัยวัตถุ]

รูปทั้ง ๒ ชื่อว่าภาวรูป เพราะทำวิเคราะห์ว่า เป็นเหตุให้เรียกว่าหญิงและให้รู้ว่าหญิงเป็นต้น ฯ ก็ภาวรูปนี้นั้น แผ่ไปอยู่ทั่วสรีระทั้ง

๑. โยชนาไม่แยกและอธิบายว่า ความประสงค์เมถุนในบุรุษ. เค้า ฉกฺก. องฺ. ๒๒/๔๐๕ ว่า อิตฺถี โข พราหฺมณ ปุริสาธิปายา....ฯ

สิ้น เหมือนกายินทรีย์ ฯ ดวงหทัยนั่นแล เป็นที่อยู่ด้วย เพราะเป็นที่อาศัยแห่งมโนธาตุและมโนวิญญาณธาตุ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่าหทัย-วัตถุ ฯ จริงอย่างนั้น หทัยวัตถุนั้น มีความเป็นที่อาศัยแห่งธาตุทั้ง ๒ เป็นลักษณะ ฯ ก็หทัยวัตถุนั้น อาศัยโลหิตในภายในกล่องดวงหทัยมีประมาณซองมือเป็นไป ฯ บัณฑิตพึงทราบว่า หทัยวัตถุนั้น แม้พระผู้มีพระภาคเจ้ามิได้ตรัสไว้ในรูปกัณฑ์ ก็ชื่อว่ามีอยู่โดยปกรณ์ (อาคม) และโดยยุกติ ฯ ในปกรณ์และยุกติทั้ง ๒ นั้น คำในปัฏฐานซึ่งมาแล้วอย่างนี้ว่า รูปที่มโนธาตุและมโนวิญญาณธาตุอาศัยเป็นไปนั้น เป็นปัจจัยโดยความเป็นนิสัยปัจจัยแก่มโนธาตุ มโนวิญญาณธาตุ และธรรมอันสัมปยุตด้วยธาตุคู่นั้น ชื่อว่าปกรณ์ (อาคม) ฯ ส่วนยุกติพึงทราบอย่างนี้

ธาตุทั้ง ๒ (คือมโนธาตุ มโนวิญญาณ-
ธาตุ) ของเหล่ากามาวจรสัตว์ และ
รูปาวจรสัตว์ มีนิปผันนรูปและหทัยวัตถุ
อาศัยภูตรูปเป็นที่รองรับ เพราะภาวะแห่ง
ธาตุเหล่านั้น มีความเป็นไปเนื่องด้วยรูป
ดุจจักขุวิญญาณธาตุเป็นต้น ธาตุเหล่านั้น
ไม่อาศัยประสาทรูป มีจักขุเป็นต้น เพราะ
จักขุเป็นต้นนั้น เป็นที่รองรับธาตุอื่น
(มีจักขุวิญญาณเป็นต้น) ไม่อาศัยโคจร
มีรูปเป็นต้น เพราะโคจรรูปเหล่านั้น

เป็นไปในภายนอก และก็ไม่อาศัยชีวิต เพราะชีวิตนั้นประกอบในกิจอื่น และไม่อาศัยภาวรูปทั้ง ๒ เพราะแม้เมื่อภาวรูปทั้ง ๒ นั้นไม่มีก็เป็นไปได้ เพราะฉะนั้น หทัยวัตถุนั้น เป็นวัตถุอื่นจากประสาทรูปเป็นต้นนั้น บัณฑิตพึงทราบว่า เป็นอุปาทายรูป อาศัยมหาภูตรู) ก็หทัยวัตถุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสวงหาคุณอันยิ่งใหญ่ มิได้ตรัสไว้ในพระบาลีพระธัมมสังคณี โดยความต่างแห่งการแสดงวัตถุทุกะ และอารัมมณทุกะ ฯ

[อธิบายชีวิตรูปเป็นต้น]

ที่ชื่อว่าชีวิตรูป เพราะอรรถว่า เป็นเครื่องเป็นอยู่แห่งสหชาตธรรม ฯ ชีวิตนั้นนั่นแล ชื่อว่าเป็นใหญ่ เพราะประกอบด้วยความเป็นใหญ่ในการเลี้ยงดูกัมมชรูป เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่าชีวิตนทรีย์ ฯ จริงอย่างนั้น ชีวิตนทรีย์นี้ มีการเลี้ยงดูกัมมชรูปเป็นลักษณะ ฯ ก็ชีวิตนทรีย์นั้น เลี้ยงดูสหชาตธรรมทั้งหลาย แม้ที่ตั้งอยู่ชั่วขณะตามปัจจัยของตน โดยความเป็นเหตุแห่งความเป็นไปทีเดียว ฯ กรรมเท่านั้นจะเป็นเหตุตั้งอยู่แห่งสหชาตธรรมเหล่านั้น ดุจอาหารเป็นต้นเป็นเหตุตั้งอยู่แห่งรูปที่เกิดแต่อาหารเป็นต้นหามิได้เลย เพราะกรรมไม่มีในขณะนั้น ฯ ไฟกับแต่ชีวิตนทรีย์นี้ที่ยังอาหารให้ย่อมซึมซาบไปทั่วร่างกายที่มี

ใจครองตลอดหมด ฯ สภาพที่ชื่อว่ากวฬิงการาหาร เพราะอรรถว่า อัน บุคคลทำให้เป็นคำแล้วจึงกลืนกิน ฯ ก็คำว่า กวฬิงการาหารนี้ ท่าน อาจารย์กล่าวไว้ เพื่อจะแสดงอาหารทำให้เป็นไปกับด้วยของอันเป็นที่อยู่ แห่งโอชะ ฯ แต่โอชะอันเป็นยางแห่งอาหารที่จะพึงกลืนกิน กล่าวคือ ความแล่นไปแห่งรสที่แล่นไปทั่วอวัยวะทั้งสิ้น เป็นเหตุอุดหนุนร่างกาย ทั้งอินทรีย์ ชื่อว่าอาหารรูป ในอธิการแห่งรูปนี้ ฯ จริงอย่างนั้น อาหารรูปนี้ มีความเป็นเหตุอุดหนุนร่างกายทั้งอินทรีย์เป็นลักษณะบ้าง มีการนำรูปมีโอชะเป็นที่ ๘ มาเป็นลักษณะบ้าง ฯ

รูปที่ชื่อว่าสภาวรูป เพราะหาได้ (มีได้) โดยสภาพของตน ๆ มีความเป็นของแข็งเป็นต้น ฯ ที่ชื่อว่าสลักขณรูป เพราะอรรถว่า ประกอบด้วยลักษณะทั้งหลายมีความเกิดเป็นต้น หรือมีความไม่เที่ยง เป็นต้น ฯ ที่ชื่อว่านิปผันนรูป เพราะเป็นรูปสำเร็จจากปัจจัยมีกรรม สภาพคือความแปรผัน ชื่อว่ารูป ฯ แม้ธรรมชาตประกอบด้วยรูปนั้น ก็ ชื่อว่ารูป ดุจอุทาหรณ์ในประโยคว่า คนประกอบด้วยโรคริดสีดวง ชื่อว่า มีโรคริดสีดวง ดอกอุบล แม้ประกอบด้วยกลีบเขียว ก็ชื่อว่าอุบลเขียว ฯ รูปศัพท์นี้นั้น ย่อมเป็นไปในสิ่งที่ไม่มีสภาพคือความแปรผันนั้น ตาม ความที่นิยมกัน เพราะฉะนั้น ท่านจึงกล่าวให้แปลกออกไป โดยเพิ่ม รูปศัพท์หนึ่งว่า รูปรูป ดังนี้ เหมือนคำว่า **ทุกฺขทุกฺขํ** ฉะนั้น ฯ ที่ชื่อ ว่าสัมมสนรูป เพราะควรเพื่อพิจารณาโดยยกขึ้นสู่ลักษณะ ๓ เพราะ ล่วงภาวะแห่งปริเฉทรูปเป็นต้นแล้ว มีอยู่ตามสภาพนั้นแล ฯ ประเทศ

ที่ชื่อว่าอกาส เพราะอรรถว่า อันบุคคลจะไถไม่ได้ ฯ อกาสนั่นแล ชื่อว่าอากาศ และชื่อว่าธาตุ เพราะอรรถว่า ไม่มีชีวิต เหตุนั้น จึง ชื่อว่าอากาสธาตุ ฯ รูปที่เป็นเครื่องกำหนดรูป ซึ่งไปในกลาปหนึ่ง ๆ มีจักขุทสกะเป็นต้น ด้วยอำนาจให้ถึงความเป็นรูปไม่ปะปนกับกลาปอื่น ๆ หรือรูปที่กลาปเหล่านั้นกำหนดไว้ หรือเป็นเพียงการกำหนดกลาปเหล่า นั้น ชื่อว่าปริเฉทรูป ฯ จริงอยู่ ปริเฉทรูปนั้น เป็นเหมือนกำหนด รูปกลาปนั้น ๆ ไว้ ฯ ก็เมื่อภาวะแห่งภูตรูปในกลาปอื่น อันภูตรูปใน กลาปอื่นถูกต้อง แม้จะมีอยู่ ที่สุดรอบแห่งรูป เป็นความว่างจากรูป นั้น ๆ ชื่อว่าอากาส ฯ ก็แล ตนเองอันรูปที่มีกำหนดไว้เหล่านั้น ไม่ถูกต้องเลย ฯ เมื่อมีภาวะแห่งรูปที่ไม่ถูกต้องกันอันไม่ควรกำหนด อย่างอื่น ความเป็นปริเฉทรูปก็ไม่พึงมี เพราะรูปเหล่านั้นถึงความแพร่ หลายติดกันไปทั่ว ฯ จริงอยู่ ภาวะแห่งรูปทั้งหลายที่ไม่ติดกัน ชื่อว่า อสัมผุฏฐตา ฯ เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงได้ตรัสไว้ว่า รูป ที่มหาภูตรูปทั้ง ๔ ไม่ถูกร้อง (ชื่อว่าปริเฉทรูป) ฯ

[อธิบายวิญญัติรูป ๒]

ธรรมชาติที่ชื่อว่ากายวิญญัติ เพราะอรรถว่า ยังคนอื่นให้รู้ความ ประสงค์ด้วยกายทีเคลื่อนไหวอยู่ และตนเองก็รู้ด้วยกายที่เคลื่อนไหว อยู่นั้น ฯ ที่ชื่อว่าวจีวิญญัติ เพราะอรรถว่า ยังคนอื่นให้รู้ความประสงค์ ด้วยวาจากล่าวคือเสียงที่เป็นไปกับด้วยวิญญาณ และตนเองก็รู้ด้วย

วาจานั้น ฯ ในวิญญัติทั้ง ๒ นั้น วิการแห่งวาโยธาตุซึ่งมีจิตยังความคิดที่จะก้าวไปข้างหน้าเป็นต้นให้เกิดเป็นสมุฏฐาน ที่เป็นเหตุทำร่วมกันในการค้ำจุนทรงอยู่และการเคลื่อนไหวแห่งรูปที่เกิดร่วมกัน ที่พ้นจากกายที่ไหวอยู่และวาโยธาตุที่เป็นเหตุไหว อันบุคคลได้อยู่โดยความเป็นปัจจัยแห่งความเคลื่อนไหวแห่งรูปกาย ดุจวิการแห่งความอุตสาหะในเวลาที่คนยกหินแผ่นใหญ่ถือไว้ด้วยกำลังทั้งหมด ชื่อว่ากายวิญญัติ ฯ จริงอยู่ กายวิญญัตินั้น ยังคนอื่นให้รู้ความประสงค์ด้วยกายที่เคลื่อนไหวอยู่ ฯ แท้จริง ในความเคลื่อนไหวแห่งต้นไม้เป็นต้น ที่พ้นจากวิการคือวิญญัติ บัณฑิตไม่เห็นการถือเอาความประสงค์ว่า "คนนี้ใช้ให้ทำการนี้ " ดังนี้ และ ฯ และตนเองก็รู้ด้วยกาย เพราะพวกมโนทวารชวนะ อันมีลำดับไม่ปรากฏยึดอยู่ในลำดับแห่งการถือความประสงค์แห่งกายที่เคลือนไหวอยู่ในการเคลื่อนไหวแห่งเหมือนเป็นต้น ฯ

มีคำถามสอดเข้ามาว่า ความเคลื่อนไหวแห่งมือเป็นต้น มีได้ด้วยอำนาจวิญญัติ ด้วยประการไรเล่า ? เฉลยว่า "บรรดาชวนะทั้ง ๗ ในวิถีแห่งอาวิชชนะเดียวกัน วาโยธาตุอันมีชวนะที่ ๗ เป็นสมุฏ-ฐาน ประกอบด้วยวิการคือวิญญัติ ได้รับความอุปถัมภ์แล้วจากพวกวาโยธาตุ อันมีปฐมชวนเป็นต้นเป็นสมุฏฐาน ย่อมยังจิตตชรูปให้เคลื่อนไหว เพราะเป็นเหตุแห่งความเกิดในประเทศส่วนอื่น " ฯ ส่วนวาโยธาตุที่เกิดแต่ชวนะเดิมเป็นต้น ทำหน้าที่เพียงค้ำจุนและทรงไว้ย่อมมีเพื่ออุดหนุนแก่วาโยธาตุที่เกิดแต่ชวนะที่ ๗ นั้น ฯ ข้อนี้พึงเห็นสมความอุปมา เหมือนในเกวียนที่โคจะต้องลากไปด้วยแอก ๗ แอก

คู่โคที่เขาเทียมไว้ในแอกที่ ๗ เท่านั้น ได้รับความช่วยเหลือจากโคที่เทียมไว้ในแอก ๖ แอกเบื้องหลัง จึงยังเกวียนให้เคลื่อนที่ได้ ส่วนคู่โคที่เขาเทียมไว้ในแอกที่ ๑ เป็นต้น ให้สำเร็จกิจเพียงช่วยเหลือและทรงไว้เป็นต้นเท่านั้น มีเพื่ออุดหนุนแก่คู่โคที่เขาเทียมไว้ในแอกที่ ๗ คู่นั้น ฯ ก็ความเคลื่อนไหวในอธิการนี้ คือความเกิด (ปรากฏ) ในที่อื่น เพราะธรรมทั้งหลายจะก้าวไปจากที่ ๆ เกิดแล้ว แม้เพียงปลายผมก็ไม่มี ฯ เมื่อประสงค์จะถือเอาความอย่างอื่น ธรรมเหล่านั้น ก็ไม่พึงมี ความขวนขวายและความประกอบในขณะ ฯ บัณฑิตพึงทราบความสันนิษฐานดังนี้ว่า ก็ชื่อว่าความเป็นเหตุแห่งการเกิดในที่อื่นนั้น ได้แก่การเกิดในที่นั้นร่วมกับสหชาตรูปเหล่านั้น ดุจรูปที่เกิดพร้อมกับตน (วาโยธาตุ) เกิดในที่อื่นจากที่อันรูปซึ่งเกิดในชวนะหลังตั้งอยู่แล้วฉันนั้นนั่นเอง ฯ ก็ในรูปเหล่านั้น เมื่อจิตตชรูปเคลื่อนไหวแล้ว แม้รูปนอกนั้นก็ไหว เพราะเนื่องด้วยจิตตชรูปนั้น ดุจก้อนโคมัยแห้งที่โยนลงในกระแสแม่น้ำ ฯ วาโยธาตุเกิดในปฐมชวนะเป็นต้น แม้ไม่อาจเคลื่อนไหวได้ ด้วยเหตุเช่นนั้น ก็ยังเป็นไปกับด้วยวิการคือวิญญัตินั่นเอง เพราะเกิดมีวิการ คือความบ่ายหน้าไปสู่ทิศที่บุรุษนี้ต้องการ ยังกิจมีการก้าวไปข้างหน้าเป็นต้นให้เป็นไป ฯ ก็ท่านอนุรุทธาจารย์ได้อธิบายไว้อย่างนี้แล้ว จึงได้กล่าวภาวะแม้แห่งมโนทวาราวัชชนะยังวิญญัติให้เกิด ฯ

วิการอันหนึ่งแห่งปฐวีธาตุ ซึ่งมีจิตคิดจะเปล่งถ้อยคำเป็นสมุฏฐาน เป็นปัจจัยแห่งความกระทบกับพวกอุปาทินนรูป (รูปที่มี

ใจครอง) ซึ่งไปแล้วในฐานเกิดแห่งอักษร ชื่อว่าวจีวิญญัติ ฯ ก็คำที่ข้าพเจ้าจะพึงกล่าวในวจีวิญญัตินิเทศนี้นั้น พึงเห็นโดยนัยที่กล่าวแล้วในกายวิญญัติ ฯ แต่มีข้อแปลกกัน ดังนี้ บัณฑิตพึงประกอบคำว่า "ในลำดับการฟังเสียงที่ได้ยินอยู่" ในวจีนิเทศนี้ ดุจคำว่า "ในลำดับแห่งการจับกายที่เคลื่อนไหวอยู่ " ซึ่งข้าพเจ้ากล่าวไว้แล้ว ในกายวิญญัตินิเทศนั้น ฯ แต่ในวจีวิญญัตินิเทศนี้ บัณฑิตไม่ได้นัยมีคำว่า **"สตฺตมชวนสมุฏฺฐิตา "** เป็นอาทิ เพราะไม่มีหน้าที่ค้ำจุนเป็นต้น ฯ ความจริง เสียงย่อมเกิดพร้อมกับความกระทบเท่านั้น ฯ และความกระทบย่อมมีได้ แม้ในปฐมชวนะเป็นต้นทีเดียว ฯ ก็ในอธิการแห่งวิญญัตินี้ มีอุปมาทั่วไปแก่วิญญัติทั้ง ๒ ดังว่านี้ มโนทวารชวนวิถี มีระหว่างไม่ปรากฏ เป็นไปในลำดับแห่งการเห็น เพราะเห็นรูปศีรษะโคและใบตาลเป็นต้นซึ่งเขายกขึ้นผูกไว้แล้ว รู้เครื่องหมายแห่งรูปศีรษะโคเป็นต้น ซึ่งมีประการเที่ยวไปกับด้วยน้ำ แล้วจึงรู้ซึ่งน้ำฉันใด มโนทวารวิถี มีระหว่างไม่ปรากฏ เป็นไปในลำดับแห่งการยึด เพราะยึดกายที่ไหว เสียที่เปล่าออก มีอุปนิสัยเนื่องด้วยความสำเร็จในก่อน รู้วิการที่มีความประสงค์ ฉันนั้น ฯ

[อธิบายลหุตารูปเป็นต้น]

ความแคล่วคล่อง ชื่อว่าลหุตา ฯ ความอ่อนละมุน ชื่อว่ามุทุตา ฯ ภาวะควรแก่การงาน ชื่อว่ากัมมัญญตา ฯ พึงทราบสันนิษฐานว่า ก็รูปปวัติมีความแคล่วคล่องเป็นต้นเหล่านั้น ได้แก่ความไม่หนัก

แห่งรูป ดุจคนไม่มีโรค ความไม่แข็ง ดุจหนังที่เขาฟอกดีแล้ว ความอนุกูลแก่สรีระกิริยา ดุจทองที่เขาหลอมดีแล้ว มีตามลำดับ ฯ บัณฑิตกล่าวรูปปวัติทั้ง ๓ มีลหุตาเป็นต้น แม้ไม่พรากจากกันและกัน ก็ต่างกันด้วยรูปอันยิ่งด้วยวิการนั้น ๆ ฯ ก็รูปวิการมีปัจจัยที่เป็นข้าศึกแก่ความกำเริบแห่งธาตุ อันทำความชักช้าเป็นสมุฏฐาน ชื่อลหุตา ฯ รูปวิการมีปัจจัยที่เป็นข้าศึกแก่ความกำเริบแห่งธาตุอันกระทำความเป็นของกระด้างเป็นสมุฏฐาน ชื่อมุทุตา ฯ รูปวิการมีปัจจัยที่เป็นข้าศึกแก่ความกำเริบแห่งธาตุอันกระทำความไม่อนุกูลแก่สรีระกิริยาทั้งหลายเป็นสมุฏฐาน ชื่อกัมมัญญตา ดังนี้แล ฯ

ความแรกก่อ ชื่ออุปจยะ ฯ อธิบายว่า ความก่อครั้งแรก เพราะ อุป ศัพท์ ส่องเนื้อความว่า ครั้งแรก ดุจในประโยคว่า อุปญาตํ (แรกรู้) เป็นอาทิ ฯ ความสืบต่อ ชื่อว่าสันตติ ฯ อธิบายว่า ความสืบเนื่องกัน ฯ ในอุปจยะและสันตติเหล่านั้น ตั้งแต่ปฏิสนธิจนถึงทสกะมีจักขุทสกะเป็นต้นเกิด ความบังเกิดแห่งรูปในระหว่างนี้ ชื่อว่าอุปจยะ ฯ หลังจากเกิดจักขุทสกะเป็นต้นนั้นไป ชื่อว่าสันตติ ฯ ความแก่แห่งรูปทั้งหลายที่มีปกติตั้งอยู่ชั่วขณะของตน ๆ ด้วยอำนาจความบ่ายหน้าไปหาความดับ ชื่อว่าชรา ฯ ชรานั่นแล ชื่อว่าชรตา ฯ รูปที่ชื่อว่าอนิจจัง เพราะอรรถว่า อันบุคคลไม่พึงถึง คือไม่พึงเข้าถึงโดยสภาพที่เที่ยงและยั่งยืน ฯ ภาวะแห่งรูปที่ไม่เที่ยงนั้น ชื่อว่าอนิจจตาได้แก่การแตกทำลายไปแห่งรูป ฯ ชื่อว่าลักขณรูป เพราะเป็นเหตุให้กำหนดธรรมทั้งหลาย ด้วยอำนาจแห่งการกำหนดนั้น ๆ ฯ

บทว่า **ชาติรูปเมว** ความว่า รูปกล่าวคือชาติ เพราะเป็นความอุบัติขึ้นในขณะ ๆ แห่งรูปทั้งหลาย จำเดิมแต่ปฏิสนธิ และที่สมมติว่ารูป เพราะมีความเป็นไปเกี่ยวเนื่องกับรูป โดยเป็นความอุบัติขึ้นแห่งรูป ท่านเรียกว่าชาติรูปนั้นเทียว โดยเป็นความแรกก่อและความสืบต่อ เพราะพระผู้มีพระภาคตรัสจำแนกไว้ว่า **อุปจโน สนฺตติ** ด้วยอำนาจแห่งเวไนยสัตว์ โดยความแตกต่างแห่งอาการเป็นไป กล่าวคือ ความเริ่มเกิดขึ้นครั้งแรก ฯ ก็เพราะอธิบายอย่างนี้ เพื่อแสดงความไม่แตกต่างกันโดยอรรถ ในนิเทศแห่งรูปปวัติทั้ง ๒ นั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า ความเริ่มก่อแห่งอายตนะทั้งหลายอันใด อันนั้นชื่อว่าความแรกก่อแห่งรูป ความแรกก่อแห่งรูปอันใด อันนั้นชื่อว่าสันตติแห่งรูป ดังนี้ ฯ

บทว่า **เอกาทสวิวธมฺปิ** ความว่า แม้มี ๑๑ ประการ ด้วยอำนาจการสงเคราะห์รูปที่เป็นสภาคกัน ฯ

รูปมี ๒๘ รูป คือ รูปเป็น ๑๘ อย่าง กับชีวิตรูป และอาหารรูป ๒ อย่างนี้ คือ ภูตรูป ๔, ปสาทรูป ๕, วิสัยรูป ๔, ภาวรูป ๒, หทัยรูป ๑, และรูปปวัติทั้ง ๑๐ ที่ชื่อว่าอนิปผันนรูป เพราะรูปทั้งหลายไม่เกิดจากปัจจัยแผนกหนึ่ง เว้นความเป็นปริเฉทรูปและวิการรูปเป็นต้นเสีย เหล่านี้ คือ ปริเฉทรูป ๑, วิญญัติรูป ๒, วิการรูป ๓, ลักขณรูป ๔ ฯ

[อธิบายรูป ๒๘ มีชื่อว่าต่าง ๆ]

บัดนี้ เพื่อจะแสดงนัยมีเอกวิธนัยเป็นต้น แห่งรูปทั้งหลาย ตาม

ที่แสดงไว้แล้ว ท่านอาจารย์จึงกล่าวคำมีอาทิว่า **สพฺพญฺ ปเนตํ** ดังนี้ ฯ

รูปที่ชื่อว่าอเหตุกะ เพราะไม่มีเหตุมีอโลภะเป็นต้น ที่สัมปยุต ฯ ที่ชื่อว่าสปัจจยะ เพราะมีปัจจัยตามที่เป็นของตน ฯ ที่ชื่อว่าสาสวะ เพราะประกอบด้วยอาสวะมีกามาสวะเป็นต้น ที่ปรารภตนเป็นไป ฯ ที่ชื่อว่าสังขตะ เพราะถูกปัจจัยทั้งหลายปรุงแต่ง ฯ ที่ชื่อว่าโลกิยะ เพราะเกี่ยวข้องในโลก กล่าวคืออุปาทานขันธ์ ฯ ที่ชื่อว่ากามาวจร เพราะเป็นแดนที่กามตัณหาท่องเที่ยวไป ฯ ที่ชื่อว่าอนารัมมณะ เพราะอรรถว่า ไม่มีอารมณ์ เพราะไม่ถือเอาอารมณ์อะไร ๆ เหมือนพวกอรูปธรรม ฯ ที่ชื่อว่าอัปปหาตัพพะ เพราะไม่เป็นของจำต้องละด้วย อิติ ศัพท์ ซึ่งมีปการเป็นอรรถนั้น ท่านอนุรุทธาจารย์สงเคราะห์เอกวิธนัยทั้งหมดมีนัยว่า **อพฺยากตํ** เป็นต้น ฯ ที่ชื่อว่าอัชฌัตติกรูป เพราะ พิง คืออิงอาศัยตน กล่าวคืออัตภาพเป็นไป ฯ รูปธรรมแม้เหล่าอื่น ซึ่งมีอยู่ในภายในก็จริง ถึงอย่างนั้น รูปมีจักขุเป็นต้นเท่านั้น ชื่อว่าอัชฌัตติกรูป ด้วยสามารถแห่งการหมายความตามนิยม ฯ อีกอย่างหนึ่ง รูปมีจักขุเป็นต้นนั้นแล ชื่อว่าอัชฌัตติกรูป เพราะมีอุปการะอย่างดียิ่งแก่อัตภาพโดยพิเศษ เป็นเหมือนพูดว่า ถ้าพวกเราไม่มี ท่านก็จักเป็นเหมือนท่อนไม้ ฯ อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่าอัชฌัตตะ เพราะอรรถว่า อิงอาศัยจิต กล่าวคือตนเป็นไป โดยความเป็นทวารแห่งจิตนั้น ฯ อัชฌัตตะนั้นนั่นแล ชื่อว่าอัชฌัตติกะ ฯ รูป ๒๓

ประการนอกนี้ ชื่อว่าพาหิรรูป เพราะเกิดในภายนอกจากอัชฌัตติก-รูปนั้น ฯ รูปมีจักขุเป็นต้นนั่นแล จัดเป็นวัตถุรูป ฯ รูป ๒๒ ประการนอกนี้ก็ไม่ใช่วัตถุรูป ฯ รูปแม้ทั้ง ๘ อย่าง ในปกิณณกรูปมีลิงคเป็นต้น และในการบำรุงเลี้ยงสหชรูป ฯ อธิบายว่า ปสาทรูปทั้ง ๕ ชื่อว่าเป็นใหญ่ยิ่งในจักขุวิญญาณเป็นต้น เพราะเมื่อตนเป็นธรรมชาติเข้มแข็งและอ่อนแอเป็นต้น จึงให้วิญญาณมีจักขุวิญญาณเป็นต้นเหล่านั้น ถึงความเข้มแข็งและอ่อนแอเป็นต้น ฯ แม้ภาวรูปทั้ง ๒ ชื่อว่าเป็นใหญ่ ในภาวะมีเพศหญิงเป็นต้น เพราะเพศหญิงเป็นต้นเหล่านั้น แม้เมื่อบังเกิดด้วยปัจจัยทั้งหลายตามที่เป็นของตน ก็เกิดขึ้นในสันดานดันเป็นไปกับภาวรูป (ในสันดานแห่งสัตว์ผู้มีภาวรูป) ด้วยอาการนั้น ๆ โดยมาก แต่มิใช่เป็นใหญ่ เพราะเป็นอินทรีย-ปัจจัย ฯ ก็ชีวิตรูป ชื่อว่าเป็นใหญ่ในการบริบาลกัมมชรูป เพราะกัมมชรูปเหล่านั้นเนื่องด้วยชีวิตินทรีย์ เพราะตั้งอยู่ชั่วขณะตามที่เป็นของตน ฯ และตนเองย่อมเป็นไป โดยความสัมพันธ์กับธรรมที่ตนตั้งไว้เท่านั้น เหมือนนายเรือเป็นไปด้วยความสัมพันธ์กับเรือฉะนั้น ฯ

ที่ชื่อว่าโอฬาริกรูป เพราะเป็นรูปหยาบ ด้วยอำนาจถึงความเป็นอารมณ์ และผู้รับอารมณ์ ฯ สันติเกรูป ชื่อว่าอาสันนรูป ฯ เพราะถือเอาได้ง่ายกว่า (เข้าใจได้ง่ายกว่า) โอฬาริกรูปนั้น ฯ ความเผชิญหน้า คือการตกถูกกันและกันของวัตถุและอารมณ์ ทั้งที่ประจวบถึงกัน ทั้งที่ประจวบถึงกัน ด้วยตนเอง (และ) ด้วยสามารถที่

อาศัย อันใด อันนั้น เป็นดุจการกระทบกระทั่งกัน เหตุนั้น จึงชื่อว่า ปฏิฆะ ฯ เหมือนอย่างว่า เมื่อคน ๒ คนมีการกระทบกระทั่งกันขึ้น ความหวั่นไหวของคนที่อ่อนแอ ย่อมมี ฉันใด เมื่อมีการเผชิญหน้ากันระหว่างวัตถุกับอารมณ์ ความหวั่นไหวของภวังคจิตซึ่งไม่มีกำลังก็ย่อมมี เพราะภวังคจิตนั้นมีสภาพเป็นอรูป ฉันนั้น ฯ รูปที่มีการกระทบกระทั่ง ชื่อว่าสัปปฏิฆรูป ฯ พึงเห็นว่า ในการประจวบถึงกันด้วยตนเอง (และ) ด้วยสามารถที่อาศัยนั้น การประจวบถึงด้วยตนเอง สำหรับโผฏฐัพพะ (กับกาย) ฯ การประจวบด้วยสามารถที่อาศัย สำหรับ จมูก สิ้น กาย กลิ่น รส ฯ การไม่ประจวบถึง แม้ด้วยอาการทั้ง ๒ สำหรับ จักขุ โสตะ รูป เสียง ดังนี้ ฯ แม้รูป ๑๖ อย่างนอกนี้ มีชื่อว่าสุขุมรูปเป็นต้น เพราะไม่มีสภาพมีความเป็นของหยาบเป็นต้น ฯ รูป ๑๘ อย่างอันเกิดแต่กรรม ชื่อว่าอุปาทินนกรูป เพราะอันกรรมประกอบด้วยตัณหาและทิฏฐิถือเอาแล้ว คือยึดเอาโดยความเป็นผลของตน ฯ รูปนอกนี้ คือ ๑๐ รูป เพราะถือเอารูปที่ยังไม่ได้ถือ ชื่อว่าอนุปาทินนกรูป ฯ

รูปายตนะ ชื่อว่าสนิททัสสนะ เพราะอรรถว่า เป็นไปกับด้วยนิทัสสนะ กล่าวคือภาพอันจักขุพึงเห็น ฯ ก็ความเป็นโคจรแห่งจักขุ-วิญญาณ ท่านกล่าวว่า นิทัสสนะ ฯ และนิทัสสนะนั่น แม้เมื่อไม่เป็นอย่างอื่นจากรูปายตนะ จะกล่าวทำให้เป็นดุจธรรมอื่น เพื่อยังนิทัสสนะนั้นให้แปลกจากธรรมเหล่าอื่นว่า เป็นไปกับด้วยนิทัสสนะ ชื่อว่าสนิทัสสนะ ดังนี้ ก็ควร ฯ ก็ความพิเศษอันใด อันกระทำ

ความต่างกันในธรรมทั้งหลายที่เป็นอย่างเดียวกัน โดยความเป็นสภาว-ธรรมเสมอกัน ความพิเศษอันนั้นควรเพื่อจะคลุกเคล้า กระทำให้เป็นดุจธรรมอื่น ฯ เพราะความเข้าใจอรรถพิเศษ ย่อมมีได้ด้วยอาการอย่างนี้ ฯ

บทว่า **อสมฺปตฺตวเสน** ความว่า ด้วยอำนาจแห่งโคจร (อารมณ์) ที่ยังไม่ถึงตน หรือด้วยอำนาจแห่งตนยังไม่ถึงประเทศแห่งอารมณ์ ฯ ด้วยว่า จักขุและโสตะ อันรูปและเสียงยังไม่ถึงตน หรือจักขุและโสตะนั้น ยังไม่ถึงซึ่งรูปและสียงนั้น ด้วยตนเอง ย่อมรับเอาอารมณ์ได้ ฯ ด้วยเหตุนั้น ท่านจึงประพันธ์คาถานี้ไว้ว่า

[อธิบายประสาทรูปรับอารมณ์]

ก็ในวัตถุเหล่านี้ จักขุและโสตะ ย่อมรับ
อารมณ์ที่ยังไม่ถึงได้ เพราะความเป็นเหตุ
เกิดขึ้นแห่งวิญญาณ ในโคจรที่มีสิ่งอื่นคั่น
ในระหว่าง หรือขนาดใหญ่ จริงอย่างนั้น
จักขุย่อมเห็นรูปที่ตั้งอยู่ในประเทศที่ไกล
ทั้งที่อยู่ภายในแห่งวัตถุมีแก้วผลึกเป็นต้น
ทั้งที่ใหญ่ มีรูปแห่งภูเขาเป็นต้น ฯ
เสียงที่ไปในอากาศธาตุเป็นต้นแม้ที่เป็นไป
ในภายในแห่งหนังท้องก็ดี ที่ดังมีเสียง
แห่งระฆังเป็นต้นก็ดี ย่อมเป็นโคจร
แห่งโสตะได้ ฯ ถ้าจะพูดว่า จักขุ

และโสตะนั้น ไปถึงประเทศแห่งอารมณ์แล้ว ซ่านไปรับอารมณ์นั้นได้ไซร้ รูปและเสียงนั้นพึงเป็นโคจรแห่งจักขุโสตะนั้น แม้ในเพราะอันแล่นไปสู่ที่ที่ตั้งอาศัย ถ้ารูปและเสียงนั้นไปถึงความตั้งอยู่กับด้วยอินทรีย์ เพราะเนื่องด้วยภูตรูปได้ไซร้ รูปที่เกิดแต่กรรม จิต และโอชะ และเสียงที่เกิดแต่จิต ย่อมไม่เป็นโคจรแห่งจักขุและโสตะเหล่านั้น เพราะว่า รูปและเสียงเหล่านั้นไม่เกิดในภายนอก อนึ่ง รูปและเสียงเหล่านั้น พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ในบาลีโดยไม่แปลกกันว่า เป็นอารมณ์แห่งจักขุและโสตะเหล่านั้นแล ฯ ถ้าจักขุและโสตะทั้ง ๒ นี้ ย่อมรับเอาแต่อารมณ์ที่ใกล้ตนเท่านั้นไซร้ จักขุก็จะพึงเห็นดวงตาและโคนแห่งขนตาได้ เช่นเดียวกัน อนึ่ง การกำหนดทิศและประเทศแห่งเสียง ก็จะพึงมีไม่ได้ และการยิงลูกศรให้ตกไป ในหูของตน แห่งนายขมังธนูผู้ยิงตามเสียง ก็จะพึงมี ฯ

รูป ๕ อย่าง ชื่อโคจรคาหิกรูป เพราะมีความเป็นธรรมชาต อันวิญญาณตั้งอาศัยแล้ว รับอารมณ์นั้น ๆ เป็นสภาพ ฯ รูปนอกนี้ คือ รูป ๒๓ อย่าง ชื่อว่าอโคจรคาหิกรูป เพราะไม่มีการรับอารมณ์ ฯ ชื่อว่าวรรณะ ด้วยอรรถว่า อันจักขุพึงผล คือพึงเห็น ฯ ชื่อว่าโอชะ ด้วยอรรถว่า ยังรูปให้เกิดในลำดับที่ตนเกิด ฯ รูป ๘ อย่าง ชื่อว่า อวินิพโภครูป เพราะไม่มีความพรากจากกันและกัน คือความเป็นไป แยกจากกันเป็นอย่าง ๆ แม้ในอารมณ์บางอย่าง ฯ ถึงแม้มติของผู้ที่ ชอบพูดว่า ไม่มีกลิ่นเป็นต้นในรูปโลก ก็ถูกท่านอาจารย์ทั้งหลาย คัดค้านเสียแล้ว ในปกรณ์นั้น ๆ ฯ อิติ ศัพท์ แม้ในคำว่า **อิจฺเจวํ** นี้มีปการเป็นอรรถ ฯ ด้วย อิติ ศัพท์ที่ปการเป็นอรรถนั้น พระ อนุรุทธาจารย์ประมวลความต่างแห่งรูปเป็นทุกนัย และติกนัยเป็นต้นมา ไว้ทั้งหมด แม้ที่ยังไม่มาในปกรณ์อภิธัมมัตถสังคหะนี้ ฯ

ท่านอาจารย์นึกตั้งปัญหาว่า "ก็เหตุมีกรรมเป็นต้นเหล่านั้น อะไร เป็นสมุฏฐานแห่งรูปได้อย่างไร ที่ไหน และเมื่อไร ดังนี้ จึงได้กล่าว คำมีอาทิว่า **ตตฺถ** ดังนี้ ฯ

บทว่า **ปฏิสนฺธิมุปาทาย** นั้น ความว่า เข้าถือเอา (คือเริ่มแต่) อุปปาทขณะแห่งปฏิสนธิจิต ฯ บทว่า **ขเณ ขเณ** ความว่า ในขณะ แห่งจิตดวงหนึ่ง ๆ ซึ่งมีดวงละ ๓ ขณะ ฯ ท่านกล่าวอธิบายไว้ว่า หาระหว่างคั่นมิได้ทีเดียว ฯ แต่อาจารย์พวกอื่นคัดค้านฐิติขณะแห่งจิต และการเกิดขึ้นของรูปในภวังคขณะ ฯ ในข้อคัดค้านทั้ง ๒ นั้น เหตุผล ในการไม่มีฐิติขณะของอาจารย์พวกนั้น และเรื่องที่จะพึงกล่าวใน

เหตุผลนั้น ข้าพเจ้ากล่าวไว้แล้วในหนหลังนั่นแล ก็จริง แต่ข้าพเจ้า จะรวบรวมกล่าว พร้อมทั้งเหตุผลในความไม่มีการเกิดรูปในภังคขณะ และเรื่องที่จะพึงกล่าวในเหตุผลนั้น แม้ในที่นี้ เพื่อถือเอาโดยสะดวก

[ค้านมติที่ว่าฐิติขณะของจิตไม่มี]

ในวิภังค์แห่งปัญหามีอาทิอย่างนี้ว่า "จิตเกิดขึ้นแล้ว ชื่อว่าบังเกิดอยู่หรือ ตามปัญหา พยากรณ์ว่า ในภังคขณะ จิตบังเกิดแล้ว ชื่อว่ากำลังเกิดขึ้นก็หามิได้ ในอุปปาทขณะ กำลังบังเกิดขึ้น ชื่อว่าบังเกิดแล้ว ก็หามิได้ ดังนี้เป็นต้น[๑] ตรัสภังคขณะและอุปปาทขณะเท่านั้น มิได้ตรัสฐิติขณะแห่งจิต หากความเข้าใจจะพึงมีว่า ฐิติขณะมีอยู่ เพราะพระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า ความเกิดด้วย ความดับด้วย ความแปรเป็นอย่างอื่นแห่งจิตที่ตั้งอยู่แล้วด้วย ย่อมปรากฏ ดังนี้ แม้ในพระสูตรนั้น ก็ตรัสถึงความตั้งอยู่แห่งความสืบเนื่องกัน เพราะความเป็นอย่างอื่นไม่ได้ ในธรรมอย่างหนึ่ง และเพราะ

๑. น อุปฺปนฺนนฺติอาทินา น มณิสารมัญชุสา แก้ว่า อุปชฺชมานํ โน จ อุปฺปนฺนํ ฯ แต่ถ้าเป็น อุปฺปนฺนญฺจาติอาทินา ก็แปลว่า ทั้งเกิดแล้วด้วย ฯ

ตรัสว่า ปรากฏ เพราะฉะนั้น ฐิติขณะ
แห่งจิตจึงไม่ปรากฏในบาลี แม้ความไม่มี
ในพระอภิธรรม ก็เป็นอันห้ามไว้โดย
ประการทั้งปวง ความบังเกิดแห่งรูป ไม่มี
ซึ่งแปลว่า หามิได้ ในปัญหา[๑] ในอภิธรรม
นั้นว่า สมุทัยสัจ ของบุคคลใดดับใน
ขณะใด ทุกขสัจย่อมบังเกิดแก่บุคคลนั้น
ในขณะนั้นหรือ เพราะฉะนั้น ปัจจัยแม้
ทั้งหมด ชื่อว่าเป็นเหตุแห่งรูป ใน
อุปปาทขณะแห่งจิตเท่านั้น จะพึงมี
อาจารย์บางท่านท้วงว่าดังนี้ ฯ จะเฉลยใน
คำของอาจารย์บางท่านนั้นว่า กิริยาเครื่อง
กำหนดภังคขณะ พระผู้มีพระภาคตรัส
แล้วในธรรมอันหนึ่งเท่านั้นฉันใด ส่วน
กิริยาเครื่องกำหนดที่บ่ายหน้าเฉพาะต่อ
ภังคขณะ บัณฑิตพึงปรารถนาฉันนั้นแล
กิริยาเครื่องกำหนดที่บ่ายหน้าต่อภังคขณะ
นี้ ชื่อว่าฐิติขณะ ฐิติขณะนี้ก็ได้ทรง

๑. ทุกฺขมุปฺปชฺชติ ตตฺถ ฯ ถ้าถือตามนัยมณิสารมัญชุสา ก็เป็น ทุกฺขมุปฺปชฺชตีเตตฺถ แปลว่า ในปัญหาข้อนี้ว่า ... ฯ

แสดงไว้ในวิภังคปกรณ์ โดยทรงแสดงนัย (เพราะเห็นได้โดยนัย) ฯ แม้ในวิภังคปกรณ์นั้น ก็ไม่ได้ตรัสความตั้งอยู่แห่งความสืบเนื่องกัน เพราะอาการมีความเกิดขึ้นเป็นต้นทรงแสดงแล้ว เพื่อตรัสลักษณะแห่งสังขตธรรมเท่านั้น และอรรถแห่งบทว่า ปญฺญายติ นี้ว่า วิญฺญายเต อันบุคคลย่อมรู้แจ้ง เพราะอุปสัคเป็นไปในอรรถแห่งธาตุทั้งหลายอย่างเดียว ความไม่บังเกิดแห่งรูปในภังคขณะ ทรงภาษิตด้วยสามารถแห่งรูปอันเกิดแต่จิต หรือทรงหมายเอารูปภพ เพราะกิริยาที่ประกอบตามอรรถที่พึงได้นี้ เป็นสภาพของยมกปกรณ์ เพราะเหตุนี้นั้น ฐิติขณะแห่งจิตจะไม่มีไม่ได้ และความไม่บังเกิดขึ้นแห่งรูปในภังคขณะ จะไม่มีก็ไม่ได้เช่นกัน ดังนี้แล ฯ

[อธิบายจิตที่ให้รูปเกิดและไม่ให้รูปเกิด]

จิต ๑๔ คือ ที่ชื่อว่าอรูปวิบากจิต (อรูปาวจรวิบากจิต ๔) เพราะเหตุที่เป็นปฏิปักษ์ต่อรูปนั้น เพราะเกิดจากภาวนาเป็นเครื่องสำรอกความพอใจในรูปด้วย เพราะรูปไม่มีโอกาสด้วย และที่ชื่อว่า

ทวิปัญจวิญญาณ เพราะไม่มีความประกอบด้วยองค์ฌานอันเป็นปัจจัยพิเศษ ในการให้รูปเกิด ย่อมยังรูปให้เกิดไม่ได้ เพราะฉะนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า **อรูป ฯ เป น วชฺชิตํ** ดังนี้ ฯ ก็ปฏิสนธิจิตและจุติจิต ไม่ใช่เป็นจิตดวงอื่น เพราะรวมอยู่ภายในภวังคจิต ๑๙ นั่นเอง เพราะฉะนั้น ท่านอาจารย์จึงไม่ทำการยกเว้นจิตทั้ง ๒ ดวง ตามที่กล่าวนั้น (ปฏิสนธิจิตและจุติจิตนั้น) ฯ ท่านไม่กระทำการยกเว้นไว้ก็จริง ถึงกระนั้น ปฏิสนธิจิตย่อมไม่ยังรูปให้เกิดขึ้นได้ เพราะอาศัยวัตถุทุรพลที่เว้นจากปัจฉาชาตปัจจัยและอันปัจจัยมีอาหารเป็นต้นไม่อุดหนุนเป็นไป เพราะตนเป็นผู้จรมา และเพราะถือเอาฐานะแห่งรูปที่มีจิตเป็นสมุฏฐานดำรงอยู่ได้ด้วยกัมมชรูปทั้งหลาย ฯ

ส่วนในจุติจิต พึงทราบวินิจฉันว่า เพราะอรรถกถาจารย์กล่าวไว้ในอรรถกถาก่อนว่า จุติจิตของพระขีณาสพเท่านั้น ย่อมไม่ยังรูปในเกิด เพราะท่านเป็นผู้มีความเป็นไปสงบดียิ่ง ในสันดานที่มีมูลแห่งวัฏฏะอันสงบระงับแล้ว ฯ แต่อาจารย์ทั้งหลายมีท่านอานันทาจารย์เป็นต้นกล่าวว่า จุติจิตของสัตว์แม้ทุกจำพวกย่อมยังรูปให้เกิดขึ้นไม่ได้ ฯ ก็บัณฑิตพึงทราบวินิจฉัยของท่านอาจารย์เหล่านั้นโดยสังเขปตามนัยที่ท่านกล่าวไว้ในมูลฎีกาเป็นต้น (และ) โดยพิสดารตามนัยที่ท่านกล่าวไว้ในอภิธัมมัตถปกาสินีฎีกา ฯ

คำว่า **ปฐมภวงฺคมุปาทาย** ความว่า จิต ๗๕ เกิดขึ้นอยู่จำเดิมแต่ภวังค์ดวงแรก เกิดในลำดับแห่งปฏิสนธิจิตนั่นแบ ย่อมยังรูปให้เกิดขึ้นได้ ฯ แต่จิตที่ตั้งอยู่แล้ว หรือกำลังแตกไป ย่อมไม่ยังรูปให้

เกิดขึ้นได้ เพราะประกอบด้วยความสามารถในอันให้เกิดในอุปปาท-ขณะเท่านั้น โดยการได้ปัจจัยมีอนันตรปัจจัยเป็นต้น ฯ

กิริยาเดินเป็นต้น ชื่อว่าอิริยาบถ เพราะเป็นทางแห่งความเป็นไปของการเคลื่อนไหว คือกิริยาทางร่างกาย ฯ โดยเนื้อความได้แก่รูปปวัติ ซึ่งมีการกำหนดด้วยการเดินเป็นต้นนั้น ฯ อัปปนาชวนะอุดหนุนอิริยาบถแม้นั้น คือค้ำจุนตามที่เป็นไปแล้ว ฯ เหมือนอย่างว่าเมื่อภวังคจิตที่ไม่ถูกวิถีจิตปะปนเป็นไปอยู่ อวัยวะทั้งหลาย ย่อมนิ่งเฉยอยู่ฉันใด เมื่อจิต ๓๒ เหล่านี้ ที่อาจารย์กำลังจะกล่าว และชาครณจิต ๒๖ กำลังเป็นไปอยู่ อวัยวะทั้งหลายจะสงบนิ่งเฉลยอยู่ฉันนั้นหามิได้ ฯ ก็ในกาลนั้น อวัยวะทั้งหลายที่ยกขึ้นแล้วและยกขึ้นแล้วจะเป็นไปโดยความเป็นอิริยาบถ ตามที่เคลื่อนไหวไปแล้วนั่นแลคือย่อมยังวิญญัติให้ตั้งขึ้น ฯ มิใช่ยังรูปและอิริยาบถอย่างเดียวเท่านั้นให้เกิดขึ้น ฯ แต่บัณฑิตพึงทราบสันนิษฐานในคำว่า **โวฏฺฐพฺพน ฯ เป ฯ ชเนนฺติ** นี้ แม้โดยคำอันไม่แปลกกันว่า โวฏฐวนจิตและชวนจิต ที่เป็นไปในมโนทวารเท่านั้น ให้เกิดวิญญัติได้ฉันใด และโสมนัสชวนะเฉพาะที่ถึงมโนทวารให้เกิดความร่าเริงได้ฉันนั้น เพราะชวนะทั้งหลายที่เป็นไปทางทวาร ๕ หย่อนกำลังโดยรอบ ฯ ก็บรรดารูปอิริยาบถและวิญญัตินี้ อิริยาบถหรือวิญญัติที่พ้นไปจากรูปย่อมไม่มีก็จริง ถึงอย่างนั้นก็ดี จิตที่ยังรูปให้เกิดขึ้นทั้งหมด ย่อมช่วยค้ำจุนอิริยาบถ และให้วิญญัติเกิดขึ้นไม่ได้ ฯ แต่จิตทีให้วิญญัติเกิดช่วยค้ำจุนอิริยาบถโดยแท้ เพราะอิริยาบถกับวิญญัติไม่มีการเว้นจากกัน

(พรากจากกันไม่ได้) ฯ เพื่อแสดงความพิเศษแห่งคำว่า "จิตที่ช่วยค้ำจุนอิริยาบถและยังรูปให้เกิดขึ้น" นี้ ท่านอาจารย์จึงทำการถือเอาอิริยาบถและวิญญัติต่างหากจากรูป ฯ

คำว่า เตรส ความว่า โสมนัสชวนจิต ๑๓ คือ จากกุศล ๔ จากอกุศล ๔ จากกิริยา ๕ ฯ ปุถุชนย่อมหัวเราะด้วยกุศลจิตและอกุศลจิต ๘ ฯ พระเสขะย่อมหัวเราะด้วยจิต ๖ เว้นจิตที่สหรคตด้วยทิฏฐิ ฯ ส่วยพระอเสขะยิ้มแย้มด้วยกิริยาจิต ๕ ฯ แม้บรรดากิริยาจิตที่สหรคตด้วยโสมนัสทั้ง ๕ นั้น เพราะพุทธเจ้าทั้งหลายทรงแย้มพระโอฐด้วยกิริยาจิตที่เป็นสเหตุกะ ๔ เท่านั้น หาทรงแย้มด้วยอเหตุกจิตไม่ ฯ อาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า ก็เพราะพระบาลีว่า พระผู้มีพระภาคพุทธเจ้า ผู้ทรงบรรลุพระญาณอันไม่ติดขัดในส่วนแห่งกาลมีอดีตกาลเป็นต้น ทรงประกอบด้วยธรรม ๓ ประการเหล่านี้ ทรงมีกายกรรมทุกอย่างมีพระญาณเป็นหัวหน้า เป็นไปตามพระญาณ ดังนี้ ความเป็นไปแห่งหสิตุปบาทจิตที่เว้นจากปัญญาเครื่องพิจารณาไม่สมควรแก่พระพุทธเจ้าทั้งหลายเลย ฯ ก็เหตุแห่งการทรงแย้มของพระพุทธเจ้าทั้งหลายเหล่านั้น แม้อันหสิตุปบาทจิตให้ทรงเป็นไปอยู่ ชื่อว่าเป็นไปตามพระญาณทั้งนั้น เพราะเป็นไปตามปุพเพนิวาสญาณ อนาคตตังสญาณ และสัพพัญญุตญาณ ฉะนี้ ฯ ก็เพราะกระทำอธิบายไว้อย่างนี้ พระอรรถกถาจารย์จึงกล่าวไว้ในอรรถกถาว่า "จิตนี้ ย่อมบังเกิดในกาลที่สุดแห่งญาณทั้งหลายเหล่านั้น ที่ทรงประพฤติมาแล้ว " ฯ เพราะฉะนั้น ใคร ๆ ไม่อาจเพื่อจะห้ามความเป็นไปแห่งหสิตุปบาทจิตนั้น

แก่พระพุทธเจ้าทั้งหลายได้ ฯ ภาวะแห่งฤดูและโอชะ มีกำลังในฐิติ-ขณะเท่านั้น เพราะได้ความสนับสนุนจากปัจจัยมีปัจฉาชาตปัจจัยเป็นต้น เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงได้กล่าวคำมีอาทิว่า **เตโชธาตุ ฐิติปฺปตฺตา** (เตโชธาตุถึงฐิติขณะแล้ว) ดังนี้ ฯ

[อธิบายรูปที่เกิดจากสมุฏฐานทั้ง ๔]

หทัยรูปและอินทรียรูปทั้ง ๘ ชื่อว่ากัมมรูป (รูปเกิดจากกรรม) เพราะเกิดจากกรรมอย่างเดียว ฯ แท้จริง รูปที่เกิดแล้ว กำลังเกิด และจักเกิด ท่านก็เรียกว่า กัมมชรูป เหมือนอุทาหรณ์ว่า น้ำนาที่เสียแล้ว กำลังเสีย และจักเสีย ท่านเรียกว่า **ทุฏฺฐํ** (นมเสีย)[๑] ฉะนั้น ฯ รูปทั้ง ๓ มีลหุตาเป็นต้น ไม่จัดเป็นกัมมชรูป เพราะเล็งถึงปัจจัยที่เป็นปัจจุบัน ฯ เมื่อถือเอาความโดยประการนอกนี้ ภาวรูป ๒ พึงมีได้ทุกกาล เพราะฉะนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า รูป ๓ มีลหุตาเป็นต้น ย่อมเกิดจากฤดู จิต และอาหาร ฯ รูป ๑๘ คือ รูปที่เกิดแต่กรรมล้วน ๆ ๘ อย่าง และบรรดาสมุฏฐานที่เกิดทั้ง ๔ รูปที่เกิดแต่กรรมอีก ๘ อย่าง ชื่อว่ากัมมชรูป ฯ รูป ๑๕ ด้วยสามารถแห่งวิการรูป ๕ เสียง ๑ อวินิพ-โภครูป ๘ อากาสรูป ๑ ชื่อว่ารูปเกิดแต่จิต ฯ รูป ๑๓ คือ เสียง ๑ ลักขณะรูป ๓ มีลหุตาเป็นต้น อวินิพโภครูป ๘ อากาสรูป ๑ ชื่อว่ารูปเกิดแต่ฤดู ฯ รูป ๑๒ ด้วยสามารถแห่งรูปมีลหุตารูป ๓ เป็นต้น อวิ-นิพโภครูป ๘ อากาสรูป ๑ ชื่อว่าอาหารชรูป (รูปเกิดจากอาหาร) ฯ]

๑. มณิสารมัญชุสา เป็น ทุทฺธํ คือ น้ำนม (ขีรํ ทุทฺธํ ปโย ถญฺญํ) หมายความว่า น้ำนมที่รีดแล้ว กำลังรีด และจักรีด ก็เรียกว่ น้ำนม (คือคงรูปศัพท์เป็น ทุทฺธํ อยู่นั่นเอง) ฯ

พระผู้มีพระภาคทรงประกาศไว้ว่า ลักขณรูป ย่อมไม่มีบังเกิดจาปัจจัยพวกไหน ฯ เพราะเป็นเพียงสภาพแห่งรูปที่กำลังบังเกิดเป็นต้น คือรูปที่กำลังบังเกิด กำลังแก่ และกำลังแตกไป คือเพราะเว้นสักว่าสภาพเสียแล้ว ก็ไม่มีลักษณะมีชาติเป็นต้นของตน ฯ จริงอยู่ ลักษณะมีชาติเป็นต้น ย่อมมีแก่จักษุเป็นต้น ที่ประกอบด้วยอุปปาทขณะเป็นต้น ฯ แต่ลักษณะมีชาติเป็นต้น ไม่มีแก่ชาติเป็นต้นอย่างนั้น ฯ ถ้าลักษณะมีชาติเป็นต้น พึงมีแก่รูปที่กำลังเกิดเป็นต้นแม้เหล่านั้น อันเป็นเพียงสภาพลักษณะมีชาติเป็นต้น ก็จะพึงมีแก่รูปที่กำลังแก่ และกำลังแตกสลายเป็นต้น แม้เหล่านั้น ซึ่งเป็นเพียงสภาพ ฯ เมื่อเป็นอย่างที่ว่ามานี้ ก็ไม่ต้องกำหนดเลย ฯ ก็ความที่ชาติเกิดจากปัจจัยบางอย่าง พระผู้มีพระภาคทรงอนุญาตไว้ในพระบาลีเป็นต้นว่า ธรรมเหล่านี้ คือรูปายตนะ สัททายตนะ คันธายตนะ รสายตนะ โผฏฐัพพายตนะ อากาสธาตุ อาโปธาตุ ความเบาแห่งรูป ความอ่อนโยนแห่งรูป ความเหมาะแก่การงานแห่งรูป ความเจริญขึ้นแห่งรูป ความสืบต่อแห่งรูป อาหารที่ทำเป็นคำ ๆ มีจิตเป็นสมุฏฐาน ดังนี้ แม้นั้น บัณฑิตพึงทราบว่า ทรงหมายเอาความที่ปัจจัยอันยังรูปให้เกิด อาศัยความเกิดแห่งรูป ไม่ลดละความขวนขวาย เป็นสภาพหาได้ (มีได้) โดยความเป็นวิการแห่งธรรมที่เกิดอยู่ ในขณะที่เข้าถึงความเป็นปัจจัย ฯ แม้ในพระบาลีที่ว่า ภิกษุทั้งหลาย ชาติอันปัจจัยปรุงแต่ อาศัยปัจจัยเกิดขึ้น ชรามรณะอันปัจจัยปรุงแต่ง อาศัยปัจจัยเกิดขึ้น ดังนี้ มีความมุงหมาย (มีอธิบาย) อย่างนี้ว่า (ตรัสเช่นนั้น) ก็เพราะเป็นลักษณะแห่งชาติชราและมรณะ

ที่อาศัยเหตุเกิดขึ้น ฯ เพราะเหตุนั้น พระโบราณาจารย์ทั้งหลายจึงได้กล่าวไว้ว่า

ความที่ชาติเกิดจากปัจจัยบางอย่างโดย-
ปริยาย (และ) ความเป็นสังขตะ พระผู้มี
พระภาคตรัสไว้ในธรรม ๓ อย่าง มีชาติ
เป็นต้น ในพระบาลี เพราะสังขตธรรม
(๓ อย่าง มีชาติเป็นต้น) เป็นสภาวะ ฯ

[อธิบายรูปกลาปต่าง ๆ]

ก็เพราะรูปเหล่านี้ เมื่อบังเกิดจากสมุฏฐานมีกรรมเป็นต้น ย่อมไม่เกิดแยกกัน โดยที่แท้ ย่อมเกิดรวมเป็นหมวดเดียวกัน เพราะฉะนั้น เพื่อแสดงการกำหนดนับรูปเป็นหมวด ๆ และสรูป ท่านอาจารย์จึงกล่าวคำว่า **เอกุปฺปาท** เป็นอาทิ ฯ

บทว่า **สหวุตฺติโน** ความว่า มีความเป็นไปร่วมกันด้วยสามารถแห่งรูปที่เข้าถึงกลาปเป็นหมวด ๆ มิใช่ด้วยสามารถแห่งความเป็นไปร่วมกันและกันแห่งกลาปทั้งหมด ฯ รูปที่ชื่อว่าทสกะ เพราะอรรถว่ามีประมาณ ๑๐ ฯ คำนี้เป็นชื่อแห่งหมวด ฯ ทสกะที่ท่านกำหนดด้วยจักษุ หรือว่าทสกะที่มีจักษุนั้นเป็นประธาน ชื่อว่าจักขุทสกะ ฯ แม้ในทสกะที่เหลือก็มีนัยอย่างนี้ ฯ แม้เสียงนั้นเสียงมีไม่ได้ เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า วจีวิญญัติทสกะ[๑] ฯ เพื่อจะหลีกเลี่ยงคำ

๑ นับอวินิพโภครูป ๘ วจีวิญญัติ ๑ สัททรูป ๑ เป็น ๑๐ เรียกวจีวิญญัติทสกะ ดูคำแปลบาลีหน้า ๒๗๒-๒๗๓ ฯ

ถามว่า ก็กลาป ๒๑ เหล่านี้ แม้ทั้งหมด ย่อมมีได้ในทุก ๆ หมวด หรือว่าบางกลาปมีได้ในบางหมวด ดังนี้ ท่านอาจารย์จึงได้กล่าวคำว่า **ตตฺถ** เป็นต้น ฯ

บัดนี้ เพื่อจะแสดงประวัติแห่งรูปตามที่กล่าวแล้วเหล่านั้น (หรือแห่งกลาปเหล่านั้น) ด้วยสามารถแห่งความเกิด ด้วยสามารถแห่งปวัติกาลและปฏิสนธิกาล และด้วยสามารถแห่งกำเนิด ท่านอาจารย์จึงได้กล่าวคำว่า **สพฺพานิปิ ปเนตานิ** เป็นอาทิ ฯ

บทว่า **ยถาหํ** ความว่า โดยสมควรแก่สัตว์ผู้มีภาวรูปและอายตนะบริบูรณ์ ฯ พวกสัตว์ที่เกิดในที่หมักหมม มีดอกบัว , มลทินครรภ์แห่งกุมารเป็นต้น ชื่อว่าสังเสทชะ ฯ เหล่าสัตว์ที่ชื่อว่าอุปปาติกะ เพราะอรรถว่า ความผุดเกิดขึ้นมีแก่สัตว์เหล่านั้น ฯ ก็ในคำว่า อุปปาติกะ นี้ ท่านถือเอาความผุดเกิดขึ้นอันพิเศษ ด้วยสามารถกำหนดคติอย่างสูง ดุจอุทาหรณ์ในประโยคว่า **อภิรูปสฺส กญฺญา ทาตพฺพา** (พึงยกนางสาวให้แก่บุรุษผู้มีรูปสวย) ฯ คำว่า ๗ ทสกะย่อมปรากฏ ดังนี้ ท่านอาจารย์กล่าวไว้ เพราะ ๗ ทสกะมีได้ โดยความเป็นสัตว์มีอายตนะบริบูรณ์ ฯ คำว่า **กทาจิ น ลพฺภนฺติปิ** ดังนี้ ท่านกล่าวไว้ด้วยสามารถแห่งสัตว์ผู้บอดแต่กำเนิด ผู้หนวกแต่กำเนิด ผู้ไม่มีฆานะแต่กำเนิด กะเทย และสัตว์ผู้เกิดในต้นกัลป์ ฯ บัณฑิตพึงทราบสันนิษฐานว่า บรรดาสัตว์เหล่านั้น พวกอุปปาติกะที่บังเกิดในสุคติ ด้วยกรรมมีอานุภาพมาก ไม่ได้จักขุ โสตะ และฆานะ เพราะประกอบด้วยความบกพร่องแห่งอินทรีย์ ฯ เหล่าสังเสทชสัตว์ ไม่ได้ภาวรูป ด้วยสามารถแห่งอุปปาติกะผู้เกิดใน

ปฐมกัลป์ ฯ แต่การไม่ได้จักขุ โสตะ และภาวรูปในทุคติ ด้วยสามารถแห่งสัตว์ผู้เป็นสังเสทชะและอุปปาติกะ แม้ทั้ง ๒ พวก การไม่ได้ฆานะด้วยสามารถแห่งสังเสทชะพวกเดียว มิใช่ด้วยสามารถแห่งอุปปาติกะ ฯ

จริงตามนั้น พระผู้มีพระภาคตรัสอายตนะของอุปปาติกสัตว์ผู้มีอินทรีย์บริบูรณ์ว่ามี ๑๑ เว้นสัททายตนะ ของอุปปาติกะผู้บอดว่ามี ๑๐ เว้นจักขวายตนะ ของอุปปาติกะผู้หนวกว่ามี ๑๐ เหมือนกัน เว้นโสตายตนะ ของอุปปาติกะผู้ทั้งบอดทั้งหนวกว่ามี ๙ เว้นจักขวายตนะและโสตายนะทั้ง ๒ นั้น ของคัพภเสยยกสัตว์ว่ามี ๗ เว้นอายตนะคือจักขุ โสตะ ฆานะ ชิวหา และสัททายตนะ โดยบาลีในธรรมหทยวิภังค์ว่า (ขันธ์ ๕ ย่อมปรากฏแก่สัตว์ทุกจำพวก) ในขณะที่อุบัติในกาม-ธาตุ อายตนะของสัตว์บางชนิดปรากฏมี ๑๑ บางชนิดมี ๑๐ บางชนิดอื่นอีกมี ๑๐ บางชนิดมี ๙ บางชนิดมี ๗ ดังนี้ ฯ ก็ถ้าอุปปาติกสัตว์ที่ไม่มีฆานะ พึงมีไซร้ พระผู้มีพระภาคเจ้าพึงตรัสอายตนะ ๑๐ ไว้ ๓ หน ด้วยสามารถแห่งอุปาติกสัตว์ผู้บอด อุปปาติกสัตว์ผู้หนวกและอุปปาติกสัตว์ผู้ไม่มีฆานะ, ๙ อายตนะ ๓ หน ด้วยสามารถแห่งอุปปาติกสัตว์ผู้ทั้งบอดทั้งหนวก อุปปาติกะผู้ทั้งบอดทั้งไม่มีฆานะ และอุปปาติกะผู้ทั้งหนวกทั้งไม่มีฆานะ และ ๘ อายตนะ ด้วยสามารถแห่งอุปปาติกะผู้ที่บอดทั้งหนวกทั้งไม่มีฆานะ ฯ แต่พระองค์ไม่ได้ตรัสไว้อย่างนี้ ฯ เพราะฉะนั้น ความวิกลด้วยฆานะจึงไม่มีแก่อุปปาติกสัตว์ดังนี้แล ฯ อีกประการหนึ่ง พระอรรถกถาจารย์กล่าวไว้ในอรรถกถายมกปกรณ์ว่า อุปปาติกสัตว์ที่ไม่มีฆานะไม่มี ถ้ามี พระผู้มีพระภาค

จะต้องตรัสว่า อายตนะของอุปปาติกสัตว์บางชนิดมี ๘ ดังนี้ ฯ

ส่วนสังเสทชสัตว์ ไม่มีฆานะ อันใคร ๆ ไม่อาจค้านได้ เพราะบาลีมีอาทิว่า ในขณะที่อุบัติในกามธาตุ ดังนี้ พระผู้มีพระภาคตรัสหมายเอากำเนิดแห่งอุปปาติกสัตว์เท่านั้นด้วย หมายเอาเฉพาะคัพภเสวยยกสัตว์ เพราะเหตุที่การถือเอาอายตนะ ๘ ไม่มีแก่สัตว์จำพวกอื่นด้วย ฯ ส่วนคำใดในอรรถกถาว่า พระผู้มีพระภาคตรัสอายตนะ ๑๑ สงเคราะห์สังเสทชกำเนิดไว้ ในพวกอุปปาติกสัตว์ โดยเป็นกำเนิดที่มีอายตนะบริบูรณ์ แม้คำนั้น พระอรรถกถาจารย์ก็กล่าวไว้ ด้วยสามารถการสงเคราะห์สัตว์จำพวกสังเสทชะ เฉพาะที่มีอายตนะบริบูรณ์เข้าในจำพวกอุปปาติกะ ฯ ส่วนอาจารย์พวกอื่นสันนิษฐานว่า ในคัมภีร์ยมกปกรณ์ พระผู้มีพระภาคตรัสถึงฆานะและชิวหา เป็นอายตนะที่มีปกติไปด้วยกัน ดังนี้แล้ว พรรณนาถึงความไม่มีแห่งสัตว์แม้ที่ไม่มีฆานะเท่านั้น เพราะสัตว์ที่ไม่มีชิวหาไม่มีเลย ฯ แม้ในยมกปกรณ์นั้นพระผู้มีพระภาคก็ตรัสถึงฆานะและชิวหาเหล่านั้น เป็นอายตนะเป็นไปร่วมกัน ด้วยสามารถความไม่เป็นไปในภพแผนกหนึ่ง ๆ โดยพุทธประสงค์อย่างนี้ว่า จักขุและโสตะ เว้นฆานะและชิวหาเสีย เป็นไปในรูปภพฉันใด ฆานะและชิวหาจะเว้นจากกันและกันเป็นไปฉันนั้นหามิได้ เพราะฆานะและชิวหาแม้ทั้ง ๒ ไม่เกิดในรูปภพ เพราะฉะนั้น ใคร ๆ จึงไม่อาจจะกล่าวว่า สัตว์พวกสังเสทชะไม่มีฆานะ ก็หาได้ไม่ ดังนี้และ ฯ

[อธิบายเวลารูปกลาปปรากฏแก่คัพภเสยยกสัตว์]

พวกสัตว์ที่ชื่อว่าคัพภเสยยกะ เพราะอรรถว่า นอนอยู่ในครรภ์

คือในท้องของมารดา ฯ คัพภเสยยกะเหล่านั้นนั่นแล ชื่อว่าสัตว์ เพราะเป็นผู้ข้องในอารมณ์มีรูปเป็นต้น เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่าคัพภเสยยกสัตว์ ฯ ทสกะทั้ง ๓ ที่เรียกกันว่า กลลรูป ประมวลแล้วใสแจ๋ว ประมาณเท่าหยาดน้ำมันงาที่ไหลออกแล้ว เหลือติดปลายขนแกะเส้นหนึ่ง ซึ่งจิ้มลงไปในน้ำมันงาที่ใสแล้วยกขึ้น ย่อมปรากฏแก่สัตว์พวกอัณฑชะ และชลาพุชะ อย่างนี้ ฯ ในบางคราวก็ไม่มีกลลรูปด้วยอำนาจแห่งพวกสัตว์ไม่มีภาวรูป ฯ บทว่า **ตโต ปรํ** คือ ต่อจากปฏิสนธิ ฯ บทว่า **ปวตฺติกาเล** ความว่า เพียงในสัปดาห์ที่ ๗ หรือตามมติของพระฎีกาจารย์ ในสัปดาห์ที่ ๑๑ ฯ

บทว่า **กเมน** ความว่า ตามลำดับอย่างนี้ คือ ล่วงไปได้ ๗ วัน นับแต่วันจักขุทสกะปรากฏ โสตทสกะปรากฏ ล่วงไปได้ ๗ วันนับแต่วันที่โสตทสกะปรากฏนั้น ฆานทสกะปรากฏ ล่วงไปได้ ๗ วันนับแต่วันฆานทสกะปรากฏนั้น ชิวหาทสกะปรากฏขึ้น ฯ จริงอยู่ แม้ในอรรถกถา พระอรรถกถาจารย์ก็ได้แสดงเนื้อความนี้ไว้เหมือนกัน ฯ

บทว่า **ฐิติกาลํ** ความว่า ตลอดเวลาที่ปฏิสนธิจิตตั้งอยู่ ฯ จริงอยู่ ความสืบต่อของรูปกลาป เกิดพร้อมกับปฏิสนธิจิต ย่อมยังอุตุชรูปให้เกิดขึ้นโดยลำดับเป็นต้นอย่างนี้ คือ ถึงฐานแห่งฤดูแล้วยังสุทธัฏฐกรูปให้เกิดในฐิติขณะแห่งปฏิสนธิจิตนั้น และที่เกิดแล้วในฐิติขณะถึงฐานแห่งฤดูแล้ว ย่อมยังสุทธัฏฐกรูปให้เกิด ในภังคขณะแห่งปฏิสนธิจิตนั้น ฯ

คำว่า **โอชาผรณมุปาทาย** ความว่า จำเดิมแต่เวลาที่โอชะจาก

อาหารที่มารดากลืนกิน แผ่ซ่านไปในสรีระ ตามแนวเส้นเอ็นสำหรับรับรสของคัพภเสยยกสัตว์ และจำเดิมแต่เวลาที่โอชะจากเสมหะที่อยู่ในปากเป็นต้น แผ่ซ่านไปในสรีระตามลำดับเส้นเอ็นสำหรับรับรสของพวกสัตว์ผู้เป็นสังเสทชะและอุปปาติกะ ฯ จุติจิตเกิดก่อนภวังคจิตดวงที่ ๑๗ นี้ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่าต่อจากจุติจิต ฯ กัมมชรูปยังไม่เกิดขึ้นเพราะไม่มีความตาย ในเมื่อกัมมชรูปนั้นบังเกิด ฯ สัตว์ที่ท่านเรียกว่าตาย เพราะขาดกัมมรูปไป ฯ สมดังที่ท่านโบราณาจารย์กล่าวไว้ว่า

ธรรม ๓ อย่างเหล่านี้ คือ อายุ ๑ ไออุ่น ๑
วิญญาณ ๑ ละกายนี้ไปเมื่อใด เมื่อนั้น
กายนั้น ก็ถูกทอดทิ้งนอนอยู่ เหมือนกับ
ท่อนไม้อันไร้ประโยชน์ฉะนั้น ฯ

บทว่า **ปุเรตรํ** ได้แก่ ในขณะแห่งจิตดวงที่ ๑๗ เกิดขึ้น ฯ ข้อว่า **ตโต ฯ เป ฯ โวจฺฉิชฺชติ** ความว่า จิตตชรูป และอาหารชรูปตามทีที่เกิดแล้ว ต่อจากนั้น เป็นไปชั่วเวลาเล็กน้อยดับไป เพราะไม่มีความบังเกิดแห่งกัมมชรูปเหล่านั้น ในสันดานที่ไม่มีชีวิต ฯ แต่อาจารย์พวกอื่นอีกพรรณนาว่า จิตตชรูป ขาดไปก่อนจุติจิตทีเดียว ฯ

[อธิบายเหตุที่บางรูปมีบางรูปไม่มีในรูปพรหมเป็นต้น]

ในความไม่มีฆานะ ชิวหา และกาย ในรูปโลก ท่านอาจารย์ได้กล่าวเหตุไว้แล้วเหมือนกัน ฯ แต่ภาวรูปทั้ง ๒ ย่อมไม่เป็นไปในรูปโลกนั้น เพราะภาวรูปทั้ง ๒ นั้น เป็นอุปนิสัยของกามราคะที่แรงกล้า

และเพราะพวกพรหมไม้มีภาวรูปทั้ง ๒ นั้น ฯ และกลาปของอาหาร-ชรูปก็ไม่ได้ (ในรูปโลกนั้น) เพราะอาหารแม้ที่ซึมซาบอยู่ในร่างกาย ไม่ยังรูปให้เกิดขึ้นได้ ด้วยอาหารที่กลืนกิน ฯ เพราะว่าฤดูและอาหารที่ซึมไปตามสรีระ แม้มีอยู่ ได้อุตุและอาหารภายนอกเป็นที่อาศัยแล้ว ย่อมยังอุตุรูปและอาหารรูปให้ตั้งขึ้น ฯ

บทว่า **ชีวิตนวกํ** ได้แก่ ชีวิตนวกะซึ่งมีกายทสกะเป็นที่ตั้งอยู่ เพราะไม่มีกาย ฯ บทว่า **อติริจฺฉติ** ความว่า เป็นรูปทีเหลือลงจากรูปที่จะมีได้ในปฏิสนธิกาลและปวัติกาลแห่งพรหมที่เหลือ ฯ ก็รูปที่มีสมุฏฐาน ๓ และที่มีสมุฏฐาน ๒ แห่งพวกพรหมแม้ทั้งหมด ย่อมดับพร้อมกันทีเดียว เพราะพวกพรหมไม่มีการทิ้งสรีระไว้ในเวลาตาย ฯ ในรูปพรหมทั้งหลาย (รูปวจรภูมิ) รูป ๒๓ ย่อมดับไปพร้อมกัน เพราะไม่มีรูปทั้ง ๕ ด้วยสามารถแห่งฆานะ ชิวหา กายและภาวรูป ๒ ฯ แต่อาจารย์บางพวกกล่าวว่า แม่รูปทั้ง ๓ มีลหุตาเป็นต้น ก็ไม่มีในรูปภพเหล่านั้น เพราะไม่มีความกำเริบแห่งธาตุมีอันกระทำความเฉื่อยช้าเป็นต้น ฯ คำตามที่กล่าวนั้นเป็นเหตุที่ไม่สมควร ฯ เพราะว่า ความเป็นไปแห่งธรรมที่เป็นข้าศึกต่อลหุตารูปเป็นต้นนั้น ซึ่งมีการเพ่งเอาธาตุที่จะพึงให้สงบย่อมไม่มี เพราะเมื่อเป็นเช่นนั้นความไม่มีลหุตาเป็นต้น จะไปพ้องกันในพวกสเหตุกกิริยาจิต ฯ คำว่า **สทฺโท วิกาโร** เป็นอาทิ ท่านอาจารย์กล่าวไว้ด้วยอำนาจที่ทั่วไปแม้แก่สัตว์ทุกจำพวก ฯ

[อธิบายพระนิพพาน]

พระอนุรุทธาจารย์ ครั้นแสดงจิต เจตสิก และรูป โดยวิภาคด้วย

คำมีประมาณเท่านี้แล้ว บัดนี้ เมื่อจะแสดงนิพพาน จึงกล่าวคำเป็นต้นว่า **นิพฺพานํ ปน** ดังนี้ ฯ ท่านอาจารย์แสดงความที่พระนิพพานเป็นธรรมชาตสำเร็จโดยประจักษ์แก่พระอริยบุคคลนั้น ๆ ด้วยคำว่า **จตุมคฺคญาเณน สจฺฉิกาตพฺพํ** (พึงกระทำให้แจ้งด้วยมรรคญาณ ๔) ฯ แสดงความที่พระนิพพานสำเร็จโดยอนุมานแก่พวกกัลยาณปุถุชน ด้วยบทนี้ว่า **มคฺคผลานมาลมฺพนภูตํ** (นิพพานเป็นอารมณ์ของมรรคและผล) ฯ พระนิพพานสำเร็จ (แก่กัลยาณปุถุชน) ก็โดยอนุมานว่า เพราะญาณที่มีสังขตธรรมเป็นอารมณ์ก็ดี มีบัญญัติเป็นอารมณ์ก็ดี ย่อมไม่สามารถในการตัดกิเลสขาดเด็ด และระงับซ้ำได้ ทั้งการตัดกิเลสขาดเด็ดได้เป็นต้นเล่า ก็มีอยู่ในโลก เพราะฉะนั้น ธรรมอย่างหนึ่งซึ่งตรงกันข้ามกับสังขตะและสมมติธรรม เป็นอารมณ์ของมรรคและผล ซึ่ง (ต่างก็) ทำหน้าที่ตัดกิเลสขาดเด็ดและระงับซ้ำ (เรียก) ชื่อว่านิพพาน (นั้น) จึงมีได้ ดังนี้ ฯ ก็ท่านอาจารย์คัดค้านวาทะของพวกนักปฏิบัติผิด โดยทึกทักเอาว่า "เพียงความไม่มี ก็เป็นนิพพาน" ด้วยการแสดงความสำเร็จโดยประจักษ์และโดยอนุมาน เพราะฉะนั้น พอกันทีไม่ควรจะชักช้าเกินไป ฯ

ธรรมชาตที่ชื่อว่านิพพาน เพราะออกจากตัณหา กล่าวคือเพราะร้อยรัด คือเย็บไว้ ซึ่งธรรมอันเป็นไปในไตรภูมิ ต่างโดยขันธ์เป็นต้น ด้วยสามารถเป็นไปทั้งเบื้องต่ำและเบื้องบน คือเพราะล่วงเลยจากตัณหาชื่อวานะนั้นไป ด้วยสามารถก้าวล่วงวิสัย (แห่งตัณหา) ฯ บทว่า **สภาวโต** ความว่า โดยลักษณะ คือความสงบของตน ฯ

สภาพที่ชื่อว่า **อุปาทิ** เพราะอรรถว่า ถูกอุปาทานมีกามุปาทานเป็นต้นยึดไว้มั่น ฯ คำว่า **อุปาทิ** นี้ เป็นชื่อว่าแห่งเบญจขันธ์ ฯ อุปาทินั่นแลอันเหลือจากกิเลสทั้งหลาย ฉะนั้น จึงชื่อว่าอุปาทิเสส ฯ นิพพานเป็นไปกับด้วยอุปาทิเสสนั้น เหตุนั้น จึงชื่อว่าอุปาทิเสส ฯ สอุปาทิเสสนั้นนั่นแล เป็นนิพพานธาตุ เหตุนั้น จึงชื่อว่าสอุปาทิเสสนิพพานธาตุ ฯ บทว่า **การณปริยาเยน** ความว่า โดยอ้างความมีและความไม่มีแห่งอุปาทิเสส ซึ่งเป็นเหตุในอันบัญญัติ ด้วยสามารถแห่งสอุปาทิเสส-นิพพานเป็นต้น ฯ พระนิพพานที่ชื่อว่าสุญญะนั่นแล ชื่อว่าสุญญตะเพราะเป็นธรรมชาตว่างจากราคะ โทสะ และโมหะ โดยอารมณ์และโดยสัมประโยค ชื่อว่าอนิมิตตะ เพราะเว้นจากนิมิตมีราคะเป็นต้นโดยอาการอย่างนั้น ชื่อว่าอัปปณิหิตะ เพราะเว้นจากที่ตั้งคือกิเลสมีราคะเป็นต้น โดยอาการอย่างนั้น ฯ

อีกอย่างหนึ่ง พระนิพพานชื่อว่าสุญญตะ เพราะเป็นธรรมชาตสูญจากสังขารทั้งปวง ชื่อว่าอนิมิตตะ เพราะไม่มีนิมิตคือสังขารทั้งปวงชื่อว่าอัปปณิหิตะ เพราะไม่มีที่ตั้งคือสังขารทั้งปวง ชื่อว่าอัจจุตะเพราะไม่มีความเคลื่อน ชื่อว่าอัจจันตะ เพราะก้าวล่วงส่วนสุด คือที่สุดชื่อว่าอสังขตะ เพราะไม่ถูกปัจจัยปรุงแต่ง ชื่อว่าอนุตตระ เพราะไม่มีธรรมที่ยิ่งกว่าตน หรือ[1]เพราะไม่มีธรรมที่ยิ่ง ซึ่งพึงกล่าวพร้อมกับธรรม ฯ พระพุทธเจ้าทั้งหลาย ชื่อว่าผู้พ้นจากตัณหาชื่อว่าวานะ เพราะทรงพ้นไป คือทรงปราศจากตัณหาชื่อว่าวานะ โดยประการทุกอย่าง ฯ

๑. หรือเพราะไม่มีคำตอบที่จะพึงกล่าวโดยชอบธรรม (ว่าพระนิพพาน เป็นเช่นนี้) ฯ

ชื่อว่ามเหสี เพราะอรรถว่า ทรงแสวงหา คือค้นคว้า คุณอันใหญ่ มีสีลขันธ์เป็นต้น ฯ คำว่า **อิติ จิตฺตํ** เป็นต้น เป็นคำกล่าวย้ำ ปรมัตถธรรมทั้ง ๔ มีจิตเป็นต้น ที่ได้จำแนกไว้แล้วโดยปริเฉททั้ง ๖ ฯ

พรรณนาความปริเฉทที่ ๖ แห่งฎีกาอภิธัมมัตถสังคหะ
ชื่อว่าอภิธัมมัตถวิภาวินี จบด้วยประการฉะนี้ ฯ

อภิธัมมัตถสังคหบาลีแปล*

ปริเฉทที่ ๗

[ชื่อสมุจจัยสังคหภาค]

[วัตถุธรรม ๗๒]

[สังคหคาถา]

บัดนี้ ข้าพเจ้าจักกล่าวสมุจจัย (การรวมหมวด) แห่งวัตถุธรรม ๗๒ อย่าง พร้อมทั้งลักษณะที่ข้าพเจ้ากล่าวไว้แล้ว ตามสมควรแก่การประกอบ ฯ

พึงทราบสมุจจัยสังคหะ ๔ อย่าง คือ

อกุสลสังคหะ การสงเคราะห์อกุศลธรรม ๑

มิสสกสังคหะ การสงเคราะห์ธรรมที่ผสมกัน ๑

โพธิปักขิยสังคหะ การสงเคราะห์ธรรมเป็นฝ่ายตรัสรู้ ๑

สัพพสังคหะ การสงเคราะห์ธรรมทุกอย่าง ๑

พึงทราบอย่างไร ? พึงทราบอกุศลสงเคราะห์ก่อน ฯ

อาสวะ (กิเลสเครื่องหมักดอง) ๔ คือ กามาสวะ อาสวะคือกาม ๑ ภวาสวะ อาสวะคือภพ ๑ ทิฏฐาสวะ อาสวะคือทิฏฐิ ๑ อวิชชาสวะ อาสวะคืออวิชชา ๑ ฯ

* พระอริยาเมธี ปัจจุบันเป็น พระธรรมบัณฑิต (มานิต ถาวโร ป. ธ. ๙) วัดสัมพันธ์วงศ์ พระนคร แปล.

โอฆะ (กิเลสดุจห้วงน้ำ) ๔ คือ กาโมฆะ โอฆะคือกาม ๑ ภโวฆะ โอฆะคือภพ ๑ ทิฏโฐฆะ โอฆะคือทิฏฐิ ๑ อวิชโชฆะ โอฆะคืออวิชชา ๑ ฯ

โยคะ (กิเลสเครื่องประกอบสัตว์ไว้ในภพ) ๔ คือ กามโยคะ กิเลสเครื่องประกอบคือกาม ๑ ภวโยคะ กิเลสเครื่องประกอบคือภพ ๑ ทิฏฐิโยคะ กิเลสเครื่องประกอบคือทิฏฐิ ๑ อวิชชาโยคะ กิเลสเครื่องประกอบคืออวิชชา ๑ ฯ

คันถะ (กิเลสเครื่องร้อยรัด) ๔ คือ อภิชฌากายคันถะ กิเลสเครื่องร้อยรัดกาย คือความเพ่งเล็ง ๑ พยาปาทกายคันถะ กิเลสเครื่องร้อยรัดกาย (รูปกายกับนามกาย) คือพยาบาท ๑ สีลัพพตปรามาสกาย-คันถะ กิเลสเครื่องร้อยรัดกายคือสีลัพพตปรามาส ๑ อิทังสัจจาภินิเวส-กายคันถะ กิเลสเครื่องร้อยรัดกายคือความถือมั่นว่า นี้เท่านั้นจริง อย่างอื่นเปล่า ๑ ฯ

อุปาทาน (ความยึดมั่น) ๔ คือ กามูปาทาน ความยึดมั่นกาม ๑ ทิฏฐูปาทาน ความยึดมั่นทิฏฐิ ๑ สีลัพพตูปาทาน ความยึดมั่นศีลพรต ๑ อัตตวาทูปาทาน ควมมยึดมั่นวาทะว่าตน ๑ ฯ

นิวรณ์ (ธรรมเครื่องกั้น) ๖ คือ กามฉันทนีวรณ์ ธรรมเครื่องกั้นคือความพอใจในกาม ๑ พยาบาทนีวรณ์ ธรรมเครื่องกั้นคือพยาบาท ๑ ถีนมิทธนีวรณ์ ธรรมเครื่องกั้นคือความหดหู่และเคลิบเคลิ้ม ๑ อุทธัจจกุกกุจจนีวรณ์ ธรรมเครื่องกั้นคือความฟุ้งซ่านและรำคาญ ๑ วิจิกิจฉานีวรณ์ ธรรมเครื่องกั้นคือความลังเล ๑ อวิชชา-นีวรณ์ ธรรมเครื่องกั้นคือความไม่รู้ ๑ ฯ

อนุสัย (กิเลสที่นอนเนื่องอยู่) ๗ คือ กามราคานุสัย อนุสัยคือกามราคะ ๑ ภวราคานุสัย อนุสัยคือภวราคะ ๑ ปฏิฆานุสัย อนุสัยคือปฏิฆะ ๑ มานานุสัย อนุสัยมานะ ๑ ทิฏฐานุสัย อนุสัยคือทิฏฐิ ๑ วิจิกิจฉานุสัย อนุสัยคือวิจิกิจฉา ๑ อวิชชานุสัย อนุสัยคืออวิชชา ๑ ฯ

สัญโญชน์ (กิเลสเครื่องผูก) ในพระสุตตันตะ ๑๐ คือกามราคสัญโญชน์ ๑ รูปราคสัญโญชน์ ๑ อรูปราคาสัญโญชน์ ๑ ปฏิฆสัญโญชน์ ๑ มานสัญโญชน์ ๑ ทิฏฐิสัญโญชน์ ๑ สีลัพพตปรามาสสัญโญชน์ ๑ วิจิกิจฉาสัญโญชน์ ๑ อุทธัจจสัญโญชน์ ๑ อวิชชาสัญโญชน์ ๑ ฯ

สัญโญชน์ในพระอภิธรรมแม้อื่นอีก ๑๐ คือ กามราคสัญโญชน์ ๑ ภวราคสัญโญชน์ ๑ ปฏิฆสัญโญชน์ ๑ มานสัญโญชน์ ๑ ทิฏฐิสัญโญชน์ ๑ สีลัพพตปรามาสสัญโญชน์ ๑ วิจิกิจฉาสัญโญชน์ ๑ อิสสาสัญโญชน์ ๑ มัจฉริยสัญโญชน์ ๑ อวิชชาสัญโญชน์ ๑ ฯ

กิเลส (เครื่องทำให้ใจเศร้าหมอง) ๑๐ คือ โลภะ ความโลภ ๑ โทสะ ความขัดเคือง ๑ โมหะ ความแลง ๑ มานะ ความถือตัว ๑ ทิฏฐิ ความเห็นผิด ๑ วิจิกิจฉา ความสงสัย ๑ ถีนะ ความท้อแท้ ๑ อุทธัจจะ ความฟุ้งซ่าน ๑ อหิริกะ ความไม่ละอาย ๑ อโนตตัปปะ ความไม่เกรงกลัว ๑ ฯ

ก็บรรดาอกุศลธรรมมีอาสวะเป็นต้น ท่านประสงค์เอาตัณหาซึ่งมีกามภพนั้นเป็นที่ตั้ง โดยชื่อว่ากามภพ ในอกุศลสังคหะนี้ ฯ ทิฏฐิคตะนั่นแล ที่เป็นไปแล้วอย่างนั้น ท่านเรียกว่า สีลัพพตปรามาส (การยึด

ถือศีลพรต) ว่า อิทังสัจจาภินิเวส (ความถือมั่นว่านี้เท่านั้นจริง อย่างอื่นเปล่า) ว่า อัตตวาท (วาทะว่าตน) ฉะนี้แล ฯ

[สังคหคาถา]

ปาปสังคหะ (อกุศลสังคหะ) นี้ ท่านกล่าวไว้
๙ อย่าง คือ อาสวะ โอฆะ โยคะ และคันถะ
มีอย่างละ ๓ โดยวัตถุธรรม อุปาทานท่านกล่าว
ไว้ ๒ อย่าง นิวรณ์ ควรมี ๘ อย่าง อนุสัยมี
เพียง ๖ อย่าง สัญโญชน์กล่าวไว้ ๙ อย่าง
กิเลสกล่าวไว้ ๑๐ อย่าง ฯ

[มิสสกสังคหะ]

ในมิสสกสังคหะ มีเหตุ ๖ อย่าง คือ โลภะ ๑ โทสะ ๑ โมหะ ๑ อโลภะ ๑ อโทสะ ๑ อโมหะ ๑ ฯ

องค์ฌาน ๗ คือ วิตก ๑ วิจาร ๑ ปีติ ๑ เอกัคคตา ๑ โสมนัส ๑ โทมนัส ๑ อุเบกขา ๑ ฯ

องค์มรรค ๑๒ คือ สัมมาทิฏฐิ ๑ สัมมาสังกัปปะ ๑ สัมมา-วาจา ๑ สัมมากัมมันตะ ๑ สัมมาอาชีวะ ๑ สัมมาวายามะ ๑ สัมมา-สติ ๑ สัมมาสมาธิ ๑ มิจฉาทิฏฐิ ๑ มิจฉาสังกัปปะ ๑ มิจฉา-วายามะ ๑ มิจฉาสมาธิ ๑ ฯ

อินทรีย์ ๒๒ คือ จักขุนทรีย์ ๑ โสตินทรีย์ ๑ ฆานินทรีย์ ๑ ชิวหินทรีย์ ๑ กายินทรีย์ ๑ อิตถินทรีย์ ๑ ปุริสินทรีย์ ๑ ชีวิตนทรีย์ ๑ มนินทรีย์ ๑ สุขินทรีย์ ๑ ทุกขินทรีย์ ๑ โสมนัสสินทรีย์ ๑

โทมนัสสิทรีย์ ๑ อุเปกขินทรีย์ ๑ สัทธินทรีย์ ๑ วิริยินทรีย์ ๑ สตินทรีย์ ๑ สมาธินทรีย์ ๑ ปัญญินทรีย์ ๑ อนัญญตัญญัสสามีตินทรีย์ ๑ อัญญินทรีย์ ๑ อัญญาตาวินทรีย์ ๑ ฯ

พละ ๙ คือ สัทธาพละ ๑ วิริยพล ๑ สติพละ ๑ สมาธิพละ ๑ ปัญญาพละ ๑ หิริพละ ๑ โอตตัปปพละ ๑ อหิริกพละ ๑ อโนตตัปปพละ ๑ ฯ

อธิปติ ๔ คือ ฉันทาธิปติ ๑ วิริยาธิปติ ๑ จิตตาธิปติ ๑ วีมังสาธิติ ๑ ฯ

อาหาร ๔ คือ กวฬิงการาหารที่ ๑ ผัสสาหารที่ ๒ มโนสัญเจตนาหารที่ ๓ วิญญาณหารที่ ๔ ฯ

ก็ในมิสสกสังคหะนี้ บรรดาอินทรีย์ทั้งหลาย โสดาปัตติมรรคญาณ ท่านเรียกว่า อนัญญตัญญัสสามีตินทรีย์ อรหัตตผลญาณ เท่าเรียกว่า อัญญาตาวินทรีย์ ญาณ ๖ ในท่ามกลาง ท่านเรียกว่า อัญญินทรีย์ ฯ

ส่วนชีวิตทรีย์ มี ๒ อย่าง ด้วยสามารถแห่งรูปและอรูป (รูปชีวิตนทรีย์และอรูปชีวิตนทรีย์) ฯ องค์ฌานไม่ได้ในปัญจวิญญาณ พละไม่ได้ในจำพวกอวิริยะ องค์มรรคไม่ได้ในจำพวกอเหตุกะ ฯ อนึ่ง เอกัคคตาในจิตที่สัมปยุตด้วยวิจิกิจฉา ไม่ถึงความเป็นมรรค อินทรีย์และพละ ฯ เฉพาะในทวิเหตุกชวนะและติเหตุกชวนะ มีได้เพียงอธิบดีอย่างเดียว ตามสมควรแก่การสมภพ ฉะนี้และ ฯ

[สังคหคาถา]

มิสสกสังคหะ ซึ่งเคล้าคละไปด้วยกุศลธรรม
เป็นต้น ท่านกล่าวไว้ ๗ อย่าง คือ โดยวัตถุ-

ธรรม เหตุท่านกล่าวไว้ ๖ อย่าง องค์ฌาน
กล่าวไว้ ๕ อย่าง องค์มรรคกล่าวไว้ ๙ อย่าง
อินทรียธรรมกล่าวไว้ ๑๖ และพลธรรมกล่าว
ไว้ ๙ อย่าง อธิบดีกล่าวไว้ ๔ อย่าง อาหารก็
อย่างนั้น (กล่าวไว้ ๔ อย่างเหมือนกัน) ฯ

ในโพธิปักขิยสังคหะ พึงทราบสติปัฏฐาน ๔ คือ กายานุปัสสนาสติปัฏฐาน ๑ เวทนานุปัสสนาสติปัฏฐาน ๑ จิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน ๑ ธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน ๑ ฯ

สัมมัปปธาน ๔ คือ เพียงละบาปอกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว ๑ เพียงเพื่อระวังบาปอกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดไม่ให้เกิดขึ้น ๑ เพียรยังกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น ๑ เพียรเพื่อความเจริญยิ่ง ๆ ขึ้นไป แห่งกุศลธรรมที่เกิดแล้ว ๑ ฯ

อิทธิบาท (คุณเครื่องให้สำเร็จความประสงค์) ๔ อย่าง คือ ฉันทิทธิบาท อิทธิบาทคือฉันทะ ๑ วิริยิทธิบาท อิทธิบาทคือวิริยะ ๑ จิตติทธิบาท อิทธิบาทคือจิตตะ ๑ วีมังสิทธิบาท อิทธิบาทคือวีมังสา ๑ ฯ

อินทรีย์ (ธรรมเป็นใหญ่) ๕ อย่าง คือ สัทธินทรีย์ อินทรีย์คือศรัทธา ๑ วิริยนทรีย์ อินทรีย์คือวิริยะ ๑ สตินทรีย์ อินทรีย์คือปัญญา ๑ ฯ สมาธินทรีย์ อินทรีย์คือสมาธิ ๑ ปัญญินทรีย์ อินทรีย์คือปัญญา ๑ ฯ

พละ (ธรรมเป็นกำลัง) ๕ อย่าง คือ สัทธาพละ กำลังคือศรัทธา ๑ วิริยพละ กำลังคือวิริยะ ๑ สติพละ กำลังคือสติ ๑ สมาธิพละ กำลังคือสมาธิ ๑ ปัญญาพละ กำลังคือปัญญา ๑ ฯ

โพชฌงค์ ๗ คือ สติสัมโพชฌงค์ ๑ ธัมมวิจยสัมโพชฌงค์ ๑ วิริยสัมโพชฌงค์ ๑ ปีติสัมโพชฌงค์ ๑ ปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ ๑ สมาธิสัมโพชฌงค์ ๑ อุเปกขาสัมโพชฌงค์ ๑ ฯ

องค์มรรค ๘ คือ สัมมาทิฏฐิ ๑ สัมมาสังกัปปะ ๑ สัมมาวาจา ๑ สัมมากัมมันตะ ๑ สัมมาอาชีวะ ๑ สัมมาวายามะ ๑ สัมมาสติ ๑ สัมมาสมาธิ ๑ ฯ ก็บรรดาธรรมเหล่านี้ สัมมาสติอย่างเดียวเท่านั้น ท่านเรียกว่า สติปัฏฐาน ๔ ฯ และสัมมาวายามะ (อย่างเดียวเท่านั้น) ท่านเรียกว่า สัมมัปปธาน ๔ เหมือนกัน ฯ

[สังคหคาถา]

ธรรมเหล่านี้มี ๑๔ อย่างโดยสภาพ คือ ฉัททะ ๑ จิตตะ ๑ อุเบกขา ๑ ศรัทธา ๑ ปัสสัทธิ ๑ ปีติ ๑ สัมมาทิฏฐิ ๑ สัมมาสังกัปปะ ๑ สัมมาวายามะ ๑ วิรัติทั้งสาม ๑ สัมมาสติ ๑ สัมมาสมาธิ ๑, โดยประเภทแห่งธรรมมี ๓๗ อย่าง, ในโพธิปักขิยสังคหะนั้น มีการสงเคราะห์ (การประมวล) ๗ อย่าง ฯ ธรรม ๙ อย่าง คือ สัมมาสังกัปปะ ๑ ปัสสัทธิ ๑ ปีติ ๑ อุเบกขา ๑ ฉันทะ ๑ จิตตะ ๑ วิรัติทั้งสาม ๑ มีฐานเดียวกัน วิริยะมี ๙ ฐาน สติมี ๘ ฐาน สมาธิมี ๔ ฐาน ปัญญามี ๕ ฐาน ศรัทธามี ๒ ฐาน นี้เป็นวิภาคอันประเสริฐแห่งธรรมสูงสุด

๓๗ อย่าง ฯ ในโลกุตตรจิตทั้ง ๘ ธรรม ๓๗
มีทั้งหมดก็มี ไม่มีสังกัปปะและปีติก็มี แม้ใน
โลกิยจิตก็มีได้ ในเวลาวิสุทธิทั้ง ๖ เป็นไป
ตามสมควรแก่การประกอบ ฯ

ในสัพพสังคหะ พึงทราบขันธ์ ๕ คือ รูปขันธ์ ๑ เวทนาขันธ์ ๑ สัญญาขันธ์ ๑ สังขารขันธ์ ๑ วิญญาณขันธ์ ๑ ฯ

อุปาทานขันธ์ ๕ คือ รูปปทานขันธ์ ๑ เวทนูปาทานขันธ์ ๑ สัญญูปาทานขันธ์ ๑ สังขารรูปาทานขันธ์ ๑ วิญญาณูปาทาขันธ์ ๑ ฯ

อายตนะ ๑๒ คือ จักขวายตนะ (อายตนะคือตา) ๑ โสตายตนะ (อายตนะคือหู) ๑ ฆานายตนะ (อายตนะคือจมูก) ๑ ชิวหายตนะ (อายตนะคือลิ้น) ๑ กายายตนะ (อายตนะคือกาย) ๑ มนายตนะ (อายตนะคือใจ) ๑ รูปายตนะ (อายตนะคือรูป) ๑ สัททายตนะ (อายตนะคือเสียง) ๑ คันธายตนะ (อายตนะคือกลิ่น) ๑ รสายตนะ (อายตนะคือรส) ๑ โผฏฐัพพายตนะ (อายตนะคือโผฏฐัพพะ) ๑ ธัมมายตนะ (อายตนะคือธรรม) ๑ ฯ

ธาตุ ๑๘ คือ จักขุธาตุ ๑ โสตธาตุ ๑ ฆานธาตุ ๑ ชิวหาธาตุ ๑ กายธาตุ ๑ รูปธาตุ ๑ สัททธาตุ ๑ คันธธาตุ ๑ รสธาตุ ๑ โผฏฐัพพธาตุ ๑ จักขุวิญญาณธาตุ ๑ โสตวิญญาณธาตุ ๑ ฆาน-วิญญาณธาตุ ๑ ชิวหาวิญญาณธาตุ ๑ กายวิญญาณธาตุ ๑ มโนธาตุ ๑ ธัมมธาตุ ๑ มโนวิญญาณธาตุ ๑ ฯ

อริยสัจ ๔ คือ ทุกขอริยสัจ ๑ ทุกขสมุทัยอริยสัจ ๑ ทุกขนิโรธ-อริยสัจ ๑ ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจ ๑ ฯ

ก็บรรดาธรรมเหล่านี้ ธรรม ๖๙ ด้วยสามารถเจตสิก, สุขุมรูป และนิพพาน ถึงการนับว่า ธัมมายตนะและธัมมธาตุ ฯ มนายตนะอย่างเดียว กระจายออกไปด้วยสามารถแห่งวิญญาณธาตุ ๗ อย่าง ฯ

[สังคหคาถา]

ธรรม ๕ เหล่านี้ คือ รูป เวทนา สัญญา
เจตสิกที่เหลือ และวิญญาณ ตรัสเรียกว่า
ขันธ์ ๕ ฯ อนึ่ง ธรรมที่เป็นไปในภูมิ ๓
ตรัสเรียกว่า อุปาทานขันธ์ ๕ พระนิพพานพ้น
จากการสงเคราะห์เข้าในขันธ์ เพราะไม่มีการ
จำแนก ฯ โดยความต่างแห่งทวารและอารมณ์
อายตนะมี ๑๒ และธาตุมี ๑๘ โดยลำดับแห่ง
ทวารอารมณ์และวิญญาณที่อาศัยทวารและ
อารมณ์ทั้ง ๒ และธาตุมี ๑๘ โดยลำดับแห่ง
ภูมิทั้ง ๓ นั้นเกิด ฯ วัฏฏะเป็นไปใน
พระนิพพาน ชื่อว่านิโรธ โลกุตตรมรรค
ท่านเรียกว่ามรรค[๑] ฯ ธรรมที่สัมปยุตตด้วยมรรค
และผล พ้นจากสัจจะ ๔ ฯ สัพพสังคหะ
กล่าวไว้โดยประเภท ๕ อย่าง ฉะนี้แล ฯ

ปริเฉทที่ ๗ ชื่อว่าสมุจจยสังคหวิภาค ในอภิธัมมัตถสังหะ
จบด้วยประการฉะนี้ ฯ

๑. มรรคท่านกล่าว โลกุตตรมรรค ฯ

พรรณนาความปริเฉทที่ ๗*

[ข้อความเบื้องต้น]

ประกอบความว่า วัตถุธรรม คือสภาวธรรม มี ๗๒ ประเภท พร้อมทั้งลักษณะ คือมีความคิดเป็นต้นเป็นลักษณะ ที่พระอนุรุทธาจารย์ได้กล่าวไว้แล้ว ด้วยสามารถแห่งจิต เจตสิก นิปผันนรูป และนิพพาน บัดนี้ ข้าพเจ้า (พระสุมังคลาจารย์) จักกล่าวสมุจจัย (การรวม) คือสมุจจยราสี (กองการรวม) ซึ่งต่างด้วยอกุศลสังคหะเป็นต้น แห่งสภาวธรรมเหล่านั้น ตามที่ประกอบกันได้ คือตามสมควรแก่การประกอบกัน ด้วยอำนาจการรวมอย่างหนึ่ง ๆ ฯ

การสงเคราะห์ (ประมวล) ธรรมที่เป็นอกุศลล้วน ๆ ด้วยอำนาจแห่งธรรมที่เป็นสภาคกัน ชื่อว่าอกุศลสังคหะ ฯ การสงเคราะห์ธรรมที่ปะปนกัน ด้วยอำนาจแห่งกุศลเป็นต้น ชื่อว่ามิสสกสังคหะ ฯ การสงเคราะห์โพธิปักขิยธรรมที่มีในฝ่ายอริยมรรค กล่าวคือการตรัสรู้สัจจะ ด้วยอำนาจอรรถที่เป็นสภาคกันแห่งธรรมทั้งหลายต่างด้วยธรรมมีสติปัฏฐานเป็นต้น ชื่อว่าโพธิปักขิยสังคหะ ฯ การสงเคราะห์ธรรมทุกอย่างเข้าด้วยกัน ด้วยอำนาจแห่งขันธ์เป็นต้น ชื่อว่าสัพพสังคหะ ฯ

* พระอริยเมธี ปัจจุบันเป็น พระธรรมบัณฑิต (มานิต ถาวโร ป.ธ. ๙) วัดสัมพันธวงศ์ พระนคร แปล.

[อธิบายอาสวะกิเลสเครื่องดอง]

ชื่อว่าอาสวะ โดยอรรถว่า หมักอยู่นาน เพราะไม่ปรากฏที่สุดเบื้องต้น หรือเพราะไหลจากทวาร ๖ มีจักขุทวารเป็นต้น ไปในอารมณ์ทั้งหลาย ดุจของเน่าไหลออกจากแผลฉะนั้น ฯ อีกอย่างหนึ่งชื่อว่าอาสวะ เพราะอรรถว่า ไหลไป คือเป็นไปจากภพจนกระทั่งภวัคคพรหม จากธรรมจนกระทั่งโคตรภู ฯ ก็ อา อักษร ในคำว่า อาสวา นี้ มีอวธิ (เขตแดน) เป็นอรรถ ฯ ก็เขตแดนมี ๒ อย่าง ด้วยอำนาจแห่งมริยาทและอภิวิธี ฯ ใน ๒ อย่างนั้น เขตแดนที่เป็นกระทำกิริยาให้อยู่เพียงภายนอก ดุจในอุทาหรณ์เป็นต้นว่า ฝนตกจนถึงเมืองปาฏลีบุตร ชื่อว่ามริยาทะ (เขตไปถึง) ฯ เขตแดนที่เป็นไปทำกิริยาให้แผ่ไปตลอด ดุจอุทาหรณ์เป็นต้นว่า เสียงขจรไปกระทั่งภวัคคพรหม ชื่อว่าอภิวิธี (เขตแผ่ไปตลอด) ฯ ก็ในบทว่า อาสวา นี้ พึงเห็น อา อักษร ลงในอภิวิธี ฯ จริงอย่างนั้น ธรรมมีโลภะเป็นต้นเหล่านี้ ย่อมเป็นไปได้ในภวัคคพรหม ซึ่งเป็นที่เกิดและเป็นอารมณ์กับในโคตรภูซึ่งเป็นอารมณ์ด้วย ฉะนี้แล ฯ บัณฑิตพึงทราบสันนิษฐานว่า ถึงเมื่อธรรมเหล่าอื่นมีมานะเป็นต้น ซึ่งไหลไปจนถึงภวังคพรหมและจนถึงโคตรภูมีอยู่ ธรรมทั้ง ๓ มีโลภะเป็นต้นเหล่านี้เท่านั้นนิยมใช้โดยความเป็นอาสวะ เพราะซึบซาบเอิบอาบไปทั่ว ด้วยอำนาจการถือว่าเป็นตนและเป็นของ ๆ ตน เพราะเหตุที่เป็นเช่นกับของหมักดอง ด้วยอรรถว่า ทำให้เมา ฯ

อาสวะคือกาม ชื่อว่ากามาสวะ ได้แก่กามราคะ ฯ ความกำหนัด

ด้วยอำนาจความพอใจในรูปภพและอรูปภพ ชื่อว่าภวาสวะ ได้แก่ความติดใจในฌาน ฯ ความกำหนัด เฉพาะที่สหรคตด้วยสัสสตทิฏฐิ ท่านสงเคราะห์ลงในภวาสวะนี้เหมือนกัน ฯ บรรดาราคะ ๓ อย่าง ตามที่กล่าวแล้วนั้น ความกำหนัดด้วยอำนาจความพอใจ (ในรูปภพและอรูปภพ) ที่ ๑ ชื่อว่าความกำหนัด (เป็นไป) ในอุปบัติภพ ความกำหนัด (คือความติดใจในฌาน) ที่ ๒ ชื่อว่าความกำหนัด (ที่เป็นไป) ในกรรมภพ ความกำหนัด (ที่สหรคตด้วยสัสสตทิฏฐิ) ที่ ๓ ชื่อว่าความกำหนัดที่สหรคตด้วยภวทิฏฐิ ฯ ทิฏฐิ ๖๒ อย่าง ชื่อว่าทิฏฐาสวะ ฯ ความไม่รู้ในฐานะ ๘ คือ ในสัจจะ ๔ มีทุกข์เป็นต้น ในส่วนสุดเบื้องต้น ในส่วนสุดเบื้องปลาย ทั้งในส่วนสุดเบื้องต้นและเบื้องปลาย และในปฏิจจสมุปบาท ชื่อว่าอวิชชาสวะ ฯ

[อธิบายโอฆะกิเลสดุจห้วงน้ำ]

ห้วงน้ำ ท่านเรียกว่า โอฆะ เพราะท่วมทับ (สัตว์) แล้วพัดไป หรือเพราะให้จมลง คือเพราะทำให้อยู่ภายใต้แล้วพัดไป ได้แก่เพราะให้จมดิ่งลง ฯ ก็ธรรมมีโลภะเป็นต้นเหล่านี้ ครอบงำนำสัตว์ทั้งหลายไป (ครอบงำห้ำหั่นสัตว์ทั้งหลาย) คือเป็นเหมือนให้สัตว์ทั้งหลายจมลงในวัฏฏะ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่าโอฆะ เพราะเป็นเช่นกับห้วงน้ำ ฯ ก็ในโอฆนิเทศนี้ อาสวะนั่นแล ท่านเรียกว่า โอฆะ เพราะมีอรรถตามที่กล่าวแล้ว ฯ

[อธิบายโยคะ คันถะ และอุปาทาน]

ธรรมที่กล่าวแล้วในหนหลังนั่นแล ชื่อว่าโยคะ เพราะอรรถว่า

ประกอบเหล่าสัตว์ไว้ในวัฏฏะ หรือในเครื่องยนต์คือภพเนืองนิตย์ กับผลกรรม หรือกับภพอื่นเป็นต้น หรือกับทุกข์ ฯ ชื่อว่ากายคันถะ เพราะอรรถว่า ร้อยรัดรูปกายกับด้วยนามกาย หรือกายที่ยังไม่มาถึงกับด้วยกายปัจจุบัน คือเกี่ยวประสานไว้ให้เปลื้องได้โดยมาก ฯ การยึดถือโดยประการอื่น คือโดยไม่เป็นจริง อย่างนี้ว่า ความบริสุทธิ์มีได้ด้วยศีลและด้วยวัตร มีศีลวัตรอย่างโคเป็นต้น และด้วยทั้ง ๒ อย่าง ชื่อว่า **ปรามาส** ฯ ความถือมั่น คือความยึดมั่นว่า นี้เท่านั้นจริง อย่างอื่นเปล่า ชื่อว่า **อิทังสัจจาภินิเวส** ฯ ชื่อว่า **อุปาทาน** เพราะอรรถว่า ยึดอารมณ์หนักแน่น คือมั่งคง เหมือนงูรัดกบฉะนั้น ฯ ความยึดมั่นคือกาม ชื่อว่า **กามุปาทาน** อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า **กามุปาทาน** ก็เพราะยึดมั่นซึ่งกาม (หรือเพราะเป็นกิริยาที่สัตว์ยึดมั่นซึ่งกาม) ฯ การถือศีลวัตรเป็นต้น ด้วยเข้าใจอย่างนี้ว่า ความบริสุทธิ์จากสงสารของเราจะมีได้ด้วยศีลวัตรเป็นต้นนี้ ชื่อว่า **สีลัพพตุปาทาน** ฯ สภาพที่ชื่อว่า **วาทะ** เพราะอรรถว่า เป็นเหตุกล่าว ฯ สภาพที่เป็นเหตุกล่าวซึ่งอัตตา (ตัวตน) ที่เดียรถีย์กำหนดไว้ ๒๐ อย่าง โดยอำนาจอัตตาที่แยกจากขันธ์และไม่ยากจากขันธ์ ชื่อว่า **อัตตวาทะ** ฯ อัตตวาทะนั่นแล เป็นอุปาทาน เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า **อัตตวาทุปาทาน** ฯ

[อธิบายนีวรณ์]

ธรรมที่ชื่อว่านีวรณ์ เพราะอรรถว่า กางกั้นกุศลจิตที่จะเกิดขึ้นด้วยอำนาจแห่งฌานเป็นต้น คือไม่ให้กุศลจิตนั้นเกิดขึ้นด้วยอาการ

อย่างนั้น ฯ อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่านีวรณ์ เพราะอรรถว่า ปิดกั้นปัญญา-จักษุ ฯ กาม กล่าวคือความกำหนดอย่างแรงกล้าในกามคุณ ๕ นั่นเอง เป็นฉันทะ เพราะอรรถว่า พอใจด้วย ฉะนั้น จึงชื่อว่ากามฉันทะ ฯ กามฉันทะนั้นนั่นและ เป็นนีวรณ์ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่ากามฉันท-นีวรณ์ ฯ สภาพที่ชื่อว่าพยาบาท เพราะอรรถว่า เป็นเหตุวิบัติ คือพินาศแห่งจิต ได้แก่โทสะ ๙ อย่าง ด้วยมีอาฆาตวัตถุต่าง ๆ ที่เป็นไปโดยนัยเป็นต้นว่า เขาได้ประพฤติความพินาศแก่เราแล้วเป็นเหตุ หรือ ๑๐ อย่าง รวมกับความโกรธโดยมิใช่เหตุ ฯ พยาบาทนั่นแลเป็นนีวรณ์ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่าพยาบาทนีวรณ์ ฯ นีวรณ์คือถีนมิทธะ ชื่อว่า ถีนมิทธนีวรณ์ ฯ อุทธัจจกุกกุจจนีวรณ์ก็อย่างนั้น ฯ มีคำถามสอดเข้ามาว่า ก็เพราะเหตุไร ธรรมที่แตกต่างกันเหล่านี้พระผู้มีพระภาคจึงตรัสไว้อย่างละ ๒ (ถีนะกับมิทธะ อุทธัจจะกับกุกกุจจะ) โดยความเป็นนีวรณ์อย่างหนึ่ง ๆ ฯ แก้ว่า เพราะมีกิจ อาหาร และธรรมที่เป็นปฏิปักษ์เหมือนกัน ฯ จริงอยู่ ถีนะและมิทธะมีการทำให้จิตตุปบาทถึงความหดหู่เป็นกิจเหมือนกัน อุทธัจจะและกุกกุจจะมีการทำความไม่สงบเป็นกิจเหมือนกัน ฯ อนึ่ง ธรรม ๒ อย่างข้างต้น มีความคร้านและความบิดกายเป็นอาหาร ฯ อธิบายว่า เป็นเหตุ ฯ (ธรรม ๒) อย่างหลังมีความคำนึงถึงความเสื่อมญาติเป็นอาหาร ฯ อนึ่ง ความเพียรเป็นคู่ปรับแก่ธรรม ๒ อย่างข้างต้น ความสงบเป็นคู่ปรับแก่ธรรม ๒ อย่างข้างหลัง ฉะนี้แล ฯ เพราะฉะนั้น พระโบราณาจารย์จึงกล่าวว่า

บรรดานีวรณ์เหล่านี้ อุทธัจจกุกกุจจะ และ
ถีนมิทธะ พระชินเจ้าผู้คงที่ ทรงกระทำให้เป็น
เพียงอย่างเดียว เพราะมีกิจ อาหาร และธรรม
คู่ปรับเป็นอย่างเดียวกัน ฯ เพราะอุทธัจจกุก-
กุจจะเป็นต้นเหล่านั้น มีความหดหู่และความ
ไม่สงบเป็นกิจ มีความคร้านกายและความ
คำนึงถึงญาติเป็นเหตุ มีความเพียงและความ
สงบเหล่านี้เป็นคู่ปรับ (เป็นปฏิปักษ์) ฯ

[อธิบายอนุสัย]

ธรรมที่ชื่อว่าอนุสัย เพราะอรรถว่า ตามนอนเนื่องอยู่ในสันดาน เพราะอรรถว่า ยังละไม่ได้ อธิบายว่า สบเหตุเหมาะก็เกิดขึ้น ฯ จริงอยู่ กิเลสที่ยังละไม่ได้ ควรแก่การเกิดขึ้นในเมื่อมีการได้เหตุ เป็นเหมือนนอนเนื่องอยู่ในสันดาน เพราะฉะนั้น กิเลสที่มีลักษณะเครื่องกำหนดเช่นนั้น เรียกว่า อนุสัย ฯ ก็กิเลสเหล่านั้น ที่ยังเป็นอนาคต ท่านเรียกว่า อนุสัย โดยนิปปริยาย ถึงที่เป็นอดีตและปัจจุบัน ก็เรียกว่าอนุสัยเหมือนกัน เพราะมีการเกิดขึ้นนั้นเป็นสภาพ ฯ จริงอยู่ เพราะความต่างกันแห่งกาล ธรรมทั้งหลายไม่มีสภาพต่างกัน (ไม่มีความต่างกันแห่งสภาพ) ฯ ท้วงว่า ถ้าว่า กิเลสที่ชื่อว่าอนุสัย เพราะอรรถว่า ยังละไม่ได้ไซร้ กิเลสแม้ทั้งหมด ที่ยังละไม่ได้ ก็ควรชื่อว่าอนุสัยมิใช่หรือ ฯ แก้ว่า พวกเราไม่ดูดว่า ที่ชื่อว่าอนุสัย ด้วยเหตุเพียงยังละไม่ได้ ที่จริง เราพูดว่า กิเลสที่ยังถึงความมีกำลังแรง

โดยอรรถว่า ยังละไม่ได้ ชื่อว่าอนุสัย ฯ ก็การถึงกำลังแรงเป็นสภาพ๑ แผนกหนึ่งต่างหาก แห่งกิเลสมีกามราคะเป็นต้นเท่านั้น ไม่ทั่วไปแก่กิเลสอื่น เพราะฉะนั้น ควรพอกันทีด้วยการโต้เถียง ฯ อนุสัยคือกาม-ราคะ ชื่อว่ากามราคานุสัย ฯ

[อธิบายสัญโญชน์]

ธรรมที่ชื่อว่าสัญโญชน์ เพราะอรรถว่า ผูกโยง คือผูกมัด (เหล่าสัตว์ไว้ในวัฏฏะ) ฯ ธรรมที่ชื่อว่ากิเลส เพราะอรรถว่า เป็นเครื่องเศร้าหมองจิต คือเพราะอรรถว่า เป็นเครื่องเดือนร้อน หรือรบกวนจิต ฯ

บทว่า **กามภวนาเมน** คือ โดยชื่อแห่งอาลัมพนะ กล่าวคือ กามภพ ฯ บทว่า **ตถาปวตฺตํ** คือ ที่เป็นไปด้วยสามารถแห่งการยึดถือศีลและพรตเป็นต้น โดยประการอย่างอื่น ฯ

อาสวะ โอฆะ โยคะ และคันถะ มีอย่างละ ๓ โดยวัตถุ คือโดยธรรม ตามนัยที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ อุปาทานก็ตรัสไว้ ๒ อย่างเช่นนั้น (คือโดยวัตถุ) ด้วยอำนาจแห่งตัณหาและทิฏฐิ นีวรณ์มี ๘ เพราะแยกถีนะและมิทธะ อุทธัจจะและกุกกุจจะ ออกเป็นแผนกหนึ่ง ฯ อนุสัย มีเพียง ๖ เท่านั้น เพราะรวมกามราคานุสัยและภวราคานุสัยเข้าเป็นอันเดียวกัน โดยเป็นตัวตัณหา ฯ สัญโญชน์ท่านกล่าวไว้ ๙ อย่าง เพราะรวมสัญโญชน์ที่เป็นตัวตัณหาและเป็นตัวทิฏฐิ ซึ่งตรัสไว้ในพระสูตรและพระอภิธรรมทั้ง ๒ เข้าเป็นอย่างหนึ่ง ๆ ฯ ส่วนกิเลสมี ๑๐

๑. โยชนาประสงค์ความว่า คือ ฯ

อย่าง ทั้งโดยอำนาจพระสูตรทั้งโดยอำนาจพระอภิธรรม ฯ ข้าพเจ้าได้กล่าวการสงเคราะห์ (ประมวล) พวกบาปคืออกุศลไว้ ๙ อย่าง ด้วยประการอย่างนี้แล ฯ ก็บรรดาธรรม ๑๔ อย่าง มีโลภะเป็นต้นเหล่านี้

มีสังคหะ ๙ อย่างนี้ คือ โลภะและทิฏฐิสงเคราะห์
ลงใน ๙ ฐานและ ๘ ฐาน อวิชชาสงเคราะห์ลง
ใน ๗ ฐาน, ปฏิฆะสงเคราะห์ลงใน ๕ ฐาน
กังขาสงเคราะห์ลงใน ๔ ฐาน, มานะและอุทธัจจะ
สงเคราะห์ลงใน ๓ ฐาน, ถีนะสงเคราะห์ลงใน
๒ ฐาน, บาป คือ กุกกุจจะ มิทธะ อหิริกะ
อโนตตัปปะ อิสสะ และนิคูหนา (มัจฉริยะ)
สงเคราะห์ลงในฐานเดียว ฯ

[อธิบายองค์ฌานและองค์มรรค]

คำที่ควรกล่าวในจำพวกเหตุ ข้าพเจ้าได้กล่าวแล้วในหนหลังนั่นแล ฯ ธรรมชาตมีวิตกเป็นต้นเหล่านั้น ชื่อว่าฌาน เพราะอรรถว่าเข้าไปเพ่ง กล่าวคือเข้าไปคิดคำนึกอารมณ์ และเพราะอรรถว่า เผาธรรมที่เป็นข้าศึกตามสมควร และชื่อว่าองค์ก็เพราะเป็นเครื่องที่จะกำหนดคือรู้ โดยเป็นส่วนย่อมของหมวดธรรมทั้งหลายที่เกิดขึ้น เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่าฌานังคะ ฯ แม้เมื่อไม่มีหมวดธรรมที่พ้นไปจากส่วนย่อม วิตกเป็นต้น บัณฑิตก็คงเรียกโดยความเป็นองค์ (ส่วน) แต่ละอย่าง ๆ เหมือนองค์ (ส่วน) แห่งเสนาและองค์ (ส่วน) ของรถเป็นต้นเป็นอย่าง ๆ ฉะนั้น โดยรวมกันเข้าก็เป็นฌาน ฯ ก็บรรดาฌานังคะ

เหล่านี้ โทมนัส เป็นอกุศลฌานังคะ ที่เหลือมีวิตกเป็นต้น เป็นฌานังคะที่เป็นกุศลอกุศลและอัพยากฤต ฯ

ชื่อว่ามรรค เพราะทำให้บุคคลมุ่งหน้าตรงไปถึงสุคติ ทุคติ และนิพพาน องค์ที่เป็นทางแห่งมรรคเหล่านั้น หรือองค์แห่งอัฏฐังคิกมรรค ชื่อว่ามัคคังคะ ฯ ธรรมชาติที่ชื่อว่าสัมมาทิฏฐิ เพราะอรรถว่า เห็นถูก คือไม่ผิด (เห็นโดยชอบ คือโดยไม่วิปริต) ฯ ก็สัมมาทิฏฐินั้นมี ๑๐ อย่าง ด้วยอำนาจแห่งนัยเป็นต้นว่า ผลทานที่ให้แล้วมี หรือมี ๔ อย่าง ด้วยอำนาจแห่งกิจมีการกำหนดรู้เป็นต้น ฯ สภาพที่ชื่อว่าสัมมาสังกัปปะ เพราะอรรถว่า เป็นเครื่องดำริชอบ ฯ ความดำริชอบนั้นมี ๓ อย่าง ด้วยอำนาจดำริในการออกจากกาม ดำริในการไม่พยาบาท และดำริในการไม่เบียดเบียน ฯ การเจรจาชอบเป็นต้น ข้าพเจ้าได้ชี้แจงไว้แล้วในหนหลังนั้นแล ฯ สภาพที่ชื่อว่าสัมมาวายามะ เพราะอรรถว่า เป็นเครื่องพยายามชอบ ฯ ที่ชื่อเป็นสัมมาสติ เพราะอรรถว่า เป็นเครื่องระลึกชอบ ฯ ก็ท่านอาจารย์จักกล่าวประเภทแห่งสัมมาสังกัปปะเป็นต้นเหล่านี้ข้างหน้า ฯ สภาพที่ชื่อว่าสัมมาสมาธิ เพราะอรรถว่า เป็นเหตุตั้งมั่นแห่งจิตโดยชอบและโดยสม่ำเสมอ ฯ เอกัคคตามี ๕ อย่าง ด้วยอำนาจแห่งฌานมีปฐมฌานเป็นต้น ฯ มิจฉาทิฏฐิเป็นต้น ชื่อว่ามัคคังคะ เพราะเป็นองค์คือทางแห่งทุคติ ฯ

[อธิบายอินทรีย์และพละ]

ธรรมทั้งหลายที่ทำจักขุวิญญาณเป็นต้นให้เป็นไปตามตน ในกิจมีการเห็นเป็นต้น ทำเพศเป็นต้นให้เป็นไปตามตน ในเวลาเป็นไป

ในสันดานที่ประกอบด้วยสภาพนั้นโดยมาก ทำกัมมชรูปและสัมปยุต-ธรรมซึ่งยังเป็นอยู่ ให้เป็นไปตามตน ในขณะเป็นอยู่ ทำสัมปยุตธรรมให้เป็นไปตามตน เฉพาะในขณะรับรู้ ทำธรรมที่เกิดร่วมกันกับธรรมมีความสุขเป็นต้น ให้เป็นไปตามตน ในเวลามีความสุขเป็นต้น ทำธรรมที่เกิดร่วมกันเหล่านั้นนั่นเอง ซึ่งเป็นไปด้วยอำนาจความเชื่อเป็นต้นให้เป็นไปตามตน ในขณะมีความเชื่อเป็นต้น ทำธรรมที่เกิดร่วมกันซึ่งเป็นไปอย่างนั้น ในขณะเป็นไปด้วยอัธยาศัยว่า เราจักรู้สิ่งที่ยังไม่รู้ให้เป็นไปตามตน ทำธรรมที่เกิดร่วมกันซึ่งเป็นไปด้วยอำนาจความรู้ทั่วถึงเป็นต้น ให้เป็นไปตามตน ในขณะรู้ทั่วถึง และในความเป็นผู้รู้ทั่วถึงแล้ว (พระอรหันต์) ชื่อว่าอินทรีย์ เพราะอรรถว่า เป็นใหญ่ เพราะฉะนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวคำมีอาทิว่า **จกฺขุนฺทฺริยํ** ฯ แต่ในอรรถกถาพระพุทธโฆษาจารย์ได้มีกล่าวอรรถแห่งอินทรีย์ไว้ แม้อย่างอื่นมีอรรถว่า[๑] เป็นเครื่องหมายของสิ่งที่เป็นใหญ่เป็นต้น ฯ

คำว่า **ชีวิตนฺทริยํ** ได้แก่ชีวิตนทรีย์ ๒ อย่าง ด้วยอำนาจรูป-ชีวิตนทรีย์และอรูปชีวิตนทรีย์ ฯ อินทรีย์ของบุคคลผู้ปฏิบัติด้วยอัธยาศัยอย่างนี้ว่า เรารจักรู้อมตบท หรือจตุสัจจธรรมที่ยังไม่เคยรู้เลยในสงสารอันมีเบื้องต้นและที่สุดรู้ไม่ได้ ชื่อว่าอนัญญตัญญัสสามีตินทรีย์ ฯ ญาณที่ชื่อว่าอัญญินทรีย์ เพราะอรรถว่า รู้ทั่ว คือรู้ไม่เลยแดนที่ปฐมมรรครู้เห็น และเป็นใหญ่ด้วย ฯ อินทรีย์ของพระอรหันต์ผู้รู้ทั่วถึงแล้ว คือผู้ได้ตรัสรู้อริยสัจ ๔ แล้ว ยังดำรงชีพอยู่ ชื่อว่าอัญญาตาวินทรีย์ ฯ

๑. อินฺทฺริยลิงฺคตฺถาทโย ฯ

ก็การถือเอาปัญญินทรีย์ในที่นี้ เพื่อความแจ่มแจ้งแห่งการสรูปธรรม ฯ การถือเอาอินทรีย์มีอนัญญตัญญสสามีตินทรีย์เป็นต้น เพื่อความแจ่มแจ้งแห่งกิจพิเศษของอัธยาศัยบุคคล ฯ ก็ในที่นี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสอายตนะภายในไว้เบื้องต้น เพราะเป็นที่อาศัยพิเศษแห่งการบัญญัติว่าสัตว์ ฯ ส่วนมนินทรีย์ แม้ความตรัสไว้ในอายตนะภายในนี้เหมือนกันโดยความเหมือนกันกับภาวะแห่งอายตนะภายใน แต่ตรัสไว้ในลำดับแห่งชีวิตนทรีย์ ก็เพื่อแสดงรวมกันกับอรูปินทรีย์ (อินทรีย์ที่ไม่มีรูป) ฯ ตรัสภาวะ ๒ ไว้ในลำดับแห่งอายตนะภายในนั้น เพื่อแสดงว่า บัญญัตินี้นั้น ย่อมถึงวิภาคว่า สตรีบุรุษด้วยอำนาจแห่งภาวะเหล่านี้ ฯ ตรัสชีวิตนทรีย์ไว้ในลำดับแห่งภาวรูป ๒ นั้น เพื่อแสดงว่า บัญญัตินี้นั้น ย่อมถึงวิภาคว่า สตรีบุรุษด้วยอำนาจแห่งภาวะเหล่านี้ ฯ ตรัสชีวิตนทรีย์ไว้ในลำดับแห่งภาวนารูป ๒ นั้น เพื่อแสดงว่า อุปาทินนกธรรมเหล่านี้นั้น ย่อมตั้งอยู่ได้ด้วยอำนาจแห่งชีวิตนทรีย์นี้ ฯ ตรัสเวทนา ๕ ไว้ในลำดับแห่งชีวิตนทรีย์นั้น เพื่อแสดงว่ากองธรรมที่รู้กันว่าสัตว์ เป็นไปด้วยอำนาจความสืบเนื่อง ย่อมพระผู้มีพระภาคตรัสไว้ในลำดับแห่งเวทนา ๕ นั้น เพื่อแสดงโวทานะและสัมภาระ (ความหมดจดและการสั่งสม) ของเหล่าสัตว์ผู้อยากบริสุทธิ์จากเวทนาเหล่านั้น ฯ และตรัส ๓ อินทรีย์ไว้ในที่สุด เพื่อแสดงว่า ก็สัตว์ทั้งหลาย ผู้มีโวทานะและสัมภาระอันสั่งสมแล้ว (เต็มแล้ว) ย่อมหมดจดด้วยอินทรีย์ ๓ เหล่านี้ เพราะฉะนั้น สัตว์เหล่านั้นจึงจัดว่าเป็นผู้บรรลุความบริสุทธิ์และเสร็จกิจแล้ว ฯ ความสำเร็จเนื้อความที่ต้องการ(แห่งอินทรีย์เทศนา) มีเพียงเท่านี้ เพราะฉะนั้น จึงไม่

หมายเอาธรรมเหล่าอื่น เหตุที่ว่ามานี้เป็นเหตุแห่งการแสดงอินทรีย์เหล่านั้นตามลำดับ เพราะฉะนั้น จึงควรพอกันทีไม่ควรจะชักช้าเกินไป ฯ

กำลัง ๗ มีศรัทธาเป็นต้น ชื่อว่าพละ โดยอรรถว่า ไม่หวั่นไหวแต่ธรรมที่เป็นข้าศึก กล่าวคือความไม่มีศรัทธา ความเกียจคร้าน ความประมาท ความฟุ้งซ่าน ความไม่รู้ ความไม่ละอาย และความไม่กลัวบาปและเพราะเป็นธรรมชาตมั่นคงในสัมปยุตธรรมทั้งหลาย ฯ แต่อหิริกะและอโนตตัปปะทั้ง ๒ ชื่อว่าพละ (ในพละ ๙ อย่าง) เพราะเป็นธรรม-ชาตมั่นคงในสัมปยุตธรรมอย่างเดียว ฯ ธรรมซึ่งคุ้มกันแก่ธรรมที่เป็นไปเนื่องกับตน ชื่อว่าอธิบดี ฯ จริงอยู่ ธรรมมีฉันทะเป็นต้น ในจิตที่เกิดขึ้น ได้อุปนิสัยปรุงแต่งเบื้องต้นมีอาทิว่า ขึ้นชื่อว่าอะไรจะไม่สำเร็จแก่คนผู้มีฉันทะ ดังนี้ เป็นธุรการเป็นไปให้สัมปยุตธรรมสำเร็จโดยตนเอง ฯ ก็สัมปยุตธรรมเหล่านั้นย่อมดำเนินไปด้วยอำนาจแห่งฉันทะเป็นต้นนั้น เพราะฉะนั้น ฉันทะเป็นต้นนั้น จึงเป็นไปแก่กรรมที่เนื่องกับตนโดยเป็นใหญ่ ฯ อธิบดีและอินทรีย์มีความแปลกกันอย่างนี้คือความเป็นใหญ่ด้วยอำนาจห้ามความที่อธิบดีธรรมเหล่าอื่นเป็นอธิบดีเสียได้ ชื่อว่าอธิบดี ฯ เมื่ออินทรีย์อย่างอื่นทั้งหลาย แม้มีอยู่ เพียงการทำให้จักขุวิญญาณเป็นต้นคล้อยตามไป ในกิจมีการเห็นเป็นต้นอย่างเดียวเท่านั้น ชื่อว่าอินทรีย์ ฯ

[อธิบายอาหาร]

ธรรมที่ชื่อว่าอาหาร เพราะอรรถว่า นำรูปที่มีโอชะเป็นที่ ๘ เป็นต้นมา ฯ จริงอยู่ กวฬีการาหารย่อมนำรูปมีโอชะเป็นที่ ๘ มา ฯ

ผัสสาหารย่อมนำเวทนา ๓ มา ฯ กุศลกรรมและอกุศลกรรม กล่าวคือมโนสัญเจตนาหาร ย่อมนำปฏิสนธิในภพทั้ง ๓ ฯ ปฏิสนธิวิญญาณ กล่าวคือวิญญาณหาร ย่อมนำมารูปที่เกิดร่วมกันมา ฯ มีธรรมแม้เหล่าอื่น (มีเวทนาเป็นต้น) นำปัจจัยที่เกิดขึ้นของตน ฯ มา แม้ก็จริงถึงอย่างนั้น ธรรมเหล่านี้เท่านั้น พระผู้มีพระภาคตรัสเรียกว่า อาหาร ๔ เพราะความสงบภายในเป็นปัจจัยพิเศษ ฯ แท้จริง กวฬีการาหารเป็นปัจจัยพิเศษแก่รูปกายของเหล่าสัตว์ผู้กินกวฬีการาหาร เพราะรูปกายนั้นแม้อันปัจจัยมีกรรมเป็นต้นให้เกิดแล้ว ก็มีความเป็นไปตลอด ๑๐ ปีเป็นต้นได้โดยกำลังค้ำจุนแห่งกวฬีการาหารนั่นเอง ฯ จริงอย่างนั้น กวฬีการาหารนี้ ท่านอาจารย์ทั้งหลายกล่าวไว้ว่า เหมือนพี่เลี้ยงประคบประหงมเด็ก และเหมือนยนต์ค้ำเรือน ฯ แม้ผัสสะเมื่อถูกต้องอารมณ์เป็นที่ตั้งแห่งเวทนามีสุขเวทนาเป็นต้น ย่อมเป็นปัจจัยเพื่อความตั้งอยู่แห่งสัตว์ทั้งหลายโดยความเป็นไปแห่งเวทนามีสุขเวทนาเป็นต้น ฯ มโนสัญเจตนาประมวลมาด้วยอำนาจแห่งกุศลกรรมและอกุศลกรรมนั่นแล ย่อมเป็นปัจจัยเพื่อความตั้งอยู่แห่งสัตว์ทั้งหลาย เพราะยังมูลแห่งภพให้สำเร็จ ฯ วิญญาณที่รู้แจ้งอยู่เท่านั้น ย่อมเป็นปัจจัยแก่ความยังของสัตว์ทั้งหลาย ตามความเป็นไปแห่งนามรูป เพราะฉะนั้นธรรมเหล่านี้นั่นแล พระผู้มีพระภาคตรัสเรียกว่า อาหาร เพราะเป็นปัจจัยพิเศษแก่สันดารอันเป็นไปภายใน ด้วยประการฉะนี้ ฯ ความที่ธรรมมีผัสสะเป็นต้น เป็นที่ ๒ เป็นต้น ตรัสไว้โดยลำดับแห่งเทศนา มิใช่โดยลำดับแห่งการเกิด ฯ

ท่านอาจารย์ทำไว้ในใจซึ่งเนื้อความนี้ว่า อุเบกขา สุข และทุกข์

แม้มีอยู่ในปัญจวิญญาณเหล่านั้น พระผู้มีพระภาคไม่ทรงยกขึ้นเป็น องค์ฌาน เพราะไม่มีอาการคือการเข้าไปเพ่ง เพราะปัญจวิญญาณเป็น เพียงตกไปในอารมณ์ โดยเว้นจากวิตก ฯ แท้จริง พระผู้มีพระภาค ตรัสองค์ฌาน มีวิตกเกิดความหลัง ฯ สมาธิแม้มีอยู่ในจิต ๑๖ ดวงนั้น ก็ไม่ถึงความเป็นธรรมชาติมีกำลัง เพราะไม่มีความเพียงในจิต ๑๖ ดวง ด้วยสามารถแห่งทวิปัญจวิญญาณ มโนธาตุ ๓ และสันตีรณะ ๓ ฯ สมจริงตามที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า "พละมีความเพียงเกิดตามหลัง" ฯ อนึ่ง ในพวกอเหตุกจิต ๑๘ ย่อมไม่ได้มัคคังคะ เพราะเว้นจากเหตุ ฯ จริงอยู่ พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า มัคคังคะ (องค์มรรค) มีเหตุเกิด ตามหลัง ดังนี้ จึงได้กล่าวคำเป็นต้นว่า **ปญฺจวิญฺญาเณสุ ฯ** เชื่อมความ ด้วยคำว่า ไม่ได้องค์ฌาน ฯ ท่านอาจารย์ทำไว้ในใจว่า เอกัคคตาใน จิตที่สัมปยุตด้วยวิจิกิจฉา เป็นเพียงความหยุดอยู่แห่งจิต เพราะเว้น จากอธิโมกข์ ไม่ถึงการเรียกว่ามิจฉาสมาธิ สมาธินทรีย์ และสมาธิพละ จึงกล่าวคำเป็นต้นว่า **ตถา วิจิกิจฺฉาจิตฺเต ฯ** ท่านอาจารย์แสดงความ ไม่มีแห่งอธิบดีในจำพวกจิตที่มีเหตุเดียว ด้วยทวิเหตุกศัพท์และติเหตุก-ศัพท์ ฯ อวธารณะในคำว่า **"ชวเนเสฺวว"** นี้ ท่านกระทำไว้ เพื่อ แสดงว่า อธิบดีไม่มีการเกิดในจำพวกจิตที่เป็นโลกิยวิบาก ฯ จริงอยู่ จิตที่เป็นโลกิยวิบากเหล่านั้น ไม่ทำฉันทะเป็นต้นไว้ในเบื้องหน้าเป็นไป ฯ ท่านอาจารย์หมายเอาอธิบดีที่ได้อยู่ เพราะอธิบดีคือวีมังสา ไม่เกิดใน พวกทวิเหตุกชวนจิต และเพราะสมควรแก่ความเป็นไปของอุปนิสัยคือ การปรุงแต่งจิต จึงกล่าวว่า **ยถาสมฺภวํ ฯ** บัณฑิตย่อมได้อธิบดีเพียง อย่างเดียวเท่านั้น เพราะเมื่อมีความเป็นอย่างอื่น (คือมี ๒ มี ๓) ก็ไม่

ควรประกอบเป็นอธิบดี ฯ แท้จริง เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาค จึงไม่ตรัสโดยนัยเป็นต้นว่า อธิบดีเป็นปัจจัยโดยอธิปติปัจจัยแก่ธรรมที่สัมปยุตด้วยอธิบดี ดุจในนิเทศแห่งเหตุปัจจัยโดยนัยเป็นต้นว่า เหตุเป็นปัจจัยโดยเหตุปัจจัยแก่ธรรมที่สัมปยุตด้วยเหตุ ทรงยกอธิปติปัจจัยขึ้นด้วยอำนาจแห่งอธิบดีอย่างหนึ่ง ๆ เท่านั้น โดยนัยเป็นต้นว่า ฉันทาธิบดีเป็นปัจจัยแก่ธรรมที่สัมปยุตด้วยฉันทะ ฯ

ธรรมที่เป็นเหตุโดยวัตถุ คือโดยอำนาจธรรมมี ๖, องค์ฌานมี ๕ เพราะโสมนัสโทมนัสและอุเบกขา รวมเข้าไว้ในฐานเดียวกันด้วยอำนาจแห่งเวทนา ฯ องค์มรรคมี ๙ เพราะรวมมิจฉาสังกัปปะ มิจฉาวายามะ และมิจฉาสมาธิ เข้าไว้ในฐานเดียวกันกับสัมมาสังกัปปะเป็นต้น โดยเป็นสภาคของวิตก วิริยะ และจิตเตกัคคตา ฯ อินทรียธรรมมี ๑๖ เพราะรวมอินทรีย์คือเวทนา ๕ เข้าในฐานเดียวกัน โดยเป็นเวทนาเหมือนกัน, และเพราะรวมอินทรีย์ที่เป็นโลกุตระ ๓ กับปัญญินทรีย์เข้าในฐานเดียวกัน โดยเป็นญาณเหมือนกัน, และเพราะแยกรูปชีวิตนทรีย์ และอรูปชีวิตนทรีย์ไว้เป็นอย่าง ๆ ฯ ส่วนพลธรรมพระผู้มีพระภาคตรัสไว้ ๙ อย่าง โดยนัยตามที่กล่าวแล้วนั่นแล ฯ อธิบดีธรรมตรัสไว้ ๔ อย่าง ฯ อาหารก็ตรัสไว้ ๔ อย่างเหมือนกัน ฯ สังคหะที่ปะปนไปด้วยกุศลเป็นต้นทั้ง ๓ อย่าง ชื่อว่ามิสสกสังคหะ เพราะระคนไปด้วยกุศลธรรมเป็นต้นนั้นนั่นแล คือมีชื่ออย่างนั้น ท่านอาจารย์กล่าวไว้ ๗ อย่าง ด้วยประการฉะนี้ ฯ ก็บรรดาธรรมมีเหตุเป็นต้นเหล่านี้

ปัญญาสงเคราะห์เข้าได้ใน ๕ ฐาน วายามะ
และเอกัคคตาแล สงเคราะห์เข้าได้ใน ๔
ฐาน จิตและสติสงเคราะห์เข้าใน ๓ ฐาน ฯ
สังกัปปะเวทนาและศรัทธา บัณฑิตกล่าวว่า
สงเคราะห์เข้าได้ใน ๒ ฐาน ธรรมที่เหลือ
๒๘ ท่านกล่าวว่า สงเคราะห์ลงในฐานอย่าง
ละ ๑ ฐาน ฯ

[อธิบายโพธิปักขิยธรรมมีสติปัฏฐานเป็นต้น]

ธรรมชาตที่ชื่อว่าปัฏฐาน เพราะอรรถว่า เป็นไปทั่วถึง[๑] อธิบายว่า เป็นไปในอารมณ์มีกายเป็นต้น ก็หยั่งเห็นเข้าไป ด้วยสามารถถือว่าไม่งามเป็นอาทิด้วย ฯ ธรรมชาตที่เป็นไปทั่วถึง[๒] (เช่นนั้น) คือสติ ชื่อว่าสติปัฏฐาน ฯ แต่สติปัฏฐานนั้นมี ๔ อย่าง ตามอำนาจความถืออาการว่าไม่งาม เป็นทุกข์ ไม่เที่ยง ไม่ใช่ตน ในกาย เวทนา จิต และธรรม และตามอำนาจการละสัญญาวิปัลลาส (ความสำคัญผิดในกายเป็นต้น) ว่า งาม เป็นสุข เที่ยง และเป็นตน เพราะฉะนั้นท่านจึงกล่าวว่า สติปัฏฐาน ๔ ฯ ที่เกิดแห่งส่วนที่น่าเกลียดมีผมเป็นต้นเพราะฉะนั้น จึงชื่อว่ากาย ฯ การตามเห็นกายนั้น คือการรำลึกนึกถึงกายนั้น ด้วยอำนาจบริกรรมและด้วยอำนาจวิปัสสนา ชื่อว่ากายานุปัสสนา ฯ การตามเห็นด้วยอำนาจเวทนา ซึ่งเป็นทุกข์เพราะทน

๑. แปลตามนัยโยชนาที่ว่า ปปุพฺโพ ฐา ปวตฺติยํ ถ้าถือว่า ฐา คตินิวตฺติยํ ก็แปลว่า ตั้งมั่นและอธิบายก็คงเป็นอย่างยิ่งนั้น ฯ ๒. หรือว่าธรรมชาติตั้งมั่น ฯ

ได้ยาก เป็นทุกข์เพราะต้องเปลี่ยนไป และเป็นสังขารทุกข์ ชื่อว่าเวทนานุปัสสนา ฯ อนึ่ง การตามเห็นจิตซึ่งแตกต่างกัน โดยความต่างแห่งสัมประโยคและภูมิ ด้วยอำนาจแห่งสราคจิตและมหัคคตจิตเป็นต้น (คือการเห็นแจ้งด้วยอำนาจบริกรรม)[๑] ชื่อว่าจิตตานุปัสสนา ฯ การตามเห็นธรรมคือสัญญาและสังขาร ซึ่งมีลักษณะแตกต่างกันทีเดียว ชื่อว่าธัมมานุปัสสนา ฯ

[อธิบายสัมมัปปธาน]

ธรรมชาตที่ชื่อว่าสัมมัปปธาน เพราะอรรถว่า เป็นเครื่องตั้งความเพียรโดยชอบ ได้แก่ความพยายาม ฯ ก็ความพยายามนั้นมี ๔ อย่าง โดยความต่างแห่งกิจ เพราะฉะนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวคำมีอาทิว่า สัมมัปปธาน ๔ ฯ ความพากเพียรด้วยอำนาจแห่งกิจมีการประกอบกัมมัฏฐาน คืออสุภมนสิการเนือง ๆ ชื่อว่าความพยายาม ฯ บทว่า **ภิยฺโยภาวาย** ได้แก่เพื่อความเจริญยิ่ง ๆ ขึ้น ฯ

[อธิบายอิทธิบาท]

ธรรมชาติที่ชื่อว่าอิทธิ เพราะอรรถว่า เป็นเหตุสำเร็จกิจมีความตั้งใจมั่นเป็นต้น ได้แก่อิทธิวิธญาณ ฯ ธรรมเป็นเครื่องถึงความสำเร็จ ชื่อว่าอิทธิบาท ฯ อิทธิบาทคือฉันทะ ชื่อว่าฉันทิทธิบาท ฯ

[อธิบายโพชฌงค์ ๗]

บุคคลผู้ชื่อว่าโพธิ เพราะอรรถว่า ตรัสรู้ ฯ อีกอย่างหนึ่ง จำเดิมแต่เริ่มวิปัสสนา พระโยคาวจรย่อมตรัสรู้ คือย่อมแทงตลอดสัจจะ

๑. ในที่อื่นไม่มี ฯ

ย่อมตื่นจากความหลับคือกิเลส หรือย่อมเบิกบานด้วยได้บรรลุมรรคผล เพราะไม่มีกิเลสกำเริบ ด้วยธรรมสามัคคี มีสติเป็นต้นอันใด ธรรม-สามัคคีอันนั้น ชื่อว่าโพธิ ฯ (ธรรม) เป็นองค์ คือเป็นเหตุของบุคคลผูตรัสรู้นั้น หรือของธรรมสามัคคีเป็นเหตุตรัสรู้นั้น เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่าโพชฌงค์ ฯ แต่โพชฌงค์นั้นมี ๗ อย่าง ด้วยอำนาจแห่งธรรมเพราะฉะนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า สติสัมโชฌงค์เป็นต้น ฯ โพชฌงค์อันดี คือสติ ชื่อว่าสติสัมโพชฌงค์ อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่าสติสัมโพชฌงค์ เพราะอรรถว่า องค์แห่งบุคคลผู้ตรัสรู้ที่ดี หรือแห่งธรรมสามัคคีเป็นเหตุตรัสรู้อันดี ฯ สภาพที่ชื่อว่าธรรมวิจัน เพราะอรรถว่า วิจัย คือไตร่ตรองธรรม ได้แก่วิปัสสนาปัญญา ฯ ในบทว่า **อุเปกฺขา** นี้ ประสงค์เอาตรัสเอาตัตรมัชฌัตตุเบกขา ฯ

ท่านอาจารย์กล่าวว่า **สตฺตธา ตตฺถ สงฺคโห** แล้ว กล่าวคำว่า **สงฺกปฺปปสฺสทฺธิ จ** ดังนี้เป็นต้น เพื่อจะแสดงสังคหะนั้นอีก ฯ บรรดาธรรมมีสังกัปปะเป็นต้นนั้น วิริยะมี ๙ ฐาน เพราะมีกิจ ๙ อย่างด้วยอำนาจแห่งสัมมัปปธาน ๔ วิริยิทธิบาท วิริยินทรีย์ วิริยพละวิริยสัมโพฌงค์และสัมมาวายามะ ฯ สติมี ๘ ฐาน เพราะมีกิจ ๘ อย่างด้วยอำนาจแห่งสติปัฏฐาน ๔ สตินทรีย์ สติพละ สติสัมโพชฌงค์และสัมมาสติ ฯ สมาธิมี ๔ ฐาน เพราะมีกิจ ๔ อย่าง ด้วยอำนาจแห่งสมาธินทรีย์ สมาธิพละ สมาธิสัมโพชฌงค์ และสัมมาสมาธิ ฯ ปัญญามี ๕ ฐาน เพราะมีกิจ ๕ อย่าง ด้วยอำนาจแห่งวีมังสิทธิบาท ปัญญินทรีย์ปัญญาพละ ธัมมวิจยสัมโพชฌงค์ และสัมมาทิฏฐิ ฯ ศรัทธามี ๒ ฐาน

เพราะมีกิจ ๒ อย่าง ด้วยอำนาจแห่งสัมธินทรีย์ และสัทธาพละ ฯ นี้เป็นวิภาคอันประเสริฐ คือยอดเยี่ยม แห่งธรรม ๓๗ อันสูงสุด คือวิเศษสุด เพราะเป็นฝ่ายแห่งธรรมเครื่องตรัสรู้ ฯ ธรรม ๓๗ ทั้งหมดมีในโลกุตตรจิตทั้ง ๘ ดวง ฯ บางทีไม่มีสังกัปปะและปีติ คือบางที่มีไม่ได้ เพราะสังกัปปะไม่เกิดในจิตที่ประกอบด้วยฌานมีทุติยฌานเป็นต้น และเพราะปีติไม่เกิดในจิตทีประกอบด้วยจตุตถฌาน และปัญจมฌาน ฯ แม้ในโลกิยจิต โพธิปักขิยธรรมบางเหล่าก็มีได้ในโลกิยจิตบางดวงเป็นอย่าง ๆ ไป ไม่มีในโลกิยจิตบางดวง ตามสมควรแก่การประกอบ คือตามอำนาจที่เหมาะสมแก่กิจนั้น ๆ ในเวลาวิสุทธิ ๖ มีสีลวิสุทธิเป็นต้นเป็นไป ฯ

[อธิบายขันธ์ ๕]

สภาคธรรม (ธรรมที่มีส่วนเหมือนกัน) นั้น ๆ ซึ่งแตกต่างกันด้วยความต่างแห่งกาลมีอดีตกาล อนาคตกาล และปัจจุบันกาลเป็นต้น ชื่อว่าขันธ์ เพราะอรรถคือกองรวมในที่เดียวกัน ฯ เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสคำเป็นต้นว่า บัณฑิตรวมย่อมรูปนั้นเข้าในที่เดียวกัน เรียกกองนี้ว่า รูปขันธ์ ฯ แต่ขันธ์เหล่านี้นั้น พระผู้มี-พระภาคตรัสไว้เพียง ๕ อย่างเท่านั้น ด้วยอำนาจการกำหนดหมายว่า ภาชนะ โภชนะ กับข้าว พ่อครัว และผู้บริโภค เพราะฉะนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวคำว่า **รูปกฺขนฺโธ** เป็นอาทิ ฯ จริงอยู่ รูปตั้งอยู่ในฐานะคล้ายกับภาชนะ เพราะเป็นที่อาศัยแห่งเวทนา ฯ เวทนาตั้งอยู่ในฐานะ

คล้ายกับโภชนะ เพราะเป็นของจะพึงกิน ฯ สัญญาตั้งอยู่ในฐานะคล้าย กับกับข้าว เพราะเป็นเหตุแห่งการได้อัสสาทะด้วยเวทนา ฯ สังขาร ตั้งอยู่ในฐานะเหมือนพ่อครัว เพราะปรุงแต่ง คือเพราะยวนใจให้ยินดี ฯ วิญญาณตั้งอยู่ในฐานะเหมือนผู้บริโภค เพราะเข้าไปบริโภค (อารมณ์) ฯ ก็ด้วยคำเพียงเท่านี้ สำเร็จความที่ประสงค์แล้ว เพราะฉะนั้น พระผู้ มีพระภาคจึงตรัสขันธ์ไว้เพียง ๕ เท่านั้น ฯ นี้แลเป็นเหตุแม้ในลำดับ แห่งเทศนา (การแสดง) เพราะทรงมีพระประสงค์จะแสดงตามลำดับ แห่งภาชนะ โภชนะ พยัญชนะ ภุญชกะ และภุญชิตา (ที่กินข้าว กับข้าว พ่อครัว และผู้กิน) ฯ

[อธิบายอุปทานขันธ์]

ขันธ์ที่เป็นอารมณ์แก่อุปาทาน ชื่อว่าอุปาทานขันธ์ แต่ ขันธ์มีรูปเป็นต้นนั้น ที่ทรงถือเอาโดยความเป็นอารมณ์แห่งอุปาทาน มี ๕ เหมือนกัน เพราะฉะนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวคำว่า **รูปูปาทาก‍ุ- ขนฺโธ** เป็นอาทิ ฯ จริงอยู่ เพื่อสงเคราะห์ธรรมที่มีส่วนเหมือนกัน ทั้งหมดเข้าด้วยกัน ธรรมมีอาสวะทั้งไม่มีอาสวะ พระผู้มีพระภาค ก็ทรงแสดงว่า ปัญจขันธ์ โดยไม่ต่างกัน ฯ แต่เพื่อแสดงธรรม ที่เป็นภูมิแห่งวิปัสสนา ธรรมที่มีอาสวะเท่านั้น ทรงแสดงว่าอุปาทาน- ขันธ์ ฯ เหมือนอย่างว่า บรรดาธรรมมีรูปเป็นต้นนี้ ธรรมมีเวทนา เป็นต้น มีอาสวะก็มี ไม่มีอาสวะก็มีฉันใด รูปจะเป็นฉันนั้นหามิได้ เพราะเป็นกามาวจรอย่างเดียว ฯ แต่บัณฑิตพึงเห็นรูปนั้นที่ทรงแสดง ไว้ในขันธ์ทั้งหลาย ด้วยอำนาจแห่งราสีของธรรมที่มีส่วนเหมือนกัน

ส่วนรูปที่ทรงแสดงไว้ในอุปาทานักขันธ์ โดยเป็นที่ตั้งแห่งอุปาทาน และโดยอำนาจแห่งราสี ฯ

[อธิบายอายตนะ]

จิตและเจตสิกมีทวารและอารมณ์นั้น ๆ ย่อมสืบต่อ คือย่อมพากเพียร ได้แก่ย่อมพยายามโดยกิจนั้น ๆ ที่จักษุและรูปเป็นต้นนี้ เพราะฉะนั้น จักขุและรูปเป็นต้นนี้ จึงชื่อว่าอายตนะ อนึ่ง จักษุและรูปเป็นต้นนี้ ย่อมแผ่ คือขยาย ธรรมเหล่านั้น ซึ่งเป็นสิ่งที่มาดำเนินกิจให้กว้างขวางออกไป อนึ่ง จักษุและรูปเป็นต้นนี้ ย่อมนำสังขารทุกข์ที่ยืดยาวไป คือให้ดำเนินต่อไป เพราะฉะนั้น จักษุและรูปเป็นต้นนี้ จึงชื่อว่าอายตนะ อนึ่ง ชื่อว่าอายตนะ ก็เพราะอรรถว่าเป็นเหตุแห่งวิญญาณมีจักขุวิญญาณเป็นต้น ฯ อีกนัยหนึ่ง ทางโลกสถานที่อยู่อาศัย บ่อเกิด ที่ประชุม และที่เกิด เขาก็เรียกกันว่าอายตนะ ฯ เพราะฉะนั้น จักษุเป็นต้น แม้เหล่านี้ ชื่อว่าอายตนะ เพราะเป็นสถานที่อยู่อาศัยแห่งวิญญาณมีจักขุวิญญาณเป็นต้น ซึ่งเป็นไปในทวารนั้น ๆ และมีอารมณ์นั้น ๆ เพราะเป็นสถานบ่อเกิดแห่งจักขุ-วิญญาณเป็นต้นนั้นนั่นแล ซึ่งเป็นไปอยู่โดยดาษดื่น เพราะเป็นสถานที่ประชุมแห่งจักขุวิญญาณเป็นต้น ซึ่งประชุมกันตามทวารและอาลัมพนะ และเพราะเป็นสถานที่เกิดของจักขุวิญญาณเป็นต้นนั้น ซึ่งเกิดอยู่ในทวารและอาลัมพนะนั้นนั่นแล ฯ แต่อายตนะเหล่านั้นมี ๑๒ อย่าง คือ อายตนะที่เป็นภายใน ซึ่งเป็นทวารมี ๖ อย่าง ที่เป็นภายนอก ซึ่งเป็นอารมณ์ มี ๖ อย่าง เพราะฉะนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวคำมี

อาทิว่า **จกฺขฺวายตนํ ฯ** จักษุนั้นด้วย เป็นอายตนะด้วย เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่าจักขวายตนะ ฯ แม้ในบทที่เหลือ ก็มีวิเคราะห์อย่างนี้ ฯ

[อธิบายการแสดงลำดับอายตนะ]

บรรดาอายตนะ ๑๒ เหล่านั้น ในพวกอายตนะภายใน จักขวายตนะแจ่มชัด เพราะมีอารมณ์เป็นสนิทัสสนะและสัปปฏิฆะ (เห็นได้และกระทบได้) เพราะฉะนั้น จักขวายตนะนั้น พระผู้มีพระภาคจึงทรงยกขึ้นไว้ก่อน ฯ ทรงยกอายตนะนอกนี้ ซึ่งมีอารมณ์เป็นอนิทัสสนะและสัปปฏิฆะ (เห็นไม่ได้แต่ถูกต้องได้) ขึ้นไว้ในลำดับแห่งจักขวายตนะนั้น ฯ ในพวกอายตนะ (มีโสตายตนะเป็นต้น) แม้นั้น โสตายตนะ พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ในลำดับแห่งจักขวายตนะ โดยรับอารมณ์ซึ่งยังไม่มาถึงได้เหมือนกัน ฯ บรรดาอายตนะ ๔ มีฆานายตนะเป็นต้นนอกนี้ ฆานายตนะตรัสไว้ก่อน เพราะมีความสามารถรับอารมณ์ได้เร็วกว่า ฯ จริงอยู่ กลิ่นของโภชนะเป็นต้น เพียงแต่วางไว้ข้างหน้า ก็กระทบที่ฆานะได้โดยฟุ้งไปตามลม ฯ แต่ตรัสชิวหายตนะไว้ในลำดับแห่งฆานายตนะนั้น โดยเป็นไปเฉพาะที่เฉพาะแห่งเพียงเอกเทศเหมือนกัน ฯ ในลำดับนั้นจึงตรัสกายายตนะซึ่งเป็นไปทั่วกายทุกแห่ง ฯ ต่อจากนั้นตรัสมานตนะซึ่งสามารถรับอารมณ์ของอายตนะทั้ง ๕ มีจักษุเป็นต้นได้ ฯ แต่พระผู้มีพระภาคตรัสอายตนะภายนอกมีรูปายตนะเป็นต้น ซึ่งเป็นอามรณ์แห่งอายตนะนั้น ๆ ตามลำดับแห่งอายตนะภายในมีจักขวายตนะเป็นต้น ตามที่กล่าวแล้ว ฯ

[อธิบายธาตุ ๑๘]

ธรรมทั้งหลายที่ชื่อว่าธาตุ เพราะอรรถว่า ทรงสภาพของตนไว้ ฯ อีกอย่างหนึ่ง ธรรมชาติที่ชื่อว่าธาตุ เพราะอรรถว่า ทรงไว้ซึ่งสังสารทุกข์เป็นอเนกประการ ตามสมควรแก่การสมภพ อนึ่ง ชื่อว่าธาตุ เพราะอรรถว่า อันสัตว์ทรงไว้ คือธารไว้ ดุจภาระอันชนผู้นำภาระไปทรงไว้ฉะนั้น อนึ่ง ชื่อว่าธาตุ เพราะอรรถว่า เป็นเพียงทรงทุกข์ไว้เท่านั้น เพราะไม่เป็นไปในอำนาจ อนึ่ง ชื่อว่าธาตุ เพราะอรรถว่า เป็นเหตุให้สัตว์เสวยสังสารทุกข์ อนึ่ง ชื่อว่าธาตุ เพราะอรรถว่า เป็นที่ตั้งอยู่ คือดำรงอยู่แห่งทุกข์มีประการอย่างนั้น อนึ่ง ชื่อว่าธาตุ เพราะอรรถว่า เป็นส่วนแห่งธรรมที่ควรรู้ ดุจธาตุส่วนย่อมแห่งสรีระมีรสและโลหิตเป็นต้น และดุจธาตุส่วยย่อมแห่งวัตถุเกิดแต่ศิลา (หรือส่วนย่อมของศิลา) มีหรดาลและมโนศิลาเป็นต้น[๑] ฯ สมดังที่ท่านอาจารย์ทั้งหลายกล่าวไว้ว่า

ธรรมชาติที่บัณฑิตนับว่าธาตุ เพราะอรรถ
ว่า ทรงไว้ซึ่งสังสารทุกข์ อนึ่ง การทรง
สังสารทุกข์ไว้ก็นับว่าธาตุ อนึ่ง เพราะ
อรรถว่า อันหมู่สัตว์ทรงไว้ อนึ่ง เพราะ
อรรถว่า เป็นเหตุให้หมู่สัตว์เสวยสังสาร-
ทุกข์ อีกอย่างหนึ่ง เพราะอรรถว่า เป็นที่
ตั้งอยู่แห่งสงสารทุกข์ อนึ่ง เพราะอรรถว่า

๑. พึงเทียบกับ สมฺโมหวิโนทนี ตอนธาตุวิภงฺคนิทฺเทสว่า ยถา จ โลกเก วิจิตฺตา หริตาล-มโนสิลาทโย สิลาวยวา ธาตุโยติ วุจฺจนฺติ เอวเมตาปิ ธาตุโย วิย ธาตุโย ฯ

เป็นดุจธาตุส่วนย่อมของสรีระ และวัตถุ

เกิดแต่ศิลา ฯ

ก็ธาตุเหล่านั้น พระผู้มีพระภาคทางแจกนายตนะออกไปเป็น ๗ ประการ ด้วยอำนาจแห่งวิญญาณธาตุทั้ง ๗ แล้วจึงตรัสไว้ ๑๘ อย่าง รวมกับอายตนะ ๑๑ ที่เหลือ เพราะฉะนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวคำว่า **จักขุธาตุ** เป็นต้น ฯ เหตุของลำดับ (แห่งการแสดงธาตุ ๕ มีจักขุธาตุเป็นต้น) บัณฑิตพึงทราบตามนัยที่กล่าวแล้ว (ในอายตนะ) ฯ

[อธิบายอริยสัจ ๔]

ธรรมชาติมีทุกข์เป็นต้น ชื่อว่าอริยะ เพราะกระทำความเป็นอริยะ ชื่อว่าสัจจะ เพราะเป็นของแท้ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่าอริยสัจ ฯ แท้จริง สัจจะเหล่านี้ ย่อมทำพระอริยบุคคล ๘ จำพวก คือ พระผู้ปฏิบัติเพื่อผล (ผู้ตั้งอยู่ในมรรค) ๔ และพระผู้ตั้งอยู่ในผล ๔ ให้สำเร็จ เพราะเมื่อไม่มีการตรัสรู้สัจจะ พระอริยบุคคลเหล่านั้น ก็ไม่เข้าถึงความเป็นพระอริยะ และเพราะเมื่อมีการตรัสรู้สัจจะนั้น พระอริยบุคคลเหล่านั้น จึงเข้าถึงความเป็นพระอริยะนั้นได้แน่นอน ฯ ก็ภาวะที่ทุกข์ สมุทัย นิโรธ และมรรคเท่านั้น เป็นธรรมชาติบีบคั้น แดนเกิดก่อน ธรรมชาติสลัดออก และเป็นธรรมชาตินำออก ตามลำดับ ส่วนธรรมเหล่าอื่นจะเป็นธรรมชาติบีบคั้นเป็นต้นไม่ได้เลย แต่ทุกข์เป็นต้นจะไม่เป็นธรรมชาติบีบคั้นเป็นต้นไม่มี เพราะฉะนั้น ทุกข์เป็นต้นเหล่านี้จึงชื่อว่าเป็นของแท้ ตามลักษณะ กล่าวคือความบีบคั้นเป็นต้น อันไม่มีในธรรมเหล่าอื่น แต่แพร่กระจายไปในธรรมมีทุกข์เป็นต้นนั้น ฯ เพราะ-

ฉะนั้น ท่านโบราณจารย์จึงได้กล่าวไว้ว่า

ธรรม ๔ ประการมีทุกข์เป็นต้น ให้สำเร็จ
พระอริยบุคคล ๔ จำพวก ผู้กำลังตัด
มลทิน และพระอริยบุคคล ๔ จำพวก
ผู้สิ้นโทษแล้ว ตามสมควรแก่การตรัสรู้
เพราะความบีบคั้นเป็นต้น จะหาไม่ได้
ในธรรมอื่น นอกจากทุกข์เป็นต้นเหล่านี้
ความที่ทุกข์เป็นต้นเหล่านี้ จะไม่บีบคั้น
เป็นต้นก็หาไม่ได้ เพราะฉะนั้นแล ทุกข์
เป็นต้นเหล่านี้ จึงชื่อว่าเป็นของจริงแท้ ฯ

อีกอย่างหนึ่ง ของจริงของพระอริยเจ้า ชื่อว่าอริยสัจ เพราะท่านจะต้องตรัสรู้ ฯ หรือของจริงของพระอริยะ คือของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า เพราะพระองค์ทรงแสดงไว้ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า อริยสัจ ฯ แต่อริยสัจนั้น มี ๔ อย่าง ด้วยอำนาจแห่งผล และเหตุที่เศร้าหมอง และไม่เศร้าหมอง (ด้วยอำนาจแห่งผลที่เศร้าหมอง ๑ เหตุที่เศร้าหมอง ๑ ผลที่ไม่เศร้าหมอง ๑ เหตุที่ไม่เศร้าหมอง ๑) เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงได้กล่าวคำมีอาทิว่า **จตฺตาริ อริยสจฺจานิ** ดังนี้ ฯ

พึงทราบวินิจฉันในบทว่า **ทุกขํ** เป็นต้นนั้น สัจจะที่ ๑ ชื่อว่า ทุกข์ เพราะเป็นของที่บัณฑิตเกลียด และเพราะเป็นของว่างเปล่า ฯ สัจจะที่ ๒ ชื่อว่าสมุทัย โดยเป็นเครื่องหมายของความเกิดทุกข์ ใน

เมื่อมีการตั้งลงแห่งปัจจัยมีกรรมเป็นต้น เพราะกระทำวิเคราะห์ว่า ทุกข์ย่อมเกิด จากตัณหานี้ ฯ เหตุเกิดแห่งทุกข์ ชื่อว่าทุกขสมุทัย ฯ ที่ชื่อว่าทุกขนิโรธ เพราะอรรถว่า เป็นที่ หรือเป็นเครื่องดับคือความไม่เกิดขึ้นแห่งทุกข์ ฯ ธรรมชาติที่ชื่อว่าทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา เพราะอรรถว่าถึงความดับทุกข์ และเป็นเหตุดำเนินไปสู่ดับความดับทุกข์นั้น ฯ

[อธิบายปกิณณกธรรม]

ธรรม ๖๙ อย่าง ด้วยอำนาจแห่งเจตสิก (๕๒) สุขุมรูป ๑๖ และนิพพาน ๑ ย่อมถึงการนับว่า ธัมมายตนะ ในจำพวกอายตนะ และว่า ธัมมธาตุ ในจำพวกธาตุ ฯ คำว่า **เสสา เจตสิก** ได้แก่เจตสิก ๕๐ ที่เหลือจากเวทนาและสัญญา ฯ ถามว่า ก็เพราะเหตุไรพระผู้มีพระภาคจึงทรงแยกเวทนาและสัญญาไว้แผนกหนึ่ง ฯ แก้ว่าเพราะ (เวทนา) เป็นความยินดีในวัฏฏธรรมและ (สัญญา) เป็นอุปกรณ์เกื้อหนุนความยินดีนั้น ฯ จริงอยู่ เวทนาเป็นไปด้วยอำนาจคือความยินดีในธรรมที่มีภูมิ ๓ ฯ และเวทนานั้นมีความเป็นไปโดยอาการยินดีนั้น ด้วยอำนาจแห่งความสำคัญผิดว่างาม ในของที่ไม่งามเป็นต้น ฉะนั้น สัญญาจึงเป็นอุปกรณ์แก่ความยินดีนั้น ฯ เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคจึงทรงแสดงแยกเวทนาและสัญญานั้นไว้ไว้ต่างหาก เพราะเป็นเหตุที่เป็นประธานแห่งสงสาร ฉะนี้แล ฯ สมจริงดังคำที่ท่านอาจารย์กล่าวไว้ว่า

เพื่อแยกแสดงส่วนที่ยินดีในวัฏฏธรรม
และส่วนที่คอยส่งเสริมส่วนที่ยินดีนั้นต่าง

หาก พระผู้มีพระภาคอจ้าจึงทรงยกขันธ์ ๒ ขึ้น
แสดงไว้ ฯ

ท่านอาจารย์ทำไว้ในใจว่า ก็พระนิพพาน พระผู้มีพระภาค ทรงสงเคราะห์ลงในอายตนะและธาตุ มิใช่หรือ ? เพราะเหตุไร จึงไม่สงเคราะห์ลงในขันธ์ จึงได้กล่าวคำเป็นอาทิว่า **เภทาภาเวน** ดังนี้ ฯ เพราะว่า การบัญญัติว่าขันธ์ โดยอรรถคือความประชุมกันแห่งธรรมทั้งหลายที่แตกต่างกัน โดยความต่างแห่งกาลมีอดีตกาลเป็นต้น เพราะ-ฉะนั้น พระนิพพานจึงนอกไป อธิบายว่า พ้นไปจากการสงเคราะห์เข้าในขันธ์ เพราะไม่มีการแยกประเภท ฯ อายตนะมี ๑๒ โดยความต่างแห่งทวาร ๖ และอารมณ์มีจำนวนเท่านั้นเหมือนกัน ฯ ธาตุมี ๑๘ โดยปริยาย คือโดยลำดับแห่งทวาร ๖ อารมณ์ ๖ และวิญญาณซึ่งมีจำนวนเท่านั้นเหมือนกัน อันอาศัยทวารและอารมณ์ทั้ง ๒ อย่างนั้นเกิด ฯ

วัฏฏะนี้มี ๓ ภูมิ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่าติภูมะ ติภูมะนั่นแหละเป็นเตภูมิกะ ฯ ที่ชื่อว่าวัฏฏะ เพราะอรรถว่า เป็นที่เป็นไปแห่งกรรมและผลแห่งกรรมนั้น ฯ บทว่า **ตณฺหา** ได้แก่ ตัณหา ๓ อย่างด้วยอำนาจกามตัณหาเป็นต้น , ตัณหาอีก ๑๘ อย่าง ด้วยอำนาจอารมณ์ ๖, ตัณหา ๕๔ อย่าง ด้วยอำนาจอดีตกาล อนาคตกาล และปัจจุบัน-กาล, และตัณหา ๑๐๘ ชนิด ด้วยอำนาจที่เป็นภายในและภายนอก ฯ ถามว่า ก็เพราะเหตุไร เมื่อมีธรรมเป็นเหตุแห่งทุกข์แม้อย่างอื่น ตัณหาเท่านั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่าสมุทัย ฯ แก้ว่า เพราะเป็นเหตุ

ที่เป็นประธาน ฯ จริงอยู่ ตัณหาเป็นเหตุพิเศษแห่งทุกข์ เพราะเป็นเหตุแห่งความวิจิตรของกรรม เพราะเข้าถึงความเป็นสหายของกรรม และเพราะเป็นเหตุนานัปการแห่งทุกข์ ฉะนี้และ ฯ ในบทว่า **มคฺโค** บัณฑิตพึงประกอบมัคคศัพท์อีกว่า มรรคที่กล่าวโดยชื่อว่านิโรธคามินี-ปฏิปทา ท่านเรียกว่า โลกุตตรมรรค ฯ

ธรรมเหล่านี้ คือ ธรรมมีผัสสะเป็นต้นที่ประกอบด้วยมรรค คือ ที่สัมปยุตด้วยมรรคที่เหลือนอกจากมรรคมีองค์ ๘ และผลพร้อมด้วยธรรมที่สัมปยุต พ้นไป คือนอกไปจากสัจจะ ๔ โดยนิปปริยาย ฯ แต่โดยปริยาย เพราะเหตุที่ท่านกล่าวคำว่า **มคฺคงฺคํ มคฺคปริยาปนฺนํ** ไว้แม้ในนิเทศแห่งอัญญาตาวินทรีย์ ในบรรดาผลธรรมจึงอาจทำการสงเคราะห์สัมมาทิฏฐิเป็นต้น ลงในมรรคสัจ และธรรมที่สัมปยุตด้วยมรรคผลนอกนี้ลงในทุกขสัจ โดยเป็นสังสารทุกข์เหมือนกัน ฯ จริงอยู่ เมื่อมีการสงเคราะห์อย่างนี้ แม้ความที่สัจจเทศนา เป็นสัพพสังคาหิกา (คือสงเคราะห์ธรรมทั้งปวง) ก็เกิดขึ้นได้ ฯ ถามว่า ก็เพราะเหตุไร ท่านอาจารย์จึงกล่าวธรรมมีขันธ์เป็นต้นเหล่านั้นไว้เป็นอันมาก ฯ แก้ว่า เพราะธรรมทั้งหลาย แม้พระผู้มีพระภาคก็ทรงแสดงไว้มากอย่างนั้นเหมือนกัน ฯ ถามว่า เพราะเหตุไรแม้พระผู้มีพระภาคจึงทรงแสดงธรรมไว้เป็นอันมากอย่างนั้น ฯ แก้ว่า เพราะทรงพระประสงค์ความอนุเคราะห์สัตว์ ๓ เหล่า ฯ จริงอยู่ สัตว์มี ๓ เหล่า ด้วยอำนาจความหลงงมงายในนาม ๑ ในรูป ๑ และในนามและรูปทั้ง ๒ นั้น ๑ ด้วยอำนาจแห่งอินทรีย์แก่กล้า ๑ ไม่แก่กล้านัก ๑ อ่อน ๑ และด้วย

อำนาจแห่งความชอบคำย่อ ๑ ชอบคำปานกลาง๑ ชอบคำพิสดาร ๑ ฯ บรรดาสัตว์ ๓ จำพวกเหล่านั้น สัตว์ผู้งมงายในนาม จะรู้จักขันธ์ได้ เพราะแจกนามไว้ ๔ อย่างในขันธ์นั้น ฯ สัตว์ผู้งมงายในนามและรูปทั้ง ๒ อายตนะได้ เพราะแจกรูปไว้ ๑๑ ทั้งกึ่ง ฯ สัตว์ผู้งมงายในนามและรูปทั้ง ๒ จะรู้จักธาตุได้ เพราะแจกนามและรูปแม้ทั้ง ๒ ไว้ในจำพวกธาตุนั้นโดยพิสดาร ฯ อนึ่ง บัณฑิตพึงประกอบคำว่า สัตว์ผู้มีอินทรีย์แก่กล้า และชอบคำย่อ รู้จักขันธ์ ดังนี้เป็นต้น ฯ แต่บัณฑิตควรเห็นว่าธรรมชาติมีขันธ์เป็นต้นทั้ง ๓ นี้นั้น นำมาซึ่งอุปการะประจักษ์ชัดตามอำนาจแห่งปวัติ (ทุกขสัจ) นิวัติ (นิพพาน) และเหตุของทั้ง ๒ นั้น (คือของปวัติเหตุ ได้แก่สมุทัยสัจ และของนิวัติเหตุ ได้แก่มรรคสัจ) มิใช่โดยประการอื่น เพราะฉะนั้น สัตว์ทั้งหลายจึงเข้าใจสัจจะได้[๑] ฯ

พรรณนาความปริเฉทที่ ๗ แห่งอภิธัมมัตถสังคหฎีกา
ชื่อว่าอภิธัมมัตถวิภาวินี จบด้วยประการฉะนี้ ฯ

๑. แต่นัยมณิสารมัญชุสาแก้ว่า พระองค์ตรัสเทศนาสัจจะ เพื่อทรงแสดงเวไนย ฯ

อภิธัมมัตถสังคบาลีแปล

ปริเฉทที่ ๘

(ชื่อปัจจัยสังคหวิภาค)

[สังคหคาถา]

บัดนี้ ข้าพเจ้ากล่าววิภาค แห่งธรรม
ทั้งหลาย ที่เป็นปัจจัย แก่สังขตธรรม
ทั้งหลาย โดยอาการที่เป็นได้ ในปริเฉท
ที่ ๘ นี้ ตามสมควร ฯ

พึงทราบปัจจัยสังคหะ (การสงเคราะห์ปัจจัย) ๒ อย่าง คือ ปฏิจจสมุปบาทนัย ๑ ปัฏฐานนัย ๑ ฯ บรรดานัยทั้ง ๒ นั้น นัยที่ท่านกำหนดโดยมาตรว่าอาการ คือภาวะแห่งธรรมที่มีปกติเกิดขึ้นโดยเป็นปัจจัยธรรมนั้น ๆ เรียกว่า ปฏิจจสมุปบาทนัย ฯ ส่วนที่เรียกว่าปัฏฐาน-นัย ก็เพราะปรารภฐิติคือปัจจัยที่ต่างออกไป ฯ แต่ท่านอาจารย์ทั้งหลายอธิบายทั้ง ๒ นัยให้พิสดารระคนปนกันไป ฯ ในนัยทั้ง ๒ นั้น นัยอย่างนี้ว่า เพราะอวิชชาเป็นปัจจัยจึงเกิดสังขาร เพราะสังขารเป็นปัจจัยจึงเกิดวิญญาณ เพราะวิญญาณเป็นปัจจัยจึงเกิดนามรูป เพราะนามรูป

* พระอริยเมธี ปัจจุบันเป็นพระธรรมบัณฑิต (มานิต ถาวโร ป. ธ. ๙) วัดสัมพันธวงศ์ พระนคร แปล.

เป็นปัจจัยเกิดสฬายตนะ เพราะสฬายตนะเป็นปัจจัยจึงเกิดผัสสะ เพราะผัสสะเป็นปัจจัยจึงเกิดเวทนา เพราะเวทนาเป็นปัจจัยจึงเกิดตัณหา เพราะตัณหาเป็นปัจจัยจึงเกิดอุปาทาน เพราะอุปาทานเป็นปัจจัยจึงเกิดภพ เพราะภพเป็นปัจจัยจึงเกิดชาติ เพราะชาติเป็นปัจจัยจึงเกิดมีชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาส, กองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ ย่อมเกิดขึ้นด้วยอาการอย่างนี้ ดังนี้ ชื่อว่าปฏิจจสมุปบาทนัย ในอธิการแห่งปัจจัยสังคหะนี้ ฯ

ในปฏิจจสมุปบาทนัยนั้น บัณฑิตพึงทราบอัทธา ๓ องค์ ๑๒, อาการ ๒๐, สนธิ ๓, สังเขป ๔, วัฏฏะ ๓, และมูล ๒ ฯ พึงทราบอย่างไร ? พึงทราบอย่างนี้ อัทธา ๓ คือ อวิชชาและสังขาร เป็นอตีตัทธา (อดีตกาล) ชาติ ชรา และมรณะ เป็นอนาคตัทธา (อนาคตกาล) องค์ทั้ง ๘ ในท่ามกลาง เป็นปัจจุปันนัทธา (ปัจจุบันกาล) ฯ องค์ ๑๒ คือ อวิชชา สังขาร วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา ตัณหา อุปาทาน ภพ ชาติ ชรา มรณะ ฯ ก็คำว่าโสกะเป็นต้น ในปฏิจจสมุปบาทนัยนี้ เป็นการแสดงผลที่ไหลออกมา (จากชาติ) ฯ แต่ในปฏิจจสมุปบาทนัยนี้ ทั้งตัณหา อุปาทาย และภพ ย่อมเป็นอันท่านถือเอาแล้วด้วยศัพท์ว่า อวิชชาและสังขาร , อนึ่ง อวิชชาและสังขาร ท่านก็ถือเอาด้วยศัพท์ว่า ตัณหา อุปาทานและภพ และผล ๕ อย่าง มีวิญญาณเป็นต้น ท่านก็ถือเอาศัพท์ว่า ชาติ ชราและมรณะเช่นเดียวกัน เพราะทำอธิบายอย่างนี้ ท่านจึงกล่าวว่า

[สังคหคาถา]

ในอดีตกาล มีเหตุอยู่ ๕ อย่าง ในปัจจุบัน -
กาล มีผลอยู่ ๕ อย่าง ในปัจจุบันกาล
มีเหตุอยู่ ๕ อย่าง ในอนาคตกาล มีผลอยู่
๕ อย่าง ดังนี้ ฯ

อาการมี ๒๐ สนธิมี ๓ และสังเขปมี ๔ ฯ พึงทราบวัฏฏะ ๓ คือ อวิชชา ตัณหา อุปาทาย เป็นกิเลสวัฏ ๑ เอกเทศแห่งภพ กล่าวคือกัมมภพและสังขาร เป็นกัมมวัฏ ๑ เอกเทศแห่งภพกล่าวคือ อุปบัติภพ และธรรมทั้งหลายที่เหลือ เป็นวิปากวัฏ ๑ ฯ และพึงทราบ มูล ๒ ด้วยอำนาจแห่งอวิชชาและตัณหา ฯ

[สังคหคาถา]

ก็เพราะธรรมอันเป็นมูลเหล่านั้นนั่นแล
ดับ วัฏฏะที่เป็นไปในภูมิทั้ง ๓ จึงดับ
และเพราะอาสวะเกิด อวิชชาย่อมเจริญยิ่ง
แก่เหล่าสัตว์ผู้ถูกลมสลบคือ ชรา และ
มรณะบีบคั้นเนือง ๆ ฯ พระสัมมาสัม-
พุทธเจ้าผู้เป็นมหามุนี ทรงบัญญัติวัฏฏะ
อันเป็นไปในภูมิทั้ง ๓ ที่หมุนไปไม่ขาด
สาย ไม่มีจุดเริ่มต้นอย่างนี้ ว่าปฏิจจ-
สมุปบาท ด้วยประการฉะนี้ ฯ

นัยอย่างนี้ว่า เหตุปัจจัย อารัมมณปัจจัย อธิปติปัจจัย อนันตรปัจจัย สมนันตรปัจจัย สหชาตปัจจัย อัญญมัญญปัจจัย นิสสยปัจจัย อุปนิสสยปัจจัย ปุเรชาตปัจจัย ปัจฉาชาตปัจจัย อาเสวนปัจจัย กัมมปัจจัย วิปากปัจจัย อาหารปัจจัย อินทริยปัจจัย ฌานปัจจัย มัคคปัจจัย สัมปยุตตปัจจัย วิปปยุตตปัจจัย อัตถิปัจจัย นัตถิปัจจัย วิคตปัจจัย อวิคตปัจจัย ดังนี้ ชื่อว่าปัฏฐานนัย ในอธิการแห่งปัจจัยสังคหะนี้ ฯ ในปัฏฐานนัยนั้น ฯ

[สังคหถาถา]

ปัจจัยทั้งหลาย มี ๖ อย่าง คือ ส่วนนาม
เป็นปัจจัยแก่นาม โดยอาการ ๖ อย่าง ๑
เป็นปัจจัยแก่นามและรูป ๕ อย่าง ๑ กลับ
เป็นปัจจัยแก่รูปอีกอย่างเดียว ๑ และรูป
เป็นปัจจัยแก่นามอย่างเดียว ๑ ฯ บัญญัติ
นามและรูปเป็นปัจจัยแก่นาม ๒ อย่าง ๑
นามรูปทั้ง ๒ เป็นปัจจัยแก่นามรูปทั้ง ๒
๙ อย่าง ๑, คืออย่างไร ฯ

คืออย่างนี้

นามเป็นปัจจัยเฉพาะแก่นามเท่านั้น ๖อย่าง คือธรรมทั้งหลาย คือจิตและเจตสิกที่ดับไปไม่มีระหว่าง เป็นปัจจัยแก่ธรรมคือจิตและเจตสิก ซึ่งเป็นปัจจุบัน ด้วยสามารถแห่งอนันตรปัจจัย สมนันตรปัจจัย นัตถิปัจจัย และวิคตปัจจัย, ชวนะก่อน ๆ เป็นปัจจัยแก่ชวนะหลัง ๆ ด้วยสามารถแห่งอาเสวนปัจจัย, ธรรมทั้งหลายค้อจิตและเจตสิก ซึ่งเกิด

ร่วมกัน เป็นปัจจัยแก่กันและกัน ด้วยสามารถแห่งสัมปยุตตปัจจัย ๑ ฯ นามย่อมเป็นปัจจัยแก่นามรูป ๕ อย่าง คือ เหตุ องค์ฌาน และองค์มรรคเป็นปัจจัยแก่นามรูปที่เกิดร่วมกัน ด้วยอำนาจแห่งเหตุปัจจัยเป็นต้น, เจตนาที่เกิดร่วมกัน เป็นปัจจัยแก่นามรูปที่เกิดร่วมกัน เจตนาที่เกิดต่างขณะกัน เป็นปัจจัยแก่นามรูปที่เกิดเพราะกรรม ด้วยอำนาจแห่งกัมมปัจจัย วิบากขันธ์เป็นปัจจัยแก่กันและกัน และแก่รูปที่เกิดร่วมกัน ด้วยอำนาจแห่งวิปากปัจจัย ๑ ฯ นามย่อมเป็นปัจจัยแก่รูปเพียงอย่างเดียว คือ ธรรมทั้งหลาย คือจิตและเจตสิก ซึ่งเกิดภายหลัง เป็นปัจจัยแก่กายนี้ ซึ่งเกิดก่อนด้วยอำนาจแห่งปัจฉาชาตปัจจัย ๑ ฯ รูปย่อมเป็นปัจจัยแก่นามเพียงอย่างเดียว คือ วัตถุ ๖ เป็นปัจจัยแก่วิญญาณธาตุทั้ง ๗ ในปวัติกาล และอาลัมพนะ (อารมณ์) ทั้ง ๕ เป็นปัจจัยแก่ปัญจวิญญาณวิถี ด้วยอำนาจแห่งปุเรชาตปัจจัย ๑ ฯ

บัญญัติ นามและรูป ย่อมเป็นปัจจัยแก่นามนั่นแหละ มี ๒ อย่าง คือด้วยอำนาจอารัมมณปัจจัย และอุปนิสสยปัจจัย ฯ ในปัจจัย ๒ นั้น อารมณ์มี ๖ อย่าง ด้วยสามารถแห่งรูปารมณ์เป็นต้น ฯ ส่วนอุปนิสสัยปัจจัยมี ๓ อย่าง คือ อารัมมณูปนิสสัย ๑ อนันตรูปนิสสัย ๑ ปกตูปนิสสัย ๑ ฯ บรรดาอุปนิสัย ๓ อย่างนั้น อารมณ์นั่นเองที่จิตเจตสิกทำให้หนักแน่น ชื่อว่าอารัมมณูปนิสสัย ๓ อย่างนั้น อารมณ์นั่นเองที่จิตเจตสิกที่ดับไปไม่ขาดระยะ ชื่อว่าอนันตรูปนิสสัย ฯ ส่วนปกตูปนิสสัยมีมากอย่าง คือ ธรรมทั้งหลาย (ทั้งที่เป็นภายในและภายนอก) มีราคะและศรัทธาเป็นต้น ๑ สุขและทุกข์ ๑ บุคคล ๑ โภชนะ ๑ ฤดู ๑ เสนาสนะ ๑ ย่อมเป็นปัจจัยแก่ธรรมทั้งหลายมีกุศลธรรมเป็นต้น ซึ่งเป็นผลแห่งกรรมทั้ง

ภายในและภายนอกตามสมควร ฯ นามรูปย่อมเป็นปัจจัยแก่นามรูปโดยอาการ ๙ อย่างตามสมควร คือ ด้วยอำนาจแห่งอธิปติปัจจัย สหชาตปัจจัย อัญญมัญญปัจจัย นิสสยปัจจัย อาหารปัจจัย อินทริยปัจจัย วิปปยุตตปัจจัย อัตถิปัจจัย และอวิคตปัจจัย ฯ

บรรดาปัจจัยเหล่านั้น อธิปติปัจจัยมี ๒ อย่างคือ อาลัมพนะที่จิตเจตสิกทำให้หนักแน่น เป็นปัจจัยแก่นาม ด้วยอำนาจแห่งอาลัมพนาธิปติปัจจัย ๑ สหชาตาธิปติแม้ทั้ง ๔ อย่าง เป็นปัจจัยแก่นามรูปที่เกิดร่วมกัน ด้วยอำนาจแห่งสหชาตาธิปติปัจจัย ๑ ฯ สหชาตปัจจัยมี ๓ อย่าง คือ ธรรมทั้งหลาย คือจิตและเจตสิกเป็นปัจจัยแก่กันและกันและแก่รูปที่เกิดร่วม ๑ มหาภูตรูปเป็นปัจจัยแก่กันและกัน และแก่อุปาทายรูป ๑ ในขณะปฏิสนธิ วัตถุและวิบากเป็นปัจจัยแก่กันและกัน ๑ ฯ อัญญมัญญปัจจัยมี ๓ อย่าง คือ ธรรมทั้งหลาย คือจิตและเจตสิกเป็นปัจจัยแก่กันและกัน ๑ มหาภูตรูปเป็นปัจจัยแก่กันและกัน ๑ ในขณะปฏิสนธิ วัตถุและวิบากเป็นปัจจัยแก่กันและกัน ๑ ฯ นิสสยปัจจัยมี ๓ อย่าง คือ ธรรมทั้งหลาย คือจิตและเจตสิกเป็นปัจจัยแก่กันและกัน และแก่รูปที่เกิดร่วมกัน ๑, มหาภูตรูปเป็นปัจจัยแก่กันและกันและแก่อุปาทายรูป ๑, วัตถุ ๖ เป็นปัจจัยแก่กายนี้ ๑ อาหารที่ไม่มีรูปเป็นปัจจัยแก่นามรูปที่เกิดร่วมกัน ๑ ฯ อินทรียปัจจัย ๓ อย่าง คือ ปสาทรูปทั้ง ๕ เป็นปัจจัยแก่วิญญาณทั้งห้า ๑ ชีวิตนทรีย์เป็นปัจจัยแก่อุปาทินนกรูป ๑ อินทรีย์ที่ไม่มีรูปเป็นปัจจัยแก่นามรูปที่เกิดร่วมกัน ๑ ฯ วิปปยุตตปัจจัยมี ๓ อย่าง คือ ในขณะก้าวลง (สู่ปฏิสนธิ)

วัตถุย่อมเป็นปัจจัยแก่วิบาก ด้วยอำนาจแห่งสหชาตปัจจัย (และ) ธรรมทั้งหลาย คือจิตและเจตสิกเป็นปัจจัยแก่รูปที่เกิดร่วมกัน ด้วยอำนาจสหชาตปัจจัย ๑ ธรรมทั้งหลาย คือจิตและเจตสิกซึ่งเกิดภายหลังเป็นปัจจัยแก่กายนี้ที่เกิดก่อน ด้วยอำนาจแห่งปัจฉาชาตปัจจัย ๑ วัตถุ ๖ เป็นปัจจัยแก่วิญญาณธาตุทั้ง ๗ ในปวัติกาล ด้วยอำนาจปุเรชาตปัจจัย ๑ ฯ อัตถิปัจจัยมี ๕ อย่าง คือ

[สังคหคาถา]

สหชาตปัจจัย ๑ ปุเรชาตปัจจัย ๑ ปัจฉา-
ชาตปัจจัย ๑ กวฬิงการาหาร ๑ รูปชีวิ-
ตินทรีย์ ๑ โดยประการทั้งปวง ฉะนี้และ ฯ

อวิคตปัจจัยเหมือนกัน (คือมี ๕ อย่างเหมือนอัตถิปัจจัย) ฯ ก็ปัจจัยแม้ทั้งหมด ย่อมถึงการประมวลลงในอารัมมณปัจจัย อุปนิสสยปัจจัย กัมมปัจจัยและอัตถิปัจจัย ฯ ก็ในปัฏฐานนัยนี้ คำว่าสหชาตรูป บัณฑิตพึงทราบว่า มีอยู่ ๒ อย่าง แม้โดยประการทั้งหมด ด้วยอำนาจแห่งรูปทีมีจิตเป็นสมุฏฐาน ในปวัติกาล ๑ กตัตตารูปในปฏิสนธิกาล ๑ ฯ

[สังคหคาถา]

ธรรมทั้งหลาย มีกาล ๓ และพ้นจากกาล
เป็นภายใน**และภายนอก เป็นสังขตะและ**
เป็นอสังขตะด้วยตามกำเนิด ฉะนี้ ตั้งอยู่
โดยอาการ ๓ อย่าง ด้วยอำนาจแห่ง
บัญญัติ ๑ นาม ๑ รูป ๑ ชื่อว่าปัจจัย ๒๔

ในคัมภีร์ปัฏฐาน โดยประการทั้งปวง ฯ

บรรดาบัญญัติ นามและรูปเหล่านั้น รูปธรรม ท่านเรียกว่า รูปขันธ์ ธรรมชาติ ๕ อย่าง คือ อรูปขันธ์ ๔ กล่าวคือจิตเจตสิก และนิพพาน ท่านเรียกว่าอรูป และว่านาม ฯ ธรรมชาติที่เหลือจากนั้น ท่านเรียกว่าบัญญัติ ฯ ก็บัญญัตินั้นมีอยู่ ๒ อย่าง คือ ปัญญาปิยัตตาบัญญัติ (การแต่งตั้งเพราะต้องการรู้ความหมาย) ๑ ปัญญาปนโตบัญญัติ (การแต่งตั้งโดยให้รู้อรรถตามเสียง) ๑ ฯ คืออย่างไร ฯ คือ บัญญัติว่าแผ่นดินและภูเขาเป็นต้น ที่แต่งตั้งกันโดยประการนั้น ๆ เทียบเคียงอาการคือความเปลี่ยนแปลงของภูตนั้น ๆ ชื่อสันตานบัญญัติ ๑ ฯ บัญญัติเป็นต้นว่า รถและเกวียน หมายถึงอาการ คือความประชุมแห่งสัมภาระ ชื่อสมุหบัญญัติ ๑ ฯ บัญญัติเป็นต้นว่า ทิศ กาล หมายถึงขันธปัญจก ชื่อสมมติบัญญัติ ๑ ฯ บัญญัติเป็นต้นว่า ทิศ กาล หมายถึงความหมุนเวียนของพระจันทร์เป็นต้น ชื่อทิสาบัญญัติ ๑ ฯ บัญญัติเป็นต้นว่า หลุม ถ้ำ หมายถึงอาการที่มหาภูตรูปไม่จดถึงกัน ชื่ออากาสบัญญัติ ๑ ฯ และบัญญัติเป็นต้นว่า กสิณนิมิต หมายถึงภูตนิมิตนั้น ๆ และอาการพิเศษของภาวนา ชื่อว่านิมิตตบัญญัติ ๑ ฯ ก็บัญญัติที่มีความแตกต่างกันดังที่กล่าวมาแล้ว ด้วยประการอย่างนี้ แม้จะไม่มีอยู่โดยปรมัตถ์ ก็เป็นอารมณ์แห่งจิตตุปบาทโดยอาการคือเงาของอรรถ ถูกกำหนดหมายโดยอาการนั้น ๆ และเทียบเคียงคือเปรียบเทียบ ได้แก่ทำอาการมีสัณฐานเป็นต้นนั้น ๆ ให้เป็นเหตุกล่าวกัน เข้าใจกัน เรียกร้องกัน ให้รู้ความหมายกัน เพราะฉะนั้น ท่านจึงเรียกว่าบัญญัติ ฯ บัญญัตินี้ ชื่อว่าปัญญาปิยัตตาบัญญัติ (การแต่งตั้ง

เพราะต้องการให้รู้ความหมาย) ฯ ส่วนปัญญาปนโตบัญญัติ ท่านแสดงโดยชื่อมีนามและนามกรรมเป็นต้น ฯ นามบัญญัตินั้นมี ๖ อย่าง คือ วิชชมานบัญญัติ (แต่งตั้งสิ่งที่มีอยู่) ๑ อวิชชามานบัญญัติ (แต่งตั้งสิ่งที่ไม่มีอยู่) ๑ วิชชามาเนนอวิชชามานบัญญัติ (แต่งตั้งสิ่งไม่มีกับสิ่งที่มี) ๑ อวิชชามาเนนวิชชามานบัญญัติ (แต่งตั้งสิ่งที่มีกับสิ่งไม่มี) ๑ วิชชามาเนนวิชชมานบัญญัติ (แต่งตั้งสิ่งที่มีกับสิ่งที่มี) ๑ อวิชชามาเนน-อวิชชมานบัญญัติ (แต่งตั้งสิ่งที่ไม่มีกับสิ่งที่มี) ๑ ฯ ก็บรรดาบัญญัติ ๖ นั้น ในเวลาใด บัณฑิตทั้งหลายแต่งตั้ง (ประกาศ) รูป เวทนา เป็นต้น ซึ่งมีอยู่โดยปรมัตถ์ ด้วยบัญญัตินี้ ในเวลานั้น บัญญัตินี้ ท่านเรียกว่า วิชชมานบัญญัติ ฯ แต่ในเวลาใด บัณฑิตแต่งตั้ง (ประกาศ) แผ่นดิน ภูเขา เป็นต้น ซึ่งไม่มีอยู่โดยปรมัตถ์ ด้วยบัญญัติ ฯ ส่วนบัญญัติที่เหลือนั้น บัญญัตินี้ ท่านเรียกว่าอวิชชมานบัญญัติทั้ง ๒ ว่า ผู้มี บัณฑิตพึงทราบด้วยอำนาจแห่งการผสมกันของบัญญัติทั้ง ๒ ว่า ผู้มีอภิญญา ๖ เสียงของหญิง จักขุวิญญาณ และว่า โอรสของพระราชา ตามลำดับ ฯ

[สังคาคาถา]

อรรถทั้งหลาย ที่เป็นอารมณ์แห่งมโน-
ทวาร ซึ่งเกิดขึ้นในลำดับแห่งความเป็น
ไปของโสตวิญญาณวิถี โดยกระแสเสียง
ทางวาจา พ้นจากการรู้ชื่อนั้น บัณฑิตย่อม
รู้ได้โดยกระแสแห่งนามบัญญัติใด นาม -

บัญญัตินั้น ก็พึงทราบว่า เป็นบัญญัติ หมายความตามข้อสังเกตของชาวโลก ฉะนี้แล ฯ

ปริเฉทที่ ๘ ชื่อปัจจัยสังคหวิภาค

ในปกรณ์ชื่อว่าอภิธัมมัตถสังคหะ จบด้วยประการฉะนี้ ฯ

อภิธัมมัตถสังคหฎีกาแปล

พรรณนาความปริเฉทที่ ๘

[ข้อความเบื้องต้น]

บัดนี้ พระอนุรุทธาจารย์ ได้เริ่มคำเป็นต้นว่า **เยสํ** ดังนี้ เพื่อจะแสดงปัจจัยแห่งนามธรรมและรูปธรรม ตามที่ได้กล้ามมาแล้ว โดยอำนาจแก่งปฏิจจสมุปบาทนัยและปัฏฐานนัย ฯ ประกอบความว่า ปัจจัย* ธรรมเหล่าใด เป็นปัจจัย คือเป็นอุปการะ (เครื่องค้ำจุน) แก่ความตั้งอยู่และความเกิดขึ้นของธรรมที่เกิดจากปัจจัยเหล่าใด ซึ่งเป็นสังขตะ เพราะถูกปัจจัยปรุงแต่ง โดยประการใด คือโดยอาการใด บัดนี้ ข้าพเจ้าพระสุมังคลาจารย์ จักกล่าววิภาคนั้น คือประเภทของธรรมที่เกิดจากปัจจัยเหล่านั้น ๑ ของปัจจัยเหล่านั้น ๑ ของปัจจยาการนั้น ๑ ในที่นี้ คือในลำดับแห่งสมุจจัยสังคหะนี้ ตามสมควร คือตามที่เหมาะสมแก่อาการคือภาวะแห่งปัจจัยนั้น ๆ อาศัยธรรมซึ่งเกิดจากปัจจัยนั้น ๆ แล้วเป็นปัจจัยนั้น ๆ ฯ พึงทราบวินิจฉัยในคำว่า ปฏิจจสมุปบาทนัยเป็นต้นนั้น ปัจจัยที่ชื่อว่าปฏิจจสมุปบาท เพราะอรรถว่า เป็นแดนที่ผลทั้งหลายต่างก็อาศัยพึ่งพิงเสมอกัน ซึ่งความพร้อมเพียงแห่งปัจจัยเกิดขึ้น ฯ ปกรณ์ที่ชื่อว่าปัฏฐาน โดยนัยเป็นต้นว่า ฐานทั้งหลาย คือปัจจัยมีประการ

* พระอริยาเมธี ปัจจุบันเป็น พระธรรมบัณฑิต (มานิต ถาวโร ป. ธ. ๙) วัดสัมพันธวงศ์ พระนคร แปล.

ต่าง ๆ มีอยู่ในปกรณ์นี้ ได้แก่ มหาปกรณ์อนันตนัยปัฏฐาน และสมันตปัฏฐาน ฯ นัยที่ทรงแสดงไว้ในมหาปกรณ์นั้น ชื่อว่าปัฏฐานนัย ฯ

บทว่า **ตตฺถ** ได้แก่ บรรดานัยทั้ง ๒ นั้น ฯ ภาวะแห่งธรรมที่มีปกติเกิดขึ้นโดยความเป็นแห่งปัจจัยธรรมนั้น ชื่อว่าตัพภาวภาวิภาพ ฯ ตัพภาวภาวิภาพนั้นแล เป็นเพียงอาการ, นัยอันท่านกำหนดด้วยเพียงอาการคือภาวะแห่งธรรมมีปกติเกิดขึ้น โดยความเป็นแห่งปัจจัยธรรมนั้น ชื่อว่าอันท่านกำหนดด้วยตัพภาวภาวิภาพ ฯ ด้วยคำนี้นั่นแล แม้ภาวะแห่งนัยที่ท่านกำหนดโดยเป็นเพียงอาการคือธรรมที่มีเป็นปกติไม่เกิดขึ้น โดยความไม่เป็นแห่งปัจจัยธรรมนั้น ก็เป็นอันท่านแสดงแล้วโดยอรรถ ฯ จริงอยู่ ลักษณะแห่งปัจจัย ควรแสดงด้วยอำนาจแห่งความคล้อยตามและความตรงกันข้าม (หรือแย้งกัน) ฯ เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า "เมื่อสิ่งนี้มี สิ่งนี้จึงมี เพราะสิ่งนี้เกิด สิ่งนี้จึงเกิด เมื่อสิ่งนี้ไม่มี สิ่งนี้จึงไม่มี เพราะสิ่งนี้ดับ สิ่งนี้จึงดับ "ฯ

ธรรมที่ชื่อว่าปัจจัย เพราะอรรถว่า เป็นแดนอาศัยเป็นไปแห่งผล ฯ ที่ชื่อว่าฐิติ เพราะอรรถว่า เป็นที่ตั้งอยู่แห่งผล โดยมีความเป็นไปเนื่องด้วยเหตุนั้น ฯ ฐิติกล่าวคือปัจจัยที่เป็นไปต่างออกไปอีกรูปหนึ่ง คือพิเศษออกไป ชื่อว่าอาหัจจปัจจัยฐิติ ฯ ท่านอาจารย์ทำไว้ในใจว่า จริงอยู่ ปฏิจจสมุปบาทนัย ไม่เล็งถึงความพิเศษที่นิยมปัจจัยมีเหตุปัจจัยเป็นต้น ย่อมเป็นไปโดยไม่พิเศษนัก เพราะเป็นไปมุ่งหมายเพียงอาการ คือภาวะแห่งธรรมที่มีปกติเกิดขึ้น โดยความเป็นแห่งปัจจัยธรรมนั้น, ส่วนปัฏฐานนัยนี้เป็นไปพิเศษ หมายถึงอาการพิเศษคือความ

สามารถแห่งความที่ปัจจัยนั้น ๆ มีเหตุปัจจัยเป็นต้นปัจจัยนั้น ๆ แก่ธรรมอื่นนั้น ๆ ดังนี้ จึงกล่าวว่า ที่เรียกว่า ปัฏฐานนัย ก็เพราะปรารภถึงฐิติกล่าวคือปัจจัยต่างออกไปอีกรูปหนึ่ง ฯ แต่อาจารย์บางพวกกล่าวว่า ฐิติที่พูดออกมากระทบ คือกระแทกที่ฐานกรณ์ทั้งหลาย มีคอและเพดานเป็นต้น ชื่อว่าอาหัจจปัจจัยฐิติ ฯ ก็คำนั้นย่อยประกาศความที่อาจารย์เหล่านั้นเป็นผู้มีถ้อยคำน่าหัวเราะเยาะ โดยเพียงแต่ได้ยินเท่านั้น จริงอยู่ ปฏิจจสมุปบาทนัยก็ดี นัยอะไรอื่นก็ดี พระผู้มีพระภาคทางสามารถเพื่อจะแสดงไม่ให้กระทบที่ฐานกรณ์มีคอและเพดานเป็นต้นก็หาไม่แล ฯ อนึ่ง ท่านอาจารย์ทั้งหลาย มีสังคาหกาจารย์เป็นต้น ผสม คือผนวก แม้ซึ่งปัฏฐานนัยเข้าในปฏิจจสมุปบาทนั่นแล แล้วอธิบาย คือขยายให้พิสดารเคล้าคละกันไปโดยภาวะแห่งธรรมที่มีปกติเกิดขึ้น โดยความเป็นแห่งปัจจัยธรรมนั้น และโดยอำนาจแห่งปัจจัยมีเหตุปัจจัยเป็นต้น ฯ อธิบายว่า ส่วนพวกข้าพเจ้าจักแยกแสดงไว้เป็นแผนก ๆ ทีเดียว ฯ

[อธิบายปฏิจจสมุปบาทนัยมีอวิชชาเป็นต้น]

ธรรมชาติที่ชื่อว่าอวิชชา เพราะอรรถว่า ไม่รู้ ฯ อนึ่ง ธรรมชาติที่ชื่อว่าอวิชชา เพราะอรรถว่า ประสบ คือได้พบสิ่งที่ไม่ควรประสบมีกายทุจริตเป็นต้น หรือว่าไม่ประสบสิ่งที่ควรประสบมีกายสุจริตเป็นต้น หรือไม่ทำสิ่งที่ควรรู้มีอริยสัจ ๔ เป็นต้นให้ปรากฏ ย่อมยังสัตว์ให้แล่นไปในสิ่งที่ไม่มีอยู่ (โดยปรมัตถ์) หรือไม่ให้แล่นไปในสิ่งที่มีอยู่ (โดยปรมัตถ์) ฯ คำว่า อวิชชา นี้ เป็นชื่อแห่งความไม่รู้ในอริยสัจ ๔

และฐานะ ๔ มีที่สุดส่วนเบื้องต้นเป็นอาทิ ฯ ปัจจัยคืออวิชชา เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่าอวิชชาปัจจัย ฯ เพราะอวิชชาปัจจัยนั้น (จึงมีสังขาร) ฯ

[อธิบายสังขารเป็นต้น]

สภาพที่ชื่อว่าสังขาร เพราะอรรถว่า ปรุงแต่สังขตธรรม ได้แก่กุศลกรรมและอกุศลกรรม น สังขารนั้นมี ๓ อย่าง คือ ปุญญาภิสังขาร ๑ อปุญญาภิสังขาร ๑ อเนญชาภิสังขาร ๑ ฯ บรรดาสังขาร ๓, นั้น กุศลเจตนาที่เป็นกามาวจรและรูปาวจร ๑๓ ชื่อว่าปัญญาภิสังขาร , อกุศลเจตนา ๑๒ ชื่อว่าอปุญญาภิสังขาร, อรูปเจตนา ๔ ชื่อว่าอเนญชาภิสังขาร รวมเจตนา ๒๙ อย่างนี้นั่นแล ชื่อว่าสังขาร ฯ วิบากจิต ๑๙ ด้วยอำนาจแห่งปฏิสนธิกาล, ๓ ด้วยอำนาจแห่งปวัติกาล ชื่อว่าวิญญาณ ฯ นามและรูป ชื่อว่านารูป ฯ บรรดานามและรูปนั้น นามในที่นี้ได้แก่ขันธ์ ๓ มีเวทนาขันธ์เป็นต้น ฯ ส่วนรูป ได้แก่รูปมีกรรมเป็นสมุฏฐาน มี ๒ อย่าง โดยแยกเป็นภูตรูปและอุปาทายรูป ฯ แม้รูป ีทั้ง ๒ นั้น ในที่นี้บัณฑิตพึงทราบว่า สหรคตด้วยปฏิสนธิวิญญาณ ฯ ในคำว่า **นามรูปปจฺจยา** นี้ บัณฑิตพึงทราบสรูเปกเสสนัย (คือวิธีที่เหลือศัพท์มีรูปเหมือนกันไว้ศัพท์เดียว) ว่านามด้วย รูปด้วย นามรูปด้วย ชื่อว่านามรูป ฯ

อายตนะภายใน ๖ มีจักษุเป็นต้น ชื่อว่าอายตนะ, อีกอย่างหนึ่งตามมติของอาจารย์บางพวก แม้อายตนะภายนอก ๖ มีรูปเป็นต้น ก็ชื่อว่า

ว่าอายตนะ ฯ อายตนะ ๖ และอายตนะที่ ๖ ชื่อว่าสฬายตนะ ฯ ผัสสะที่เป็นไปในทวาร ๖ ด้วยอำนาจแห่งจักขุสัมผัสเป็นต้น ชื่อว่าผัสสะ ฯ เวทนามี ๓ คือ สุขเวทนา ทุกขเวทนา และอุเบกขาเวทนา (ด้วยอำนาจแห่งสุข ทุกข์ และอุเบกขา) ฯ ตัณหามี ๓ อย่าง คือกามตัณหา ภวตัณหา วิภวตัณหา ฯ แต่โดยอำนาจแห่งอารมณ์ ๖ เป็นต้น แยกประเภทออกเป็นต้นตัณหา ๑๐๘ ฯ อุปาทานมี ๔ ด้วยอำนาจแห่งกามุ-ปาทานเป็นต้น ฯ ก็บรรดาตัณหาและอุปาทานทั้ง ๒ นั้น ตัณหาและอุปทานเหล่านี้ มีความแตกต่างกันอย่างนี้ คือความอยากที่มีกำลังอ่อนจัดเป็นตัณหา ที่มีกำลังรุนแรง จัดเป็นอุปาทาน อนึ่ง ความปรารถนาอารมณ์ที่ยังไม่มาถึง จัดเป็นตัณหา เหมือนโจรยื่นมือออกไปในความมืดฉะนั้น ความยึดมั่นอารมณ์ที่ถึงแล้ว จัดเป็นอุปาทาน เหมือนโจรจับของที่ถึงมือฉะนั้น ตัณหาเป็นปฏิปักษ์ (ข้าศึก) ต่อความมักน้อย อุปาทานเป็นปฏิปักษ์ต่อความสันโดษ ตัณหาเป็นมูล (เหตุ) แห่งทุกข์ในการแสวงหา อุปาทานเป็นมูล (เหตุ) แห่งทุกข์ในการรักษา ฯ

[อธิบายภาพเป็นต้น]

ภพ มี ๒ อย่างคือ กรรมภพ (และ) อุปปัตติภพ ฯ บรรดาภพทั้ง ๒ นั้น ภพที่ ๑ ชื่อว่าภพ เพราะอรรถว่า เป็นแดนเกิดแห่งผล ฯ ภพนัยที่ ๑ นั้นมี ๒๙ อย่าง ด้วยอำนาจแห่งกามาวจรกุศลและอกุศลเป็นต้น ฯ ส่วนภพที่ ๒ ชื่อว่าภพ เพราะอรรถว่า เป็น (เกิดขึ้น) ฯ ภาพนัยที่ ๒ นั้นมี ๙ อย่าง ด้วยอำนาจแห่งกามภพเป็นต้น ฯ

ก็ในบทว่า **อุปาทานปจฺจยา ภโว** นี้ แม้อุปปัตติภพท่านก็ประสงค์เอา ฯ ในคำว่า **ภวปจฺจยา ชาติ** นี้ ท่านประสงค์เอากรมภพเท่านั้น ฯ จริงอยู่ กรรมภพนั้น ย่อมเป็นปัจจัยแก่ชาติ ภพนอกนี้หาเป็นไม่ (อุปปัตติภพนอกนี้หาเป็นปัจจัยแก่ชาติไม่) ฯ จริงอยู่ อุปปัตติภพนั้นเป็นสภาวะแห่งขันธ์ที่เกิดทีแรก (เป็นความมีของขันธ์ที่เกิดมาทีแรก) จัดเป็นชาติทีเดียว (คือชาตินั่นเอง) ฯ ก็ธรรมชาติกล่าวคืออุปปัตติภพนั้นนั่นแล เป็นเหตุแก่อุปปัตติภพนั้นไม่ควร ฯ การได้เฉพาะซึ่งอัตภาพของสัตว์ทั้งหลายนั้น ๆ ในที่ทั้งหลายมีคติเป็นต้นนั้น ๆ ชื่อว่าชาติ ฯ ก็ภาวะแห่งอัตภาพที่เกิดมาแล้วอย่างนั้นเก่าแก่ไป ชื่อว่าชรา ฯ ความสิ้นสุดลงแห่งอัตถภาพนั้นนั่นเอง ซึ่งกำหนดในภพหนึ่ง ชื่อว่ามรณะฯ ความกรมเกรียมใจของคนที่ถูกทุกขธรรม (เหตุแห่งทุกข์) มีความเสื่อมญาติเป็นต้นถูกต้องแล้ว ชื่อว่าโสกะ ฯ ความบ่นพ้นด้วยวาจาของคนนั้นนั่นแล ชื่อว่าปริเทวะ ฯ ทุกขเวทนาเป็นไปทางกาย ชื่อว่าทุกข์ ฯ ทุกขเวทนาเป็นไปทางใจ ชื่อว่าโสกะ ฯ ความบ่นเพ้อด้วยวาจาของคนนั้นนั่นแล ชื่อว่าปริเทวะ ฯ ทุกขเวทนาเป็นไปทางกาย ชื่อว่าเหลือทน ซึ่งถูกทุกข์ทางใจมีประมาณยิ่งเสริมให้ทวีขึ้น ของคนผู้อันทุกขธรรมมีความเสื่อมญาติเป็นต้นถูกต้องแล้ว ชื่อว่าอุปายาส ฯ

[อธิบายปฏิจจสมุปบาทเป็นปัจจัยกันและกัน]

ก็ในปฏิจจสมุปบาทนัยนี้ บัณฑิตพึงเห็นว่า เมื่อปัจจัยอื่นมีวัตถุและอารมณ์เป็นต้นแม้มีอยู่ การถือเอาปัจจัยแต่ละอย่าง ๆ มีอวิชชาเป็นต้นเพราะความเป็นประธานและเพราะความปรากฏ ฯ ก็บรรดาปัจจัยมี

อวิชชาเป็นต้นนี้ สังขารทั้งหลาย ย่อมเกิดจากปัจจัยคืออวิชชา เพราะสังขารทั้งหลายเป็นไปในสันดานที่มีอวิชชานอนเนื่องอยู่แล้วเท่านั้น โดยเป็นวิบากธรรม ฯ ส่วนวิญญาณเป็นธรรมชาตที่สังขารให้เกิด ย่อมตั้งอยู่ในภพอื่น จริงอยู่ เมื่อปัจจัยให้เกิดไม่มีวิญญาณนั้นก็เกิดไม่ได้ เพราะฉะนั้น วิญญาณจึงเกิดจากปัจจัยคือสัง-ขาร ฯ ก็นามรูป อันวิญญาณซึ่งเป็นผู้ถึงก่อนและเป็นที่ตั้ง ค้ำชูแล้ว ย่อมตั้งอยู่ในปฏิสนธิกาลและปวัติกาล เพราะฉะนั้น นามรูปจึงชื่อว่าเกิดจากปัจจัยคือวิญญาณ ฯ ก็สฬายตนะจำเพาะมีนามรูปเป็นที่เข้าอิงอาศัย ย่อมเป็นไปโดยความเป็นทวารแห่งผัสสะ ๖ อย่าง ตามสมควรหาใช่โดยประการอื่นไม่ เพราะฉะนั้น สฬายตนะจึงชื่อว่าย่อมเกิดจากปัจจัยคือนามรูป ฯ และผัสสะ เมื่อมีสฬายตนนะเกิดเท่านั้น จึงถูกต้องอารมณ์ได้ แต่เมื่อไม่มีทวาร ผัสสะนั้นก็เกิดไม่ได้ เพราะฉะนั้น ผัสสะจึงชื่อว่าเกิดจากปัจจัยคือสฬายตนะ ฯ ก็สัตว์ผู้ถูกต้องอารมณ์ที่น่าปรารถ-นา และเป็นกลาง ๆ นั่นแล จึงเสวยเวทนา หาใช่โดยประการอื่นไม่ เพราะฉะนั้น เวทนาจึงชื่อว่าเกิดจากปัจจัยคือผัสสะ ฯ ก็ตัณหาที่มีเวทนาเป็นเหตุ ย่อมเกิดขึ้นแก่สัตว์ผู้ตามเห็นความน่ายินดีในธรรมทั้งหลายอันเป็นที่ตั้งแห่งเวทนา เพราะฉะนั้น ตัณหาจึงชื่อว่าเกิดจากปัจจัยคือเวทนา ฯ ก็จำพวกสัตว์ผู้กระหายเพราะยางเหนียวคือตัณหาเท่านั้น ย่อมเป็นไปเพื่อความยึดถือ คือ๑เพื่อความยึดมั่นในธรรมทั้งหลาย อันเป็นที่ตั้งแห่งอุปาทาน ฯ ก็สัตว์ทั้งหลายยินดีอารมณ์มีรูปเป็นต้นด้วยตัณหา

๑. โยชนาเป็น ทพฺหคาหาย ฯ

ย่อมถึงความเป็นผู้ดื่มด่ำในกามทั้งหลาย เพราะฉะนั้น ตัณหาจึงเป็นปัจจัยแก่กามุปาทาน ฯ อนึ่ง สัตว์ผู้ติดใจในอารมณ์ ต่างโดยรูปเป็นต้น เป็นผู้ใคร่เพื่อจะพ้นจากสงสาร ย่อมถึงความเห็นผิดโดยนัยเป็นต้นว่า ผลทานที่ให้แล้วไม่มี และการยึดถือในทางที่ไม่บริสุทธิ์ว่า เป็นทางที่บริสุทธิ์ และความเห็นอัตตวาททั้ง ๒ ซึ่งเป็นความถือว่า เป็นตน และเป็นของแห่งตน ในขันธ์ทั้งหลาย เพราะฉะนั้น ตัณหาจึงเป็นปัจจัยแม้แก่ทิฏฐุปาทานเป็นต้น ฉะนั้น อุปาทานจึงชื่อว่าเกิดจากปัจจัยคือตัณหา ฯ สัตว์ทั้งหลายเฉพาะผู้ตั้งอยู่ในอุปาทาน ด้วยอำนาจแห่งสัมประโยคและอนุสัย ตามสมควร ย่อมเป็นไปเพื่อการประมวลกรรม เพราะฉะนั้น อุปาทานจึงเป็นปัจจัยแก่ภพ ฯ ก็ชาติกล่าวคืออุปปัติภพ ซึ่งมีกรรมภพเป็นเหตุนั่นเอง ย่อมเกิดมีได้ในภพนั้น ๆ เหมือนหน่อเกิดจากพืชฉะนั้น เพราะเหตุนั้น ภพจึงชื่อว่าเป็นปัจจัยแก่ชาติ ฯ และเมื่อชาตินั่นเองมี จึงเกิดมีชราและมรณะ ฯ จริงอย่างนั้น ชราหรือมรณะย่อมไม่มีแก่สัตว์ผู้ไม่เกิด เพราะเหตุนั้น ชาติจึงชื่อว่าเป็นปัจจัยแก่ชราและมรณะ ด้วยประการอย่างนี้ บัณฑิตพึงเห็นภาวะแห่งปัจจัยทั้งหลายมีอวิชชาเป็นต้นเหล่านี้ เป็นธรรมที่มีปกติเกิดขึ้น โดยความเป็นแห่งปัจจัยธรรมนั้น ฉะนี้แล ฯ

คำว่า **เอว ฯ เป ฯ โหติ** ความว่า ความปรากฏขึ้น คือความเกิดขึ้นแห่งทุกขักขันธ์ คือแห่งกองทุกข์ กล่าวคือวัฏฏะนี้ล้วน ๆ คือไม่เจือปนด้วยสุขเป็นต้น หรือทั้งสิ้น ย่อมมีด้วยวิธี คือการสืบต่อแห่งปัจจัยตามที่กล่าวแล้ว แต่ไม่ใช่เกิดมีด้วยการนิรมิตแห่งพระอิศวร

เจ้าเป็นต้น และทั้งไม่ใช่เป็นความเกิดขึ้นแห่งสภาพมีความสุขและความสวยงามเป็นต้น ฯ (นัยอย่างนี้ชื่อว่าปฏิจจสมุปบาทนัย) ในอธิการนี้ คือ ในอธิการแห่งปัจจัยสังคหะนี้ ฯ

[อธิบายอัทธาเป็นต้น]

กาลที่ชื่อว่าอัทธา เพราะอรรถว่า ไปอยู่เสมอ คือดำเนินไปได้แก่เป็นไปอยู่เนืองนิจติดต่อ ฯ อวิชชาและสังขารเป็นอตีตัทธา เพราะเหตุที่นับเนื่องในภพเป็นอดีตนั่นแล ท่านประสงค์เอาในอัทธาปริจฉินนาธิการนี้ ฯ ก็ด้วย อัทธา ศัพท์ หมายเอาพวกธรรมมีอวิชชาเป็นต้นนั่นเอง เพราะกาละอะไร ๆ ที่พ้นไปจากธรรมนั้นหาไม่ได้ ฯ จริงอยู่ธรรมทั้งหลายที่ดับไปแล้วและยังไม่เกิดขึ้นนั่นแล บัณฑิตย่อมกล่าวด้วยอำนาจแห่งอดีตกาลและอนาคตกาล, ส่วนธรรมที่นับเนื่องในขณะทั้ง ๓ มีอุปาทขณะเป็นต้น ท่านกล่าวด้วยอำนาจแห่งปัจจุบันกาล ฯ ชาติชราและมรณะ ชื่อว่าอนาคตัทธา เพราะจะเกิดในอนาคตจากเหตุปัจจุบัน ฯ คำว่า มชฺเฌ อฏฺฐ ปจฺจุปนฺโน อทฺธา ความว่า องค์ ๘ มีวิญญาณเป็นต้นในท่ามกลาง ชื่อว่าเป็นปัจจุปันนัทธา เพราะองค์เหล่านั้นเป็นผลซึ่งเกิดในภพนี้จากอดีตเหตุ และเพราะมีสภาพเป็นเหตุในภพนี้แก่อนาคตผล ฯ ท่านอาจารย์ทำในใจถึงการท้วงว่า แม้โสกะและปริเทวะเป็นต้น ควรกล่าวไว้ โดยความเป็นองค์มิใช่หรือ จึงกล่าวคำเป็นต้นว่า โสกาทิวจนํ ฯ อธิบายว่า คำว่า โสกะเป็นต้นเป็นการแสดงผลที่ไหลออกแห่งชาติ คือเพียงผลที่ไม่เป็นเหตุ ฯ แต่

หาเป็นการแยกแสดงองค์ต่างหากไม่ ฯ

คำว่า **ตณฺหูปาทานภวาปิ คหิตา โหนฺติ** ความว่า ตัณหาและอุปาทาน ท่านถือเอาโดยอวิชชาศัพท์ เพราะเป็นธรรมเสมอกัน โดยความเป็นกิเลส (โดยมีสภาพเป็นกิเลส)[๑] กรรมภพท่านถือเอาโดยสังขารศัพท์ เพราะเป็นเหมือนกับกรรมภพ ฯ สัมพันธ์ความว่า ก็อวิชชาและสังขาร ท่านก็ถือเอาโดยศัพท์ว่า ตัณหาอุปาทานและภพเหมือนกัน ฯ แม้ในคำเป็นต้นว่า ตถา นี้ บัณฑิตพึงทราบการสงเคราะห์อวิชชาและสังขารเหล่านั้น โดยการถือเอาตัณหาอุปาทานและภพนั้น โดยนัยที่กล่าวแล้ว ฯ ก็ท่านอาจารย์ทำในใจว่า เฉพาะความเกิด ความแก่และความดับแห่งวิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ และเวทนา พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า ความเกิด ความแก่ และความตาย ดังนี้ จึงกล่าวคำเป็นต้นว่า **ชาติชรามรณคฺคหเณน** ดังนี้ ฯ เหตุ ๕ อย่างที่เกิดแล้วในภพอดีตเป็นปัจจัยแก่ผลอันเป็นปัจจุบัน ตามอำนาจแห่งอวิชชาและสังขารทั้ง ๒ ซึ่งท่านกล่าวไว้แล้วโดยย่อว่า **อตีเต เหตโว ปญฺจ** (เหตุในอดีต ๕), และ (ตามอำนาจ) แห่งตัณหา อุปาทาน และภพทั้ง ๓ ที่ท่านถือเอา ด้วยอำนาจแห่งการประมวล (สงเคราะห์) ฯ คำว่า **อิทานิ ผลปญฺจกํ** ได้แก่ผล ๕ อย่าง มีวิญญาณเป็นต้น ซึ่งเกิดขึ้นในปัจจุบันนี้ จากปัจจัยคืออดีตเหตุ ฯ เหตุในปัจจุบัน ๕ อย่าง เป็นปัจจัยแก่ผลในอนาคต ตามอำนาจแห่งเหตุทั้ง ๓ มีตัณหาเป็นต้น ที่ท่านกล่าวไว้โดยสังเขปว่า **อิทานิ เหตโว ปญฺจ** (เหตุในปัจจุบันมี ๕),

๑. โยชนาเป็น กิเลสสภาวสามญฺญโต ฯ

และ (ตามอำนาจ) แห่งอวิชชาและสังขารทั้ง ๒ ซึ่งท่านได้โดยการประมวล (สงเคราะห์) ฯ คำว่า **อายตึ ผลปญฺจกํ** ได้แก่ผล ๕ อย่างมีวิญญาณเป็นต้น ที่ท่านกล่าวไว้ด้วยศัพท์คือชาติชาระและมรณะ ซึ่งจะเกิดในอนาคตจากปัจจัยคือปัจจุบันเหตุ ฯ

[อธิบายอาการ ๒๐ สนธิ ๓ และสังเขป ๔]

อาการมี ๒๐ อย่างนี้ คือเช่นนี้ ฯ เหตุเป็นต้น ชื่อว่าอาการ เพราะอรรถว่า ถูกกระจายเรี่ยรายไปในที่นั้น ๆ ในกาลมีอดีตกาลเป็นต้น ฯ สนธิ ๓ อย่างนี้ คือ ในระหว่างอดีตเหตุและปัจจุบันผล ๕ เป็นสนธิอันหนึ่ง ในระหว่างปัจจุบันผล ๕ และปัจจุบันเหตุ เป็นสมาธิอันหนึ่ง และในระหว่างปัจจุบันเหตุและอนาคตผล เป็นสนธิอันหนึ่ง ฯ สมจริงดังคำที่ท่านอาจารย์กล่าวไว้ว่า ในระหว่างสังขารและวิญญาณเป็นสนธิ ๑ ในระหว่างเวทนาและตัณหาเป็นสนธิ ๑ ในระหว่างภพและชาติเป็นสนธิ ๑ ฯ จริงอยู่ บรรดาสนธิเหล่านั้น สนธิที่ ๑ เป็นความสัมพันธ์กันแห่งผลกับเหตุ เพราะผลเป็นไปไม่ขาดสายจากเหตุ ฯ สนธิที่ ๓ ก็เช่นกัน ฯ ส่วนสนธิที่ ๒ เป็นความสัมพันธ์กันกับเหตุแห่งผล เพราะเหตุเป็นไปไม่ขาดสายจากผล ฯ จริงอยู่ ธรรมแม้เป็นผล ก็เป็นปัจจัยแก่กรรมอื่นซึ่งมีสภาพเป็นเหตุได้ ฉะนี้แล ฯ

เหตุเป็นต้นที่ชื่อว่าสังเขป เพราะอรรถว่า เป็นที่ที่พระผู้มีพระภาคทรงย่อมอดีตเหตุมีอวิชชาเป็นต้น และปัจจุบันผลมีวิญญาณเป็นต้นลงไว้ ฯ สังเขป ๔ คือ อดีตเหตุ ๑ ปัจจุบันผล ๑ ปัจจุบันเหตุ ๑ อนาคตผล ๑

เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่าจตุสังเขป ฯ เจตนาที่เป็นปัจจัยแก่ปฏิสนธิต่อไปในอนาคต ชื่อภพ ในคำว่า **กมฺมภวสงฺขาโต ภเวกเทโส** นี้ ฯ เจตนาในกรรมภพก่อน เป็นปัจจัยแก่ปฏิสนธิในภพนี้ บัณฑิตพึงทราบว่า ชื่อว่าสังขาร ฯ คำว่า **อวเสสา** ได้แก่ ธรรมที่ท่านกล่าวไว้ตามอำนาจแห่งปัจจุบันผล ๗ อย่าง ด้วยสามารถแห่งหมวด ๕ มีวิญญาณเป็นต้นและชาติชรามรณะ ฯ ก็ธรรมมีวิญญาณเป็นต้นซึ่งนับเนื่องในอนาคต บัณฑิตพึงทราบว่าภพ ในคำว่า **อุปปตฺติภวสงฺขาโต ภเวกเทโส** ฯ ศัพท์ว่าส่วนหนึ่งแห่งภพ ท่านกล่าวไว้ เพราะแม้กรรมภพก็จะกล่าวด้วยภวศัพท์ ฯ ท่านอาจารย์ทำในใจว่า อวิชชาเป็นมูลเหตุแก่ส่วนสุดเบื้องต้น ตัณหาเป็นมูลเหตุแก่ส่วนสุดเบื้องปลาย จึงกล่าวว่า **อวิชฺชาตณฺหาวเสน เทฺว มูลานิ** ดังนี้ ฯ

[อธิบายสังคหคาถา]

วัฏฏะย่อมดับลง โดยดับมูลแห่งวัฏฏะ กล่าวคืออวิชชาและตัณหา คือโดยมูลเหตุเหล่านั้นถึงความไม่เกิดอีกเป็นธรรมดา ได้แก่โดยความไม่เป็นไปของมูลเหตุเหล่านั้น อันสำเร็จแล้วโดยการตรัสรู้สัจจะ ฯ ก็อวิชชาย่อมกลับเจริญขึ้นอีก เพราะความเกิดขึ้นแห่งอาสวะมีกามาสวะเป็นต้น แก่สัตว์ทั้งหลายผู้เปี่ยมด้วยโสกะเป็นต้น ผู้ซึ่งถูกสมสลบ กล่าวคือชราและมรณะบีบคั้นเสมอ ๆ คือเนือง ๆ ฯ สมจริงดังคำที่พระผู้มีพระภาคตรัสได้ว่า เพราะอาสวะเกิด อวิชชาจึงเกิด ฯ ด้วยคำว่า อาสวะ เป็นต้นนี้ อาสวธรรมที่เป็นปัจจัยแม้แห่งอวิชชา

ย่อมเป็นอันพระผู้มีพระภาคทรงแสดงแล้ว ฯ โดยประการที่แสดงปัจจัยแห่งอวิชชานอกนี้ จักรคือปฏิจจสมุปบาทก็จะพึงเป็นของไม่เกี่ยวโยงกันแล ฯ พระมหามุนี คือพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ทรงแต่งตั้ง คือบัญญัติวัฏฏะ คือธรรมชาตที่เป็นไตรวัฏตามอำนาจแห่งกิเลส กรรมและวิบาก ซึ่งเป็นไปเนืองนิจคือไม่ขาดสาย ไม่มีเบื้องต้น คือปราศจากเบื้องต้น ชื่อว่าเตภูมิกะ (เป็นไปในภูมิ ๓) เพราะนับเนื่องใน ๓ ภูมิว่า ปฏิจจสมุปบาท ด้วยประการอย่างนี้ คือโดยนัยที่กล่าวแล้วอย่างนี้ ฯ

[อธิบายปัฏฐานนัยปัจจัย ๒๔ มีเหตุปัจจัยเป็นต้น]

ท่านอาจารย์ครั้นแสดงปฏิจจสมุปบาทนัย โดยวิภาคอย่างนี้แล้ว บัดนี้ เพื่อแสดงปัฏฐานนัย จึงได้กล่าวคำเป็นต้นว่า **เหตุปจฺจโย** ฯ พึงทราบวินิจฉันในคำวา **เหตุปจฺจโย** เป็นต้นนั้น ปัจจุบันธรรมย่อมตั้งอยู่ คือประดิษฐานอยู่ ด้วยปัจจัยนั้น เพราะเหตุนั้น ปัจจัยนั้นจึงชื่อว่าเหตุ ฯ หิ ศัพท์ บัณฑิตพึงทราบว่า มีอรรถว่า ตั้งอยู่ ในที่นี้ เพราะศัพท์คือธาตุมีอรรถมากมาย ฯ อีกอย่างหนึ่ง ผลที่มีความโลภเป็นต้นนั้นเป็นปัจจัย ย่อมเป็นไป คือดำเนินไป ได้แก่เป็นไปได้ คือถึงความเจริญงอกงาม ก็ด้วยปัจจัยมีความโลภเป็นต้นนั้น ซึ่งเป็นเหตุแห่งกรรม ดุจต้นไม้ถึงความเจริญงอกงามด้วยรากที่ดูดอาหาร (โอชะ) ขึ้นไปข้างบน เพราะฉะนั้น ปัจจัยมีความโลภเป็นต้นนั้นจึงชื่อว่าเหตุ ฯ เหตุนั้นด้วย เป็นปัจจัยด้วย เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า

เหตุปัจจัย ฯ มีคำอธิบายที่ท่านกล่าวไว้ว่า เป็นปัจจัยโดยฐานเป็นเหตุ คือเป็นปัจจัยโดยความเป็นเหตุ ฯ พึงทราบสันนิษฐานว่า ธรรมเป็นเครื่องค้ำจุน โดยอรรถว่าเป็นมูลเหตุ ชื่อว่าเหตุปัจจัย โดยสังเขปว่า (ธรรม) เป็นเหตุ โดยอรรถว่าเป็นมูล เป็นปัจจัย โดยอรรถว่าเป็นเครื่องค้ำจุน ฯ ก็เหตุปัจจัยนั้น เป็นธรรม ๖ อย่าง ซึ่งเป็นเครื่องค้ำจุนแก่รูปซึ่งมีจิตเป็นสมุฏฐาน ในปวัติกาล และมีกรรมเป็นสมุฏฐานในปฏิสนธิกาล และแก่นามธรรมที่สัมปยุตในปวัติกาลและปฏิสนธิกาลทั้ง ๒ โดยอรรถว่าเป็นเหตุ กล่าวคือการยังความเป็นธรรมตั้งอยู่ด้วยดีให้สำเร็จ ดุจหนึ่งรากเป็นเครื่องค้ำจุนแก่ต้นไม้ฉะนั้น ฯ

[อธิบายอารัมมณปัจจัย]

ธรรมชาตที่ชื่อว่าอาลัมพนะ เพราะอันจิตและเจตสิกหน่วง คือยึด ดุจคนทุรพลยึดวัตถุมีไม้เท้าเป็นต้นฉะนั้น ฯ จริงอยู่ จิตและเจตสิกปรารภธรรมใด ๆ เป็นไป ธรรมนั้น ๆ ชื่อว่าเป็นอารัมมณปัจจัยแห่งธรรม (คือจิตและเจตสิก) นั้น ๆ ฯ เพราะไม่มีธรรมที่ไม่พึงถึงความเป็นอารัมมณปัจจัยแห่งจิตและเจตสิก ฯ ปัจจัยอันเป็นใหญ่แห่งธรรมทั้งหลายที่มีความเป็นไปเนื่องด้วยตน ชื่ออธิปติปัจจัย ฯ ชื่อว่าอนันตรปัจจัย เพราะอรรถว่า ไม่มีระหว่างแห่งปัจจัยนี้กับปัจจุบัน - ธรรม ฯ

[อธิบายอนันตรปัจจัยและสมนันตรปัจจัย]

ปัจจัยไม่มีระหว่างด้วยดี คือโดยดี เพราะไม่มีสัณฐาน ชื่อว่า

สมนันตรปัจจัย ฯ ธรรมที่ดับไปโดยความเป็นธรรมที่มีในก่อน ๆ สา-
มารถในอันยังจิตตุปบาทที่สมควรให้เกิดในลำดับแห่งตน พระผู้มีพระ-
ภาคตรัสว่าอนันตรปัจจัย และว่าสมนันตรปัจจัย ฯ แท้จริง ความแปลกกัน
แห่งปัจจัยทั้ง ๒ นั้น ก็โดยสักว่าพยัญชนะเท่านั้น ฯ แต่โดยอรรถ
คำแม้ทั้ง ๒ เป็นชื่อแห่งปัจจัยที่ดับไปแล้วโดยไม่มีธรรมอื่นคั่นอย่างเดียว
กัน ฯ เพราะความต่างกันโดยอรรถแห่งปัจจัยเหล่านั้น ย่อมไม่มี ฯ
ส่วนคำที่อาจารย์บางพวกกล่าวว่า ชื่อว่าอนันตรปัจจัย เพราะไม่มีระหว่าง
โดยอรรถ ชื่อว่าสมนันตรปัจจัย เพราะไม่มีระหว่างโดยกาลดังนี้นั้น ย่อม
ผิดจากพระบาลีมีอาทิว่า เนวสัญญานาสัญญายตนะแห่งพระอริยเจ้าผู้ออก
จากนิโรธ เป็นปัจจัยโดยสมนันตรปัจจัยแห่งผลสมาบัติ ดังนี้ ฯ ก็
เนวสัญญานาสัญญายตนะ ซึ่งดับไปแล้วสิ้นกาลมี ๗ วันเป็นต้น ยังเป็น
สมนันตรปัจจัยแห่งผลสมบัติได้ เพราะฉะนั้น ไม่พึงทำความมั่นใจ
พึงเชื่อความต่างกันในปัจจัยทั้ง ๒ นี้แต่โดยสักว่าพยัญชนะเท่านั้น ไม่
ใช่โดยอรรถ ฯ แท้จริง ความต่างกันก็โดยสักว่าพยัญชนะเท่านั้นอย่างนี้
ว่า ความดับโดยเป็นธรรมสามารถในอันยังธรรมอื่นให้บังเกิดขึ้น โดย
ไม่มีระหว่างแห่งการดับของธรรมก่อน และการเกิดของธรรมที่เกิดใน
ภายหลัง ชื่อว่าความเป็นอนันตรปัจจัย ความดับแห่งธรรม อันเป็นธรรม
สามารถเพื่อจะยังธรรมอื่นให้เกิดขึ้น โดยไม่มีระหว่างด้วยดี ดุจน้อม
เข้าไปสู่ความเป็นอันเดียวกับตน โดยไม่มีวิภาคว่า นี้อยู่ในเบื้องบน
แต่ธรรมนี้ นี้อยู่เบื้องล่าง นี้อยู่โดยรอบ ดังนี้ ชื่อว่าความเป็นสม-
นันตรปัจจัย ฯ ก็ความที่เนวสัญญานาสัญญายตนะ แม้ที่เป็นปัจจัยแห่ง

นิโรธ และจุติจิตอันมีในก่อน แต่การบังเกิดในอสัญญภพ เป็นธรรมสามารถในอันยังผลจิตและปฏิสนธิจิต ซึ่งจะบังเกิดแม้ในกาลอื่น ก็ให้บังเกิดขึ้นได้โดยไม่มีระหว่าง และในการให้บังเกิด ดุจน้อมเข้าไปสู่ความเป็นอันเดียวกันมีอยู่ เพราะอรูปธรรมอันมีชาติเสมอกันไม่มีมาแทรกแซงในท่ามกลง และเพราะรูปธรรมที่มีชาติต่างกันไม่สามารถทำการแทรกแซง เพราะเหตุนั้น ความเป็นอนันตรปัจจัยและสมนันตรปัจจัยแม้แห่งเนวสัญญานาสัญญายตนะและจุตินั้น จึงมีได้ ฯ เพราะฉะนั้น แม้เมื่อไม่มีความแปลกกันโดยอรรถแห่งอุปสรรค ด้วยสามารถแห่งเวไนยสัตว์ทั้งหลาย ผู้จะตรัสรู้ได้โดยประการนั้น ๆ นั่นแล ฯ

[อธิบายสหชาตปัจจัยและอัญญามัญญปัจจัย]

ธรรมที่เป็นปัจจัยแก่ธรรมทั้งหลายที่เกิดพร้อมกัน โดยความเป็นธรรมมีการเกิดร่วมกัน ดุจหนึ่งประทีปเป็นปัจจัยแก่แสงสว่างฉะนั้น ชื่อสหชาตปัจจัย เพราะเมื่อตนไม่เกิด แม้ธรรมทั้งหลายที่จะเกิดร่วมกันก็ไม่เกิด ฯ ธรรมทั้งหลาย คือ อรูปขันธ์ ๔ มหาภูตรูป ๔ และธรรมที่เป็นวัตถุวิบากในขณะปฏิสนธิ ฯ ธรรมที่เป็นปัจจัยแก่ธรรมที่ค้ำจุนแก่ตน โดยความเป็นธรรมอุปถัมภ์ ดุจไม้ ๓ อัน ซึ่งยันกันและกันไว้ฉะนั้น ชื่ออัญญมัญญปัจจัย ฯ ปัจจัยทั้ง ๒ นี้มีความแปลกกันอย่างนี้ คือความเป็นธรรมค้ำจุน โดยอำนาจแห่งอัญญมัญญภาพนั่นแล (ความเป็นธรรมอุดหนุนกันและกัน) ชื่อว่าเป็นอัญญมัญญปัจจัย หาใช่โดยสักว่าเป็นธรรมเกิดร่วมกันไม่ ฯ จริงอย่างนั้น ธรรมอะไร ๆ

ซึ่งมีปกติเป็นสหชาตปัจจัยอย่างเดียวไม่จัดว่าเป็นอัญญมัญญปัจจัย เพราะนามซึ่งมีปกติเป็นสหชาตปัจจัยแก่จิตตชรูป และมหาภูตรูปซึ่งมีปกติเป็นสหชาตปัจจัยแก่อุปาทายรูปเป็นอัญญมัญญปัจจัย ท่านมิได้ยกขึ้นไว้ ฯ จริงอยู่ ถ้าหากว่าความเป็นธรรมค้ำจุนแก่ธรรมซึ่งอุดหนุนตน โดยความเป็นธรรมเกิดขึ้นร่วมกันอย่างเดียว จะพึงเป็นอัญญมัญญปัจจัยไซร้ ฯ ในเวลานั้นสหาชาตปัจจัยและอัญญมัญญปัจจัยก็จะพึงกลายเป็นปัจจัยเสมอกัน (เป็นปัจจัยที่เหมือนกัน) ฉะนี้และ ฯ

[อธิบายนิสสยปัจจัยและอุปนิสสยปัจจัย]

ธรรมเหล่านี้ คือ ขันธ์ ๔ อันเป็นที่อาศัยแก่นามและรูปซึ่งเกิดร่วมกัน ดุจแผ่นผ้าเป็นที่รองรับจิตรกรรม ภูตรูป (มหาภูตรูป) และวัตถุ เป็นที่อาศัยของรูปที่เกิดร่วมกัน และวิญญาณธาตุทั้ง ๗ ตามลำดับ โดยอาการคือการรองรับไว้นั่นเอง ดุจแผ่นดินเป็นที่รองรับต้นไม้และภูเขาเป็นต้นฉะนั้น จึงชื่อว่านิสสยปัจจัย เพราะทำอธิบายว่า ถูกพวกนิสิตก์ (ธรรมผู้อาศัย) พึ่งพิง ฯ ปัจจัยซึ่งเป็นที่อาศัย โดยความเป็นปัจจัยที่มีกำลัง ชื่ออุปนิสสยปัจจัย เพราะ อุป ศัพท์ ส่องถึงความดียิ่ง ฯ แต่ท่านอาจารย์จักกล่าวถึงความต่างแห่งอุปนิสสยปัจจัยนั้น (ต่อไปข้างหน้า) ฯ

[อธิบายปุเรชาตปัจจัยและปัจฉาชาตปัจจัย]

ธรรมเหล่านี้ คือ วัตถุ ๖ และอารมณ์ ๖ เป็นอุปการะโดยความเป็นธรรมเกิดขึ้นแล้วเป็นไปก่อนกว่าปัจจุบันธรรม ชื่อปุเรชาตปัจจัย ฯ

เมื่อไม่มีปัจฉาชาตปัจจัย ธรรมคือจิตและเจตสิก ซึ่งเกิดภายหลังเป็นอุปการะ โดยเป็นอุปถัมภ์แก่ร่างกาย อันยังไม่ถึงความเป็นเหตุแห่งการตั้งอยู่ของความสืบต่อ ชื่อปัจฉาชาตปัจจัย ฯ ปัจฉาชาตปัจจัยนั้น บัณฑิตพึงเห็นเหมือนเจตนาปรารถนาอาหาร[๑] เป็นปัจจัยแก่ตัวลูกแร้งฉะนั้น ฯ

[อธิบายอาเสวนปัจจัย]

การที่ธรรมเช่นกับตน โดยความเป็นกุศลเป็นต้น ยึดความที่ธรรมซึ่งมีชาติอันเสมอกับตนอันถึงความพิเศษโดยความเป็นธรรมช่ำชองและมีกำลัง ดุจหนึ่งคัมภีร์ที่ท่องจำไว้ก่อน ๆ เป็นปัจจัยแก่ (การท่องจำ) คัมภีร์ต่อ ๆ ไปฉะนั้น ชื่ออาเสวนะ ฯ ธรรมที่มีธรรมชาติเสมอกันนั่นเอง เป็นปัจจัยแก่ธรรมที่มีชาติเสมอกัน โดยอาเสวนะนั้น ชื่อว่าอาเสวนปัจจัย ฯ จริงอยู่ ธรรมมีชาติต่างกัน ย่อมไม่อาจให้ธรรมมีชาติต่างกันถือเอาคติของตน กล่าวคือความเป็นกุศลเป็นต้นอันพิเศษ โดยความเป็นธรรมมีกำลังคล่องแคล่ว โดยคุณคืออาเสวนะ ทั้งตนเองก็ไม่ถือเอาคติจากธรรมมีชาติต่างกันนั้น ฯ แต่บัณฑิตพึงทราบสันนิษฐานว่า ก็อาเสวนปัจจัยเหล่านั้น เป็นกุศลากุศลที่เป็นโลกิยะและเป็นกิริยาชวนะที่เป็นอาวัชนะ อันล่วงไปหาระหว่างมิได้ ฯ เจตนาเป็นเครื่องอุปการะแก่ปัจจุบันธรรมที่เกิดร่วมกัน (กับตน) และที่เกิดต่างขณะกันโดยความเป็นกิริยากล่าวคือความขวนขวายแห่งจิต ชื่อกัมมปัจจัย ฯ จิตและเจตสิกซึ่งเป็นวิบาก เป็นเครื่องอุปการะแก่นามรูปซึ่งเกิดร่วมกัน

๑. เจตนาที่ประกอบด้วนรสตัณหาในอาหาร.

โดยภาวะที่ตนเป็นธรรมสงบ คือไร้อุตสาหะเพื่อความเป็นธรรมสงบ คือหมดความอุตสาหะ ชื่อวิปากปัจจัย ฯ จริงอยู่ วิบากมีภวังคจิตเป็นต้นเป็นของรู้ได้ยาก เพราะเป็นความสงบแห่งสันดานที่ไร้อุตสาหะนั่นเอง เพราะสักว่าเป็นความสำเร็จ (ผล) จากกรรมที่สัตว์ทำไว้ เพราะเหตุที่วิบากจิตเหล่านั้น บุคคลไม่พึงให้สำเร็จได้โดยประโยค (ความขวนขวาย) ฯ ส่วนวิบากจิตเป็นเพียงการตกไป (ในรูปารมณ์เป็นต้น ของปัญจวิญญาณ) การรับและการพิจารณาเป็นของรู้ได้ยากทีเดียว ฯ ความที่ปัญจวิญญาณสัมปฏิจฉันนจิตและสันตีรณจิตเหล่านั้น รับอารมณ์มีรูปเป็นต้น บัณฑิตย่อมรู้ได้โดยความเป็นไปแห่งชวนะเท่านั้น ฉะนี้แล ฯ

[อธิบายอาหารปัจจัย]

อาหาร ๔ เป็นอุปการะแก่รูปและอรูป โดยความเป็นเครื่องอุปถัมภ์ ชื่อว่าอาหารปัจจัย ฯ จริงอยู่ ถึงแม้เมื่อมีกรรมที่แต่งให้เกิด ข้อที่อาหารเป็นเครื่องค้ำจุนนั้นเอง ก็เป็นหน้าที่สำคัญของอาหาร ฯ อาหารแม้เมื่อให้เกิด ก็ค้ำจุนด้วยอำนาจแห่งความสืบต่อไม่ขาดสายให้เกิดขึ้น เพราะฉะนั้น ความเป็นเครื่องค้ำจุนนั่นเอง จึงจัดเป็นอาหารได้ ฯ ธรรมที่ชื่อว่าเป็นปัจจัย เพราะอรรถคือความเป็นใหญ่ กล่าวคือการยังปัจจุบันธรรมทั้งหลายให้อนุวัตรตามซึ่งตนในกิจนั้น ๆ กล่าวคือการปัจจัย ฯ ธรรมทั้งหลายมีวิตกเป็นต้น ซึ่งเข้าไปเพ่งอารมณ์ ด้วยอำนาจแห่งอาลัมพนูปนิชฌาน (การเพ่งอารมณ์) และลักขณูปนิชฌาน (การเพ่งลักษณะ) ชื่อฌานปัจจัย ฯ ธรรมมีสัมมาทิฏฐิเป็นต้น ชื่อว่า

เป็นอุปการะ เพราะอรรถคือเป็นเหตุนำออกจากสุคติหรือทุคติ จากบุญหรือบาป ชื่อมัคคปัจจัย ฯ นามธรรมนั่นเอง ถึงแม้จะต่างกันโดยปรมัตถ์ ก็เป็นดุจถึงความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน (เอกีภาพ) ก็เป็นอุปการะโดยลักษณะคือสัมประโยค กล่าวคือมีความเกิดขึ้นเป็นอันเดียวกันเป็นต้น ชื่อสัมปยุตตปัจจัย ฯ วัตถุ (หทยวัตถุ) จิต และเจตสิก ถึงแม้เป็นธรรมประกอบกัน โดยความเป็นธรรมที่เกี่ยวเนื่องกันและกัน ก็เป็นอุปการะด้วยการเข้าถึงความต่างกันโดยเป็นธรรมไม่รวมกัน เพราะแยกจากกัน ชื่อวิปปยุตตปัจจัย ฯ ธรรมซึ่งท่านอาจารย์กล่าวไว้ด้วยคำเป็นต้นว่า **สหชาตํ** (เกิดร่วมกัน) **ปุเรชาตํ** (เกิดก่อน) ชื่อว่าเป็นอุปการะ เพราะเป็นการอุปถัมภ์แก่ธรรมเช่นนั้นนั่นแล โดยเป็นธรรมมีอยู่ อันมีสภาพเป็นปัจจุบัน ชื่ออัตถิปัจจัย ฯ แม้เมื่อมีกรรมผู้ให้เกิดความขวนขวายแห่งอัตถิปัจจัยเหล่านั้นค้ำจุนไว้นั้นแล ท่านอาจารย์ถือเอาแล้ว ด้วยคำว่า **สหชาตํ** เป็นต้น ฯ

จิตและเจตสิกซึ่งดังไปไม่มีระหว่าง เป็นอุปการะ ด้วยอำนาจแห่งการให้โอกาสแก่จิตและเจตสิกที่จะเกิดขึ้นในอันดับติดต่อกันไป ซึ่งยังไม่ได้โอกาส เพื่อความตั้งอยู่ของตน เพราะเมื่อหมวดธรรมมีผัสสะเป็นต้น หมวดหนึ่ง เป็นไปอยู่ หมวดธรรมที่ ๒ มีผัสสะเป็นต้นก็มีไม่ได้ ชื่อนัตถิปัจจัย ฯ ธรรมทั้งหลายที่อุปการะจริง ๆ แก่ธรรมทั้งหลายซึ่งจะเป็นไปไม่ได้ โดยสภาพของตนไม่หมดไป โดยเป็นธรรม (ยอม) จากไปเสีย ชื่อวิคตปัจจัย ฯ อัตถิปัจจัยนั่นเอง เป็นอุปการะ

ด้วยอำนาจแห่งการไม่เข้าถึงความดับหมด ชื่ออวิคตปัจจัย ฯ แม้เมื่อไม่มีความแปลกกันแห่งธรรมของปัจจัยทั้ง ๒ นั้น บัณฑิตก็พึงทราบความเป็นปัจจัยที่แปลกกัน อย่างนี้คือ ความเป็นธรรมที่อุปการะด้วยอาการมาตรว่าความคงสภาพอยู่ ชื่อว่าความเป็นอัตถิปัจจัย ความเป็นธรรมที่อุปการะ ด้วยอำนาจแห่งการไม่เข้าถึงความดับหมด ชื่อว่าความเป็นอวิคตปัจจัย ฯ

แท้จริง บัณฑิตเชื่อในพระผู้มีพระภาคว่า พระผู้มีพระภาคทรงทราบสมรรถภาพพิเศษแห่งธรรมทั้งหลาย โดยอาการทุกอย่าง จึงทรงแสดงปัจจัย ๒๔ ไว้ดังนี้ ควรทำสุตมยญาณให้เกิดขึ้นว่า ธรรมเหล่านี้มีความพิเศษอย่างนี้ แล้วทำความพากเพียรเพื่อตรัสรู้ความพิเศษแห่งปัจจัยนั้น ด้วยจินตามยญาณและภาวนายญาณ ฯ บัณฑิตพึงเห็นสันนิษฐานว่า แม้เมื่อความสามารถแห่งธรรมไม่มีแปลกกัน ปัจจัยแม้ที่ตรัสไว้แล้วในหนหลัง พระองค์ก็ตรัสซ้ำอีกโดยประการอื่น ด้วยสามารถแห่งบุคคลที่จะพึงแนะนำได้ โดยประการนั้น ๆ เหมือนอย่างแม้ตรัสไว้ทุกะไว้แล้วก็ตรัสเหตุวิปปยุตตทุกะ (ทุกะที่กำหนดด้วยเหตุวิปยุต) ไว้อีกฉะนั้น ฯ นาม ได้แก่นามกล่าวคือขันธ์ ๔ ย่อมเป็นปัจจัยแก่นามเช่นนั้นนั่นแล โดยส่วน ๖ คือโดยอาการ ๖ อย่าง ๑ ฯ นามนั้นนั่นเอง ย่อมเป็นปัจจัยแก่นามธรรมและรูปธรรมที่ปัจจัยให้เกิดขึ้นแล้ว (อันเป็นไปร่วมกัน) โดยส่วน ๕ อย่าง ๑ ฯ นามนั้นนั่นเอง ย่อมเป็นปัจจัยแก่รูปอันต่างด้วยภูตรูปและอุปาทายรูปอีกโดยส่วนเดียว ๑ ฯ ส่วนรูปเป็นปัจจัยแก่นามเพียงอย่างเดียว ๑ ฯ บัญญัติและนามรูป ย่อมเป็น

ปัจจัยแก่นามโดยอาการ ๒ อย่าง คือโดยประการ ๒ อย่าง ๑ ฯ อนึ่ง ทั้ง ๒ อย่าง คือนามรูปทั้ง ๒ ที่ปัจจัยให้เกิดขึ้น (ที่เป็นไปร่วมกัน) ย่อมเป็นปัจจัยแก่ทั้ง ๒ อย่าง คือแก่นามรูปทั้ง ๒ เช่นนั้นนั่นแล โดยอาการ ๙ อย่าง ๑ ฯ ปัจจัยทั้งหลายตั้งอยู่โดยอาการ ๖ อย่าง ดังพรรณนามาด้วยประการอย่างนี้ ฯ

อัพยากตชวนวิบาก ถึงความเป็นวิบากด้วยอำนาจแห่งกรรม ถูกกำลังกรรมซัดไป เป็นไปประดุจตกลง ยึดสภาพของตนไว้ได้ เจริญแล้ว ไม่ให้วิบากอื่นเป็นไป และไม่ยึดอานุภาพแห่งวิบากเดิมเกิด, ก็บรรดาอเหตุกกิริยาจิต อาวัชชนะทั้ง ๒ ย่อมไม่เป็นอาเสวนปัจจัย เพราะยกหสิตุปบาทจิตอย่างเดียวขึ้นเป็นอาเสวนะ โดยพระบาลีว่า ในอาเสวนะเพราะภาวะแห่งธรรมที่ไม่ใช่มรรคเป็นปัจจัย จึงได้ปัญหาพยากรณ์ไว้ข้อ ๑ ดังนี้ เพราะฉะนั้น ชวนะทั้งหลายจึงถึงความเป็นอาเสวนปัจจัย พระอนุรุทธาจารย์ลงสันนิษฐาน ดังนี้ จึงกล่าวคำมีอาทิว่า **ปุริมานิ ชวนานิ ฯ** ก็เมื่อในอาทิพจน์นี้ มีคำที่ไม่พิเศษอยู่ บัณฑิตพึงเห็นกุศลชวนะ อกุศลชวนะ และอัพยากตชวนะ เฉพาะฝ่ายโลกิยะเท่านั้น เพราะไม่ได้ยกโลกุตตรชวนะขึ้นเป็นอาเสวนปัจจัย ฯ ก็เพราะทำอธิบายไว้อย่างนี้ ในอรรถกถาปัฏฐานจึงกล่าวไว้ว่า แต่ฝ่ายโลกุตตรชวนะ ที่ชื่อว่าเป็นอาเสวนปัจจัยไม่มี ฯ แท้จริง บรรดาโลกุตตระนั้น กุศลที่เป็นโลกุตตระ ไม่ยังผลจิตนั้นให้ถือเอาซึ่งคุณคืออาเสวนะ เพราะตนเป็นชวนะไปในเบื้องหน้าแห่งผลจิตที่มีชาติต่างกัน ฯ ก็ผลจิตแม้บังเกิดขึ้นด้วยอำนาจชวนะ ก็ไม่ถือเอาอาเสวนะโดยนัยที่กล่าวแล้ว ใน

อัพยากตชวนวิบากและไม่ยังวิบากอื่นให้ถือเอาอาเสวนะ ฯ แม้คำที่ท่านอาจารย์ธรรมปาลเถระกล่าวไว้ว่า "ชวนะที่จะพ้นไปจากอาเสวนะไม่มี" ดังนี้ ต้องเข้าใจว่า ท่านกล่าวไว้ด้วยอำนาจโวหารที่เป็นส่วนมาก ฯ โดยประการอื่น พึงประสงค์ความที่ท่านอาจารย์เป็นผู้กล่าวโดยไม่ทันเพ่งความให้ดี ฯ แต่คำว่า มรรค ไม่ถือเอาอาเสวนะจากโคตรภู ไม่มี เพราะไม่ทรงประสงค์ความที่ธรรมมีชาติต่าง ๆ กัน ด้วยสามารถแห่งภูมิเป็นต้น ฯ สมจริงดังพระดำรัสที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ในปกรณ์ปัฏฐานว่า โคตรภูเป็นปัจจัยแก่มรรคโดยเป็นอาเสวนปัจจัย โวทานะเป็นปัจจัยแก่มรรค โดยเป็นอาเสวนปัจจัย ฯ

[อธิบายนามรูปต่างเป็นปัจจัยแก่กันและกัน]

รูปธรรมแม้ที่เกิดขึ้นด้วยกัน ไม่ชื่อว่าสัมปยุตตปัจจัย เพราะไม่มีลักษณะสัมประโยค ๔ อย่าง มีเกิดร่วมกันเป็นต้น ท่านอาจารย์ทำในใจ ดังนี้ จึงได้กล่าวคำมีอาทิว่า **จิตฺตเจตสิกา ธมฺมา อญฺญมญฺญํ** ดังนี้ ฯ คำว่า **เหตุชฺฌานงฺคมคฺคงฺคามิ สหชาตานํ นามรูปานํ** ความว่า เหตุ ฌาน และมรรค ทั้ง ๓ นี้ ย่อมเป็นปัจจัยแก่รูปที่มีกรรมเป็นสมุฏฐานในปฏิสนธิกาล และที่มีจิตเป็นสมุฏฐานในปวัติกาล และแก่นามที่เกิดร่วมกันในปฏิสนธิกาลและปวัติกาลทั้ง ๒ โดยเป็นเหตุ-ปัจจัยเป็นต้น ฯ แท้จริง พระอนุรุทธาจารย์กล่าวว่า ในคำทุกคำที่ว่า **สหชาตรูปํ** บัณฑิตพึงทราบว่า รูปมีกรรมเป็นสมุฏฐานในปฏิสนธิกาล มีจิตเป็นสมุฏฐานในปวัติกาล ฯ คำว่า **สหชาตา เจตนา** ได้แก่

เจตนาที่เกิดด้วยกัน โดยที่สุดแม้กับจักขุวิญญาณเป็นต้น ฯ คำว่า **สหชาตานํ นามรูปานํ** คือ เจตนาแม้ทั้งหมดย้อมเป็นปัจจัยแก่นาม เจตนาที่สหรคตด้วยปฏิสนธิ ย่อมเป็นปัจจัยแก่รูปซึ่งมีกรรมเป็นสมุฏ-ฐาน และเจตนาที่สหรคตด้วยจิตซึ่งยังรูปให้เกิดในปวัติกาล เป็นปัจจัยแก่รูปที่มีจิตเป็นสมุฏฐาน (ด้วยอำนาจแห่งกรรมปัจจัย) ฯ คำว่า **นานากฺขณิกา เจตนา** ได้แก่ กุศลเจตนาและอกุศลเจตนาซึ่งบังเกิดในภพทั้งหลาย มีภพที่ล่วงแล้วเป็นต้น ในขณะต่าง ๆ กัน จากขณะแห่งวิบาก ฯ บทว่า **นามรูปานํ** คือ เจตนาเกิดต่างขณะกัน ย่อมเป็นปัจจัยแก่นามรูป ในปฏิสนธิกาลและปวัติกาลแม้ทั้ง ๒ ฯ บทว่า **วิปากกฺขนฺธา** ได้แก่ อรูปขันธ์ที่เป็นวิบากมีปฏิสนธิวิญญาณเป็นต้น ฯ จริงอยู่ รูปแม้มีกรรมเป็นสมุฏฐานก็ไม่ได้โวหารว่าวิบาก เพราะศัพท์ว่า วิบาก นิยมใช้เฉพาะในอรูปธรรมที่แม้นกับกรรม โดยเป็นอรูป-ธรรม และโดยเป็นธรรมมีอาลัมพนะเท่านั้น ฯ คำว่า **ปุเรชาตสฺส อิมสฺส กายสฺส** ความว่า (นามปัจจัย) แก่รูปกายนี้ ซึ่งเกิดก่อนแต่ปัจจยธรรม (ธรรมเกิดจากปัจจัย) ฯ

ถามว่า ก็เมื่อปัจจุบันธรรมมีการเกิดก่อน ความเป็นปัจจัยแก่ธรรมซึ่งเกิดภายหลัง จะมีได้อย่างไร ? แก้ว่า ข้าพเจ้าได้กล่าวไว้แล้วมิใช่หรือว่า เมื่อไม่มีปัจฉาชาตปัจจัย (ธรรมคือจิตและเจตสิกซึ่งเกิดภายหลังเป็นเครื่องค้ำจุน โดยเป็นการอุปถัมภ์) แก่ร่างกายซึ่งยังไม่ถึงความเป็นเหตุแห่งความตั้งอยู่ของสันดาน (ความสืบต่อ) เพราะ-ฉะนั้น ปัจฉาชาตปัจจัยนี้ มีความขวนขวายในการค้ำจุน โดยความเป็น

เหตุแก่ความเป็นไปแห่งสันดาน เพราะฉะนั้น จึงไม่มีความผิดอะไร ๆ ฯ พระอนุรุทธาจารย์กล่าวคำว่า **ฉ วตฺถูนิ ปวตฺติยํ** ดังนี้ไว้ ก็เพราะวัตถุมีจักขุเป็นต้น ยังไม่เกิดในปฏิสนธิกาล และเพราะเมื่อมีการเกิด ก็ไม่เข้าถึงความเป็นปัจจัยแก่วิญญาณนั้น ๆ และเพราะหทัยวัตถุซึ่งเกิดพร้อมกับปฏิสนธิวิญญาณ เป็นวัตถุที่เกิดก่อนไม่มี ฯ ก็ท่านอาจารย์หมายเอานัยที่มาแล้วในอารัมมณปุเรชาตนิเทศ จึงกล่าวคำนี้ว่า **ปญฺจาลมฺพนานิ ปญฺจวิญฺญาณวีถิยา** ฯ

ถึงแม้ธรรมารมณ์อันเป็นอารัมมณปุเรชาตปัจจัย อันบัณฑิตย่อมได้ทางมโนวิญญาณวิถี เพราะแม้วัตถุมีจักขุที่เป็นปัจจุบันเป็นต้น ท่านถือเอาแล้วในปัญหาวาร โดยไม่พิเศษด้วยนัยเป็นต้นว่า พระเสขะหรือปุถุชน ย่อมเห็นแจ้งจักษุ โดยความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ฯ แท้จริง คำที่ว่า อารมณ์ซึ่งเป็นปัจจุบัน ที่วิถีเป็นไปทางมโนทวารถือเอาแล้วเป็นไป ย่อมเป็นอารัมมณปุเรชาตปัจจัยแก่วิถีทางมโนทวารนั้น ดังนี้นั่น สำเร็จแล้วแม้โดยอธิบาย ฯ

อุปนิสัยโดยปกตินั่นเอง คือโดยสภาพของตนจริง ๆ เว้นจากปัจจัยอื่น ชื่อปกตูปนิสัย ฯ มีคำอธิบายที่ท่านกล่าวไว้ว่า อุปนิสัยกลางอย่างแผนกหนึ่งต่างหาก ไม่ระคนปนกันอารัมมณปัจจัยอื่น ๆ ฯ อีกอย่างหนึ่ง อุปนิสัยตามปกติ ชื่อปกตูนิสัย ฯ ก็ ป อักษร ในคำว่า **ปกโต** นี้ เป็นอุปสรรค ฯ ป อักษร นั้น ย่อมส่องแสดงความเป็นธรรมอันบุคคลพึงให้สำเร็จในสันดาน และความเป็นธรรมอันบุคคลพึงเสพ โดยความเป็นธรรมสามารถในการยังผลของตนให้เกิด ฯ เพราะ -

ฉะนั้น อกุศลธรรมมีราคะเป็นต้น และกุศลธรรมมีศรัทธาเป็นต้น อันสำเร็จในสันดานของตน หรือฤดูและโภชนะเป็นต้น อันบุคลพึงเสพ ชื่อปกตูปนิสัย ฯ ท่านอาจารย์ชี้แจงแสดงไขปกตูปนิสัยไว้โดยประการอย่างนั้นแล ฯ

บทว่า **ครุกตํ** คือ อารมณ์ที่ (จิตและเจตสิก) ทำให้ท่านหนักแน่นแล้วพิจารณา ฯ จริงอย่างนั้น นิเทศแห่งอาลัมพนูปนิสัยนั้น เป็นไปแล้วด้วยอำนาจแห่งการทำทาน ศีล อุโบสถกรรม กุศลกรรมที่ทำไว้ในก่อน และสั่งสมมาดี ฌาน โคตรภู โวทาน และมรรคเป็นต้น ให้หนักแน่นแล้วพิจารณาโดยนัยเป็นต้นว่า บุคคลให้ทานสมาทานศีล กระทำอุโบสถกรรม แล้วกระทำทานเป็นต้นนั้นให้หนัก ย่อมพิจารณา ดังนี้ ฯ ท่านอาจารย์กล่าวคำเป็นต้นว่า **อนนฺตรนิรุทฺธา** ดังนี้ไว้ ก็เพราะอนันตรูปนิสัย ไม่แตกต่างกับอนันตรปัจจัย มาแล้วโดยนัยเป็นต้นว่า กุศลขันธ์ก่อน ๆ เป็นปัจจัยแก่กุศลขันธ์หลัง ๆ โดยเป็นอนันตรปัจจัย ดังนี้ ฯ แม้เมื่อเป็นเช่นนั้น ปัจจัยทั้ง ๒ นี้ก็มีความแปลกกันอย่างนี้ คือ ชื่อว่าอนันตรปัจจัย ด้วยอำนาจแห่งจิตตุปบาทอันสมควรในลำดับแห่งตน ชื่อว่าอนันตรูปนิสสยปัจจัย ด้วยอำนาจแห่งเหตุที่มีกำลัง ฯ ประกอบความว่า ธรรมทั้งหลายมีราคาและศรัทธาเป็นต้น สุข ทุกข์ บุคคล โภชนะ ฤดู และเสนาะทั้งภายในทั้งภายนอก ย่อมเป็นปัจจัยแก่ธรรมทั้งหลายมีกุศลเป็นต้นตามสมควร ฯ จริงอยู่ ธรรมมีราคะเป็นต้น อันบุคคลพึงให้สำเร็จในภายใน (ในสันดานของตน) และบุคคลเป็นต้น อันบุคคลพึงเสพในภายนอก ฯ สมจริงตามที่ท่าน

อาจารย์กล่าวไว้ว่า

ธรรมมีราคะและศรัทธาเป็นต้น อันบุคคล อบรม (คือให้สำเร็จ) ในภายใน (คือในสันดานของตน) และธรรมคือสัตว์และสังขาร อันบุคคลส้องเสพในภายนอก (เป็นอุปนิสัยแก่กุศลธรรมเป็นต้น ฯ)

อีกนัยหนึ่ง ประกอบความด้วยอำนาจแห่งความตามที่ตั้งอยู่นั่นแลว่า ก็ธรรมทั้งหลายมีราคะและศรัทธาเป็นต้น สุข ทุกข์ บุคคล โภชนะ ฤดู เสนาสนะ ย่อมเป็นนิสัยแก่กุศลธรรมเป็นต้น ทั้งภายในทั้งภายนอก ฯ ธรรมมีราคะและศรัทธาเป็นต้นของตน ย่อมเป็นนิสัย (อุปนิสัย) แก่ธรรมมีกุศลธรรมเป็นต้นของตน และของคนเหล่าอื่นผู้อาศัยศรัทธาเป็นต้นของกัลยาณมิตรแล้วกระทำกุศล ฯ บัณฑิตพึงเห็นคำตามสมควรอย่างนี้ คือ ทาน ศีล อุโบสถ ฌาน อภิญญา วิปัสสนาและมรรคภาวนาก็ดี ธรรมมีราคะชั้นสูง ๆ ขึ้นไปเป็นต้น อันเป็นเหตุแห่งธรรมมีราคะเป็นต้นก็ดี ย่อมมีเพื่ออาศัยซึ่งธรรมมีกามราคะเป็นต้นในบรรดาธรรมมีราคะเป็นต้นนั้น แล้วเกิดในภพทั้งหลายมีกามภพเป็นต้นและเพื่อความเข้าไปสงบกิเลสมีราคะเป็นต้น ฯ จริงอยู่ ธรรมชาตที่มีการอาศัยธรรมชาตเกิดขึ้นนั้น ย่อมเป็นปกตูนิสัยแก่ธรรมชาตนั้น ฯ ก็ท่านอาจารย์กล่าวไว้ว่า แท้จริง ปัจจัยนี้เป็นปัจจัยมีข้ออ้างมากมาย คืออุปนิสสยปัจจัย ฯ ก็โดยอาการอย่างนั้น ท่านอนุรุทธาจารย์จึงกล่าวว่า ปกตูนิสัยมีมากอย่าง ฯ

คำว่า **สทฺธาทโย** ได้แก่ ศีล จาคะ และปัญญา ฯ คำนี้ว่า แท้จริง ทาน ศีลเป็นต้นของตน อาศัยศรัทธาเป็นต้นของตนจึงมีได้ และทานศีลเป็นต้นของคนอื่น ก็อาศัยศรัทธาและศีลเป็นต้นของกัลยาณ-มิตรจึงมีได้เช่นกัน ดังนี้ ปรากฏชัดแล้ว ฯ คำว่า **สุขทุกฺขํ** ได้แก่ สุข และทุกข์ทางกาย ฯ คำว่า **ปุคฺคโล** ได้แก่ บุคคลผู้เป็นกัลยาณมิตร เป็นต้น ฯ คำว่า **โภชนํ** ได้แก่ โภชนะที่สบายเป็นต้น ฯ แม้ฤดูก็เป็น เช่นนั้นเหมือนกัน (คือ ฤดูที่สบาย) ฯ เพื่อจะยังอรรถที่กล่าวไว้แล้ว โดยสังเขปว่า **อธิปติ ฯ เป ฯ ปจฺจยา โหนฺติ** (นามรูปย่อมเป็น ปัจจัยแก่นามรูป โดยปัจจัย ๙ อย่าง ตามสมควร คือ ด้วยอำนาจอธิปติ-ปัจจัย ๑ สหชาตปัจจัย ๑ อัญญมัญญปัจจัย ๑ นิสสยปัจจัย ๑ อาหาร-ปัจจัย ๑ อินทรีย์ปัจจัย ๑ วิปปยุตตปัจจัย ๑ อัตถิปัจจัย ๑ อวิคตปัจจัย ๑) ดังนี้ ให้พิสดาร ท่านอาจารย์จึงกล่าวคำเป็นต้นว่า **ตตฺถ ครุกตมา-ลมฺพนํ** ดังนี้ ฯ

คำว่า **ครุกตมาลมฺพนํ** ความว่า อาลัมพนะที่บุคคลทำให้หนัก แน่น โดยปัจจเวกขณะและอัสสาทะเป็นต้น ฯ จริงอยู่ อาลัมพนะนั้น อันต่างด้วยอาลัมพนะมีฌาน มรรค ผล วิปัสสนา และนิพพานเป็นต้น ย่อมกระทำธรรมมีปัจจเวกขณะ อัสสาทะ มรรค และผลเป็นต้น ให้ เนื่องด้วยตน เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่าอาลัมพนาธิบดี ฯ ปัจจัย ๒ นั้น มีความแปลกกันอย่างนี้ คือ อาลัมพนาธิบดี ด้วยสักแต่ว่าเป็นอารมณ์ ควรทำให้หนัก อาลัมพนูปนิสัย ด้วยอรรถคือเหตุที่มีกำลังแม้กว่า[๑]

๑. โยชนา เป็น พลการณํ ฯ

อารมณ์ที่ทำให้หนัก ฯ คำว่า **สหชาตา ฯ เป ฯ นามรูปานํ** ความว่า สหชาตาธิบดี มีถึง ๔ อย่าง (คือ ฉันทาธิบดี วิริยาธิบดี จิตตาธิบดี และวีมังสาธิบดี) ด้วยอำนาจแห่งฉันทะ วิริยะ จิตตะ และวีมังสา เป็นปัจจัยแก่นามรูปที่เกิดร่วมกันตามสมควร ในปวัติกาลเท่านั้น ด้วยอำนาจแห่งสหชาตาธิบดี ฯ ท่านอาจารย์ทำในใจว่า ความที่รูปธรรมอาศัยอรูปธรรมเป็นสหชาตปัจจัย พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ด้วยอำนาจแห่งวัตถุในปฏิสนธิกาลเท่านั้น จึงกล่าวคำว่า **วตฺถุวิปากา อญฺญมญฺญํ** ดังนี้ ฯ

[อธิบายจิตและเจตสิกเป็นอัญญมัญญปัจจัยแก่กันและกัน]

ก็เพราะภาวะแห่งจิตและเจตสิกเป็นอัญญมัญญปัจจัย ด้วยอำนาจแห่งการค้ำจุนแก่กันและกันนั่นเอง ไม่ใช่โดยสักว่าเกิดร่วมกัน ฉะนั้น รูปจึงไม่เป็นอัญญมัญญปัจจัยแก่นาม ในปวัติกาล เพราะฉะนั้น ท่านอาจารย์จึงได้กล่าวไว้ว่า **จิตฺตเจตสิกา อญฺญมญฺญํ** ดังนี้ ฯ อนึ่ง อุปาทายรูป ก็ไม่เป็นอัญญมัญญปัจจัยแก่นาม ในปวัติกาล เพราะฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า **มหาภูตา อญฺญมญฺญํ** ดังนี้ ฯ มีคำถามสอดเข้ามาว่า ก็ท่านอาจารย์ได้กล่าวไว้ว่า อาหารที่ไม่มีรูป เป็นอาหารปัจจัยแก่นามรูปที่เกิดร่วมกันมิใช่หรือ ? ก็เมื่อเป็นเช่นนั้น คำว่า สัตว์ทั้งปวงมีความตั้งอยู่ได้ด้วยอาหารนี้ พวกเราจะรู้ได้อย่างไร ? เพราะสหชาตาหาร ไม่มีแก่พวกอสัญญีสัตว์ ฯ เฉลยว่า ภาวะแห่งสรรพสัตว์มีความตั้งอยู่ได้ด้วยอาหาร พระผู้มีพระภาคตรัสหมายเอาปริยาย คือความที่กรรมอันเป็นไปด้วยอำนาจแห่งมโนสัญเจตนาหาร หรืออาหารนอกนั้น แม้

ที่สหรคตด้วยมโนสัญเจตนาหารนั้น เป็นปัจจัยโดยเป็นกัมมปัจจัยและอุปนิสสยปัจจัย ไม่ใช่โดยเป็นอาหารปัจจัย ฯ ถามว่า อิตถินทรีย์และปุริสินทรีย์ ท่านอาจารย์ไม่ถือเอาในคำเป็นต้นว่า ประสาท ๕ ดังนี้ดอกหรือ ? แก้ว่า ไม่ได้ถือเอาจริง ฯ ความที่อิตถินทรีย์และปุริสินทรีย์ทั้ง ๒ นั้น เป็นธรรมชาติยังอาการมีเพศเป็นต้น ให้เป็นไปตามซึ่งตนมีอยู่โดยแท้ ถึงอย่างนั้น มันก็ไม่มีโดยความเป็นปัจจัยย ฯ เหมือนอย่างว่า ชีวิตและอาหารเป็นปัจจัยแก่ธรรมเหล่าใด ก็เลี้ยงค้ำชูธรรมเหล่านั้น ทั้งเป็นอัตถิปัจจัยและวิคตปัจจัยแก่ธรรมเหล่านั้นฉันใด ความเป็นหญิงและชาย เป็นอุปการะแห่งเพศเป็นต้นซึ่งเป็นไปแต่ปัจจัยมีกรรมเป็นต้น ตามควรแก่ตนอย่างเดียว เป็นปัจจัยแก่ความรู้ว่า เป็นหญิง เป็นชาย โดยอาการใด เพราะความไม่เป็นไปในสันดานอันเป็นไปกับด้วยความเป็นหญิงเป็นชายนั้น โดยอาการอื่นจากอาการ (ที่รู้ว่าเป็นหญิงเป็นชาย) นั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวภาวะเป็นหญิงเป็นชายนั้น ยังเพศเป็นต้นให้เป็นไปตามซึ่งตน และความเป็นอินทรีย์ เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคจึงไม่ตรัสภาวะแห่งความเป็นหญิงและเป็นชายนั้นเป็นอินทรีย์ปัจจัย ฯ

ท่านอาจารย์ทำในใจว่า นามเหล่าใด เป็นดุจออกจากภายในแห่งรูปมีหทัยวัตถุเป็นต้น เป็นไป และรูปเหล่าใดที่กำลังเกิดด้วยอาศัยนามนั่นเอง มีความรังเกียจในการสัมประโยค นามและรูปก็เป็นวิปปยุตตปัจจัยแก่นามและรูปเหล่านั้นนั่นเอง, ส่วนรูปรังเกียจในการสัมประโยค

กับรูปไม่มี, รูปที่เป็นเพียงอารมณ์แห่งนามซึ่งบังเกิดเพราะอาศัยวัตถุนั่นแล ชื่อว่าอาลัมพนะ เพราะฉะนั้น นามเหล่านั้น ก็ไม่มีการรังเกียจในการสัมประโยคแม้กับอาลัมพนะนั้น เพราะฉะนั้น ธรรมเหล่าใด มีความรังเกียจในสัมประโยค ธรรมเหล่านั้นนั่นแล แม้เป็นวิปปยุตตปัจจัย พระผู้มีพระภาคก็ตรัสไว้แล้วดังนี้ จึงกล่าวคำมีอาทิว่า **โอกฺกนฺติกฺขเณ วตฺถุ** ดังนี้ ฯ

อัตถิปัจจัยและอวิคตปัจจัย มีถึง ๕ อย่างดังนี้ คือ ปัจจัยชาตที่เกิดร่วมกัน ๓ อย่าง ๑ ที่เกิดก่อน ๒ อย่าง ๑ ที่เกิดภายหลังอย่างเดียว ๑ ที่ท่านกล่าวไว้แล้วด้วยอำนาจแห่งนามรูปตามสมควร โดยประการทั้งปวง คือโดยประการทุกอย่าง, บรรดาอาหาร ได้แก่กวฬิงการาหาร ๑ รูปชีวิตนทรีย์ ๑ ฯ ก็ภาวะแห่งธรรมอันทำความค้ำจุน โดยอัตถิภาพแก่ธรรมที่ไม่ทำความค้ำจุน โดยไม่มีอัตถิภาย เพราะธรรมเหล่านั้นเป็นสภาพอุปถัมธ์แก่ธรรมเช่นเดียวกันนั้น โดยภาวะแห่งตนมีอยู่ ซึ่งมีสภาพเป็นปัจจุบัน ชื่อว่าอัตถิปัจจัย เพราะฉะนั้น พระนิพพานซึ่งมีได้ทุกกาล จึงไม่เป็นอัตถิปัจจัยและอวิคตปัจจัย ฯ อีกอย่างหนึ่ง ภาวะแห่งธรรมที่ประกอบด้วยขณะมีอุปาทขณะเป็นต้น ทำความค้ำจุนซึ่งผิดจากภาวะแห่งธรรมที่ทำความค้ำจุนโดยนัตถิภาพ และผิดจากภาวะแห่งธรรมที่ทำความค้ำจุนโดยวิคตภาพ ชื่อว่าอัตถิปัจจัยเป็นต้น เพราะฉะนั้น พระนิพพานนั้น จึงไม่ถึงความเป็นอัตถิปัจจัยและอวิคตปัจจัยนั้น ฯ ก็บรรดาอัตถิปัจจัยทั้ง ๕ อย่างนี้ รูปชีวิตนทรีย์ พระผู้มีพระภาคไม่ทรงถือเอาในพวกสหชาตปัจจัย เพราะเป็นธรรมชาตค้ำจุนเพราะในฐีติขณะ

ดุจโอชา เพราะฉะนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวรูปชีวิตนทรีย์ไว้แผนกหนึ่ง ฯ

[อธิบาปัจจัยทั้งหมดโดยสรูปเป็น ๔]

บัดนี้ เพื่อจะแสดงว่า ปัจจัยทั้งหมดโดยสังเขปมีอยู่ ๔ อย่าง เท่านั้น ท่านอาจารย์จึงได้กล่าวคำว่า ปัจจัยทั้งหมดรวมอยู่ในอาลัมพน-ปัจจัย อุปนิสสยปัจจัย กัมมปัจจัย และอัตถิปัจจัย ฯ จริงอยู่ ปัจจัยอะไร ๆ ที่จะไม่พึงถึงความเป็นอารมณ์แห่งจิตและเจตสิก และไม่ถึงความเป็นอุปนิสัยแก่ธรรมที่เกิดแต่ปัจจัยของตน ๆ ไม่มี ฯ อนึ่ง ปัจจัยแม้ทั้งหมดไม่เป็นไปล่วงเลยสภาพแห่งกรรม ด้วยอำนาจแห่งความเป็นไปใกล้ต่อเหตุแห่งผล เพราะความเป็นไปของโลกมีกรรมเป็นเหตุ ฯ ก็ปัจจัยเหล่านั้นมีอยู่จริง ๆ ทั้งโดยปรมัตถ์ ทั้งโดยอำนาจโลกสมมติ เพราะ-ฉะนั้น ปัจจัยแม้ทั้งหมด จึงรวมอยู่ใน ๔ ปัจจัย ฯ

คราวนี้ เพื่อจะแสดงว่า คำที่ท่านอาจารย์กล่าวไว้ในที่แห่งปัจจัยนั้น ๆ ว่า **สหชาตรูป** ดังนี้ ทั้งหมด บัณฑิตพึงทราบโดยความไม่แปลกกัน ท่านจึงได้กล่าวคำมีอาทิว่า **สหชาตรูป** ดังนี้ ฯ แท้จริงที่ชื่อว่าสหชาตรูป มี ๒ อย่าง ด้วยอำนาจแห่งรูปที่มีจิตเป็นสมุฏฐานในปวัติกาลอย่างหนึ่ง กัมมชรูปกล่าวคือ กตัตตารูป ในปฏิสนธิกาลอย่างหนึ่ง แม้โดยประการทั้งปวง เพราะรูปมีจิตเป็นสมุฏฐานไม่มีในปฏิสนธิกาล และเพราะรูปมีกรรมเป็นสมุฏฐานเกิดร่วมกับจิตและเจตสิกไม่มีกำหนดในปวัติกาล ฯ รูปทั้งหลายที่กำลังเกิด เพราะกรรมที่สัตว์กระทำ ชื่อว่ากตัตตารูป ฯ

ประกอบความว่า ธรรมทั้งหลายประกอบด้วยกาล ๓ คือ มี ๓

กาล ด้วยสามารถแห่งธรรมประกอบด้วยอดีตกาล ๕ อย่าง ด้วยอำนาจอนันตรปัจจัย สมนันตรปัจจัย อาเสวนปัจจัย นัตถิปัจจัย และวิคตปัจจัย แห่งกรรมปัจจัย ซึ่งมี ๒ กาล ด้วยอำนาจแห่งอดีตกาลและปัจจุบันกาล แห่งอารัมมณปัจจัย อธิปติปัจจัย และอุปนิสสนปัจจัย ซึ่งมี ๓ กาล และแห่งธรรม ๑๕ อย่างนอกนี้ ซึ่งมีกาลเป็นปัจจุบัน กับที่พ้นจากกาล ด้วยอำนาจแห่งนิพพานและบัญญัติ ทั้งที่เป็นภายใน ด้วยอำนาจปสาทรูปมีจักษุเป็นต้นและธรรมมีราคะและศรัทธาเป็นต้น ทั้งที่เป็นภายนอกจากภายในนั้น ด้วยอำนาจแห่งบุคคล ฤดู และโภชนะเป็นต้น เป็นสังขตะ โดยเป็นธรรมเกิดแต่ปัจจัย และเป็นอสังขตะ โดยเป็นปฏิปักษ์ต่อสังขตะนั้นด้วย ตามกำเนิด คือความสมควรแก่ความเป็นไป โดยนัยตามที่กล่าวแล้วอย่างนี้ คือเช่นนี้ ชื่อว่าปัจจัย ท่านกล่าวไว้ว่า ๒๔ ปัจจัย ในปัฏฐานปกรณ์ คือในปกรณ์ชื่อว่าอนันตนัยปัฏฐาน และสมันตปัฏฐาน โดยประการทั้งปวง ตั้งอยู่โดยย่อ ๓ อย่าง ด้วยอำนาจแห่งบัญญัติ นาม และรูป ฯ

[อธิบายบัญญัติ]

บทว่า **ตตฺถ** คือ บรรดาบัญญัตินามและรูปนั้น ฯ บัญญัติมี ๒ อย่าง ต่างโดยเป็นอรรถที่บัณฑิตควรกล่าว และเป็นศัพท์กล่าวอรรถ (ต่างโดยเป็นความหมาย และสำเนียงเสียง) เพราะฉะนั้น ท่านอาจารย์จึงได้กล่าวคำเป็นต้นว่า **ปญฺญาปิยตฺตา** ดังนี้ ฯ คำว่า **ปญฺญาปิยตฺตา** ความว่า เพราะเป็นอรรถที่จะพึงรู้โดยประการนั้น ๆ ฯ

ด้วยคำอันเป็นกัมมสาธนะนี้ ท่านอาจารย์กล่าวอรรถบัญญัติ กล่าวคือ อุปาทาบัญญัติ อันเป็นสมมติสัจจะ ซึ่งต่างโดยเป็นความประชุมและความสืบต่อเป็นต้น แห่งธรรมทั้งหลายมีรูปเป็นต้น และความกำหนดพิเศษเป็นต้น ฯ แท้จริงอรรถบัญญัตินั้นบัณฑิตย่อมรู้ได้ด้วยนามบัญญัติ ฯ บทว่า **ปญฺญาปนโต** คือ เพราะรู้อรรถบัญญัติโดยประการทั้งหลาย ฯ จริงอยู่ ด้วยคำที่เป็นกัตตุสาธนะนี้ ท่านกล่าวนามบัญญัติ คือการกล่าวอรรถทั้งหลายอันได้นามว่าบัญญัติ เพราะอรรถว่า ให้รู้ (ความ) ได้ ฯ คำว่า **ภูตปริณามาการมุปาทาย** ความว่า บัญญัติเทียบเคียงอาการที่เปลี่ยนแปลง ได้แก่อาการกล่าวคือสภาพที่เปลี่ยนแปลง โดยอาการเป็นต้นว่าการแผ่ขยายออกไปและรวมตัวเข้าแห่งมหาภูตมีแผ่นดินเป็นต้น ซึ่งเป็นไปอยู่ ด้วยอำนาจแห่งความสืบต่อ คือทำให้เป็นเรื่องอิงอาศัย ฯ

คำว่า **ตถา ตถา** คือ ด้วยอำนาจแห่งแผ่นดินเป็นต้น ฯ คำว่า **ภูมิปพฺพตาทิกา** ได้แก่ สันตานบัญญัติ (บัญญัติความสืบต่อกัน) มีแผ่นดิน ภูเขา และต้นไม้เป็นต้น ฯ คำว่า **สมฺภารสนฺนิเวสาการํ** ความว่า อาการกล่าวคือการประชุม ได้แก่อาการมีสัณฐานเป็นต้นนั้น ๆ อันวิเศษโดยการตกแต่งแห่งสัมภาระคือแห่งอุปกรณ์ มีไม้ ดินเหนียว และด้ายเป็นต้น ฯ คำว่า **รถสกฏาทิกา** ได้แก่ สมุหบัญญัติ (การบัญญัติโดยรวมกัน) มีรถ เกวียน บ้าน หม้อน้ำ และแผ่นผ้าเป็นต้น ฯ คำว่า **จนฺทาวฏฺฏนาทิกํ** ได้แก่ อาการคือการที่ดวงจันทร์ ดวงอาทิตย์ และดาวนักษัตร หมุนเวียนไปมีอุทัยขึ้นเป็นต้น ด้วยอำนาจแห่งการ

เวียนขวารอบเขาสิเนรุ ฯ บทว่า **ทิสากาลาทิกา** ความว่า บัญญัติทิศมีทิศตะวันออกเป็นต้น ชื่อว่าทิสาบัญญัติ, บัญญัติเวลามีเวลาเช้าเป็นต้น ชื่อว่ากาลบัญญัติ, และบัญญัติเดือน ฤดู และชื่อว่าเดือน มีวิสาขมาสเป็นต้น อันพิเศษโดยชื่อนั้น ๆ ชื่อว่ามาสาทิบัญญัติ ฯ ไม่จดถึงกัน ฯ คำว่า **กูปคุหาทิกา** ได้แก่ บัญญัติช่องว่างมีบ่อ ถ้ำและช่องเป็นต้น ชื่อว่าอากาสบัญญัติ ฯ บทว่า **ตํตํภูตนิมิตฺตํ** คือภูตนิมิตนั้น ๆ มีปฐวีกสิณเป็นต้น ฯ คำว่า **ภาวนาวิเสสํ** ได้แก่อาการพิเศษที่สืบเนื่องกันของภาวนา ต่างโดยบริกรรมเป็นต้น ฯ คำว่า **กสิณนิมิตฺตาทิกา** ความว่า บัญญัตินิมิตซึ่งต่างกัน คือ อุคคหนิมิตและปฏิภาคนิมิต อันปรากฏแก่พระโยคี ต่างโดยมีกสิณนิมิตและอสุภนิมิต เป็นต้น ฯ คำว่า **เอวมาทิเภทา** ความว่า และบัญญัติต่างโดยบัญญัติเป็นต้นว่าอากาศที่เพิกกสิณ และกสิณคือความดับ (แห่งจิตและเจตสิก) ฯ คำว่า **อตฺถจฺฉายาการเรน** ความว่า โดยอาการคือเงาแห่งปรมัตถธรรม ได้แก่โดยอาการคือส่วนเปรียบ ฯ

[อธิบายนามบัญญัติเป็นต้น]

คำว่า **นามนามกมฺมาทินาเมน** ความว่า โดยชื่อ ๖ อย่างนี้ คือ นาม นามกรรม นามไธย นิรุตติ พยัญชนะ และอภิลาป ฯ บรรดานามเป็นต้นนั้น สัททรูปที่ชื่อว่านาม เพราะอรรถว่า น้อมไปในอรรถทั้งหลาย ฯ นามนั้นมี ๒ อย่าง ด้วยอำนาจแห่งนามที่คล้อย

ตามอรรถ และนามตามนิยม มี ๔ อย่าง ด้วยสามารถแห่งสามัญนาม (ชื่อทั่วไป) คุณนาม (ชื่อตามคุณ) กิริยานาม (ชื่อตามการกระทำ) และยถิจฉนาม (ชื่อตามใจชอบ) ฯ กรรมคือนาม ชื่อว่านามกรรม ฯ นามไธย ก็อย่างนั้น ฯ การพูด คือการกล่าวอรรถออกโดยทรงอักขระ เสียงที่ชื่อว่าอภิลาป เพราะอรรถว่า (เป็นเสียง) ที่บุคคลพูด คือ ลำดับแห่งการประชุมของอักษรที่ไปตามเสียง ฯ เพื่อแสดงว่า อันนามบัญญัตินี้นั้น มีอยู่ ๖ อย่าง ด้วยอำนาจแห่งวิชชมานบัญญัติ อวิชชมาน-บัญญัติ และความประกอบกันแห่งบัญญัติทั้ง ๒ อย่างนั้น ท่านอาจารย์กล่าวคำมีอาทิว่า **วิชฺชมานปญฺญตฺติ ฯ** คำว่า **เอตาย ปญฺญาเปนฺติ** ความว่า บัณฑิตทั้งหลายย่อมประกาศด้วยคำมีอาทิว่า รูป เวทนา ดังนี้ ฯ คำว่า **อุภินฺนํ** ความว่า (ด้วยสามารถแห่งความคละกัน) แห่งวิชชมานบัญญัติและอวิชชามานบัญญัติทั้งสอง ฯ บุคคลชื่อว่า ฉฬภิญญะ เพราะอรรถว่า มีอภิญญา ๖ คือ อภิญญา ๕ และ อาสวักขยญาณ ๑ ฯ

ก็บรรดาบัญญัติ ๖ มีวิชชามานบัญญัติเป็นต้นนั้น บัญญัติว่าบุคคลได้อภิญญา ๖นี้ ชื่อว่าวิชชามาเนนาวิชชมานบัญญัติ (บัญญัติของที่ไม่มีกับของที่มีอยู่) เพราะอภิญญามีอยู่ และเพราะบุคคลผู้ได้อภิญญานั้นไม่มี ฯ อนึ่ง บัญญัติว่าเสียงของหญิง ชื่อว่าอวิชชามาเนนวิชชมานบัญญัติ (บัญญัติของที่มีอยู่กับของที่ไม่มี) เพราะหญิงไม่มี และเพราะเสียงมีอยู่ ฯ บัญญัติว่าจักขุวิญญาณ ชื่อว่าวิชชมาเนนวิชชมานบัญญัติ (บัญญัติ

ของที่มีกับของที่มีอยู่ด้วยกัน) เพราะจักขุประสาท และจักขุวิญญาณอาศัยจักษุประสาทนั้นมีอยู่ ฯ บัญญัติว่าพระโอรสของพระราชา ชื่อว่าอวิชชามาเนนาวิชชมานบัญญัติ (บัญญัติของที่ไม่มีกับของที่ไม่มีด้วยกัน) เพราะพระราชาและพระโอรสเป็นสมมติธรรม (ธรรมคือสมมติ) ฯ

[อธิบายสังคาถา]

บทว่า **วจีโฆสานุสาเรน** ความว่า เนื้อความทั้งหลายที่ต่างด้วยอำนาจแห่งสมมติและปรมัตถ์ อันเป็นโคจร คือเป็นอารมณ์แห่งมโน-ทวาร คือแห่งความสืบต่อของวิญญาณ อันเป็นไปทางมโนทวาร ซึ่งเป็นไปแล้วโดยอาการคือรู้จักนามบัญญัติ มีความสังเกตอันบุคคลถือเอาแล้วในกาลก่อนว่า คำนี้เป็นชื่อแห่งเนื้อความเช่นนี้ เป็นอุปนิสัยซึ่งเกิดขึ้นในลำดับแต่ความเป็นไปแห่งโสตวิญญาณวิถี ที่เป็นไปตามกระแสคือไปตามเสียงที่พูด มีแผ่นดิน ภูเขา รูป และเวทนาเป็นต้น คือโดยทำให้เป็นอาลัมพนะ อันบัณฑิตย่อมรู้โดยกระแสความ คือเป็นไปตามซึ่งนามบัญญัติอันใด ที่มีสมมติและปรมัตถ์เป็นอารมณ์พ้นจากการถือเอาซึ่งนามนั้น ฯ นามบัญญัติอันนี้นั้น คือที่แสดงอรรถอันบัณฑิตพึงบัญญัติมีแผ่นดิน ภูเขา รูป และเวทนาเป็นต้น ซึ่งบัณฑิตหมายความสังเกตของโลก คือสำเร็จตามโวหารโลก เป็นระเบียบของอักษรที่ถือเอาแล้วทางมโนทวาร อันบัณฑิตรู้แจ้งว่าบัญญัติ คือรู้ได้ว่า นามบัญญัติกล่าวคือปัญญาปนโตบัญญัติ ฯ

ก็ในคาถานี้ ท่านอาจารย์สงเคราะห์แม้ซึ่งมโนทวาริกวิถี อันมี

ในลำดับแห่งโสตวิญญาณวิถี ด้วยศัพท์ว่า โสตวิญญาณวิถี จึงได้กล่าวคำว่า **โสตวิญฺญาณวิถิยา ฯ** แท้จริง เมื่อบุคคลได้ยินเสียงว่าฆฏะเป็นต้น วาระแห่งชวนะปรารภเสียงอักษรตัวหนึ่ง ๆ ๒ ครั้ง (ปรารภเสียงอักษรตัวละ ๒ ครั้ง) ด้วยอำนาจอารมณ์ที่เป็นปัจจุบันและอดีต ปรารภระเบียบอักษรที่เป็นนามบัญญัติ ซึ่งจำได้ด้วยปัญญาครั้งหนึ่ง ความรู้นามบัญญัติในลำดับแห่งชวนวิถี อันมีเสียงที่เป็นอดีตเป็นอารมณ์ ซึ่งเป็นลำดับแห่งโสตวิญญาณวิถี ดังพรรณนามาฉะนี้ ต่อจากนั้น เป็นการรู้เนื้อความ ท่านอาจารย์ทั้งหลายกล่าวไว้ดังนี้ ฯ

พรรณนาความปริเฉทที่ ๘ แห่งอภิธัมมัตถสังคหฎีกา

ชื่อว่าอภิธัมมัตถวิภาวินี จบด้วยประการฉะนี้ ฯ

อภิธัมมัตถสังคหบาลีแปล*

ปริเฉทที่ ๙

(ชื่อกัมมัฏฐานสังคหวิภาค)

[สังคหคาถา]

ต่อจากนี้ไป ข้าพเจ้า (ผู้ชื่อว่า อนุรุทธาจารย์) จักกล่าวกัมมัฏฐานทั้ง ๒ อย่าง แห่งภาวนา ๒ คือ สมถภาวนา และวิปัสสนาภาวนา ตามลำดับ ฯ

บรรดากรรมฐาน ๒ อย่างนั้น ในสมถสังคหะ พึงทราบการสงเคราะห์ (ประมวล, รวบรวม) สมถกรรมฐาน โดยนัย ๗ อย่างก่อน คือ กสิฯ ๑๐ อสุภะ ๑๐ อนุสสติ ๑๐ อัปปมัญญา ๔ สัญญา ๑ ววัตถาน (การกำหนด) ๑ และ อรูป ๔ ฯ พึงทราบการสงเคราะห์ (ประมวล) จริต ๖ อย่าง คือ ราคจริต ๑ โทสจริต ๑ โมหาจริต ๑ สัทธาจริต ๑ พุทธิจริต ๑ วิตกจริต ๑ ฯ พึงทราบภาวนา ๓ อย่าง คือ บริกรรมภาวนา ๑ อุปจารภาวนา ๑ อัปปนาภาวนา ๑ ฯ พึงทราบนิมิต ๓ คือ บริกรรมนิมิต ๑ อุคคหนิมิต ๑ ปฏิภาคนิมิต ๑ ฯ

[กรรมฐาน ๔๐]

พึงทราบอย่างไร ? พึงทราบอย่างนี้ว่า วัตถุ ๑๐ อย่างเหล่านี้ คือ ปฐวีกสิณ ๑ อาโปกสิณ ๑ เตโชกสิณ ๑ วาโยกสิฯ ๑ นีลกสิณ ๑

* พระธรรมวราลังการ ปัจจุบันเป็น สมเด็จพระวันรัต (จับ ฐิตธมฺโม ป.ธ. ๙) วัดโสมนัสวิหาร พระนคร แปล ฯ

ปีตกสิณ ๑ โลหิตกสิณ ๑ โอทาตกสิณ ๑ อากาสกสิณ ๑ อาโลกกสิฯ ๑ ชื่อว่ากสิฯ ๑๐ ฯ

ซากศพ ๑๐ อย่าง เหล่านี้ คือ อุทธุมาตกะ อสุภที่ขึ้นพอง ๑ วินีลกะ อสุภที่มีสีเขียวจัด ๑ วิปุพพกะ อสุภที่มีน้ำเหลือไหล ๑ วิจฉิททกะ อสุภที่ถูกตัดขาดในท่ามกลาง ๑ วิกขายิตตกะ อสุภที่สัตว์กัดเป็นแผลเหวอะหวะต่าง ๆ ๑ วิกขิตตกะ อสุภมีมือและเท้าขาดกระจัด-กระจาย ๑ หตวิกขิตตกะ อสุภที่เขาสับฟันเป็นริ้วรอยทิ้งเรี่ยราย ๑ โลหิตกะ อสุภที่มีโลหิตไหล ๑ ปุฬุวกะ อสุภที่มีหนอน ๑ อัฏฐิกะ อสุภที่เป็นกระดูก ๑ ชื่อว่าอสุภ ๑๐ ฯ

ความระลึก ๑๐ อย่าง เหล่านี้ คือ พุทธานุสสติ ๑ ธัมมานุสสติ ๑ สังฆานุสสติ ๑ สีลานุสสติ ๑ จาคานุสสติ ๑ เทวตานุสสติ ๑ อุปสมา-นุสสติ ๑ มรณานุสสติ ๑ กาลคตาสติ ๑ อานาปานัสสติ ๑ ชื่อว่าอนุสสติ ๑๐ ฯ

ภาวนา ๔ เหล่านี้ คือ เมตตา ๑ กรุณา ๑ มุทิตา ๑ อุเบกขา ๑ ชื่อว่าอัปปมัญญา ๔ ท่านเรียกว่า พรหมวิหารก็มี ฯ

อาหาเรปฏิกูลสัญญา (ความสำคัญในอาหารว่าปฏิกูล) ชื่อว่าสัญญา ๑ ฯ การกำหนดธาตุ ๔ ชื่อว่าววัตถาน ๑ ฯ อรูปสมาบัติมีอาสานัญจายตนะเป็นต้น ชื่อว่าอรูป ๔ ฯ ในสมถนิทเทส มีกรรมฐาน ๔๐ อย่าง แม้โดยประการทั้งปวง ฯ

[สัปปายเภท]

ก็ในบรรดาจริตทั้งหลาย อสุภะ ๑๐ โกฏฐาสภาวนากล่าวคือ

กายคตาสติ เป็นสัปปายะแก่คนราคจริต ฯ อัปปมัญญา ๔ และกสิณ ๔ มีนีลกสิณเป็นต้น เป็นสัปปายะแก่คนโทสจริต ฯ อานาปานะเป็นสัปปายะแก่คนโมหจริตและวิตกจริต ฯ อนุสสติ ๖ มีพุทธานุสสติเป็นต้น เป็นสัปปายะแก่คนสัทธาจริต ฯ ความตาย ความสงบ สัญญาและการกำหนด (มรณัสสติ อุปสมานุสสติ อาหาเรปฏิกูลสัญญาจตุธาตุววัตถาน) เป็นสัปปายะแก่คนพุทธิจริต ฯ ส่วนกรรมฐานแม้ทั้งหมดที่เหลือ เป็นสัปปายะแม้แก่คนมีจริตทุกอย่าง ฯ บรรดากสิณแม้เหล่านั้น กสิณที่มีวงกว้าง เป็นสัปปายะแก่คนโมหจริต ฯ กสิณวงเล็ก เป็นสัปปายะแก่คนวิตกจริตแล ฯ

นี้เป็นความต่างแห่งสัปปายะ ในอธิการว่าด้วยจริตนี้ ฯ

[ภาวนาเภท]

ก็ในภาวนาทั้งหลาย บริกรรมภาวนามีได้ในกรรมฐานแม้ทุกอย่างทีเดียว ฯ อุปจารภาวนา ย่อมสำเร็จได้ในกรรมฐาน ๑๐ คือ อนุสสติ ๗ ข้างต้น มีพุทธานุสสติเป็นต้น และปฏิกูลสัญญา ๑ จตุ-ธาตุววัตถาน ๑ แต่ไม่มีอัปปนา ฯ ส่วนในกรรมฐาน ๓๐ ถ้วนที่เหลือสำเร็จได้ทั้งอุปจารภาวนา ทั้งอัปปนาภาวนา ฯ ในกรรมฐาน ๓๐ แม้เหล่านั้น กรรมฐานมีรูปาวจรฌานได้ (คือประกอบในรูปาวจรฌาน, ให้สำเร็จรูปาวจรฌาน) ๒๖ อย่าง คือ กสิณ ๑๐ และอานาปานะมีปัญจกฌานได้ (ประกอบในปัญจกฌาน) ฯ อสุภ ๑๐ และกายคตาสิตมีปฐมฌานได้, อัปปมัญญา ๓ ข้างงต้นมีเมตตาเป็นต้นมีฌานหมวด ๔ ได้, อุเบกขา มีปัญจมฌานได้ ฯ ส่วนอรูป ๔ มีอรูปฌาน (ประกอบใน

อรูปฌาน) ได้ ฉะนี้แล ฯ

นี้เป็นความต่างแห่งภาวนา ในอธิการแห่งกรรมฐาน ๔๐ นิ้ว ฯ

[นัยกรรมฐาน ๔๐]

ก็ในนิมิตทั้งหลาย บริกรรมนิมิต และอุคคหนิมิต ย่อมได้ในกรรมฐานแม้ทุกอย่างทีเดียว โดยปริยาย ตามสมควร ฯ ส่วนปฏิภาค - นิมิต ได้เฉพาะในกสิณ ๑๐ อสุภะ ๑๐ กายคตาสติ ๑ อานาปา-นัสสติ ๑ ฯ จริงอยู่ อุปจารสมาธิและอัปปนาสมาธิ ปรารภปฏิภาคนิมิตในกรรมฐาน ๒๒ นั้น เป็นไป ฯ คืออย่างไร ฯ คือว่า ก็เมื่อพระโยคาวจร ผู้อาทิกัมมิกะถือเอานิมิตในกสิณมีมณฑลแห่งปฐวีกสิฯ เป็นต้น อารมณ์นั้น ท่านเรียกว่า ปริกรรมนิมิต และภาวนานั้นชื่อว่าบริกรรมภาวนา ฯ ก็แล นิมิตนั้นเป็นสิ่งที่จิตกำหนดได้ดีแล้วมาสู่คลองแห่งมโนทวาร เหมือนดูด้วยตาในเวลาใด อารมณ์นั้นนั่นแลชื่อว่าเป็นอุคคหนิมิต และภาวนานั้นย่อมตั้งมั่นในเวลานั้น ฯ ก็เมื่อพระโยคาวจรนั้นมีใจตั้งมั่นเป็นสมาธิอย่างนั้นแล้ว ตามประกอบภาวนาด้วยบริกรรมสมาธิ ในอุคคหนิมิตนั้น สืบต่อจากนั้น ในเวลาใด อารมณ์ที่สำเร็จด้วยภาวนา กล่าวคือบัญญัติพ้นจากวัตถุธรรมปรากฏเหมือนกสิณนั้น สงบนิ่งแนบสนิทในจิต ในเวลานั้น ท่านเรียกว่า ปฏิภาคนิมิตบังเกิดแล้ว ฯ จำเดิมแต่นั้นนั่นแล อุปจารภาวนากล่าวคือกามาวจรสมาธิ ละอันตรายเสียได้ จัดว่าสำเร็จแล้วฯ ต่อจากนั้น เมื่อพระโยคาวจรเสพปฏิภาคนิมิตนั้นนั่นแลสม่ำเสมอด้วยอุปจารสมาธิ รูปาวจรปฐมฌาน ย่อมสำเร็จได้ ฯ ต่อจากนั้น

พระโยคาวจรทำปฐมฌานนั้นนั่นแลให้ชำนิชำนาญ ด้วยความมีวสี ทั้ง ๕ เหล่านี้ คือ อาวัชชนะ การคำนึง ๑ สมาปัชชนะ การเข้า ๑ อธิฏฐานะ การตั้งมั่น ๑ วุฏฐานะ การออก ๑ ปัจจเวกขณะ การพิจารณา ๑ ตั้งความเพียรเพื่อละองค์ที่หยาบมีวิตกเป็นต้นเสีย เพื่อเกิดองค์ที่ละเอียดมีวิจารเป็นต้น ย่อมบรรลุทุติยฌานเป็นต้นได้ โดยลำดับตามสมควร ฯ ปฏิภาคนิมิต ย่อมมีได้ในกรรมฐาน ๒๒ มีปฐวีกสิณเป็นต้น ด้วยประการดังที่กล่าวมานี้ ฯ

ก็ในกรรมบานที่เหลือ (๑๘) อัปปมัญญา ๔ ย่อมเป็นไป บัญญัติว่าสัตว์ ฯ ก็บรรดากสิณซึ่งเว้นอากาสกสิณเสีย กสิณอย่างใด อย่างหนึ่ง เมื่อพระโยคาวจรพิจารณาเพิกถอนเสียแล้ว ทำบริกรรม อากาศที่ตนได้ด้วยอำนาจความไม่มีที่สุด อรูปฌานที่ ๑ ย่อมสำเร็จได้ ฯ เมื่อทำบริกรรมอรูปวิญญาณที่ ๑ นั้นนั่นแลอยู่ ด้วยอำนาจความไม่มี ที่สุด อรูปฌานที่ ๒ ย่อมสำเร็จได้ ฯ ก็เมื่อทำบริกรรมความไม่มีแห่ง อรูปวิญญาณที่ ๑ นั้นนั่นแลว่า นิดหนึ่งไม่มี หน่อยหนึ่งไม่มี อรูป ที่ ๓ ย่อมสำเร็จได้ ฯ เมื่อทำบริกรรมอรูปที่ ๓ ว่า นี่สงบ นี่ประณีต ดังนี้ อรูปฌานที่ ๔ ย่อมสำเร็จได้ ฯ ก็ในกรรมฐานที่เหลืออีก ๑๐ อย่าง เมื่อโยคาวจรปรารภอารมณ์มีพุทธคุณเป็นต้น ทำบริกรรม ถือเอานิมิตนั้นดีแล้ว ในนิมิตนั้นนั่นแล บริกรรมภาวนาย่อมตั้งมั่น และอุปจารสมาธิก็ย่อมเกิดขึ้น ฯ

จบนัยกรรมฐาน ๔๐ ฯ

[ประเภทแห่งอารมณ์]

ก็เมื่อพระโยคาวจรออกจากปัญจมฌาน ซึ่งมีอภิญญาเป็นบาทแล้ว จึงพิจารณาอารมณ์มีรูปเป็นต้นที่จะพึงอธิษฐาน ทำบริกรรมอยู่ รูปาวจรปัญจมฌานที่เป็นไปอยู่ด้วยสามารถแห่งอภิญญา ย่อมสำเร็จได้ในอารมณ์มีรูปเป็นต้น ตามสมควร ฯ และที่ชื่อว่าอภิญญา

มี ๕ อย่าง คือ อิทธิวิธิ ๑ ทิพพโสตะ ๑
ปรจิตตวิชา ๑ ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ ๑
ทิพพจักษุ ๑ ฯ

นี้เป็นความต่างแห่งอารมณ์ในอธิการแห่งสมถกรรมฐานนี้ และสมถกรรมฐานนัย จบ ฯ

[วิปัสสนากรรมฐาน]

ก็ในวิปัสสนากรรมฐาน พึงทราบการสงเคราะห์วิสุทธิ (ประมวลวิสุทธิ) โดยอาการ ๗ อย่าง คือ สีลวิสุทธิ จิตตวิสุทธิ ๑ ทิฏฐิวิสุทธิ ๑ กังขาวิตรณวิสุทธิ ๑ มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ ๑ ปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิ ๑ ญาณทัสสนวิสุทธิ ๑ ฯ พึงทราบลักษณะ ๓ คือ อนิจจลักษณะ ๑ ทุกขลักษณะ ๑ อนันตรลักษณะ ๑ ฯ พึงทราบอนุปัสสนา ๓ คือ อนิจจานุปัสสนา ๑ ทุกขานุปัสสนา ๑ อนัตตานุปัสสนา ๑ ฯ พึงทราบวิปัสสนาญาณ ๑ๆ คือ สัมมสนญาณ ๑ อุทยัพพยญาณ ๑ ภังคญาณ ๑ ภยญาณ ๑ อาทีนวญาณ ๑ นิพพิทาญาณ ๑ มุญจิตุกัมยตาญาณ ๑ ปฏิสังขาญาณ ๑ สังขารุเปกขาญาณ ๑ อนุโลมญาณ ๑ ฯ พึงทราบวิโมกข์ ๓ คือ สุญญตวิโมกข์ ๑ อนิมิตต-

วิโมกข์ ๑ อัปปณิหิตวิโมกข์ ๑ ฯ และพึงทราบวิโมกขมุข ๓ คือ สุญญตานุปัสสนา การพิจารณาเห็นโดยเป็นของว่างเปล่า ๑ อนิมิตตา-นุปัสสนา การพิจารณาเห็นโดยไม่มีเครื่องหมาย ๑ อัปปณิหิตานุปัสสนา การพิจารณาเห็นโดยไม่มีที่ตั้งลง ๑ ฯ

[ประเภทแห่งวิสุทธิ]

พึงทราบอย่างไร ? พึงทราบอย่างนี้ คือ ปาริสุทธิศีล ๔ คือ ปาฏิโมกขสังวรศีล ๑ อินทริยสังวรศีล ๑ อาชีวปาริสุทธิศีล ๑ ปัจจัยสันนิสสนิตศีล ๑ ชื่อว่าสีลวิสุทธิ ฯ

สมาธิแม้มี ๒ อย่าง คือ อุปจารสมาธิ ๑ อัปปนาสมาธิ ๑ ชื่อว่า จิตตวิสุทธิ ฯ

การกำหนดนามรูปด้วยอำนาจลักษณะ กิจ ปัจจุปัฏฐาน และ ปทัสถาน ชื่อว่าทิฏฐิวิสุทธิ ฯ และการกำหนดปัจจัยแห่งนามรูปเหล่านั้น นั่นแล ชื่อว่ากังขาวิตรณวิสุทธิ ฯ ก็ต่อจากนั้นไป การกำหนดลักษณะ แห่งมรรค ด้วยอำนาจกำหนดจับอันตราย คือวิปัสสนูปกิเลสมีโอกาส เป็นต้น คือ

โอภาส ๑ ปีติ ๑ ปัสสัทธิ ๑ อธิโมกข์ ๑
ปัคคหะ ๑ สุข ๑ ญาณ ๑ อุปัฏฐาน ๑
อุเบกขา ๑ นิกันติ ๑

ของพระโยคาวจรผู้ปรารภนัยมีขันธ์เป็นต้น ในสังขารที่มีใน ๓ ภูมิ พร้อมทั้งปัจจัย มีความแตกต่างกันโดยความต่างแห่งกาลมีอดีตกาล เป็นต้น ที่ตนกำหนดแล้วอย่างนั้น ย่นย่อเข้าด้วยอำนาจหมวดแล้ว

พิจารณาไตรลักษณ์ ด้วยสัมมสนญาณว่า นามรูปไม่เที่ยง เพราะอรรถว่า สิ้นไป เป็นทุกข์ เพราะอรรถว่า น่ากลัว เป็นอนัตตา เพราะอรรถว่า ไม่มีสาระแก่นสาร ด้วยอำนาจอัทธานะ (กาล) หรือด้วยอำนาจสันตติ (ความสืบต่อ) หรือด้วยอำนาจขณะ และตามเห็นความเกิดขึ้นและความสิ้นไปในสังขารเหล่านั้นนั่นแล ด้วยอุท-ยัพพยญาณ โดยอำนาจแห่งปัจจัย และโดยอำนาจแห่งขณะจิต ชื่อว่ามัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ ฯ ก็วิปัสสนาญาณทั้ง ๙ ของพระโยคา-วจรนั้น ผู้พ้นจากอันตรายอย่างนั้น ปฏิบัติไตรลักษณ์อยู่ด้วยความสืบต่อแห่งวิปัสสนา จำเดิมแต่อุทัพพยญาณ จนกระทั่งถึงอนุโลมญาณ ชื่อว่าปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิ ฯ ก็เมื่อพระโยคาวจรนั้นปฏิบัติอยู่อย่างนี้ วิปัสสนจิต ๒-๓ ดวง ปรารภลักษณะมีอนิจลักษณะเป็นต้น อย่างใดอย่างหนึ่ง ย่อมเป็นไป โดยชื่อว่าบริกรรม อุปาจาร และอนุโลม ในลำดับแห่งมโนทวาราวัชชนะ ซึ่งอาศัยความแก่รอบแห่งวิปัสสนา (คือสังขารุเบกขาญาณ) ตัดภวังค์ขาดแล้ว เกิดขึ้นในขณะที่จะพึงกล่าวว่า อัปปนาจักเกิดในบัดนี้ ฯ วิปัสสนาใด ถึงยอดสุด วิปัสสนานั้น ท่านเรียกว่า สานุโลมา ว่าสังขารุเบกขา และว่าวุฏฐานคามินี-วิปัสสนา[๑] ฯ เบื้องหน้าแต่นั้น โคตรภูจิตหน่วงพระนิพพานเป็นอารมณ์คาอบงำโคตรปุถุชนเสีย และย่างขึ้นสู่โคตรพระอริยบุคคล ย่อมเป็นไป ฯ ในลำดับแห่งโคตรภูจิตนั้น มรรคกำหนดรู้ทุกขสัจ

๑. ฉบับพม่าและสีหลเป็น ยา สิขาปฺปตฺตา สา สานุโลมา สงฺขารุเปกฺขา วุฏฺฐาคามินีวิปสฺสนาติ จ ปวุจฺจต ฯ
๒. อีกนัยหนึ่งว่า มรรคย่อมหยั่งลงสู่อัปปนาวิถี ด้วยอำนาจที่กำหนดรู้ทุกขสัจ ละสมุทยสัจ ทำนิโรธสัจให้แจ้ง เจริญมัคคสัจ ฯ

ละสมุทยสัจ ทำนิโรธสัจให้แจ้ง หยั่งลงสู่อัปปนาวิถี ด้วยอำนาจการเจริญมัคคสัจ ฯ ต่อจากนั้นผลจิต ๒-๓ ดวง เป็นไปแล้วก็ดับไป ฯ ต่อจากนั้นก็เป็นภวังคบาต (จิตตกภวังค์) และ° ฯ ส่วนปัจจเวกขณญาณทั้งหลาย ตัดภวังค์ขาดแล้ว ย่อมเป็นไปอีก ฯ

[สังคหคาถา]

บัณฑิต (พระอริยบุคคล) ย่อมพิจารณา
มรรคผลและนิพพาน กิเลสที่ละได้แล้วและ
กิเลสที่ยังเหลือ พิจารณาก็มี ไม่พิจารณา
ก็มี ฯ มรรคทั้ง ๔ ที่พระอริยาบุคคลเจริญ
ตามลำดับแห่งวิสุทธิ ๖ อย่างนี้ ท่านเรียก
ชื่อว่าญาณทัสสนาวิสุทธิ ฯ

[ประเภทแห่งวิโมกข์]

อนัตตนุปัสสนา (การพิจารณาเห็นว่าไม่ใช่ตน) ที่กล่าวไว้ในอุเทศนั้น ละอัตตาภินิเวส (ความยึดมั่นว่าเป็นตน) เสียได้ ชื่อว่า สุญญตานุปัสสนา (การพิจารณาเห็นโดยของว่างเปล่า) จัดเป็นวิโมกขมุข (ทางพ้น) ฯ อนิจจานุปัสสนา (การพิจารณาเห็นโดยเป็นของไม่เที่ยง) ละวิปัลลาสนิมิต (เครื่องหมายให้เข้าใจผิด) เสียได้ ชื่อว่าอนิมิตตานุปัสสนา (การพิจารณาเห็นโดยไม่มีเครื่อง

๑. ฉบับพม่าและสีหลเป็น ตโต ปรํ เทฺว ตีณิ ผลจิตฺตานิ ปวตฺติ ปวตฺติตฺวา ภวงฺคปาโตว โหติ ต่อจากนั้นเพราะผลจิต ๒ หรือ ๓ ดวงเป็นไป ก็เป็นภวังคบาตเลย ฯ

หมาย) จัดเป็นวิโมกขมุข ฯ ทุกขานุปัสสนา (การพิจารณาเห็นโดยเป็นทุกข์) ละความตั้งลง (หรือความมุ่งมาด) คือ ตัณหาเสียได้ ชื่อว่าอัปปณิหิตานุปัสสนา (การพิจารณาเห็นโดยไม่มีที่ตั้ง) จัดเป็นวิโมกขมุข ฯ เพราะฉะนั้น มรรคจึงได้ชื่อ ๓ อย่าง ด้วยอำนาจแห่งวิปัสสนาเป็นเหตุมา (เป็นเหตุบรรลุ) คือ ถ้าวุฏฐานคามินีวิปัสสนาเห็นแจ้งโดยมิใช่ตน มรรคก็ชื่อว่าสุญญตวิโมกข์ ๑, ถ้าเห็นแจ้งโดยไม่เที่ยง มรรคก็ชื่อว่าอนิมิตตวิโมกข์ ๑, ถ้าเห็นแจ้งโดยเป็นทุกข์ มรรคก็ชื่อว่าอัปปณิหิตวิโมกข์ ๑ ฯ และผลก็มีชื่อว่าอย่างนั้น ย่อมมีในมรรควิถี ด้วยอำนาจแห่งมรรคเป็นเหตุมร (เป็นเหตุบรรลุ) ฯ ก็ผลแม้ที่เกิดขึ้นตามหน้าที่ของตนแก่เหล่าพระโยคีผู้เห็นแจ้งอยู่ โดยนัยตามที่กล่าวแล้ว ในวิถีแห่งผลสมาบัติ ท่านก็เรียกว่าวิโมกข์ มีสุญญตวิโมกข์เป็นต้น ด้วยอำนาจแห่งวิปัสสนาเป็นเหตุมาเหมือนกัน ฯ ส่วนชื่อทั้ง ๓ เหมือนกันทีเดียว แก่มรรคและผลแม้ทั้งหมด ทั้งในมรรควิถี และผลสมาบัติวิถีทุกอย่าง ด้วยอำนาจอารมณ์และด้วยอำนาจกิจของตน ฯ

นี้เป็นความต่างแห่งวิโมกข์ ในอธิการแห่งวิโมกข์นี้ ฯ

[ประเภทบุคคล]

ก็บรรดาพระอริยบุคคลเหล่านี้ พระอริยาบุคคลผู้มีชื่อว่าโสดาบันมีการไปอบายอันละเสียได้แล้ว มี ๗ ครั้งเป็นอย่างยิ่ง เพราะเจริญโสดาปัตติมรรคแล้วละทิฏฐิและวิจิกิจฉาเสียได้ ฯ มีชื่อว่าสกิทาคาสี เพราะเจริญสกิทาคามิมรรค แล้วทำราคะ โทสะ และโมหะให้เบา

บางลง มาสู่โลกนี้เพียงครั้งเดียวเท่านั้น ฯ มีชื่อว่าอนาคามี เพราะเจริญอนาคามิมรรคแล้ว ละกามราคะและพยายามได้เด็ดขาด ไม่มาสู่ความเป็นอย่างนี้อีก ฯ มีชื่อว่าอรหันต์ เพราะเจริญอรหัตตมรรคแล้ว ละกิเลสได้เด็ดขาด ไม่มีเหลือ สิ้นอาสวะเป็นยอดพระทักขิไณยบุคคลในโลก ฯ

นี้เป็นความต่างแห่งบุคคล ในอธิการว่าด้วยบุคคลนี้ ฯ

[ประเภทสมาบัติ]

ก็บรรดาสมาบัติเหล่านี้ ผลสมาบัติย่อมทั่วไปแม้แก่พระอริยบุคคลทั้งสิ้น ด้วยอำนาจผลตามที่เป็นของตน ๆฯ แต่การเข้านิโรธสมาบัติย่อมมีได้แก่พระอนาคามี หรือพระอรหันต์เท่านั้น ฯ ในการเข้านิโรธสมาบัตินั้น พระอนาคามี หรือพระอรหันต์ เข้ามหัคคตสมาบัติมีปฐมฌานเป็นต้น ออกแล้วพิจารณาสังขารธรรมที่เป็นไปในสมาบัตินั้นเห็นชัดเจนอยู่ในสมาบัตินั้น ๆ นั่นแล ตามลำดับ ดำเนินไปจนถึงอากิญจัญญายตนะ ต่อจากนั้น กระทำบรุพกิจมีการอธิษฐานเป็นต้นแล้วเข้าเนวสัญญานาสัญญายตนะ ฯ ข้างหน้าอัปปนาชวนะทั้ง ๒ ของเนวสัญญานาสัญญายตนะนั้น จิตตสันตติ (ความสืบต่อแห่งจิต) ก็ขาดลง ฯ ต่อจากนั้น ท่านชื่อว่าเป็นผู้เข้านิโรธแล้ว ฯ ก็แลในเวลาออก สำหรับพระอนาคามี อานาคามิผลจิต และสำหรับพระอรหันต์อรหัตตผลจิต เป็นไปเพียงครั้งเดียวเท่านั้น ก็เป็นภวังคบาต (จิตตกภวังค์) เทียว ฯ ต่อจากนั้น ปัจจเวกขณญาณทั้งหลาย ย่อมเป็นไปฉะนี้แล ฯ

นี้เป็นความต่างแห่งสมาบัติ ในอธิการแห่งสมาบัตินี้ และวิปัสสนา-กรรมฐานนัย จบ ฯ

[สังคหคาถา]

ก็บุคคลผู้ปรารถนาความยินดีรสการปฏิบัติใน
พระศาสนา พึงเจริญภาวนา ๒ อย่าง อัน
ยอดเยี่ยม ดังพรรณนาฉะนี้ ฯ

ปริเฉทที่ ๙ ชื่อว่ากัมมัฏฐานสังคหวิภาค ในปกรณ์ชื่ออภิธัม-มัตถสังคหะ จบด้วยประการฉะนี้แล ฯ

[คาถาท้ายปกรณ์]

ปกรณ์ที่อุบาสกชื่อว่านัมพะ ผู้เกิดในตระกูล
ไพศาลงดงามด้วยจารีต (ความประพฤติที่ดี)
มีบ่อเกิดแห่งคุณที่เจริญรุ่งเรือง และบริสุทธิ์ด้วย
ศรัทธา ปรารถนาความเอ็นดูผู้อื่น ต้องประสงค์
ก็จบลงเรียบร้อยแล้ว ฯ ด้วยบุญอันไพบูลนั้น
ขอเหล่าลัชชีภิกษุ ผู้งดงามด้วยคุณที่บริสุทธิ์
ผุดผ่องด้วยปัญญา จงสำคัญมูลโสมวิหาร[๑]
อันเป็นที่อยู่ของท่านผู้มีบุญ และเป็นสถานที่มี
ชื่อเสียงโด่งดัง เพื่อมงคลคือความเกิดบุญสมบัติ
จนสิ้นสุดยุค (พระศาสนา) เถิด ฯ

๑. ในโยชนาว่า ตุ ศัพท์ เป็นบทบูรณ์ ปาฐะฉบับพม่าเป็น ตุ มูลโสมํ ก็มี เป็น ตุมูลโสมํ ก็มี ฉบับสีหลเป็นต้น ตุมูลโสมํ ในคำนำปาฐะฉบับสีหลก็กล่าวว่า....อาจริย อนุรุทฺธมหาเถรปุงฺคเวน ทกฺขิชมพูทีเป ตุมูลโสมวิหารมชฺฌาวสตา ... ฯ

อิติ อนุรุทฺธาจริเยน รจิตํ อภิธมฺมตฺถสงฺคหํ นาม ปกรณํ

ปกรณ์ชื่ออภิธัมมัตถสังคหะที่ท่านพระอนุรุทธาจารย์รจนาไว้

คนฺถโต ปญฺญาสาธิกานิ อฏฺฐสตานิ สมตฺตานิ

โดยข้อความที่เรียบเรียงเป็นข้อ ๆ ๘๕๐ ข้อ จบบริบูรณ์แล้ว

ด้วยประการฉะนี้ ฯ

อภิธมฺมตฺถสงฺคโห นิฏฺฐิโต

จบอภิธัมมัตถสังคหะ

พรรณนาความปริเฉทที่ ๙*

[ข้อความเบื้องต้น]

ประกอบความว่า เบื้องหน้าแต่นี้ คือแต่การแสดงไขปัจจัยไป ข้าพเจ้า (ชื่ออนุรุทธาจารย์) จักกล่าวกรรมฐาน คืออารมณ์ที่ชื่อว่าเป็นกรรมฐาน เพราะเป็นเหตุที่ตั้งแห่งการประพฤติกรรมในภาวนา ๒ อย่าง และภาวนาวิธีที่ชื่อว่าเป็นกรรมฐาน เพราะเป็นปทัสถานแห่งการทำความเพียงยิ่ง ๆ ขึ้นไปแม้ทั้ง ๒ อย่าง แห่งภาวนา ๒ ที่เรียกว่าสมถะ ด้วยอรรถว่า สงบนีวรณ์ทั้งหลายได้ และที่เรียกว่าวิปัสสนา ด้วยอรรถว่า เห็นสังขารโดยอาการต่างชนิด มีอาการไม่เที่ยงเป็นต้น ตามลำดับ คือโดยลำดับแห่งสมถภาวนาและวิปัสสนาภาวนา ฯ ที่ชื่อว่าราคาจริต โดยวิเคราะห์ว่า จริต ได้แกความประพฤติกิริยาทั่วไป คืออาการกำหนัด ฯ แท้โทสจริตเป็นต้นก็อย่างนี้ ฯ

[อธิบายจริตมีราคจริตเป็นต้น]

บทว่า **จริตสงฺคโห** มีอรรถว่า การจัดรวมบุคคล ด้วยอำนาจจริตที่เป็นมูล ฯ แต่ความประพฤติ (ของบุคคล) มีได้ ๖๓ ประการ ด้วยอำนาจจริตที่ระคนกันและ ฯ สมจริงดังคำที่ท่านอาจารย์กล่าวไว้ (ในนามรูปปริเฉท) ว่า

*พระธรรมวราลังการ ปัจจุบันเป็น สมเด็จพระวันรัต (จับ ฐิตธมฺโม ป. ธ. ๙) วัดโสมนัสวิหาร พระนคร แปล ฯ

มีจริต ๗ จริต ในหมวดจริต ๓ ที่มีราจริต
เป็นต้น , ๗ จริต ในหมวดจริต ๓ ที่มีสัทธา-
จริตเป็นต้น โดยคละกันทั้งในจริตมูลเดียว
๒ มูล และ ๓ มูล ย่อมมีหมวด ๗ แห่ง
จริต ๗ หมวด ฯ

ก็ในคำนี้ มีวินิจฉัยดังต่อไปนี้ มีความประพฤติ ๑๔ ประการ เพราะไม่เอาหมวดจริต ๓ ทั้ง ๒ หมวดคละกัน อย่างนี้คือ ในหมวดจริต ๓ มีราคจริตเป็นต้น มีหมวด ๗ แห่งจริตหมวดเดียวอย่างนี้ ได้แก่ ราคจริต โทสจริต โมหจริต ราคโทสจริต ราคโมหจริต โทสโมหจริต ราคโทสโมหจริต และแม้ในหมวดจริต ๓ ที่มีสัมธาจริตเป็นต้น ก็มีหมวด ๗ แห่งจริตหมวดเดียว ได้แก่สัทธาจริต พุทธิจริต วิตกจริต สัทธาพุทธิจริต สัทธาวิตกจริต พุทธิวิตกจริต สัทธาพุทธิวิตกจริต ฯ แต่เมื่อประกอบหมวดจริต ๓ ที่มีราคจริตเป็นต้น กับหมวดจริต ๓ ที่มีสัทธาจริตเป็นต้น ด้วยอำนาจมูลเดียว ๒ มูล และ ๓ มูลแล้ว ในนัยแห่งจริตมูลเดียว ย่อมมีหมวด ๗ แห่งจริต ๓ หมวด อย่างนี้ คือ ในนัยแห่งจริตที่มีราคาเป็นมูล มีหมวด ๗ แห่งจริตหมวดเดียว คือ ราคสัทธาวิตกจริต ราคพุทธิจริต ราควิตกจริต ราคสัทธาพุทธิจริต ราคสัทธาวิตกจริต ราคพุทธิวิตกจริต ราคสัมธาพุทธิวิตกจริต และ แม้ในนัยแห่งจริตที่มีโทสะเป็นมูล ก็มีหมวด ๗ แห่งจริตหมวดเดียว โดยนัยเป็นต้นว่า โทสสัทธาจริต โทสพุทธิจริต โทสวิตกจริต แม้ ในนัยแห่งจริตที่มีโมหะเป็นมูล ก็มีหมวด ๗ แห่งจริตหมวดเดียว

โดยนัยเป็นต้นว่า โมหสัทธาจริต ฯ ก็ในนัยแห่งจริตมีมูลเดียวนี้ ย่อมมีหมวด ๗ แห่งจริต ๓ หมวด ฉันใด แม้ในนัยแห่งจริตมีมูล ๒ ก็มีหมวด ๗ แห่งจริต ๓ หมวด โดยนัยเป็นต้นว่า ราคโทสสัทธาจริต ราคโทสพุทธิจริต ราคโทสวิตกจริต ฉันนั้น ฯ แต่ในนัยแห่งจริตมีมูล ๓ มีหมวด ๗ แห่งจริตหมวดเดียว โดยนัยเป็นต้นว่า ราคโทสโมหสัทธาจริต ฯ จริยา ๔๙ จริยา โดยคละกัน ด้วยอำนาจแห่งหมวดเจ็ด ๗ หมวด ดังพรรณนามาฉะนี้แล ฯ บัณฑิตพึงทราบจริยา ๖๓ คือ ๔๙ จริยาที่กล่าวมาแล้ว และ ๑๔ จริยาก่อน ฯ แต่อาจารย์บางพวกพรรณนาว่า รวมกับทิฏฐิ มี ๖๔ จริยา ฯ

[อธิบายภาวนาเป็นต้น]

ภาวนาในส่วนเบื้องต้น เป็นกรรมเตรียมการ หรือเป็นกรรมเบื้องต้นแห่งภาวนา ชื่อว่าบริกรรมภาวนา ณ กามาวจรภาวนาจำเดิมแต่ข่มนีวรณ์ได้ มีโคตรภูญาณเป็นที่สุด ชื่อว่าอุปจารภาวนา เพราะเที่ยวไปใกล้อัปปนา อุจอุปจารบ้านเป็นฉะนั้น ฯ ภาวนาที่ถึงความเป็นมหัคคตะ ชื่อว่าอัปปนาภาวนา เพราะเป็นประธานแห่งวิตกกล่าวคืออัปปนา ฯ วิตกชื่อว่าอัปปนา เพราะอรรถว่า เป็นไปดุจให้สัมปยุตธรรมแนบแน่นในอารมณ์ ฯ จริงอย่างนั้น วิตกนั้น พระผู้มีพระภาคทรงแสดงไขไว้ว่า อัปปนา พยัปปนา (ให้สัมปยุตธรรมแนบแน่น คือแนบแน่นวิเศษในอารมณ์) ฯ ฌานธรรมที่เป็นมหัคคตะและอนุตตระแม้ทั้งหมด พระผู้มีพระภาคเจ้าก็ตรัสเรียกว่า อัปปนา ตามอำนาจที่มีวิตานั้นเป็นประธาน ฯ นิมิตแห่งปริกรรม เพราะเป็นอารมณ์

เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่าบริกรรมนิมิต ได้แก่ดวงกสิณเป็นต้น ฯ บริกรรมนิมิตนั้นนั่นแล ชื่อว่าอุคคหนิมิต เพราะอรรถว่า เป็นนิมิตอันพระโยคีพึงเรียนเอาด้วยใจ เหมือนเห็นด้วยจักษุ หรือเป็นนิมิตของพระโยคีผู้เรียนนิมิต ฯ นิมิตที่เว้นจากโทษแห่งกสิณมีสีเป็นต้นซึ่งมีส่วนเหมือนกับอุคคหนิมิตนั้น ชื่อว่าปฏิภาคนิมิต เพราะเป็นอารมณ์แก่อุปจารภาวนาและอัปปนาภาวนา ฯ

[อธิบายกสิณและอสุภะ ๑๐]

ปฐวีนั่นแล ชื่อว่ากสิณ ด้วยอรรถว่า ทั้งสิ้นทุกส่วนสัด โดยที่พระโยคีไม่หยุดอยู่ในส่วนใดส่วนหนึ่ง แต่พึงแผ่ไปทั้งหมดไม่มีระหว่างว่างเว้น เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่าปฐวีกสิณ ฯ ดวงกสิณ ปฏิภาคนิมิตและฌาน ที่มีปฏิภาคนิมิตนั้นเป็นอารมณ์ บัณฑิตเรียกว่า ปฐวีกสิณ ฯ นัยแม้ในอาโปกสิณเป็นต้นก็อย่างนั้น ฯ

บรรดากสิณเหล่านั้น บัณฑิตพึงทราบว่า กสิณ ๔ มีปฐวีกสิณเป็นต้น ชื่อว่าภูตสิณ, กสิฯ ๔ มีนีลกสิณเป็นต้น ชื่อว่าวัณณกสิณ, ปริฉินนากาศ (อากาศที่กำหนด) ชื่อว่าอากาสกสิณ, แสงสว่างแห่งดวงจันทร์เป็นต้น ชื่อว่าอาโลกกสิณ ฯ

ซากศพที่ขึ้นพอง คือพองขึ้น ชื่อว่าอุทธุมาตะ ฯ อุทธุมาตะนั่นและ ชื่อว่าอุทธุมาตกะ เพราะอรรถว่า น่าเกลียด ฯ แม้ในอสุภที่เหลือก็พึงทราบนัยอย่างนี้ ฯ ซากศพที่เจือปนด้วยสีขาวและสีแดงเป็นต้น แต่ก็มีสีเขียวโดยมาก ชื่อว่าวินีลกะ เพราะกระทำวิเคราะห์ว่า มีสีเขียวโดยพิเศษ ฯ ซากศพที่มีน้ำเหลืองไกลออกอยู่ ชื่อว่า

วิปุพพกะ ฯ ซากศพที่ขาดกลางเป็น ๒ ท่อน ชื่อว่าวิจฉิททกะ ฯ ซากศพที่สุนัขบ้านและสุนัขจิ้งจอกเป็นต้นกัดกิน โดยอาการต่าง ๆ ชื่อว่าวิกขายิตกะ ฯ ซากศพที่สุนัขบ้านและสุนัขจิ้งจอกเป็นต้นกัดขาด โดยอาการต่าง ๆ กระจัดกระจายไปในที่นั้น ๆ ชื่อว่าวิกขิตตกะ ฯ ซากศพที่ถูกเขาเอาศัสตราสับฟันโดยอาการเป็นริ้วรอย มีรูปกากบาท เป็นต้น ทิ้งเรี่ยรายไปเป็นอย่าง ๆ ชื่อว่าหตวิกขิตตกะ ฯ ซากศพ ที่มีโลหิตไหลออก ชื่อว่าโลหิตกะ ฯ ซากศพที่มีหมู่หนอนคลดาคล่ำ ชื่อว่าปุฬุวกะ ฯ โดยที่สุด แม้กระดูกท่อนเดียว ก็ชื่อว่าอัฏฐิกะ ฯ

[อธิบายอนุสสติ ๑๐]

การระลึกเนือง ๆ เสมอ ชื่อว่าอนุสสติ ฯ อนุสสติที่มีพระพุทธคุณ มีความเป็นพระอรหันต์เป็นต้นเป็นอารมณ์ ชื่อว่าพุทธานุสสติ ฯ อนุสสติที่มีพระธรรมคุณมีความเป็นธรรมที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสดีแล้วเป็น ต้นเป็นอารมณ์ ชื่อว่าธัมมานุสสติ ฯ อนุสสติที่มีสังฆคุณมีความ เป็นผู้ปฏิบัติดีแล้วเป็นต้นเป็นอารมณ์ ชื่อว่าสังฆานุสสติ ฯ การระลึก ถึงคุณศีลของตนที่บริสุทธิ์ดี โดยความเป็นศีลไม่ขาดเป็นต้นเนือง ๆ ชื่อว่าสีลานุสสติ ฯ ความระลึกถึงการสละของตนเนือง ๆ ด้วยอำนาจ เป็นผู้มีความตระหนี่ไปปราศ (ด้วยอำนาจความเป็นผู้มีความตระหนี่ อันเป็นมลทินไปปราศแล้ว) ชื่อว่าจาคานุสสติ ฯ การตั้งเทวดาไว้ใน ที่เป็นพยาน อย่างนี้ว่า พวกเทพประกอบด้วยคุณมีศรัทธาเป็นต้น เหล่าใด ได้ถึงความเป็นเทวดา คุณทั้งหลายเช่นนั้น มีอยู่ในเรา

แล้วระลึกถึงคุณมีศรัทธาเป็นต้น ของตนเนือง ๆ ชื่อว่าเทวตานุสสติ ฯ การระลึกถึงคุณของพระนิพพาน อันเป็นธรรมสงบระงับทุกข์ทั้งมวลเนือง ๆ ชื่อว่าอุปสมานุสสติ ฯ การระลึกเนือง ๆ ถึงความตายอันเป็นความขาดสิ้นแห่งชีวิตนทรีย์ ชื่อว่ามรณานุสสติ ฯ สติที่ไป คือดำเนินไปในส่วนแก่งการมีผมเป็นต้น ชื่อว่ากายคตาสติ ฯ อานะและอาปานะ ชื่อว่าอานาปานะ ได้แก่ลมหายใจออกและสมหายใจเข้า ฯ สติมีลมหายใจออกและลมหายใจเข้านั้นเป็นอารมณ์ ชื่อว่าอานา-ปานัสสติ ฯ

[อธิบายอัปปมัญญา ๔]

ธรรมชาติที่ชื่อว่าเมตตา เพราะอรรถว่า เยื่อใย คือเสน่หา อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่าเมตตา เพราะอรรถว่า เกิดมีในพวกมิตร ฯ เมตตานั้นมีการนำประโยชน์เกื้อกูลและความสุขเข้าไปให้แก่สัตว์ทั้งหลายเป็นลักษณะ ฯ กรุณามีความปรารถนาจะบำบัดทุกข์ของคนอื่น เป็นลักษณะ ฯ มุทิตามีความชื่นชมต่อสมาบัติของคนอื่นเป็นลักษณะ ฯ อุเบกขามีความเป็นโดยอาการเป็นกลาง ๆ ในอิฏฐารมณ์และอนิฏฐา-รมณ์เป็นลักษณะ ฯ ภาวนามีเมตตาเป็นต้น ชื่อว่าอัปปมัญญา เพราะมีสัตว์ไม่มีประมาณเป็นอารมณ์ ฯ ธรรมมีเมตตาเป็นต้น ชื่อว่าพรหม-วิหาร เพราะเป็นธรรมที่อยู่อันสูงสุด หรือเพราะเป็นธรรมที่อยู่ของผู้สูงสุด ฯ

สัญญาที่เป็นไปว่าปฏิกูล ในกวฬิงการาหาร ด้วยอำนาจการพิจารณาโดยกิจมีการไป การแสวงหา และการบริโภคเป็นต้น ชื่อว่าอาหารเรปฏิกูลสัญญา ฯ กำหนดธาตุทั้ง ๔ มีปฐวีธาตุเป็นต้น โดย

ลักษณะของตน และโดยสัมภาระมีผมเป็นต้น ชื่อว่าจตุธาตุววัตถาน ฯ ธรรมทั้งหลายที่เป็นไปในอารมณ์ที่ไม่มีรูป ชื่อว่าอารุปปา ฯ

[อธิบายกรรมฐานที่เหมาะกับจริต]

บัดนี้ เพื่อจะแสดงกรรมฐานที่เหมาะแก่จริตของบุคคลนั้น ๆ ท่านอาจารย์จึงได้กล่าวคำว่า **จริตาสุ ปน** ดังนี้เป็นต้น ฯ ก็บุคคลที่ชื่อว่าราคจริต เพราะอรรถว่า มีราคะเป็นจริต คือเป็นปกติ ได้แก่บุคคลผู้มีราคะมาก ฯ อสุภกรรมฐาน เป็นสัมปปายะแก่คนราคจริตนั้น เพราะอสุภกรรมฐานเป็นข้าศึกโดยตรงแก่ราคะ ฯ อานาปานะ เป็นสัปปายะแก่คนโมหจริตและวิตกจริต เพราะอานาปานะเป็นปฏิปักษ์ต่อโมหะ โดยเป็นอารมณ์แห่งความรู้ และเพราะห้ามความวิ่งพล่านแห่งวิตกได้ ฯ อนุสสติ ๖ ข้างต้น มีพุทธานุสสติเป็นต้น เป็นสัปปายะแก่คนสัทธาจริต เพราะเป็นเหตุแห่งความเจริญศรัทธา ฯ ความจาย ความสงบ สัญญา และการกำหนด เป็นสัปปายะแก่คนพุทธิจริต เพราะเป็นวิสัยแห่งความรู้อย่างเดียว เหตุมีภาวะลึกซึ้ง ฯ บทว่า **เสสสนิ** ได้แก่ กรรมฐาน ๑๐ อย่าง ด้วยอำนาจแห่งภูตกสิณ ๔ อย่าง กสิณา-กาส อาโลกกสิณ และหมวด ๔ แห่งอรูป ฯ บทว่า **ตตฺถาปิ** คือบรรดากรรมฐาน ๑๐ อย่างเหล่านั้น ฯ ดวงกสิณที่กว้าง (ใหญ่) เป็นสัปปายะแก่คนโมหจริต เพราะในโอกาสคับแคบ จิตก็ยิ่งหลงหนักเข้า ฯ ดวงกสิณเล็ก เป็นสัปปายะแก่คนวิตกจริต เพราะอารมณ์ใหญ่เป็นปัจจัยแห่งความวิ่งพล่านของวิตก ฯ คำว่า อสุภ ๑๐ นี้ ท่านอาจารย์กล่าวไว้เพราะเป็นข้าศึกโดยตรง และเพราะเป็นสัปปายะที่ดียิ่ง ฯ จริงอยู่ ขึ้น

ชื่อว่าการเจริญกรรมฐานมีกสิณเป็นต้น จะไม่ข่มกิเลสมีราคะเป็นต้น หรือจะไม่เป็นอุปการะแห่งกุศลธรรมมีศรัทธาเป็นต้น ไม่มี ฯ

[อธิบายอัปปนามีและไม่มีในกรรมฐานบางอย่าง]

บทว่า **สพฺพตฺถาปิ** คือ แม้บรรดากรรมฐาน ๔๐ อย่าง ฯ อัปปนาไม่มีในกรรมฐาน ๑๐ อย่าง มีพุทธานุสสติเป็นต้น เพราะพระ-คุณของพระพุทธเจ้าเป็นต้นเป็นปรมัตถ์ เพราะมีมากมายหลายอย่าง และเพราะแม้พระคุณอย่างเดียวก็เป็นของลึกซึ้ง เพราะสมาธิไม่อาจจะตั้งมั่งอยู่ได้ด้วยอำนาจแห่งอัปปนา ฯ สมาธิยังไม่ถึงความเป็นอัปปนา ตั้งอยู่โดยความเป็นอุปจาระอย่างเดียว ฯ แต่โลกุตตรสมาธิและอรูปสมาธิที่ ๒ และที่ ๔ ย่อมถึงอัปปนาได้ แม้ในสภาวธรรม ด้วยอำนาจแห่งภาวนาพิเศษ ฯ จริงอยู่ โลกุตตรสมาธิย่อมถึงอัปปนาได้ ตามกำลังลำดับแห่งการเจริญวิสุทธิ ฯ อารุปปสมาธิถึงอัปปนาได้ ตามอำนาจภาวนาก้าวล่วงอารมณ์ ฯ จริงอยู่ จตุตถฌานสมาธิที่ถึงอัปปนานั่นเทียง มีแต่จะก้าวล่วงเพียงอารมณ์เท่านั้น ฯ ปัญจฌานมีอยู่แก่กรรมฐานมีปฐวีกสิณเป็นต้นเหล่านั้น หรือกรรมฐานมีปฐวีกสิณเป็นต้น ประกอบในปัญจกฌานเหล่านั้น เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่าปัญ-จกฌานิกะ ฯ จิตย่อมเป็นไปในอสุภกรรมฐานนั้น ด้วยกำลังแห่งวิตกอย่างเดียว เหมือนเรือไปในแม่น้ำที่มีกระแสเชี่ยวด้วยกำลังถ่อฉะนั้น เพราะอสุภภาวนามีอารมณ์เป็นปฏิกูล เพราะฉะนั้น ท่านอาจารย์จึงได้กล่าวว่า **ปฐมชฺฌานิกา** (สำเร็จปฐมฌานได้) เพราะฌานที่ไม่มีวิตกไม่เกิดในอสุภกรรมฐาน ฯ

ความที่เมตตากรุณาและมุทิตา ประกอบด้วยโสมนัส ซึ่งเป็นปฏิปักษ์ต่อโทมนัสอย่างเดียวชอบแล้ว เพราะเมตตาเป็นต้นละความพยาบาท ความเบียดเบียน และความไม่ยินดียิ่ง ที่สหรคตด้วยโทมนัส เพราะฉะนั้น อัปปมัญญาทั้ง ๓ มีเมตตาเป็นต้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า **จตุกฺกชฺฌานิกา** (สำเร็จฌานหมวด ๔ ได้) ฯ อุเบกขาท่านอาจารย์กล่าวว่า **ปญฺจมชฺฌานิกา** (ประกอบในฌานที่ ๕ หรือสำเร็จปัญจมฌานได้) เพราะอุเบกขาพรหมวิหารสหรคตด้วยสุขไม่มี เพราะตัตรมัชฌัตตุเบกขา (ความวางเฉยคือความมีตนเป็นกลางในธรรมนั้น ๆ) เกิดขึ้นด้วยภาวนาที่ละความขวนขวายทั้ง ๓ ที่เป็นไปด้วยกิจแห่งเมตตาเป็นต้นว่า ขอสัตว์ทั้งหลายทั้งปวงจงมีความสุข... จงพ้นจากทุกข์... จงอย่าพลัดพรากจากสุขสมบัติที่ตนได้แล้ว ดังนี้ แล้วเป็นไปโดยอาการเป็นกลางในหมู่สัตว์ โดยเห็นความที่สัตว์ทั้งหลายมีกรรมเป็นของ ๆ ตน เป็นธรรมชาติมีกำลังกว่า ฯ

บทว่า **ยถารหํ** คือ โดยอนุรูปแก่อารมณ์นั้น ๆ ฯ ท่านอาจารย์กล่าวคำว่า **ปริยาเยน** เพราะอารมณ์บางอย่างไม่ชัดเจน ฯ จริงอยู่ เฉพาะในกสิณ อสุภะ โกฏฐาสะ (กายคตาสติ) และอานาปานัสสติเท่านั้นมีนิมิตชัดเจนแล ฯ หลายบทว่า **ปถวีมณฺฑลาทีสุ นิมิตฺตํ อุคฺคณฺหนฺตสฺส** ความว่า เมื่อพระโยคีชำระจตุปาริสุทธิศีลให้หมดจดในเบื้องต้นก่อน แล้วตัดปลิโพธ ๑๐ อย่าง เข้าไปหากัลยาณมิตรผู้ประกอบด้วยคุณมีความเป็นผู้น่ารักน่าเคารพและน่าสรรเสริญเป็นต้นแล้ว เรียนเอากรรมฐานที่เหมาะแก่จริตตามปกติของตน ละวิหารที่ไม่เหมาะสม ๑๘ อย่าง อยู่

ในวิหารที่สมควร ซึ่งประกอบด้วยองค์ ๕ ตัดปลิโพธเล็ก ๆ น้อย ๆ มีการปลงผลและตัดเล็บเป็นต้น แล้วกระทำดวงกสิณเป็นต้นข้างหน้า ตั้งจิตไว้ที่ลมหายใจเข้าออก และโกฏฐาสะ (กายคตรสติ) เป็นต้น นั่นกำหนดนิมิตในอารมณ์นั้น ๆ มีปฐวีกสิณเป็นต้น ตามลำดับแห่งภาวนานั้น ๆ โดยนัยเป็นต้นว่า ดิน ๆ ฯ วิธีที่จะพึงปฏิบัติพอเป็นสังเขปในที่นี้ เท่านี้ ฯ ส่วนวิธีนี้ บัณฑิตพึงถือเอาโดยพิสดารจากปกรณ์วิสุทธิมรรคตอนแสดงเรื่องภาวนา[๑] ฯ จริงอยู่ ภาวนาวิธีแม้ทั้ง ๒ อย่าง ท่านอาจารย์กล่าวไว้โดยสังเขปเหลือเกินในที่นี้ ฯ ก็เมื่อพวกเรานำนัยพิสดารมา เพื่อแสดงอรรถแห่งภาวนาวิธีนั้น ก็จะมีการชักช้ามากเกินไป เพราะฉะนั้น พวกเราจักไม่ให้ภาวนาวิธีนั้นพิสดารนัก ฯ

[อธิบายความต่างกันแห่งนิมิต]

คำว่า **ยทา ฯ เป ฯ สมฺคฺคหิตํ** ความว่า บริกรรมนิมิตนั้นเป็นธรรมชาติที่จิตกำหนดแล้วโดยชอบ ด้วยอำนาจภาวนาตามลำดับที่เป็นไปแล้วตามนัยที่กล่าวไว้อย่างนี้ในเวลาใด ฯ สองบทว่า **มโนทฺวารสฺส อาปาถมาคตํ** ความว่า เมื่อพระโยคีหลับตาเสีย หรือไปในที่อื่นมนสิการอยู่ นิมิตเป็นเหมือนดวงกสิณทีเดียว มาสู่คลองแห่งชวนะที่เป็นไปในมโนทวาร (ย่อมมีในเวลานั้น) ฯ บทว่า **สมาธิยติ** ความว่า ภาวนาย่อมตั้งมั่นตามที่ได้บรรลุจิตเตกัคคตาโดยพิเศษ ฯ แม้บุคคลก็เป็นผู้ตั้งมั่นเหมือนกัน ด้วยอำนาจความตั้งมั่นแห่งจิต เพราะฉะนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า **ตถาสมาหิตสฺส** ฯ บทว่า **ตปฺปฏิภาคํ** คือ อารมณ์เป็น

๑. แปลตามนัยโยชนา ฯ

เช่นกับอุคคหนิมิต ฯ จริงอยู่ อารมณ์นี้ บัณฑิตเรียกว่า ปฏิภาคนิมิต เพราะเช่นกับอุคคหนิมิตนั้นนั่นเอง ฯ แต่ปฏิภาคนิมิตนั้น เป็นนิมิตบริสุทธิ์ยิ่งกว่าอุคหนิมิต ฯ บทว่า **วตฺถุธมฺมวิมุจฺจิตํ** ความว่า อาลัมพนะ (อารมณ์) พ้นจากปรมัตถธรรม หรือพ้นไปจากวัตถุธรรม หรือพ้นไปจากกสิณที่เป็นไปดวงกสิณ ชื่อว่าสำเร็จด้วยภาวนา เพราะเกิดจากภาวนา ฯ บทว่า **สมปฺปิตํ** คือแนบแน่นสนิทดี ฯ สองบทว่า **ตโต ปฏฺฐาย** คือ ตั้งแต่ปฏิภาคนิมิคเกิด ฯ

[อธิบายความต่างกันแห่งวสีทั้ง ๕]

ความสามารถคำนึงถึงองค์ฌานต่อเนื่องกันไม่เลยไปจากชวนะ ๔-๕ ชวนะและภวังค์เล็กน้อย (ภวังค์ทั้ง ๒) ในลำดับแห่งอาวัชชนะที่เกิดขึ้นในอารมณ์อย่างหนึ่ง ๆ (มีวิตกเป็นต้น) ในบรรดาองค์ฌาน ๕ ชื่อว่าอาวัชชนวสี (ความคล่องแคล่วในการนึก) ฯ ความไม่เลยภวังค์เล็กน้อย (ภวังค์ทั้ง ๒) ไป ในลำดับแห่งความเป็นถูกต้องการจะเข้า สามารถเข้าได้ในลำดับอาวัชชนะเกิดขึ้น ชื่อว่าสมาปัชชนวสี (ความคล่องแคล่วในการเข้า) ฯ ความสามารถตัดกระแสภวังค์แล้วพักฌานไว้ตลอดเวลาตามที่กำหนด ดุจเขื่อนตัดกระแสแม่น้ำที่มีกระแสเชี่ยวฉะนั้น คือความประกอบในการรักษาไว้จากการตกไปเป็นภวังค์ ชื่อว่าอธิฏฐานวสี (ความคล่องแคล่วในการรักษาไว้จากการตกไปเป็นภวังค์ ออกจากฌานไม่ล่วงเลยกาลตามที่กำหนดไว้ ชื่อว่าวุฏฐานวสี (ความคล่องแคล่วในการออก) ฯ อีกอย่างหนึ่ง ความสามารถดำรงไว้ไม่ให้เลยจากกาลตามที่กำหนดไว้ไป ชื่อว่าอธิฏฐานวสี (ความคล่องแคล่ว

ในการอธิษฐาน) ฯ ความไม่ออกก่อนเวลาที่กำหนดไว้ (หย่อนกว่าเวลาที่กำหนดไว้) สามารถออกตามอำนาจตามที่กำหนดไว้ ชื่อว่าวุฏฐานวสี (ความคล่องแคล่วในการออก) ฯ อธิบานไว้เท่านี้ ไม่ต้องเยิ่นเย้อนัก ฯ ก็ความคล่องแคล่วในการพิจารณา สำเร็จแล้วด้วยความคล่องแคล่วในการนึกนั่นแล ฯ จริงอยู่ ชวนะทั้งหลายในลำดับแห่งอาวัชชนะนั่นเอง ชื่อว่าปัจจเวกขณชวนะ ฯ

[อธิบายรูปฌานและอรูปฌาน]

คำว่า **วิตกฺกาทิโอฬาริกงฺคํ ปหานาย** ความว่า เพื่อความไม่เกิดขึ้นแห่งองค์มีวิตกเป็นต้นที่หยาบ กว่าฌานมีทุติยฌานเป็นอาทิในขณะแห่งฌาน ฯ บทว่า **ปทหนฺโต** คือ กระทำบริกรรมอยู่ ฯ แต่บัณฑิตพึงเห็นว่า อุปจารภาวนาของพระโยคีนั้น จัดว่าสำเร็จแล้วจำเดิมแต่ข่มความยินดีในธรรมมีวิตกเป็นต้นได้ ฯ บทว่า **ยถารหํ** คือ สมควรแก่อารมณ์มีกสิณเป็นต้น ซึ่งเป็นอารมณ์ของฌานนั้น ๆ ฯ ท่านอาจารย์กล่าวคำว่า **อากาสวชฺชิเตสุ** ดังนี้ ก็เพราะกสิณคืออากาศไม่อาจจะเพิกถอนได้ ฯ บทว่า **กสิณํ** ได้แก่ ปฏิภาคนิมิตที่เป็นกสิณ ฯ บทว่า **อุคฺฆาเฏตฺวา** ได้แก่ ยกเลิกด้วยอำนาจไม่ทำไว้ในใจ ฯ หลายบทว่า **อนนฺตวเสน ปริกมฺมํ กโรนฺตสฺส** ความว่า เมื่อพระโยคีกระทำบริกรรม ปรารภอากาศว่า อากาศไม่มีที่สุด ๆ แต่ไม่ใช่กระทำบริกรรมว่า ไม่มีที่สุด ๆ อย่างเดียวฯ แม้ในวิญญาณัญจายตนะ ก็มีนัยอย่างนี้ ฯ ท่านอาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า พระโยคีแม้ไม่กล่าวว่า **อนนฺตํ** (ไม่มีที่สุด) ก็ควรทำไว้ในใจว่า อากาศ ๆ วิญญาณ ๆ ฯ

หลายบทว่า **สนฺตเมตํ ปณีตเมตนฺติ ปริกมฺมํ กโรนฺตสฺส** ความว่า เมื่อพระโยคีเจริญอยู่ว่า อรูปที่ ๓ นี้สงบ อรูปที่ ๓ นี้ประณีต เพราะอรูปที่ ๓ มีเพียงความไม่มีเป็นอารมณ์ ฯ บทว่า **อวเสเสสุ จ** ความว่า ในกรรมฐาน ๑๐ อย่าง คือ อนุสสติ ๘ ข้างต้น มีพุทธานุสสติเป็นต้น และสัญญา ๑ การกำหนด ๑ ที่เหลือจากกรรมฐานอันนำอัปปนามา ๓๐ มีกสิณเป็นต้น ฯ สองบทว่า **ปริกมฺมํ กตฺวา** ความว่า กระทำบริกรรมโดยวิธีที่กล่าวแล้วเป็นต้นว่า พระผู้มีพระภาคเจ้านั้น พระองค์เป็นพระอรหันต์ เพราะเหตุแม้นี้ เป็นสัมมาสัมพุทธะ เพราะเหตุแม้นี้ ฯ บทว่า **สาธุกมุคฺคหิเต** คือ เมื่อกำหนดนิมิตได้ด้วยดีโดยอำนาจความเป็นผู้มีจิตน้อมไป เอนไป โอนไปในคุณแห่งพระพุทธเจ้าเป็นต้น ฯ สองบทว่า **ปริกมฺมญฺจ สมาธิยติ** คือ บริกรรมภาวนาย่อมสำเร็จรูปนักหน่วงมั่นเข้า ฯ สองบทว่า **อุปจาโร จ อุปฺปชฺชติ** ความว่า และอุปจารสมาธิเมื่อข่มนิวรณ์เป็นต้นไป ก็ย่อมเกิดขึ้น ฯ

นัยกรรมฐาน ๔๐ จบ ฯ

[อธิบายอภิญญา ๕]

สองบทว่า **อภิญฺญาวเสน ปวตฺตมานํ** ความว่า รูปาวจรปัญจมฌานนั่นแล ที่เป็นไปโดยอำนาจแห่งโลกิยอภิญญา ๕ มีอิทธิวิธีเป็นต้น ที่เรียกว่าอภิญญา โดยอรรถว่า รู้ยิ่ง คือโดยพิเศษ ฯ หลายบทว่า **อภิญฺญาปาทก ฯ เป ฯ วุฏฺฐหิตฺวา** ความว่า (เมื่อพระโยคี) ทรมาน (ฝึกหัด) จิต โดยอาการ ๑๔ อย่าง มีอนุโลมแก่กสิณเป็นต้น ทำให้ควร

แก่อภินิหาร (ควรแก่การส่งบริกรรมจิตไปเพื่อต้องการบรรลุอภิญญา) เข้าปัญจมฌานที่เป็นรูปาวจรนั่นแล เพราะประกอบด้วยอุเบกขาและเอกัคคตา และเพราะเป็นฌานสมควร คือฌานที่ ๕ นั้น ซึ่งมีปฐวีกสิณเป็นต้นเป็นอารมณ์อันเป็นบท คือเป็นที่ตั้งแห่งอภิญญา แล้วออกจากฌานที่ ๕ นั้น ฯ คำว่า **อธิฏฺเฐยฺยาทิกมาวชฺชิตฺวา** ความว่า รำพึงถึงรูปเป็นต้น มีจำนวนตั้ง ๑๐๐ รูปเป็นอาทิ ที่ควรอธิษฐาน คือควรทำให้เป็นต่าง ๆ ในเวลาบริกรรมแห่งอิทธิวิธญาณก็ดี ถึงเสียงต่างด้วยเสียงหยาบและเสียงละเอียดในเวลาบริกรรมแห่งทิพพโสตก็ดี ถึงจิตของคนอื่นต่างด้วยจิตมีราคะเป็นต้น ด้วยการเห็นสีที่เป็นไปในหทัย ในเวลาบริกรรมแห่งเจโตปริยญาณก็ดี ถึงขันธ์ที่เคยอาศัยอยู่ในกาลก่อน อันต่างด้วยจุติจิตเป็นต้นในภพก่อน ๆ ในสมัยแห่งบริกรรมของปุพเพนิวาสานุสสติญาณก็ดี ถึงรูปที่เป็นไปในที่มีแสงสว่างแผ่ไปถึง ในสมัยบริกรรมแห่งทิพยจักษุก็ดี ฯ สองบทว่า **ปริกมฺมํ กโรนฺตสฺส** คือ เมื่อพระโยคีกระทำบริกรรมโดยนัยเป็นต้นว่า เราจงเป็น ๑๐๐ คน ๆ ฯ บทว่า **รูปาทีสุ** ได้แก่ ในอารมณ์ทั้งหลาย อันต่างด้วยอารมณ์มีรูปฌานที่เป็นบท เสียง จิตของอื่น และขันธ์ที่เคยอาศัยอยู่ในกาลก่อนเป็นต้น ซึ่งเป็นอารมณ์แห่งบริกรรม ฯ

[อธิบายอารมณ์ของอภิญญา ๕]

จริงอยู่ บรรดาอารมณ์มีรูปเป็นต้น อิทธิวิธญาณ มีอาลัมพนะ (อารมณ์) ๖ อย่างก่อน คือ ฌานที่เป็นบาท ๑ กาย ๑ อารมณ์ ๔ มีรูปเป็นต้น ในที่เป็นที่อธิษฐานรูปเป็นต้น ฯ บรรดาอารมณ์มีฌาน

ที่เป็นบาทเป็นต้นนั้น ฌานที่เป็นบาท เป็นอดีตเท่านั้น กายเป็นปัจจุบัน อารมณ์นอกนั้นมีรูปเป็นต้น เป็นปัจจุบันบ้าง เป็นอนาคตบ้าง ฯ ส่วนทิพพโสต มีเสียงอย่างเดียวเป็นอารมณ์ ฯ ก็แล เสียงนั้นเป็นปัจจุบัน ฯ พระอาจารย์ผู้รจนามหาอรรถกถากล่าวว่า ปรจิตตวิชชาญาณ มีจิตเป็นไปในกาล ๓ ในพวกกามาวจรจิตเป็นต้นดวงใดดวงหนึ่ง ซึ่งเป็นไปในอดีต ๗ วัน และในอนาคต ๗ วัน เป็นอารมณ์ ฯ แต่พระอาจารย์ผู้รจนาอรรถกถาสังคหะกล่าวว่า ขันธ์ ๔ เป็นอารมณ์ของปรจิตตวิชชา ดังนี้บ้าง ฯ ถามว่า ก็ความที่ปรจิตตวิชชานั้น มีจิตปัจจุบันเป็นอารมณ์อย่างไร ? อารมณ์ที่อาวัชชนะถือเอาแล้วเท่านั้น เป็นอารมณ์ของจิตที่ประกอบด้วยฤทธิ์ตลอด ๗ วัน เมื่ออาวัชชนะทำจิตปัจจุบันเป็นอารมณ์แล้วดับไปอยู่ แม้จิตของคนอื่นก็ดับเวลาเดียวกับอาวัชชนะนั้นเหมือนกัน เพราะฉะนั้น ความที่อาวัชชนะและชวนะ มีอารมณ์อย่างเดียวกัน ด้วยอำนาจกาลไม่น่าจะพึงมีได้ ? อนึ่งเล่า ความที่ชวนและอาวัชชนะในวิถีอื่นจากมรรควิถีและผลวิถีมีอารมณ์ต่างกัน โดยประการ°ไร ๆ ก็ตามที่ พระผู้มีพระภาคเจ้าก็มิได้ทรงประสงค์เอาแล้ว ฯ แก้ว่า ในอรรถกถาท่านประกอบความที่ปรจิตตวิชชานั้นมีปัจจุบันจิต โดยสันตติและอัทธานะเป็นอารมณ์ก่อนฯ ส่วนท่านอานันทาจารย์กล่าวว่า พระโยคาวจรออกจากฌานที่เป็นบาทแล้ว ไม่จำแนกอารมณ์เป็นปัจจุบันเป็นต้น ทำบริกรรมว่า เราจะรู้จิตของคนนี้ ดังนี้ อย่างเดียวเท่านั้น แล้วเข้าฌานที่เป็นบาทอีก ออกแล้วนึกถึงจิตโดยอาการไม่แปลกกันนั่นแล ในลำดับแห่ง

๑. กถญฺจีติ เกนจิ ปกาเรน การเณน วา ฯ

บริกรรม ๓ หรือ ๔ หน จะแทงตลอดจิตของคนอื่นได้ด้วยเจโต-ปริยญาณ ดุจแทงตลอดรูปด้วยทิพยจักษุฉะนั้น ภายหลังจะกำหนดจิตมีจิตที่มีราคะเป็นต้นได้ด้วยกามาวจรจิต ดุจกำหนดสีเขียวเป็นต้นฉะนั้น ก็กิจมีการบริกรรมเป็นต้นเหล่านั้นทั้งหมดเป็นอารมณ์ของจิตเฉพาะหน้าเท่านั้น อนึ่ง โทษคือความที่ปรจิตตวิชชานั้น มีอารมณ์ต่าง ๆ กันในฐานะที่ไม่น่าปรารถนา จะไม่มี เพราะเป็นไปโดยอาการที่ไม่ต่างกัน ฯ ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ มีขันธ์ที่ตนอยู่อาศัยในกาลก่อน นามโคตรที่เนื่องด้วยขันธ์ และนิพพานเป็นอารมณ์ ส่วนทิพยจักษุมีรูปที่เป็นปัจจุบันอย่างเดียวเป็นอารมณ์ ฯ อภิญญาเหล่านั้น มีวิภาคแห่งอารมณ์ดังพรรณนามาฉะนี้ ฯ บทว่า **ยถารหมฺปฺเปติ** คือ รูปาวจร-ปัญจมฌาน ย่อมแนบแน่น โดยอนุรูปแก่บริกรรมนั้น ๆ ฯ

[อธิบายความต่างกันแห่งอภิญญา ๕]

บัดนี้ เพื่อจะแสดงความต่างกันแห่งอภิญญาทั้งหลาย โดยความต่างแห่งอารมณ์เท่านั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวคำว่า **อิทฺธิวิธา** ดังนี้เป็นต้น ฯ อภิญญาที่ชื่อว่าอิทธิวิธา (แสดงฤทธิ์ต่าง ๆ ได้) เพราะอรรถว่า มีประเภทแห่งฤทธิ์มีอธิษฐานฤทธิ์เป็นต้น ฯ ที่ชื่อว่าทิพพโสต เพราะอรรถว่า โสตนั้นด้วย เป็นทิพย์ด้วย เพราะเป็นเหมือนโสตของพวกเทวดา และเพราะเป็นธรรมชาตอาศัยทิพพวิหารธรรม (คือรูปา-วจรปัญจมฌาน) ฯ อภิญญาที่ชื่อว่าปรจิตตวิชานนา เพราะอรรถว่าเป็นเครื่องรู้จิตของคนอื่น ฯ การตามระลึกได้ซึ่งขันธ์เป็นต้น (ที่เป็นไปแล้ว) ในกาลก่อน คือในภพอดีต ด้วยสามารถที่เคยอยู่มา และด้วย

สามารถที่อยู่โดยเป็นอารมณ์ ในการสืบต่อสันตติชาติภพของตน ชื่อว่า ปุพเพนิวาสานุสสติ ฯ จักษุนั้นด้วย เป็นทิพย์ด้วย โดยนัยดังที่กล่าวแล้ว เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่าทิพยจักษุ ฯ ก็ทิพยจักษุนั้นแล บัณฑิตเรียกว่าจุตูปปาตญาณ ฯ แม้ยถากัมมูปคญาณ และอนาคตังสญาณ ก็ย่อมสำเร็จด้วยอำนาจทิพยจักษุนั่นเอง ฯ จริงอยู่ ยถากัมมูปคญาณและอนาคตังสญาณเหล่านั้น ไม่มีบริกรรมแผนกหนึ่ง ฯ ในญาณทั้ง ๒ นั้น อนาคตังสญาณมีจิตและเจตสิกที่เป็นไปต่อจาก ๗ วันในอนาคตเป็นอารมณ์ก่อน และมีธรรมชาตอย่างใดอย่างหนึ่ง ซึ่งเป็นไปจำเดิมแต่วันที่ ๒ (จาก ๗ วันนั้น) เป็นอารมณ์ ฯ แท้จริง อนาคตังสญาณนั้น ท่านอาจารย์กล่าวว่า มีคติเหมือนคติแห่งสัพพัญญุตญาณในอารมณ์ของตน ฯ ส่วนยถากัมมูปคญาณ บัณฑิตพึงเห็นว่า มีเจตนากล่าวคือกุศลและอกุศล หรือขันธ์แม้ทั้ง ๔ เป็นอารมณ์ ฯ ความต่างกันโดยอำนาจแห่งอารมณ์ ชื่อว่าโคจรเภท ฯ

จบนัยที่กล่าวไว้ในสมถกรรมฐาน ฯ

[อธิบายวิปัสสนากรรมฐาน]

ธรรมชาติที่ชื่อว่าวิปัสสนา เพราะอรรถว่า เห็นโดยอาการต่าง ๆ ด้วยอำนาจลักษณะมีอนิจจลักษณะเป็นต้น ได้แก่ภาวนาปัญญามีอนิจจานุปัสสนา (การตามเห็นว่าไม่เที่ยง) เป็นต้น ฯ ที่ตั้งของกรรม (คือการบำเพ็ญ) ของวิปัสสนานั้น หรือวิปัสสนานั้นนั่นเอง เป็นกรรมฐาน เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่าวิปัสสนากรรมฐาน ฯ ในวิปัสสนา-

กรรมฐานนั้น ฯ สัมพันธ์ความว่า มีการสงเคราะห์วิสุทธิ ด้วยนัย ๗ อย่าง ฯ

[อธิบายไตรลักษณ์]

ที่ชื่อว่าลักษณะ ก็เพราะอรรถว่า เป็นข้อควรกำหนด หรือเป็นเครื่องสำหรับจะกำหนด คือความไม่เที่ยง ชื่อว่าอนิจจลักษณะ ฯ ลักษณะคือความเป็นทุกข์ กล่าวคือความบีบคั้น คือความเกิดขึ้นและความเสื่อมไป เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่าทุกขลัษณะ ฯ ก็ความไม่มีแห่งอัตตา ที่ชนพวกอื่น กำหนดไว้ ชื่อว่าอนัตตา ฯ ลักษณะคืออนัตตา (ความไม่ใช่ตัวตน) นั้นแหละ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่าอนัตตลัษณะ ฯ การพิจารณาเห็นลักษณะทั้ง ๓ ชื่อว่าอนิจจานุปัสสนาทิกา (การพิจารณาเห็นความไม่เที่ยงเป็นต้น) ฯ

[อธิบายวิปัสสนาญาณ]

ญาณที่เป็นไปด้วยอำนาจการพิจารณาธรรมมีขันธ์เป็นต้น โดยหมวด ชื่อว่าสัมมสนญาณ ฯ ญาณที่เป็นไปด้วยอำนาจการตามเห็นความเกิดและความดับ ชื่อว่าอุทยัพพยญาณ ฯ ญาณที่ปล่อยความเกิดเสีย เป็นไปแต่ในความดับ ชื่อว่าอุทยัพพยญาณ ฯ ญาณที่เป็นไปด้วยอำนาจการตามเห็นสังขารทั้งหลาย โดยเป็นของน่ากลัว ชื่อว่าภยญาณ ฯ ญาณที่เป็นไปด้วยอำนาจการเพ่งพิจารณษสังขารทั้งหลายที่เห็นว่าน่ากลัวโดยมีโทษ ชื่อว่าอาทีนวญาณ ฯ ญาณที่เป็นไปด้วยอำนาจความเบื่อหน่ายในสังขารทั้งหลาย ที่ตนเห็นโทษแล้ว ชื่อว่านิพเพทญาณ (นิพพิทา-

ญาณ) ฯ ญาณที่เป็นไปด้วยอำนาจความเบื่อหน่าย แล้วต้องการจะพ้นไปจากสังขารทั้งหลาย ชื่อว่ามุญจิตุกัมยตาญาณ ฯ ญาณที่เป็นไปด้วยอำนาจการกำหนดสังขารทั้งหลายอีก เพื่อให้อุบายแห่งความพ้นถึงพร้อม (สำเร็จผล) ชื่อว่าปฏิสังขาญาณ ฯ ญาณที่เพ่งเฉยเป็นไปด้วยอำนาจการเว้นจากความน่ากลัว และความยินดี ในธรรมทั้งหลายที่พิจารณาแล้ว ชื่อว่าสังขารุเปกขาญาณ ฯ ญาณที่อนุกูลแก่ความสำเร็จกิจแห่งญาณทั้ง ๘ ข้างต้น (มีสัมมสนญาณเป็นต้น) และแก่โพธิปักขิยธรรม ๓๗ ในเบื้องบน ชื่อว่าอนุโลมญาณ ฯ

มรรคชื่อว่าสุญญตะ เพราะเป็นสภาพว่างจากตัวตน ชื่อว่าวิโมกข์ เพราะอรรถว่า พ้นจากกิเลสมีสัญโญชน์เป็นต้น ฯ ชื่อว่าอนิมิตตะ เพราะไม่มีนิมิตมีนิจนิมิตเป็นต้น ฯ ชื่อว่าอัปปณิหิตะ เพราะความมุ่งมาดได้แก่ความปรารถนา คือตัณหาไม่มี ฯ

[อธิบายสีลวิสุทธิ]

ศีลที่ชื่อว่าปาฏิโมกข์ เพราะอรรถว่า ยังบุคคลผู้รักษาศีลนั้นให้พ้นจากทุกข์มีอบายเป็นต้น ฯ ปาฏิโมกข์นั้นนั่นแล ชื่อว่าสังวร เพราะป้องกันไว้จากทุจริตทางกายเป็นต้น และชื่อว่าศีล เพราะอรรถคือตั้งกายกรรมและวจีกรรมไว้ด้วยดี และรองรับกุศลธรรมไว้ เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่าปาฏิโมกขสังวรศีล ฯ ศีลที่เป็นไปด้วยสามารถการสำรวมอินทรีย์มีใจเป็นที่ ๖ ในอารมณ์ทั้งหลายมีรูปเป็นต้น ชื่อว่าอินทรียสังวรศีล ฯ ศีลที่เป็นไปด้วยอำนาจแห่งความบริสุทธิ์แห่งอาชีพ โดยเว้นจากมิจฉาชีพ ชื่อว่าอาชีวปาริสุทธิศีล ฯ ศีลอาศัยปัจจัยทั้งหลาย ได้แก่ศีลคือการ

พิจารณา โดยความที่ปัจจัยเหล่านั้นมีประโยชน์เช่นนี้ ๆ ชื่อว่าปัจจยสันนิส-สิตศีล ฯ ชื่อว่าจตุปาริสุทธิศีล เพราะมี ๔ อย่าง และเพราะบริสุทธิ์ได้ด้วยสามารถการแสดง การสำรวม การแสวงหาและการพิจารณา ฯ

[อธิบายจิตตวิสุทธิและทิฏฐิวิสุทธิ]

สมาธิ ชื่อว่าจิตตวิสุทธิ เพราะชำระจิตให้หมดจด โดยอำนาจให้ถึงความปราศจากนิวรณ์ หรือเพราะกระทำคำอธิบายว่า เพราะสมาธิทรงแสดงด้วยจิตเป็นข้อใหญ่ และเพราะสมาธิจิตนั้นบริสุทธิ์แล้วด้วย ฯ การกำหนดลักษณะเป็นต้นที่ท่านกล่าวไว้อย่างนี้ว่า ธรรมทั้งหลาย มีสภาพที่เสมอเหมือนกันเป็นลักษณะ มีกิจและสมบัติเป็นรส มีอาการคือกิริยาที่ปรากฏและผลเป็นปัจจุปัฏฐาน โดยพิสดารด้วยนัยเป็นต้นว่า ผัสสะมีการถูกต้องเป็นลักษณะ ดินมีความเข้มแข็งเป็นลักษณะ และโดยย่อด้วยนัยเป็นต้นว่า นามมีความน้อมไปเป็นลักษณะ รูปมีความแปรผันเป็นลักษณะ คือกำหนดหมายเอาด้วยอำนาจลักษณะ มีลักษณะเฉพาะของตน ได้แก่การกำหนดทุกขสัจ ชื่อว่าทิฏฐิวิสุทธิ เพราะกระทำวิเคราะห์ว่า ชื่อว่าทิฏฐิ เพราะเห็นว่า "ขึ้นชื่อว่าอัตตาอื่นจากนามรูปไปไม่มี" และชื่อว่าวิสุทธิ เพราะชำระมลทิน คืออัตตทิฏฐิ ฯ

[อธิบายกังขาวิตรณวิสุทธิ]

บทว่า **ปจฺจยปริคฺคโห** ความว่า กำหนดปัจจัยมีกรรมเป็นต้นที่สำเร็จโดยความประจักษ์เป็นต้น แห่งความเป็นไปของนามรูปในกาลทั้ง ๓ ด้วยอำนาจปัจจัยที่ทั่วไป และไม่ทั่วไปอย่างนี้คือ นามและรูป

เกิดในปฏิสนธิกาล ด้วยอำนาจแห่งเหตุคืออวิชชา ตัณหา อุปทาน และกรรมก่อน แต่ในปวัติกาล รูปเกิดด้วยอำนาจแห่งปัจจัยคือกรรม จิต ฤดู และอาหาร, ส่วนนามเกิดด้วยอำนาจแห่งปัจจัยมีนิสสยปัจจัยและอารัมมณ-ปัจจัยมีจักษุกับรูปเป็นต้น, ก็โดยพิเศษ (โดยเฉพาะ) กุศลย่อมเกิดโดยจตุกกสมบัติมีโยนิโสมนสิการเป็นต้น, อกุศลย่อมเกิดโดยปริยายตรงกันข้ามแห่งจตุกกสมบัติมีโยนิโสมนสิการเป็นต้นนั้น, วิบากย่อมเกิดด้วยอำนาจแห่งกุศลและอกุศล, อาวัชชนะย่อมเกิดด้วยอำนาจแห่งภวังค์เป็นต้น, และกิริยาชวนะย่อมเกิดด้วยอำนาจแห่งสันดานของพระขีณาสพ (ฉะนี้) ได้แก่การกำหนดสมุทยสัจ ชื่อว่ากังขาวิตรณวิสุทธิ เพราะกระทำวิเคราะห์ว่า ปัญญา ชื่อว่ากังขาวิตรณา เพราะข้าม คือก้าวล่วงความสงสัย ๑๖ อย่าง มีอาทิว่า ในอดีตกาลนานไกล เราได้มีไหมหนอ[๑] และความสงสัย ๘ อย่าง มีอาทิว่า ความสงสัยในพระศาสดา และชื่อว่าวิสุทธิ เพราชำระมลทินคือทิฏฐิ ที่เห็นว่า นามรูปทั้ง ๒ นี้ ไม่มีเหตุและมีเหตุไม่เหมือนกัน ฯ

[อธิบายมัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ]

ต่อจากนั้น คือต่อจากการกำหนดปัจจัย การที่พระโยคีผู้ปรารภวิปัสสนา ปรารภนัยมีขันธ์เป็นต้น ในนามรูปที่ตนกำหนดแล้วอย่างนั้น คือที่กำหนดด้วยอำนาจการกำหนดลักษณะเฉพาะตนเป็นต้น และด้วยอำนาจการกำหนดปัจจัย อันนับเนื่องใน ๓ ภูมิ เว้นโลกุตตรภูมิ ซึ่งแตกต่างกัน โดยความต่างแห่งอดีตเป็นต้น คือปรารภนัยมีขันธ์

๑. ม.มู. ๑๒/๑๔ ฯ

เป็นต้น ที่มาแล้วด้วยอำนาจขันธ์ ๕ ทวาร ๖ อารมณ์ ๖ และธรรมที่เป็นไปในทวาร ๖ เป็นต้น ย่นย่อเข้าด้วยอำนาจแห่งหมวด คือด้วยอำนาจแห่งหมู่ แล้วพิจารณา คือใคร่ครวญไตรลักษณ์ ด้วยสัมมสนญาน คือด้วยญาณที่เป็นไปด้วยอำนาจการพิจารณาหมวดซึ่งเป็นไปด้วยอำนาจการพิจารณาไตรลักษณ์ที่นับว่าอาการ คือมีแล้วหาไม่ ถูกความเกิดขึ้นและดับไปบีบคั้น และไม่เป็นไปในอำนาจ ด้วยสามารถแห่งกาลมีอดีตกาลเป็นคั้น และไม่เป็นไปในสืบต่อของธรรมที่เป็นอดีตเป็นต้น และด้วยสามารถแห่งขณะมีขณะที่ล่วงไปแล้วเป็นอาทิ โดยนัยเป็นต้นว่า รูปที่เกิดแล้วในอดีต ก็ดับไปแล้วในอดีตนั่นเอง แม้รูปที่จักมีในอนาคต ก็จักดับไปในอนาคตนั้นเหมือนกัน รูปที่เป็นปัจจุบันยังไม่ถึงอนาคต จักดับลงในปัจจุบันนี้เหมือนกัน ธรรมทั้งหลายมีรูปภายใน รูปภายนอก รูปละเอียดรูปหยาบ รูปเลว และรูปประณีตเป็นต้น ก็เหมือนกัน เพราะฉะนั้นรูปนั้นจึงชื่อว่าไม่เที่ยง คือไม่ควรปรารถนา[๑] ได้แก่ไม่พึงเข้าถึงด้วยสามารถเป็นสิ่งที่ถือกันว่าเที่ยงมีอัตตาเป็นต้น เพราะอรรถว่าสิ้นไป คือเพราะความหมดไป ชื่อว่าเป็นทุกข์ เพราะอรรถว่าน่ากลัว คือเพราะเป็นเหตุแห่งความกลัว (เพราะกระทำให้กลัว) ชื่อว่าเป็นอนัตตา เพราะอรรถว่า ไม่มีแก่นสาร คือเพราะไม่มีอัตตาที่เป็นสาระแก่สารเป็นต้น และโดยนัยมีอาทิว่า จักษุไม่เที่ยง ฯลฯ ใจ รูป ฯลฯ ธรรมทั้งหลาย จักขุวิญญาณ ฯลฯ มโน-

๑. ฉบับพม่าและสีหลเป็น น อิจฺจํ แปลว่า ไม่ควรถึง ฯ

วิญญาณ ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ดังนี้ แต่เมื่อสัมมสนญาณ เกิดขึ้นแล้ว พิจารณาอยู่ซึ่งความเกิดและความดับในสังขารเหล่านั้น นั่นแหละ ด้วยอุทยัพพยญาณ โดยอาการ ๕๐ ทัศ ด้วยสามารถเห็น เกิดดับขันธ์ละ ๑๐ คือเห็นเกิด ๕ อย่าง เห็นดับ ๕ อย่าง คือ ๔ อย่าง ด้วยสามารถแห่งปัจจัย และอีกอย่างหนึ่ง ด้วยสามารถแห่งขณะในขันธ์ แต่ละขันธ์ คือด้วยสามารถความเกิดขึ้นแห่งปัจจัย และด้วยสามารถ ความดับไปแห่งปัจจัยในรูปขันธ์อย่างนี้ คือ เพราะอวิชชาเกิด รูปเกิด เพราะตัณหา... กรรม... อาหารเกิด... รูปเกิด เพราะอวิชชาเกิด รูปดับ เพราะตัณหา... กรรม... อาหารดับ รูปดับ ทำนองเดียวกัน และแม้ ถึงในเวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์ (ก็อย่างในรูปขันธ์) เป็น แต่ชักเอาอาหารออก ใส่ผัสสะเข้าแทนอย่างนี้ว่า เพราะผัสสะเกิด... เพราะผัสสะดับ... ดังนี้ ในวิญญาณขันธ์ใส่นามรูปเข้าแทนว่า เพราะ นามรูปเกิด... เพราะนามรูปดับ... ฉะนี้ และด้วยสามารถแห่งขณะโดยที่ มิได้เกี่ยวถึงปัจจัย เป็นแต่เห็นเพียงลักษณะคือความเกิด และเพียง ลักษณะคือความแปรเปลี่ยนไปในขณะปัจจุบัน ๆ เท่านั้น เมื่อเกิด วิปัสสนูปกิเลส ๑๐ อย่าง มีโอภาสเป็นต้น คือ โอภาส กล่าวคือ แสงสว่างที่พวยพุ่งออกจากสรีระ เกิดจากจิตสัมปยุตด้วยวิปัสสนา ๑ ปีติ ๕ อย่าง มีขุททกาปีติเป็นต้น ซึ่งเกิดร่วมกับวิปัสสนาจิต ๑ ปัสสัทธิ ๒ อย่าง ด้วยอำนาจกาย (ปัสสัทธิ) และจิตต (ปัสสัทธิ) มีความระงับความกระวนกระวายทางกายและจิตเป็นลักษณะ ที่เกิดร่วม กับวิปัสสนาจิตเหมือนกัน ๑ อธิโมกข์ กล่าวคือสัทธินทรีย์ ที่มีกำลัง ๑

ปัคคหะ กล่าวคือวิริยสัมโพชฌงค์ ที่ยังกิจแห่งสัมมัปปธานให้สำเร็จ ๑ ความสุขที่ประณีตยิ่ง ๑ ญาณที่เป็นวิปัสสนาเป็นไปในไตรลักษณ์ เป็นเช่นกับด้วยวชิระ (คือสายฟ้า) ที่พระอินทร์ฟาดลงมา ๑ สติ กล่าวคืออุปัฏฐานะ ซึ่งเป็นสติปัฏฐาน สามารถตามระลึกถึงกิจที่กระทำแล้วนาม ๆ เป็นต้นได้ ๑ อุเบกขา แม้ทั้ง ๒ คือ ตัตรมัชฌัตตุ-เปกขา ที่เป็นอุเบกขาสัมโพชฌงค์ เกิดร่วมกับวิปัสสนาที่เป็นไปสม่ำเสมอ และอาวัชชนุเปกขา ในมโนทวาร ๑ เมื่อวิปัสสนูปกิเลส ๙ อย่าง มีโอภาสเป็นต้นดังกล่าวมานี้เกิดขึ้นแล้ว รูปนิกันติ (ความพอใจในรูป) ซึ่งเป็นตัณหาอย่างละเอียด กระทำความอาลัยในโอภาสเป็นต้นนั้น โดยนัยเป็นต้นว่า โอภาสเห็นปานนี้ไม่เคยเกิดขึ้นแก่เราในกาลก่อนแต่นี้เลยดังนี้อีก ๑ ก็ไม่ทึกทักเอาว่า โอภาสเป็นต้นเห็นปานนี้ ไม่เคยเกิดขึ้นแก่เราเลย เราจะเป็นผู้ได้บรรลุมรรคผลแน่นอนแล้ว ดังนี้ กำหนด คือวินิจฉัยลักษะคือมรรคอย่างนี้ว่า โอภาสเป็นต้นเหล่านี้ไม่ใช่มรรค เพราะเป็นเหตุที่ตั้งแห่งตัณหาและมานะ โดยที่แท้ ก็คือตัววิปัสสนูปกิเสสนั่นเอง แต่วิปัสสนาญาณที่ดำเนินไปสู่วิถีที่พ้นจากวิปัสสนูปกิเสสมีโอภาสเป็นต้นนั้น จึงจะเป็นมรรค ชื่อว่ามัคคามัคคญาณทัสสนาวิสุทธิ เพราะรู้ คือเพราะเห็นทางและมิใช่ทาง และเพราะชำระความสำคัญผิดในที่มิใช่ทางว่าเป็นทางให้หมดจด ฯ

[อธิบายปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิ]

บทว่า **ยาวานุโลมา** คือ จนถึงสัจจานุโลมญาณ ฯ สองบทว่า

นว วิปสฺสนาญาณานิ ความว่า ญาณเหล่านี้ คือญาณที่รู้ความเกิดและความดับของขันธ์ทั้งหลาย ชื่อว่าอุทยัพพยญาณ ญาณที่ปล่อยความเกิด เพ่งเพียงความดับ ชื่อว่าภังคญาณ ญาณที่เพ่งอาการของขันธ์ที่ปรากฏด้วยอำนาจแห่งภังคะ (ความดับ) เป็นของน่ากลัวดุจคนมองดูอาการของราชสีห์เป็นต้นที่น่ากลัวฉะนั้น ชื่อว่าภยญาณ ญาณที่เพ่งอาการที่เป็นโทษแห่งขันธ์ที่ตนเห็น โดยอาการน่ากลัวอย่างนั้น ดุจคนเห็นโทษแห่งเรือนไฟไหม้ฉะนั้น ชื่อว่าอาทีนวญาณ ญาณที่เป็นไปด้วยอำนาจความเบื่อหน่าย ในขันธ์ซึ่งมีโทษที่ตนเห็นแล้ว ชื่อว่านิพเพทญาณ ญาณที่เป็นไปด้วยอำนาจความเป็นผู้ต้องการจะพ้นไปจากธรรมที่เป็นไปใน ๓ ภูมินั้น ๆ เหมือนสัตว์มีปลาเป็นต้นต้องการพ้นจากเครื่องดักข่ายเป็นต้นฉะนั้น ชื่อว่ามุญจิตุกัมยตาญาณ ญาณที่เป็นไปด้วยอำนาจการพิจารณาบ่อย ๆ ในขันธ์ แม้ที่มีโทษอันตนเห็นแล้ว เพื่อยังอุบายแห่งการพ้นให้ถึงพร้อม ดุจนางนกสมุทร (นกกาน้ำ) ฉะนั้น ชื่อว่าปฏิสังขานุปัสสนาญาณ ญาณที่เป็นไปโดยอาการคือเพิกเฉยในสังขารเหล่านั้น ซึ่งมีโทษที่ตนเห็นแล้วเหมือนบุรุษมีภรรยาที่ตนหย่าขาดแล้ว ชื่อว่าสังขารุเปกขาญาณ ญาณที่ ๙ กล่าวคือสัจจานุโลมิกญาณ ที่เป็นไปในมรรควิถีก่อนโคตรภูญาณ โดยอนุโลมแก่วิปัสสนาญาณ ๘ ที่เป็นไปแล้วในหนหลังเพราะมีอนิจจลักษณะเป็นต้นเป็นอารมณ์ และแก่โพธิปักขิยธรรม ๓๗ ที่จะพึงบรรลุในขณะแห่งมรรคในเบื้องบน ชื่อว่าอนุโลมญาณ สิริเป็น ๙ ประการ ชื่อว่าปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิ เพราะเป็นปฏิปทา

แห่งความบริสุทธิ์ของญาณทัสสนะ โดยอรรถว่า รู้ไตรลักษณ์ โดยอรรถว่า เห็นโดยประจักษ์ และเพราะบริสุทธิ์จากธรรมที่เป็นข้าศึก ฯ

จบนัยวิสุทธิ ๖ ฯ

[อธิบายญาณทัสสนวิสุทธิ]

ความแก่รอบแห่งวิปัสสนาก็คือสังขารุเปกขาญาณ มาถึง ได้แก่อาศัยสังขารุเปกขาญาณนั้น ฯ คำว่า **อิทานิ อปฺปนา อุปฺปชฺชิสฺสติ** ความว่า ในขณะที่ควรกล่าวว่า บัดนี้ โลกุตตรมรรค กล่าวคือ อัปปนาจักเกิดขึ้น ฯ บทว่า **ยงฺกิญฺจิ** ได้แก่ บรรดาลักษณะ ๓ ที่สังขารุเปกขากำหนด (ถือเอา) ลักษณะอันหนึ่ง ชื่อว่าลักษณะอย่างใดอย่างหนึ่ง ฯ วิปัสสนาใด ถึงยอด โดยถึงที่สุดแห่งวิปัสสนา วิปัสสนานั้น ท่านเรียกว่าสานุโลมา เพราะเป็นไปกับด้วยอนุโลม-ญาณ ฯ วิปัสสนานั้นนั่นแล ท่านเรียกชื่อว่าสังขารุเบกขา เพราะวางเฉยในสังขารทั้งหลาย ว่าวุฏฐานคามินี ก็เพราะดำเนินไปถึงมรรค กล่าวคือทางออก เพราะออกไปจากอบายเป็นต้น และจากนิมิตคือสังขาร ตามควรอย่างไร ฯ บทว่า **อภิสมฺโภนฺตํ** คือ ลุถึง ฯ บทว่า **ปริชานนฺโต** คือ กำหนดรู้ว่า ทุกข์นี้เท่านี้ ไม่หย่อนและยิ่งกว่านี้ไป (ไม่มีหย่อนหรือยิ่งกว่าทุกข์นี้ไป) ฯ บทว่า **สจฺฉิกโรนฺโต** ได้แก่กระทำให้ประจักษ์ โดยอำนาจการกระทำให้เป็นอารมณ์ ฯ บทว่า **มคฺคสจฺจภาวนาวเสน** ได้แก่ ด้วยอำนาจแห่งการให้สัจจะที่ ๔ กล่าวคือมัคคสัจ คือที่เรียกว่าองค์มรรค อันสัมปยุตเจริญ (โดยฐาน) เป็นปัจจัยมีสหชาตปัจจัยเป็นต้น ฯ การที่ญาณดวงเดียวเท่านั้นทำ

กิจ ๔ อย่างให้สำเร็จได้ บัณฑิตควรรับรอง เพราะแสดงกิจ ๔ อย่าง มีการไหม้ไส้เป็นต้น แห่งประทีปเป็นอาทิ และเพราะพระบาลีที่มาเป็นต้นว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ผู้ใดเห็นทุกข์ ฯ[๑]

หลายบทว่า **เทฺว ตีณิ ผลจิตฺตานิ ปวตฺติตฺวา** ความว่า ผลจิต ๒[๒] หรือ ๓ ดวง เป็นไปแล้วในสันดานแม้ที่มีกิเลสถูกตัดขาดแล้ว ตามสมควรแก่ความเกิดขึ้นของมรรค โดยเป็นธรรมชาตระงับดับความเร่าร้อน ดุจน้ำที่คนเอาหม้อเทราดสถานที่ที่นำไฟออกกไปแล้ว เพื่อต้องผลจิตเหล่านั้น ฯ บทว่า **ปจฺจเวกฺขณญาณานิ** ได้แก่ ญาณที่เป็นกามาวจรมีมรรคและผลเป็นต้นเป็นอารมณ์ ที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทางหมายเอาตรัสไว้ว่า เมื่อจิตหลุดด้นแล้ว ความรู้ว่า หลุดพ้นแล้วย่อมมี ฯ

[อธิบายปัจจเวกขณญาณ]

บัดนี้ เพื่อจะแสดงภูมิแห่งปัจจเวกขณญาณ ท่านอาจารย์จึงกล่าวคำเป็นต้นว่า **มคฺคํ ผลญฺจ ฯ** บรรดามรรคเป็นต้นเหล่านั้น บัณฑิตย่อมพิจารณามรรคว่า เรามาแล้วด้วยมรรคนี้ ฯ ในลำดับแห่งการพิจารณามรรคนั้น ย่อมพิจารณาผลของมรรคนั้นว่า อานิสงส์ชื่อนี้เราได้แล้ว ฯ ในลำดับแห่งการพิจารณาผลของมรรคนั้นว่า อานิสงส์ชื่อนี้ว่า ธรรมชื่อนี้ เรากระทำให้แจ้งแล้วโดยเป็นอารมณ์ ฯ ในลำดับ

๑. สํ. มหาวาร. ๑๙/๕๔๗ ฯ

๒. โดยอนุโลมปาฐะอภิธัมมัตถสังคหะฉบับพม่าและสีหล จึงแปลอีกนัยหนึ่งว่า "เพราะผลจิต ๒ หรือ ๓ ดวงเป็นไป... โดยเป็นธรรมชาต..." ให้สมกับคำอธิบายต่อไปนี้ไปที่ว่า เตสํ ปวตฺติยา ฯ

ที่พิจารณานิพพานนั้น ก็พิจารณากิเลสที่ละได้แล้วว่า กิเลสเหล่านี้ เราละได้แล้ว ฯ พิจารณากิเลสที่ยังเหลือว่า กิเลสเหล่านี้ยังเหลืออยู่ แก่เรา ฯ บทว่า **ปจฺจเวกฺขติ วา น วา** คือ พระเสขะบางท่าน ก็พิจารณา บางท่านก็ไม่พิจารณา ฯ อธิบายว่า ในการพิจารณากิเลส ที่ละได้แล้วและที่ยังเหลือนั้น เป็นเรื่องตามแต่ท่านประสงค์ ฯ[๑]

จริงอย่างนั้น เจ้าศากยะมหานาม ทูลถามพระผู้มีพระภาคเจ้า ถึงกิเลสที่ยังละไม่ได้ว่า ธรรมอะไรหนอในภายใน ที่ข้าพระองค์ ยังละไม่ได้ พระเจ้าข้า ฯ แต่สำหรับพระอรหันต์ไม่มีการพิจารณากิเลส ที่ยังเหลือ เพราะกิเลสทั้งหลายท่านละได้หมดแล้ว ฯ เพราะฉะนั้น บัณฑิตพึงทราบว่า ปัจจเวกขณญาณมี ๑๙ คือ พระเสขะ ๓ จำพวก มีปัจจเวกขณญาณ ๑๕ พระอรหันต์มีปัจจเวกขณญาณ ๔ ฯ บทว่า **ฉพฺพิสุทฺธิกฺกเมน** ได้แก่ ตามลำดับแห่งวิสุทธิ ๖ เหล่านี้ คือ วิสุทธิ ๒ ที่เป็นมูลฐาน ด้วยอำนาจแห่งสีลวิสุทธิและจิตตวิสุทธิ และวิสุทธิ ๔ ที่เป็นโครงร่าง ด้วยอำนาจแห่งทิฏฐิวิสุทธิเป็นต้น ฯ มรรคชื่อว่า ญาณทัสสนวิสุทธิ, เพราะรู้ เพราะกระทำการพิจารณาสัจจะ ๔ และ เพราะบริสุทธิ์จากมลทินคือกิเลส ฯ บทว่า **เอตฺถ** คือ ในวิปัสสนา-กรรมฐาน ฯ

จบนิเทศวิสุทธิ ๗ ฯ

๑. ฉบับพม่าและสีหล เป็นกามจาโร ฯ

[อธิบายอนุปัสสนา ๓]

บทว่า **ตตฺถ** คือ (อนัตตานุปัสสนาที่กล่าวไว้) ในอุเทศนั้น ฯ อนุปัสสนาที่เป็นไปว่า มิใช่อัตตา (ตัวตน) นั่นแล ปล่อยวางความยึดมั่นในสังขารทั้งหลายว่าเป็นอัตตา (ตัวตน) คือความยึดมั่น ได้แก่ความถือมั่นอย่างนี้ว่า อัตตา (ตัวตน) เรานี้แหละ เป็นผู้กระทำกรรมและเป็นผู้เสวยผลของกรรม ดังนี้ ชื่อว่าสุญญตานุปัสสนา เพราะตามเห็นโดยอาการคือว่างจากอัตตา (ตัวตน) เป็นวิโมกขมุข (ทางแห่งความหลุดพ้น) คือเป็นประตูแห่งมรรคผลที่เป็นโลกุตตระ กล่าวคือวิโมกข์ ด้วยอำนาจความพ้นไปจากธรรมที่เป็นข้าศึก ฯ สัมพันธ์ความว่า อนุปัสสนาที่เป็นไปในสังขารทั้งหลายว่าไม่เที่ยง ปล่อยวางคือละวิปัลลาสนิมิต ที่เรียกว่าสัญญาวิปัลลาส จิตตวิปัลลาส และทิฏฐิวิปัลลาส ซึ่งเป็นไปในสังขารที่ไม่เที่ยงว่าเที่ยง ชื่อว่าอนิมิตตานุ-ปัสสนา เพราะตามเห็นอาการที่เว้นจากนิมิต คือวิปัลลาส จัดเป็นวิโมกขมุข (ทางแห่งความหลุดพ้น) ฯ อนุปัสสนาที่เป็นไปว่าเป็นทุกข์ ปล่อยวางปณิธิคือตัณหา ได้แก่ความปรารถนาคือตัณหา ที่เรียกว่ากามตัณหา และภวตัณหา ที่เป็นไปในสังขารทั้งหลาย โดยนัยเป็นต้นว่า สิ่งนี้ของเรา ความสุขนี้ของเรา คือสละเสียโดยเห็นอาการที่เป็นทุกข์ ชื่อว่าอัปปณิหิตตานุปัสสนา เพราะตามเห็นอาการที่เว้นจากความปรารถนา จัดเป็นวิโมกขมุข (ทางแห่งความหลุดพ้น) ฯ

บทว่า **ตสฺมา** ความว่า เพราะคำว่า อนัตตานุปัสสนาเป็นต้นทั้ง ๓ นี้ เป็นชื่อแห่งสุญญตานุปัสสนาเป็นต้นทั้ง ๓ เหล่านี้ เพราะ-

ฉะนั้น ถ้าวิปัสสนาที่เป็นวุฏฐานคามินี เห็นแจ้งโดยมิใช่ตน ฯ มรรค
ก็เป็นวิโมกข์ชื่อว่าสุญญตะ เพราะได้ชื่อตามอำนาจธรรมเป็นเหตุมา ฯ
บทว่า **วิปสฺสนาคฺวามนวเสน** คือ ตามอำนาจธรรมเป็นเหตุมา
กล่าวคือวิปัสสนา ฯ วิปัสสนาและมรรค ชื่อว่าเป็นเหตุมา เป็นทางมา
ในที่นี้ ก็เพราะเป็นเครื่องมาของมรรคและผล ฯ บทว่า **ยถาวุตฺตนเยน**
คือ ตามอำนาจแห่งอนัตตานุปัสสนาที่กล่าวแล้วในหนหลังเป็นต้น ฯ คำ
ว่า **ยถาสกํ ผลมุปฺปชฺชมานานมฺปิ** ความว่า ผลของตน ๆ ซึ่งเป็นผล
แห่งมรรคตามที่ได้แล้ว แม้เมื่อเกิดขึ้น ก็ไม่ได้ (ชื่อ) ด้วยอำนาจธรรม
เป็นเหตุคือมรรค ย่อมได้ชื่อ ๓ อย่าง ด้วยอำนาจธรรมเป็นเหตุมา
คือวิปัสสนาเท่านั้น เพราะมรรคนั้นไม่ประกอบโดยความเป็นทวาร
ก็เพราะในเวลานั้นไม่มีความเป็นไปแห่งมรรค ฯ บทว่า **อาลมฺพนวเสน**
ความว่า ทั้ง ๓ ชื่อเหมือนกันทีเดียว ด้วยอำนาจแห่งพระนิพพานนั้น
เพราะเป็นไปปรารภพระนิพพานที่มีชื่อว่าสุญญตะ อนิมิตตะ และ
อัปปณิหิตะ เพราะเป็นธรรมชาตว่างจากสังขารทุกอย่าง, เพราะเว้นจาก
นิมิตคือสังขาร และเพราะเว้นจากความปรารถนาคือตัณหา ฯ บทว่า
สรสวเสน คือ ด้วยอำนาจแห่งตุฯของตน เพราะว่างจากกิเลสมีราคะ
เป็นต้น, เพราะเว้นจากอารมณ์มีรูปนิมิตเป็นต้น และเพราะเว้นจาก
ปณิธิคือกิเลส ฯ บทว่า **สพฺพตฺถาปิ** คือ ในวิถีแห่งมรรคและในวิถี
แห่งผลสมาบัติ ฯ บทว่า **สพฺเพสมฺปิ** คือ ทั้งแก่มรรคทั้งแก่ผล ฯ

[อธิบายบุคคลและสมาบัติ]

พระโสดาบันที่ชื่อว่าสัตตักขัตตุปรมะ เพราะท่านมีการถือปฏิสนธิ

ในสุคติภพเป็นกามาวจร ๗ ครั้ง คือ ๗ วาระ เป็นอย่างยิ่ง ฯ อธิบายว่า ก็ท่านหาไปสู่กามภพ ตั้งแต่ภพที่ ๘ เป็นต้นไปไม่ ฯ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงหมายเอาพระโสดาบันบุคคลไรเล่า[๑] ตรัสไว้ว่า "บุคคลเหล่านั้น ย่อมไม่ถือเอาภพที่ ๘ " ฯ ท่านอาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า "แต่พระโสดาบันสัตตักขัตตุปรมะ ยังไปสู่สุคติภพเป็นรูปาวจรและอรูปาวจร ยิ่งกว่า ๗ วาระได้บ้าง " ฯ โมห ศัพท์ ในบทว่า **"ราคโทสโมหานํ"** พึงเห็นว่า "หมายเอาโมหะที่ตั้งอยู่ในฐานเดียวกันกับราคะและโทสะ" ฯ พระอริยบุคคลผู้ชื่อว่าขีณาสพ เพราะอาสวะ ๔ ของท่านหมดสิ้นแล้ว ฯ พระขีณาสพชื่อว่าเป็นอัครทักขิไณย เพราะความที่ท่านเป็นผู้เลิศ ในบรรดาท่านผู้ควรซึ่งทักษิณาทั้งหลาย ฯ

บทว่า **สพฺเพสมฺปิ** คือ แก่พระอริยาบุคคลแม้ทั้ง ๔ ฯ การเข้าถึงความดับ กล่าวคือความไม่เป็นไปแห่งจิตและเจตสิก ชื่อว่านิโรธสมาบัติ ได้แก่การถึงความหยุดแห่งจิต แล้วยั้งอยู่ในปัจจุบันชาตินี้แหละ ฯ บทว่า **อนาคามีนญฺจ** ความว่า ย่อมมีได้แก่พระอนาคามีทั้งหลาย เฉพาะทีได้สมาบัติ ๘ ผู้ยังดำรงอยู่ในกามภพและรูปภพ ฯ และแก่พระขีณาสพทั้งหลาย ทำนองนี้ (คือเฉพาะที่ได้สมาบัติ ๘ ผู้ยังดำรงอยู่ในกามภพและรูปภพ) ฯ บทว่า **ตตฺถ** คือ ในนิโรธสมาบัติ ฯ สองบทว่า **ยาวากิญฺจญฺญายตนํ คนฺตฺวา** ความว่า พระอริยาบุคคลดำเนินไปจนกระทั่งถึงอากิญจัญญายตนะ ด้วยอำนาจการให้สมถะและวิปัสสนาถึงความเป็นธรรมเนื่องติดกันเป็นคู่อย่างนี้ ฯ บทว่า **อธิฏฺเฐยฺยาทิกํ**

๑. สากงฺขติ ฯ

ความว่า กระทำบุรพกิจ ๔ อย่าง มีการอธิษฐานเป็นต้น คือการอธิษฐานบริขารมีจีวรเป็นต้น ซึ่งเก็บไว้เป็นส่วน ๆ เว้นของที่เนื่องด้วยกาย และที่อาศัยมีโรงเรือนกุฎีที่อยู่เป็นต้น ไม่ให้พินาศด้วยไฟเป็นต้น การออกเสียก่อนกว่าการรอคอยของสงฆ์ และการที่พระศาสดาทรงรับสั่งเรียกหา การตรวจดูอายุสังขารยังเป็นไปได้ภายใน ๗ วัน ฯ บทว่า **ปฏิปตฺติรสสฺสาทํ** ได้แก่ ความยินดีรสของการปฏิบัติคือสมถะและวิปัสสนา อันต่างด้วยความสุขมีความสุขประกอบด้วยฌานและความสุขประกอบด้วยผลเป็นต้น ฯ

พรรณนาความปริเฉทที่ ๙ แห่งฎีกาอภิธัมมัตถสังคหะ
ชื่ออภิธัมมัตถวิภาวินี จบด้วยประการฉะนี้ ฯ

พรรณนาความคาถาท้ายปกรณ์

ประกอบความว่า ปกรณ์ที่อันอุบาสกชื่อว่านัมพะ คือผู้มีนามว่านัมพะ ผู้มีการเกิดคืออุบัติ ในตระกูลไพศาล งดงามด้วยจารีต คือมารยาทประจำตระกูบ ผู้มีบ่อเกิดแห่งคุณมีทานศีลเป็นต้นเจริญรุ่งเรือง และบริสุทธิ์ด้วยศรัทธา ที่มีกรรมเป็นต้นเป็นวิสัย ปรารถนาความเอ็นดูแก่คนอื่น คือความอนุเคราะห์ผู้อื่น ซึ่งมีการหยั่งลงได้โดยง่าย และฉลาดเฉียบแหลมแก่กล้าในพระศาสนาเป็นลักษณะ ต้องประสงค์ คืออ้อนวอนขอร้อง จบลงเรียบร้อยแล้วด้วย ๘ ปริเฉท เพียงเท่านี้ ฯ ด้วยบุญนั้น คือที่ขวนขวายในปกรณ์อันไพบูล ขอเหล่าภิกษุผู้งามด้วยคุณมีศีลเป็นต้น ที่ผ่องแผ้วด้วยปัญญาคือที่บริสุทธิ์ด้วยปัญญาเป็นไปในอริยมรรค ผู้มีความละอายเพราะคุณคือศีลเป็นต้นนั้นนั่นแล จงสำคัญวิหารชื่อว่ามูลโสมอันเป็นที่อยู่ของท่านผู้มีบุญ เป็นสถานที่มีชื่อเสียงโด่งดัง คือที่ขึ้นชื่อลือนามที่สุด จนสิ้นสุดยุคคือพระศาสนา เพื่อประโยชน์ที่เป็นมงคล กล่าวคือความเกิดขึ้นแห่งบุญสมบัติ ฯ อธิบายว่า พวกภิกษุผู้อยู่ในมูลโสมวิหารนั้น จงเป็นผู้เช่นนี้เถิด ฯ

ฎีกาแห่งอภิธัมมัตถสังคหะ ชื่อว่าอภิธัมมัตถวิภาวินี นี้

จบแล้ว ฯ

[คาถาท้ายปกรณ์ของท่านผู้รจนา]

พระเถระรูปใด อยู่ในวิหารมีชื่อว่าเชตวัน อันน่ารื่นรมย์ ด้วยทิมแถว[1]ที่น่ายินดี และป่า ใกล้เมืองที่สวยงาม ที่พระราชาทรงพระนามว่า ปรักกมภุชะ (ปรักกมพาหุ) ซึ่งมีพระพาหนะทรงกำลังมาก รับสั่งให้สร้างไว้ในพระนครหลวง ชื่อปุลัตถินคร (เมืองโปโลนนารุละ) ที่น่ารื่นรมย์ ฯ พระเถระองค์ใด อันคณะแห่งภิกษุผู้มีความสามารถ เป็นบ่อเกิดแห่งคุณ มีศีล ความฝึกฝน ความสำรวมระวัง และความสันโดษถึงพร้อมดีแล้ว นับถือบูชายำเกรงแล้ว ได้ถึงความเป็นอาจารย์ที่ผู้รู้ทั้งหลายควรบูชา ในศาสตร์ทั้งหลาย มีคำสอนของพระจอมมมุนีเป็นต้น และในประชุมแห่งคัมภีร์มากมาย ฯ ฎีกาสังวรรณนาความแห่งอรรถกถาพระวินัยเป็นต้น มีสารัตถทีปนีเป็นประมุขของพระเถระองค์ใด ประกาศอานุภาพ

๑. หมฺมิยํ เรือนโล้น (หลังคาตัด) โบราณว่า ทิมแถว ฯ

แห่งญาณปรีชาของท่าน ในพระศาสนานี้
และยังสาธุชนให้ยินดีด้วยการแสดง
อรรถสาระที่ไพเราะ ฯ ข้าพเจ้าใดอาศัย
ความเอ็นดูของพระเถระ ชื่อสารีบุตร
องค์นั้น ผู้เป็นบ่อเกิดแห่งคุณที่เป็น
สาระมั่นคงหนักแน่น ได้ความเฉียบ
แหลม มีคัมภีร์มากหลาย เป็นวิสัย
ของวิภพ (สมบัติ) คือญาณปรีชาส่วนนี้
(ของข้าพเจ้านั้น) จงเป็นเหตุสำคัญ
ประการ ๑ แห่งวิภพ (คือพระนิพพาน)
แก่ท่านพระสารีบุตรเถระองค์นั้นด้วย
เถิด ฯ ด้วยอานุภาพแห่งความพากเพียร
อันบริสุทธิ์นี้ ข้าพเจ้านั้นจักได้เป็นศาสน-
ทายาทของพระศาสดา ทรงพระนามว่า
เมตเตยยะ โดยแน่นอน พึงพบเห็น
พึงได้สักการะพระศาสนาของพระศาสดา
พระองค์นั้น ซึ่งรุ่งเรืองอยู่ในเวลานั้น
และพึงได้เห็น พึงได้สักการะท่าน
สารีบุตรเถระครูของข้าพเจ้า ผู้มีมานัส
บริสุทธิ์อีกด้วย ฯ ฎีกานี้สำเร็จแล้ว
โดย ๒๔ วัน ฉันใด ขอความดำริที่ดีงาม

จงสำเร็จฉับพลัน แก่เหล่าสัตว์ ฉันนั้น

เถิด ฉะนี้แล ฯ

พรรณนาความคาถาท้ายปกรณ์ จบ ฯ

ฎีกาแห่งอภิธัมมัตถสังคหะ ชื่ออภิธัมมัตถวิภาวินี

จบบริบูรณ์